

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

**İSLÂM HUKUKUNDA İSTİSNÂ KURALI İLE İSTİDLÂL:
HANEFÎ MEZHEBİ ÖRNEĞİ**

(DOKTORA TEZİ)

Yavuz GÖNAN

BURSA 2020

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

**İSLÂM HUKUKUNDA İSTİSNÂ KURALI İLE İSTİDLÂL:
HANEFÎ MEZHEBİ ÖRNEĞİ**

(DOKTORA TEZİ)

Yavuz GÖNAN

ORCID:

0000-0003-4420-4112

DANIŞMAN:

Prof. Dr. Ali KAYA

BURSA 2020

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Yavuz GÖNAN
Üniversite	:Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitüsü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: İslam Hukuku
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: xviii+319
Mezuniyet Tarihi	:/...../20....
Tez Danışman(lar)ı	: Prof. Dr. Ali KAYA

İSLÂM HUKUKUNDA İSTİSNÂ KURALI İLE İSTİDLÂL: HANEFÎ MEZHEBİ ÖRNEĞİ

İslam hukuku; içinde bulunduğu çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek donanıma sahip olması bakımından dinamik bir hukûkî sistemdir. Fakihler, İslam hukukunun dinamik boyutunu işlevsel kılmak amacıyla gâf yorumu etkin kıldıkları gibi lafzî yorumu da etkin kılacak şekilde hareket etmişler ve çalışmalar ortaya koymuşlardır.

Hukûkî metinlerin lafzî yorumunun gerçekleştirilebilmesi için, metnin ait olduğu dil ailesinin gramatikal özelliğinin ve kurallarının bilinmesi ve işletilmesi kaçınılmazdır. Bu bağlamda fakihlerin, Arapça dilbilgisi olan nahiv ilminin kurallarını dikkate almalıdır.

İstisnâ konusu nahiv ilminde önemli yer tutan ve pek çok problematik alana sahip bir konudur. İslam hukukçusu da istisna barındıran hukuki metinleri çözümlerken nahiv ilmindeki bu verileri kullanmalıdır. Dolayısıyla tezin birinci bölümünde istisnânın dilbilgisel yönüne ışık tutulmuştur. İkinci bölümde istisnanın usul-ı fıkihtaki yerine ve işlevine temas edilmiş; üçüncü bölümde ise istisnanın fûru'-ı fıkihtaki örneklerine yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler:

İslam Hukuku, Hanefi Mezhebi, İstisnâ Kuralı, İstidlâl, Lafzî Yorum

ABSTRACT

Name and Surname : Yavuz GÖNAN
University : Bursa Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Basic Islamic Sciences
Branch : Islamic Law
Degree Awarded : Doctorate/PhD
Page Number : xviii+319
Degree Date :/...../20....
Supervisor/s : Prof. Dr. Ali KAYA

al-ISTIDLÂL With The RULE of al-ISTITHNÂ in ISLAMIC LAW:

THE CASE of HANAFÎ SCHOOL of THOUGHT

Islamic law is a dynamic legal system in terms of being equipped to meet the needs of the age it is in. The jurists have acted in such a way as to enable the "gai" interpretation as well as the "literal" interpretation in order to make the dynamic dimension of Islamic law functional and put forward studies.

It is inevitable to know and operate the grammatical feature and rules of the language family to which the text belongs so as to realize the literal interpretation of legal texts. In this context, the jurist (s) should pay attention to the rules of the science of "nahiv", which is Arabic grammar.

The subject of exception is an important issue in the science of nahiv and has many problematic areas. The Islamic jurist should use these data in the science of nahiv while analyzing the legal texts that contain exceptions. Therefore, in the first part of the thesis, the grammatical aspect of exception is shed light. In the second part, the place and function of the exception in the usul al-fikh are discussed; In the third part, the examples of the exception in furu' al-fikh are given.

Key Words:

Islamic Law, Hanafî School of Thought, Exception rule, Deduction/ al-Istidlâl, Textual Interpretation

ÖNSÖZ

Hüküm verirken hukukçunun elindeki en önemli malzeme hukukî normdur ve hukukî normlar, ait oldukları devletin veya milletin anadilinde yazılmış hukukî materyallerdir. Kanun koyucunun norm ihdas ederken, yargıcın normu uygularken, hukukla bir şekilde ilişki kuranların ise normu yorumlarken her bir hukukî normun ait olduğu dilin genel kurallarını ve dilsel yapısını dikkate alması, hukuk güvenliği açısından vazgeçilmez bir olgudur. Bu doğrultuda İslâm hukukçuları, şer'î hükmün belirlenmesi noktasında kurucu metinler olan Kur'ân ve Sünnet naslarının anlaşılması için ciddi çaba harcamışlardır. Kurucu metinlerle farklı boyutlarda iletişim içinde olan fakihler hükmü ya doğrudan nasların lafızlarından elde etmişler ya da hakkında hüküm bulunmayan meseleler için farklı yöntemlerle içtihadta bulunarak hükme ulaşmaya çalışmışlardır.

Fakihin elindeki en önemli malzeme yazılı hukukî materyallerdir. Her hukukî norm kendi dilinde ve o dilin kuralları doğrultusunda yazıldığına göre; fakihin, Arapçanın dil kurallarını dikkate alıp hukukî hükmü tespit etmesi kaçınılmazdır. Buna göre şer'î hükmün istidlâl yoluyla belirlenmesi için öncelikle nas üzerinde yoğunlaşması gereken fakih; nassı oluşturan lafızların medlulünü tespit amacıyla, vaz' ilminin verilerinin yanısıra nahiv ilminin kurallarını dikkate almak durumundadır. Nitekim nas denilince akla sadece cümle özelliği taşıyan âyet veya hadisler gelmemeli; aynı zamanda âyeti ve hadisleri oluşturan lafızların da delaletleri itibariyle nas oldukları unutulmamalıdır. Bu bakımdan nas; lafız olması itibariyle vaz' ilminin; cümle olması itibariyle de nahvin kuralları dikkate alınarak değerlendirilmelidir.

Nahiv ilminin karmaşık olduğu kadar en önemli bahislerinden biri istisnâ konusudur ve bu konuda nahiv âlimleri arasında ciddi tartışmalar bulunmaktadır. Mevcut tartışmaların usulcüler tarafından özellikle usûl-ı fıkıh alanına aktarıldığı, fûrû'-ı fıkıh alanında ise bu görüşlerin yansımalarına örnekler verdikleri görülmektedir. İlk dönem eserlerinde meseleci yöntemlerle ele alınan istisnâ bahsinin –Karâfi'nin el-İstignâ fi'l-istisnâ adlı eseri hariç- müstakil eserlere konu edilmediği; usul-ı fıkıh eserlerinde parçacı bir yaklaşımla ele alındığı söylenebilir. Günümüzde ise konuyla ilgili birkaç yüksek lisans çalışmasının varlığının yanısıra istisnânın alt başlıklarının makale türü çalışmalara konu edildiği görülmektedir.

Mevcut çalışma; üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde istisnânın, nahiv ilmindeki yerine ve önemine temas edildiği gibi usul açısından istisnânın kısımları hakkında bilgi verilmektedir. İkinci bölümde özellikle usûl-ı fıkıh perspektifinden istisnâyı ilgili

tartışmalı meseleler ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde ise fakihlerin, istisnâyla ilgili usûlî kurallar doğrultusunda ortaya koydukları fîrû-ı fıkha dair örneklere yer verilmiştir.

Çalışma konusunu teklif edip çalışmanın iskeletinin kıvam bulmasını sağlayan ilk danışmanım değerli hocam Prof. Dr. Recep CİCİ Bey'e, ilk danışmanımın emekli olup başka bir kuruma geçmesinin ardından danışmanlığımı kabul etme nezaketini gösteren ve değerli katkılarıyla, yönlendirmeleriyle çalışmanın nihai şeklini almasını sağlayan hâlihazırdaki danışmanım değerli hocam Prof. Dr. Ali KAYA Bey'e, bu süre boyunca değerli katkılarını esirgemeyen tez izleme komitesi üyeleri değerli hocalarım Prof. Dr. Vejdi Bilgin ve Dr. Öğr. Üyesi M. Salih KUMAŞ Beylere, tez kapsamındaki konuların ele alınması ve işlenmesi sürecinde yönlendirici tavsiyelerini sunmaktan geri kalmayan değerli meslektaşlarım Doç. Dr. Fetullah YILMAZ ve Dr. Öğr. Üyesi Fikri GÜNEY Bey'lere, muhtasar usul eserlerinin yanısıra özellikle Hanefî usul kaynaklarının konuyla ilgili çözülmesi zor olan metinlerin çözümünde katkıda bulunan ve ismini saymadığım saygıdeğer meslektaşlarıma, son olarak uzunca sayılacak bu süre boyunca zaman ayırmakta zorlandığım ve sabırla bana destek olan güzide eşime ve çocuklarıma teşekkür etmeyi borç bilirim.

Gayret bizden tevfiğ Allah'tandır.

Yavuz GÖNAN

GÜMÜŞHANE

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	iv
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	v
TEZ ONAY SAYFASI	vi
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
ÖNSÖZ	ix
KISALTMALAR	xvii
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, SINIRI VE KARŞILAŞILAN PROBLEMLER	5
2. ARAŞTIRMANIN AMACI	10
3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	10
4. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	12
5. KONUyla İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR	14
I. BÖLÜM İSTİSNÂNIN KAVRAMSAL BOYUTU, NAHİV İLMİNDEKİ VE USUL-I FIKİHTAKİ YERİ	
1. İSTİSNÂNIN KAVRAMSAL BOYUTU	18
1.1. SÖZLÜK VE TERİM ANLAMı	18
1.1.1. Sözlük Anlamı	18
1.1.2. İstisnâ İle Bağlantılı Kavramlar	20
1.1.2.1. İhrâc Kavramı	20
1.1.2.2. Tahsis (Muttasıl Muhassis) Kavramı	21
1.1.2.3. Meşfete Dayalı İstisnâ	23
1.1.3. Terim Anlamı	24
1.1.3.1. Fukaha Metoduna Göre İstisnâ	25
1.1.3.2. Mütakellimîn Metoduna Göre İstisnâ	28
1.1.4. Kitap ve Sünnette İstisnâ Kavramı	35
1.1.4.1. Kitapta İstisnâ Kavramı	35
1.1.4.2. Hadiste İstisnâ Kavramı	35
2. DİĞER İLİMLERDE İSTİSNÂ	37
2.1. MANTIK İLMİNDE İSTİSNÂ	37
2.2. KELÂM İLMİNDE İSTİSNÂ	39
2.3. FIKİH İLMİNDE İSTİSNÂ	40
2.4. NAHİV İLMİNDE İSTİSNÂ	40
2.4.1. İstisnânın Unsurları	40
2.4.1.1. Müstesnâ	40
2.4.1.1.1. Müstesnânın âmili	42
2.4.1.1.1.1. (لَا) edatının kendisi	42
2.4.1.1.1.2. (لَا)'dan önce gelen ve (لَا) aracılığıyla nasbeden fiil veya fiilimsi	44
2.4.1.1.1.3. (لَا) edatından önce gelen fiil	45
2.4.1.1.1.4. (لَا) edatından sonra gelen gizli (عَلَى) edatı	46

2.4.1.1.2. Müstesnânın irâbı.....	46
2.4.1.1.3. Müstesnânın önce kullanılması.....	47
2.4.1.1.4. Müstesnânın miktarı	48
2.4.1.2. Müstesnâ Minh	49
2.4.2. İstisnâ Edatları	50
2.4.2.1. Harf Kabul Edilenler.....	50
2.4.2.1.1. (إِلَّا) edatı.....	50
2.4.2.1.1.1. (إِلَّا) edatının kullanıldığı alanlar	51
2.4.2.1.1.1.1. (غَيْرِ) anlamında sıfat olarak kullanılması	52
2.4.2.1.1.1.2. “Atıf harfi” olarak kullanılması	54
2.4.2.1.1.1.3. (لَكِنَّ) veya (سَوْى) anlamında kullanılması.....	54
2.4.2.1.1.2. (إِلَّا) edatının cümlede tekrarlanması	56
2.4.2.1.2. İstisnâ amacıyla kullanılan (أَوْ)	58
2.4.2.2. İsim Kabul Edilenler	59
2.4.2.2.1. (غَيْرِ) edatı	59
2.4.2.2.2. (سَوْى) edatı	60
2.4.2.3. Fiil Kabul Edilenler	62
2.4.2.3.1. (لَيْسَ) ve (لَا يَكُونُ)	62
2.4.2.3.2. (مَا عَدَا – مَا خَلَا).....	63
2.4.2.4. Durumu Tartışmalı Olanlar	64
2.4.2.4.1. (عَدَا - خَلَا)	64
2.4.2.4.2. (حَاشَا).....	64
2.4.3. İstisnânın Kısımları ve Özellikleri	65
2.4.3.1. Nahiv İlimine Göre.....	65
2.4.3.1.1. Tam istisnâ türleri, özellikleri ve irâpları.....	66
2.4.3.1.1.1. Muttasıl istisnâ, özelliği ve irâbı.....	66
2.4.3.1.1.1.1. Muttasıl istisnâ ve özelliği	66
2.4.3.1.1.1.2. Muttasıl istisnânın irâbı	67
2.4.3.1.1.1.2.1. Muttasıl-mûceb-tam istisnânın irâbı.....	69
2.4.3.1.1.1.2.2. Muttasıl-gayr-ı mûceb-tam istisnânın irâbı	69
2.4.3.1.1.2. Munkatî’ istisnâ ve özelliği.....	70
2.4.3.1.2. Müferrağ istisnâ ve özelliği	73
2.4.3.2. Usûl-ı Fıkha Göre	74
2.4.3.2.1. Genel olarak.....	74
2.4.3.2.2. İstisnânın kısımları.....	75
2.4.3.2.2.1. Müstesnâ itibariyle istisnânın kısımları.....	75
2.4.3.2.2.1.1. Muttasıl istisnâ ve hükmü	76
2.4.3.2.2.1.2. Munkatî’/munfasıl istisnâ ve hükmü	77
2.4.3.2.2.1.2.1. Munkatî’ istisnânın tanımı ve özelliği.....	77
2.4.3.2.2.1.2.2. Munkatî’ istisnâ hakiki istisnâ mıdır?	81
2.4.3.2.2.1.2.2.1. Hakikî istisnâ olduğunu savunanlar ve delilleri.....	82
2.4.3.2.2.1.2.2.2. Mecâzî istisnâ olduğunu savunanlar ve görüşleri.....	83
2.4.3.2.2.1.2.2.3. Ne hakikî ne de mecâzî olduğunu savunanlar	85
2.4.3.2.2.1.2.3. Munkatî’ istisnânın hükmü	85
2.4.3.2.2.1.2.4. Munkatî’ istisnâya Kitap’tan örnekler	85
2.4.3.2.2.2. Müstesnâ minh itibariyle istisnâ kısımları.....	87
2.4.3.2.2.2.1. Telaffuz edilenlerden yapılan istisnâ.....	87
2.4.3.2.2.2.1.1. Ahkâmdan yapılan istisnâ	87
2.4.3.2.2.2.1.2. Sıfatlardan yapılan istisnâ	87
2.4.3.2.2.2.2. Telaffuz edilmeyenlerden yapılan istisnâ.....	88
2.4.3.2.2.2.2.1. Sebepden yapılan istisnâ	89

2.4.3.2.2.2.2. Şarttan yapılan istisnâ	89
2.4.3.2.2.2.3. Mâni'den yapılan istisnâ	89
2.4.3.2.2.2.4. Mahalden yapılan istisnâ	90
2.4.3.2.2.2.5. Zamandan yapılan istisnâ	90
2.4.3.2.2.2.6. Mekândan yapılan istisnâ	91
2.4.3.2.2.2.7. Ahvalden yapılan istisnâ	91
2.4.3.2.2.2.8. Mutlak varlıktan yapılan istisnâ	91
2.4.4. İstisnânın Sahih Olma Şartları	92
2.4.4.1. İttifak Edilen Şartlar	92
2.4.4.1.1. Müstesnâ ile müstesnâ minh muttasıl olmalı	92
2.4.4.1.1.1. Müstesnâ, müstesnâ minh'e muttasıl olmalı	92
2.4.4.1.1.1.1. Muttasil olmasını gerekli görenler	93
2.4.4.1.1.1.2. Esas aldıkları deliller	94
2.4.4.1.1.2. Müstesnâ ile müstesnâ minh arasında fasıla bulunabilir	96
2.4.4.1.1.2.1. Munfasıl olabileceğini savunanlar	96
2.4.4.1.1.2.2. Esas aldıkları deliller	98
2.4.4.1.2. Müstesnâ ile müstesnâ minh aynı cinsten olmalı	101
2.4.4.1.2.1. Munkati' istisnâyı geçerli kabul edenler ve delilleri	101
2.4.4.1.2.1.1. Her halükârda geçerli kabul edenler	102
2.4.4.1.2.1.1.1. Esas aldıkları deliller	103
2.4.4.1.2.1.1.1.1. Naklî deliller	103
2.4.4.1.2.1.1.1.2. Nesirden getirdikleri deliller	105
2.4.4.1.2.1.1.1.3. Aklî delil	106
2.4.4.1.2.1.2. Belli şartlar doğrultusunda geçerli kabul edenler	107
2.4.4.1.2.2. Munkati' istisnâyı geçersiz kabul edenler ve delilleri	113
2.4.4.1.2.2.1. Geçersiz kabul edenler	113
2.4.4.1.2.2.2. Esas aldıkları deliller:	114
2.4.4.1.3. Müstesnâ, müstesnâ minh'i müstağrak olmamalı	115
2.4.4.1.3.1. Müstağrak olmamasını şart görenler ve delilleri	116
2.4.4.1.3.1.1. Müstağrak olmamasını şart görenler	116
2.4.4.1.3.1.2. İstisnâ edilmesini geçerli gördükleri miktar	116
2.4.4.1.3.1.2.1. Çoğun istisnâsı	117
2.4.4.1.3.1.2.1.1. Çoğun istisnâsını geçerli görmeyenler ve delilleri	118
2.4.4.1.3.1.2.1.2. Çoğun istisnâsını geçerli görenler ve delilleri	120
2.4.4.1.3.1.2.2. Yarım olanın istisnâsının geçerliliği	122
2.4.4.1.3.1.2.2.1. Yarım olanın istisnâsını caiz görmeyenler ve delilleri	122
2.4.4.1.3.1.2.2.2. Yarım olanın istisnâsını geçerli görenler ve delilleri	123
2.4.4.1.3.2. Belli şartlar dışındaki müstağrak istisnâyı geçerli görenler ve görüşleri	124
2.4.4.2. Tartışmalı Olan Şartlar	126
2.4.4.2.1. Müstesnâ ile müstesnâ minh aynı kişiden sadır olmalı	126
2.4.4.2.2. Müstesnâ minh nekre olmamalı	127
2.4.4.2.3. Müstesnâyâ, müstesnâ minh zikredilirken niyet edilmeli	127
2.4.4.2.4. İstisnâ edatından önce atıf harfi kullanılmamalı	128
2.4.4.2.5. Müstesnâ, ism-i işâret türü lafızlardan olmalı	128

II. BÖLÜM İSTİSNÂ İLE İLGİLİ TARTIŞMALI MESELELER

1. İSTİSNÂNIN CÜMLENİN HÜKMÜNE DELÂLET ŞEKLİ	130
1.1. İSTİSNÂ CÜMLEDE "MUARAZA" YOLUYLA İŞLEV GÖSTERİR	140
1.2. İSTİSNÂ CÜMLEDE "BEYAN" YOLUYLA İŞLEV GÖSTERİR	145
2. MATUF CÜMLELERİN ARDINDAN GELEN İSTİSNÂNIN HÜKMÜ	148
2.1. KARİNELERİN HÜKME ETKİSİ	149

2.2. VÂV'İN CÜMLEDE KULLANILIŞ AMACI VE CÜMLEYE KATTIĞI ANLAM	150
2.3. MÜSTESNÂNIN MERCIİNE DAİR GÖRÜŞLER VE DELİLLER	156
2.3.1. Cümlelerin Hepsine Rücu Eder	157
2.3.1.1. Şartları	159
2.3.1.2. Delilleri	162
2.3.2. Son Cümleye Rücu Eder	167
2.3.2.1. Rücu Etme Nedenleri	168
2.3.2.2. Delilleri	170
2.3.3. Şerîf el-Murtezâ'nın Görüşü	174
2.3.3.1. Delilleri	175
2.3.4. Vakfetmek Gerekir Görüşü	176
2.3.5. Açık Vazgeçme (إضراب) Durumu	178
3. MÜSPET VEYA MENFİDEN YAPILAN İSTİSNÂNIN HÜKMÜ	181
3.1. MÜSPETTEN YAPILAN İSTİSNÂ MENFİ, MENFİDEN YAPILAN İSTİSNÂ MÜSPETTİR	184
3.1.1. Bu Yaklaşımı Benimseyenler ve Görüşleri	184
3.1.2. Delilleri	185
3.2. NE MÜSPETTEN YAPILAN İSTİSNÂ MENFİ NE MENFİDEN YAPILAN İSTİSNÂ MÜSPETTİR	187
3.2.1. Bu Yaklaşımı Benimseyenler ve Görüşleri	188
3.2.2. Delilleri	189
4. MÜSTESNÂNIN ÖNCE KULLANILMASININ HÜKMÜ	194
4.1. MÜSTESNÂNIN, SADECE MÜSTESNÂ MİNH'TEN VEYA MÜSTESNÂ MİNH'İN SIFATINDAN ÖNCE KULLANILMASI	195
4.2. MÜSTESNÂNIN CÜMLE BAŞINDA KULLANILMASI	196
4.3. MÜSTESNÂNIN CÜMLE ORTASINDA KULLANILMASI	197
5. MÜSTESNÂNIN CÜMLEDE BİRDEN FAZLA KULLANILMASININ HÜKMÜ	198
5.1. ATIF HARFİ KULLANILARAK BİRDEN FAZLA MÜSTESNÂNIN CÜMLEDE KULLANILMASI	200
5.2. ATIF HARFİ KULLANILMAKSIZIN BİRDEN FAZLA MÜSTESNÂNIN CÜMLEDE KULLANILMASI	202
5.2.1. Sonraki Müstesnânın, Öncesindeki Müstesnâya Denk Olmayacak veya Onu Müstağrak Olmayacak Şekilde Kullanılması	202
5.2.2. Sonraki Müstesnânın, Öncesindeki Müstesnâya Denk veya Onu Müstağrak Olacak Şekilde Kullanılması	207
5.2.3. ilk Müstesnânın, Müstesnâ Minh'i Müstağrak Olacak Şekilde Kullanılması	208
6. İSTİSNÂDA MEÇHUL UNSURLARIN KULLANIMININ HÜKMÜ	210
6.1. MÜSTESNÂ MİNH'İN NEKRE OLUŞU	211
6.1.1. Nekre Bir Müstesnâ Minh'ten İstisnâ Yapılması Hiçbir Şekilde Geçerli Değildir	211
6.1.2. Nekre Bir Müstesnâ Minh'ten Yapılan İstisnâ Anamlı Olması Şartıyla Geçerlidir	218
6.2. MÜSTESNÂNIN NEKRE OLUŞU	219
7. İSTİSNÂ İLE DİĞER TAHSİS EDİCİLER ARASINDAKİ FARKLAR	222
7.1. İSTİSNÂ İLE DİĞER TAHSİS EDİCİLER ARASINDAKİ FARKLAR	222
7.1.1. İstisnâ – Tahsis İlişkisi	222
7.1.2. İstisnâ – Şart İlişkisi	225
7.1.3. İstisnâ – Gaye İlişkisi	228
7.1.4. İstisnâ – Sıfat İlişkisi	230
7.2. İSTİSNÂ - NESİH İLİŞKİSİ	231

III. BÖLÜM FÜRÜ'-I FIKIHTA İSTİSNÂ

1. GENEL OLARAK.....	235
2. TALAK BAHSİNDE İSTİSNÂ	237
2.1. HANEFİLER TARAFINDAN İSTİSNÂ İÇİN BELİRLENEN KISTASLAR	237
2.1.1. Müstesnânın Bizzat İşitilmesi	237
2.1.2. Örfî İstisnâ – Cehâlet İlişkisi.....	239
2.1.3. Örfî İstisnâ – Niyet İlişkisi	239
2.1.4. Vaz'î İstisnâyı Geçersiz Kılan Durumlar	240
2.2. İSTİSNÂNIN MATUF UNSURLARDAN SONRA KULLANILMASI	240
2.2.1. Matuf Cümlelerden Sonra Kullanılması	240
2.2.2. Matuf Müfret Kelimelerden Sonra Kullanılması	241
2.2.2.1. Örfî İstisnâya Dair Örnekler	241
2.2.2.2. Vaz'î İstisnâya Dair Örnekler.....	242
2.3. İSTİSNÂNIN CÜMLE BAŞINDA KULLANILMASI	244
2.4. MÜSTESNÂNIN SIFATI	245
2.5. MÜSTESNÂNIN MİKTARI	246
2.5.1. Bütünün Bütünden İstisnâsı	246
2.5.2. Kûsurâtın İstisnâsı	248
2.6. MÜSTESNÂNIN TEKERRÜR ETMESİ.....	249
2.6.1. Atıf Harfi Kullanılmadan Müstesnânın Tekerrürü	249
2.6.2. Atıf Harfi Kullanılarak Müstesnânın Tekerrürü	250
2.7. MÜSTESNÂNIN MUTTASIL OLMASI	251
2.8. MÜSTESNÂNIN MUNFASIL OLMASI.....	251
2.9. ÖRFÎ İSTİSNÂ.....	256
3. İKRÂR BAHSİNDE İSTİSNÂ.....	257
3.1 MÜSTESNÂNIN MUTTASIL OLMASI	257
3.2. FARKLI CİNSLERİN BİRBİRİNDEN İSTİSNÂ EDİLMESİ	259
3.2.1. Farklı Para Birimlerinin Birbirinden İstisnâsı.....	259
3.2.2. Mal ve Para Arasındaki İstisnâ İlişkisi	260
3.2.2.1. Mislî Mal ile Para Arasındaki İstisnâ İlişkisi.....	261
3.2.2.2. Kiyemî Mal ile Para Arasındaki İstisnâ İlişkisi	262
3.3. BİRDEN FAZLA MÜSTESNÂNIN CÜMLEDE KULLANILMASI	263
3.3.1. Müstesnânın Atıf Harfi Kullanılmadan Cümlede Birden Fazla Kullanılması.....	263
3.3.2. Müstesnânın Atıf Harfi Kullanılarak Cümlede Birden Fazla Kullanılması	265
3.4. İSTİSNÂNIN MATUF UNSURLARDAN SONRA KULLANILMASI	266
3.4.1. İstisnânın Matuf Cümlelerden Sonra Kullanılması	266
3.4.2. İstisnânın Matuf Müfret Kelimelerden Sonra Gelmesi.....	267
3.5. İSTİSNÂ EDATININ VEYA İSTİSNÂ ANLAMINA SAHİP LAFZIN KULLANILDIĞI HER CÜMLEYE İSTİSNÂ KURALLARININ UYGULANMASI MESELESİ.....	268
3.6. MÜSTAĞRAK MÜSTESNÂ	272
3.7. MÜSTESNÂNIN SIFATI	273
3.8. SÜKÛTUN ARDINDAN GERÇEKLEŞEN İSTİSNÂNIN HÜKMÜ.....	274
3.9. ÖRFÎ İSTİSNÂ.....	275
3.10. MÜSTESNÂNIN MİKTARI	276
3.11. NEFYDEN YAPILAN İSTİSNÂ.....	277
3.12. MATUF MÜSTESNÂ	277

3.13. MÜSTESNÂNIN MEÇHUL OLMASI.....	278
4. YEMİN BAHSİNDE İSTİSNÂ.....	280
4.1. YEMİNİN TANIMI, TÜRLERİ, YEMİN LAFIZLARI	280
4.2. MUTTASIL İSTİSNÂ.....	281
4.3. MÜFERRAĞ İSTİSNÂ	283
4.4. MATUF UNSURLARDAN SONRA GELEN MÜSTESNÂ	284
4.4.1. Matuf Cümlelerden Sonra Gelen İstisnâ	284
4.4.2. Matuf Kelimelerden Sonra Gelen İstisnâ	285
4.5. MÜSTESNÂNIN NEKRE OLMASI	286
4.6. ATIF HARFİ KULLANILARAK MÜSTESNÂNIN MÜKERRER OLMASI	287
4.7. MÜSTESNÂNIN SIFATI	288
SONUÇ	290
KAYNAKÇA	293
ÖZGEÇMİŞ.....	319

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.md.	Adı geçen madde
a.g.mk.	Adı geçen makale
AÜİF	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
a.s.	Aleyhisselam
A.Ş.	Anonim Şirketi
a.y.	Aynı yer
b.	İbn
Bk./bk.	Bakınız
Bs.	Baskı
C.	Cilt
c.c.	Celle celâluhu
Çev./çev.	Çeviren
ÇÜİFD	Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
H.	Hicri
Hız./hz.	Hazırlayan
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
Krş./krş.	Karşılaştırınız
M.	Miladi
MÜİFD	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Neş.	Neşriyat
Nşr./nşr.	Neşreden
OMÜİFD	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ö./ö.	Ölümü
S.	Sayı
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Sayısı
TBB	Türkiye Barolar Birliği
TDK	Türk Dili Kurumu
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Thk./thk.	Tahkik

Tsh./tsh.	Tashih
t.y.	Tarih Yok
TYEK	Türkiye Yazma Eserler Kütüphanesi
TYEKB	Türkiye Yazma Eserler Kütüphanesi Başkanlığı
UÜSBE	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğer(ler)i
Yay.	Yayınları, yayınevi
y.y.	Yer yok

GİRİŞ

“Temelinde ahlâkî bir kavram”¹ olan adalet, hukukun hem “hedef gayesi”² hem de “varlık nedeni”³ kabul edilmektedir. Ahlâkî bir kavram olarak adalet, erdem (fazilet) anlamında kişisel bir özelliği deyimlemektedir. Bu özelliği gereği kişi, herkese kendisine düşeni vermek yolunda sürekli ve değişmez bir çaba gösterir ki, bu çabayı niteleyen adalet süje ile ilgili oluşundan ötürü *sübjektif adalet** adını taşır.⁴ Ne var ki sübjektif adalet, kişinin diğer kimselerle olan ilişki(ler)inin adaletli olup olmadığını göstermez. Dolayısıyla sürekli olarak hakkı yerine getirmek için çaba gösteren bir kimsenin, tek tek somut durumlarda neyin hak, daha doğrusu adaletli olduğunu önceden bilmeye ihtiyacı vardır. Bu da göstermektedir ki, bir erdem olan sübjektif adaletin dışında ve ondan önce objektif bir adalet kavramı bulunmaktadır. Objektif adalet, artık kişinin bir özelliğini değil, onun bu karakter özelliğine uygun olarak somut durumlarda gerçekleştireceği *ilişki biçiminin bir özelliği*’ni deyimlemektedir. İşte hukuk alanında hukukî değer olarak söz konusu olan adalet de objektif anlamda adalettir; çünkü hukuk, insanlar arası ilişkileri biçimlendiren, onlara görünür ve algılanabilir bir düzen veren, bu amaca yönelen normlar bütünüdür.⁵

İnsanın kültürel ve toplumsal hayatında aktif ve aktüel bir rol oynayan hukuk, adalete hâdim bir beşerî hayat nizamıdır. Hukukun bu özelliğinden “hukukî emniyet fonksiyonu ile nizam fonksiyonu”, “beşerî hayatla rabıta ve münâsebet fonksiyonu” ve nihayet “adalet fonksiyonu” olmak üzere üç fonksiyon sadır olur.⁶

Eskiden beri hukuk nizam düşüncesiyle, ölçü ve had tasavvuruyla, konsekansla* münasebettar bulunmuştur. Bu yönüyle hukukta şekil ve nizam düşüncesinin, hukukî emniyet düşüncesiyle ilişkili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla belli bir usule göre teessüs eden normlar olmaksızın, itina ile tertip ve tanzim edilmiş bir hukukî prosedür bulunmaksızın; hukukî muamelelerde, hiç olmazsa, asgarî şekil mecburiyeti kabul

¹ Vecdi Aral, *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1992, s. 126

² Bk. Orhan Münir Çağıl, *Hukukun Başlangıcı Dersleri (Hukukun Temelleri ve Hukuk İlminin Tarihi Tekâmülü)*, 2.bs., İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1963, s. 29; Aral, a.g.e., s. 129

³ Aral, a.g.e., s. 127

* H. V./ M. XI. yüzyılda yaşayan Râgıb el-İsfahânî’nin de adaleti benzer şekilde ikiye ayırması dikkat çekicidir. O, günümüz hukukundaki “sübjektif adalet” kavramı karşılığında “mutlak adalet”, “objektif adalet” kavramı karşılığında “izafî adalet” kavramlarını kullanmıştır.

Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Apaydın, “Adalet Nedir? Mahiyet ve Keyfiyet”, *Bilimname*, C.XXXV, S. 1, (2018), s. 461

⁴ Bk. Aral, a.g.e., 126

⁵ Bk. Aral, a.g.e., s. 126;

⁶ Çağıl, a.g.e., s. 23-24.

* Konsekans düşüncesi hukukun mantıkî sıhhat ve mânevî sıhhati yani adalet düşünceleri ile alâkalı bulunmaktadır. Çağıl, a.g.e., s. 24

edilmeksizin nizam vasfına layık herhangi bir “hukuk nizamı” tasavvur edilemez.⁷ Bundan da anlaşılacağı üzere şekil* her şeyden önce hukuk nizamına ve emniyetine hizmet eden bir fonksiyona sahiptir. Çünkü hukukun vazifesi; bir taraftan münferit ve müşahhas meseleyi âdil bir neticeye raptetmek, diğer taraftan sağlam bir nizam tesis etmek, hukukî uygulamada istikrar ve nizamı tanzim etmek, dâvanın veya muhakemenin âkibeti kabili tahmin ve takdir olacak ve hâkimin kanunları hâdiselere müşkilâtsiz tatbik edebilmesini mümkün kılacak şekilde kazaî mekanizmayı tanzim etmektir.⁸

Hukukun bahsedilen bu vazifelerinin sağlanabilmesi şekil yoluyla, yani hukukî normlar belirlenmek suretiyle mümkün olabilir. Diğer hukuk sistemleri gibi İslâm hukuku da söz konusu sübjektif/mutlak adalet ilkesini belli ölçüde somutlaştırmak, yani objektif adalet boyutuna taşımak amacıyla yaşanan hayat ile “hukuk normu”* arasında uyum sağlamaya çalışmıştır ve çalışmaya devam etmektedir. Nitekim “toplumda ortaya çıkan çok yönlü ve karmaşık ilişkilerin tanımlanması, bireylerin uymakla yükümlü oldukları bir kısım normatif kuralların varlığını gerektirmektedir ki, hukuk normları da onların yalnızca bir parçasıdır.”⁹ Dolayısıyla “bütün hukuk normları, nihâî bir hedefe, muteber bir gayeler sistemine, yani adalet prensibine göre ayarlanmalı, düzenlenmelidir.”¹⁰

⁷ Bk. Çağıl, a.g.e., s. 24

* Çağıl'ın dile getirdiği hukukun fonksiyonlarının temin edilebilmesi, bunların belli bir şekle, yani hukukî önerme niteliği taşıyan hukuk normuna/kuralına dönüştürülmesiyle sağlanabilir. Hukukî emniyetin tesis ve temin edilebilmesinin ön ve asgari şartı, hukukun amaçlarının yazılı kurallar haline getirilmesiyle mümkündür. Gözler'in de belirttiği şekliyle kuralların önemi, onların önceden biliniyor ve olay/yargılama sırasında değişmeyecek olmalarından kaynaklanmaktadır. Kuralın bu iki özelliği onun içeriğinden bağımsız olarak insanlara güvenlik sağlar. Böylece herkes önceden bilinen kurallara göre davranışını ayarlar ve yaptığı eylem ve işlemlerin sonuçlarından yararlanır veya bunlara katlanır. (Bk. Kemal Gözler, *Hukuka Giriş*, 9. bs., Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2012, s. 23).

⁸ Çağıl, a.g.e., s. 26

* Burada hem “hukukî/fikhî nas” tabiri hem de “fıkıh normu” terimi yerine “objektif varlığı bulunan her türlü hukuk kuralını ifade edecek genişlikte bir kavramsal içeriğe” (bk. Talip Türkan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, 1.bs., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009, s. 58) sahip bulunan “hukuk normu” terimini kullanmayı tercih etmekteyiz. Çünkü “hukukî nas” terimindeki “nas kelimesi İslâm ilimlerinde yaygın olarak iki anlamda terimleşmiştir. Bunlardan ilk akla geleni genel kullanımdır ki, Allah'ın ve Hz. Peygamber'in sözünü ifade eder. İkincisi fıkıh usulünde açıklık bakımından yapılan lafız ayırımında kullanılan anlamdır.” (H. Yunus Apaydın, “Nas”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nas> (29.03.2020).)

“Hukukî nas” terimindeki “nas” lafzı, genel anlamı dikkate alınarak tanımlandığında içtihat ürünü olan fikhî hükümleri kapsam dışı bıraktığı açıktır. Buna göre hem Allah ve resulünün sözleri/belirlediği hükümleri hem de fakihlerin içtihat yoluyla belirledikleri hükümleri kapsamlı olarak ifade edebileceği gerekçesiyle “hukuk normu” terimini kullanmayı tercih etmiş bulunmaktayız. Bununla birlikte belli bir hukuk sistematiğine ait olan ve bu sistematik perspektifinden beşerî ilişkileri düzenleyen “fıkıh normu” terimini de kullanılmaktan kaçınılmaktadır. Dolayısıyla sadece İslâm hukukunu değil diğer hukuk sistemlerini de kapsayacak şekilde “hukuk normu” terimi benimsenmiştir.

Hukuk normu-Fıkıh normu ayrımı hakkında detaylı bilgi için bk. Türkan, a.g.e., s. 58-80

⁹ Türkan, a.g.e., s. 16-17

¹⁰ Çağıl, a.g.e., s. 123

Beşerî ilişkiler bakımından ancak kendisine uyulduğu takdirde sonuç alınabilecek bir kısım formlar öngören hukuk normu, *formel* (biçimsel) ve *normatif* niteliktedir.¹¹ Hukuk normunun *formel* nitelikte olması, onun maddî anlamda mevcut olması demektir. Diğer normlar gibi hukukî bir norm da ancak zihinsel bir işlem olan hükmün önerme haline dönüşmesiyle, yani belli bir dilsel form dahilinde ifade edilmesiyle ortaya çıkar.¹² Zira “hukuk, normatif bir yapı olarak kendi varlığını dil içinde bulur.”¹³ Bu da hukuk ile dil arasındaki kaçınılmaz ilişkiye işaret etmektedir.

Hukukun oluşumu lisana bağlı olduğu gibi devam ve uygulaması da onunla mümkündür.¹⁴ Hukuku uygulamak, yani hüküm vermek hukuki öneme sahip hayat olaylarını ve ilişkilerini hukuk normunun içine, kapsamına sokmaktır.¹⁵ Bunun yapılabilmesi öncelikle hukuk normunun ait olduğu dilin ve kurallarının bilinmesi ve işletilmesiyle mümkündür. Dil kurallarının işletilmesi aslında yorum yapma faaliyetidir. Çünkü “hukuk normları düzenlemek istedikleri olayların neler olduğunu tümüyle saptayamazlar ve bu noktadan itibaren de yorum başlar. Dolayısıyla yorum, bir hukuk normunun içeriğini, kapsamını belirlemek amacını taşır.”¹⁶ Hukuk normunun içeriği belirlenirken farklı yöntem ve tekniklerin yanısıra temelde anlambilim (semantik), dilbilim (linguistik), dilbilgisi (gramer) gibi bilimlerin verileri dikkate alınmalıdır ki, yapılan bu işleme lafzî yorum denmektedir.¹⁷

Hukukî nassın/fıkhî normun *lafız ve bağlam/amaç* olmak üzere temel iki unsuru ve boyutu bulunmaktadır. Her türlü metin gibi hukukî bir metin de lafızların yanısıra bu lafızların biraraya gelerek oluşturduğu bağlamla/amaçla bütünleşiktir. Dolayısıyla sadece metni oluşturan lafızlar üzerinde düşünüp yorum yapılarak bağlama ulaşılamayacağı gibi bu lafızlar dikkate alınmadan salt bağlam dikkate alınarak metnin vermek istediği amaca ulaşılması da mümkün değildir. Yani hem teorik hem de pratik açıdan bu unsurlardan biri diğeri uğruna feda edilemez. Feda edildiği takdirde “yelpazenin bir ucunda İbn Hazm (ö.456/1064) gibi lafzın zâhirinden anlaşılan anlam dışında bir mâna arama-

¹¹ Bk. Türçan, a.g.e., s. 58-59

¹² Bk. Türçan, a.g.e., s. 59

¹³ Yasemin Işıktaş, Sevtap Demir, *Hukuk Metodolojisi*, 4. (Tıpkı) bs., İstanbul: Filiz Kitabevi, 2013, s. 55

¹⁴ Ali Nazım Sözer, *Hukukta Yöntembilim*, 5.bs., İstanbul: Beta Basım A.Ş., 2015, s. 3

¹⁵ Bk. Işıktaş-Metin, a.g.e., s. 180

¹⁶ Işıktaş-Metin, a.g.e., s. 180

¹⁷ Sözel yorum, deyimsel yorum veya metinsel yorum olarak da adlandırılan lafzî yorum, bir hukuk kuralında yer alan sözcük ve terimlerin taşıdığı anlamın tespit edilmesi suretiyle söz konusu kuralın gerçek anlamının ortaya konmaya çalışıldığı yorum yöntemidir. Bir hukuk kuralının içerdiği gerçek anlamın belirlenmesinde başvurulacak ilk yöntem olsa da lafzî yorum yönteminin uygulanmasının her zaman yeterli olduğu söylenemez. Dolayısıyla lafzî yorumun yetersiz kaldığı hallerde doğal olarak diğer yorum yöntemlerinden yararlanılması gerekecektir. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Güneş, a.g.e., s. 125 vd.

yan katı lafzî yorum taraftarları diğer ucunda ise Necmeddin et-Tûfî (ö.716/1316) gibi lafzî ihmal pahasına anlam ve amacı dikkate almanın gereğine inanan gâf yorum"¹⁸ taraftarlarının benimsediği yaklaşımların oluşması ve görülmesi kaçınılmaz olur. Buna karşın "bu iki nokta arasındaki çizgide belli aralıklarla yer alan Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile içindeki ekol ve eğilimlerin"¹⁹ bulunduğu da tarihsel bir vakiadır.

Kaynağı Kur'ân ve Sünnet olan hukukî nasların ve fikhî hükümlerin/normların dilî Arapçadır. Fikhî hükme ulaşılabilmesi için bu dilin ve kurallarının bilinip dikkate alınması önemlidir.* Hukukî nas, formel yönden incelendiğinde fakihin müracaat edeceği ilimlerden biri de nahiv ilmidir. Nahiv ilminin verileri ve tartışmaları usul-ı fikhin özellikle elfâz (lafızlar) bahislerinde, fûrû'da ise ilgili yerlerinde gerekli görüldüğü ölçüde ele alınmış ve hüküm çıkartılırken uygulama konusu olabilmıştır. Çalışmamızın temelini oluşturan *istisnâ* kuralı da nahiv ilminin konularından biridir.

Lafzî yorum bağlamında istisnadan bahsedilebilmesi için öncelikle bir kural, kaide bulunmalıdır.* Bu anlamda "belirli bir konuya ilişkin hukuk kuralları, kendi içinde 'kaide (ilke)'yi düzenleyen kural ve varsa bu kaideye 'istisnâ' getiren kurallar olarak ikiye ayrılır."²⁰ Kaideyi düzenleyen kurala "genel hüküm" veya "genel kural" denir. Genel kural, bu kuralın düzenlediği şey ile ilgili genel bir önermedir. Söz konusu genel önerme, kuralın konusu olan şeyin istisnâ tutulmamış bütün parçalarına ve çeşitlerine uygulanabilir."²¹ Buna karşın istisnâ, genel kuralın içerdiği önermenin dışında tutulan şeydir. Yani istisnâ genel kuralda öngörülen sonuca tâbi değildir. Diğer bir ifadeyle genel kural, istisnaya uygulanmaz. İstisnanın içinde kalan şeyler genel hükme tâbi olmaz; istisnanın dışında kalan şeyler ise genel hükme tâbi olur."²²

¹⁸ H. Yunus Apaydın, "İctihad", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ictihad> (09.05.2020).

¹⁹ Apaydın, "İctihad", a.y.

* Müçtehidin/fakihin, yeni durumlara uygulanabilecek hukukî hükümleri ortaya koyma çabasının genel adı içtihadtır. İctihatta bulunulurken nassın salt lafzî boyutu dikkate alınmaz; bunun yerine, duruma göre farklı yöntem veya deliller de kullanılır. Böyle olmakla birlikte, yazılı veya sözlü hukukî metnin lafzının öncelikle dikkate alınması gerekmektedir. Lafız dikkate alınırken sadece kelime/sarf bilgisiyle yetinilmesi yeterli ve doğru değildir. Esas önemli olan, bu kelimelerin biraraya gelerek oluşturduğu bağlamın anlaşılmasıdır. Dolayısıyla gerektiği zaman Arapçanın alt dalları olan belağat ilminin, vaz' ilminin, sarf ilminin, nahiv ilminin vb. kurallarının bilinmesi ve uygulanması da lazımdır.

* İstisnânın iki şekilde gerçekleştiği söylenebilir: Ya hukuk normunda istisnâ ifade eden lafızlar bizzat kullanılarak ya da farklı deliller kullanılarak. Biz burada ilk şekil ile ilgilenmekteyiz. Dolayısıyla bu ve sonrasında zikredilen hususlar, istisnanın kanun metninde bizzat zikredilmiş olması perspektifinden değerlendirilmelidir. Gâf yorum yapılırken istisnâî hükmün elde edilmesi noktasında genel bir kuralın varlığı da bir vakiadır.

²⁰ Gözler, a.g.e., s. 295

²¹ Bk. Gözler, a.g.e., s. 296

²² Gözler, a.g.e., a.y.

İstisnâ, kaidenin, yani o konudaki genel kuralın kapsamını daralttığı için genel kuralın değiştirilmesi anlamına gelir. Dolayısıyla bir kurala istisna getirmek yetkisi o kuralı koyma yetkisine sahip olan makama²³ veya o makamın yetki verdiği kişi veya bir başka makama aittir. İslam hukuku özelinde düşünüldüğünde istisnâ koyma yetkisi şâri olan Allah'a (c.c.) ve Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ait olduğu gibi örneğin boşama hukukunda olduğu şekliyle kocaya da ait olabilir. Nitekim III.bölümde de görüleceği üzere İslâm hukukunda boşama yetkisi kocaya tanınmıştır ve koca bu yetkiyi, istisnâ lafızlarını kullanmak suretiyle kullanabilir. Fûru'-ı fıkıhta zikredilen örneklerden de anlaşılacağı üzere örneğin karısına (أنت طالق إلا واحداً) diyen kocanın bu sözünün hüküm teşkil edeceği kabul edilmektedir. Bu durum fûrû'-ı fıkıhta sadece boşama hukukunda değil ikrar ve yemin bahislerinde de geçerlidir. Başka bir deyimle İslâm'ın, kullanımı noktasında yetki verdiği hususlarda kişi istisnâda bulunabilir ve yapılan istisnâ hukuki yönden geçerlidir.

İstisnanın hukuk normunda lafzen vazediliş amacı genel hükmün istisna edilen kısımda câri olmamasıdır. Dolayısıyla istisnâ bir bakıma hükmün uygulanmasında "kolaylaştırma"* amacı taşımaktadır. Fakihin de bunu tespit edip hükmü bu amaca göre belirlemesi önem arz etmektedir. Bu noktada fakih, istisnâ üslubuyla ilgili kurallara, istisnâ üslubunun kapsamına, istisnâyla ilgili tartışmalara bigâne kalamaz.

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, SINIRI VE KARŞILAŞILAN PROBLEMLER

Araştırmamızın konusu *İslam Hukukunda İstisnâ Kuralı İle İstidlâl: Hanefî Mezhebi Örneği* şeklinde belirlenmiştir. Konumuzu iki yönden sınırlamayı tercih ettik:

a) Tez konusunun başlığında yer alan "...İle İstidlâl" ibaresiyle istisnânın sadece lafzi yorum boyutunun ele alınması amaçlanmıştır.

İstisnâ kuralının bir *istidlâl* şekli olduğunun izahına geçilmeden önce lafız-medlûl bağlamında *delâletin* ne anlama geldiğine temas edilmesinde fayda vardır. Nitekim istisnâ kuralı diye adlandırdığımız istisnâ edatı ve müstesnâdan oluşan kısım haddizatında lafızdan oluşmaktadır ve bu lafızların, içinde yer aldığı cümlenin hükmüne delalet

²³ Gözler, a.g.e., s. 298

* İstisnânın "kolaylaştırma" amacını taşıdığına Nisâ sûresinin 23.âyeti örnek verilebilir. Bu âyette evlenilmesi yasak olan kadınlar sayıldıktan sonra (إلا ما قد سلف) denilmektedir ki, "ancak daha önceden yapılan bu tür evlilikler müstesnâ" anlamına gelmektedir.

Burada kolaylaştırma amacı taşıyan "ruhsat" ile istisnâ arasındaki farka kısaca temas edilmesi yerinde olacaktır. Her ne kadar "ruhsat" ile "istisnâ", genel hükmün kapsamını daraltan iki delil işlevi görüyorsa da aralarındaki en temel fark; istisnâda, cümleye istisnâ anlamı katan (إلا) vb. kelimeler kullanılırken "ruhsat"ta bu tür kelimelerin kullanılmamasıdır. Örneğin el-Bakara sûresinin 185.âyetinde orucun farz kılındığından bahsedildikten sonra hasta veya yolcu olanların oruç tutma hükmünde muaf tutuldukları zikredilmektedir ki, burada istisnâda olduğu gibi kullanıldığında "ruhsat" anlamı taşıyan belli lafızlar kullanılmamaktadır. Başka bir deyimle mevcut âyetteki "ruhsat" hükmü âyetin genel anlamından çıkartılmaktadır.

etme şekli usulcüler arasında tartışmalıdır. Usulcüler arasındaki bu tartışmaya, ikinci bölümün ilk başlığında temas edildiği için bu kısımda mevcut tartışmaya girilmeyecek; istisnâ kuralının bir istidlâl şekli olduğu hususu temellendirilmeye çalışılacaktır.

(دلّ - يدلّ) fiilinin mastarı olarak kullanılan (دلالة) kelimesi sözlükte; bir şeyin varlığının anlaşılmasından, bir başka şeyin varlığının anlaşılmasını gerektiren şey anlamına gelmektedir. Bu şeylerden ilkinde; delâlet eden anlamında (الدالّ), ikincisine ise delâlet edilen anlamında (المدلول) denilmektedir.²⁴ Delil/ الدليل kelimesi ise; delâlet kökünden mübalağa ifade eden bir sıfat olup *yol gösteren, doğru yola ve doğru sonuca götüren* manasına²⁵ gelmektedir.

Delilin İslâm hukukunda biri geniş, diğeri dar olmak üzere iki tanımı bulunmaktadır. İslâm hukukçularının çoğunluğuna ve bilhassa fukaha ekolüne mensup usulcülere göre delil, *üzerinde doğru düşünmek suretiyle haberî bir sonuca (matlûb-ı haberî) ulaşılmaması mümkün olan şeydir*. Delil ile ulaşılan bilgi kat'î olabileceği gibi zannî de olabilir... Delilin tarifinde yer alan *haberî sonuç* tabiriyle *doğrulanabilir (tasdiki) bilgiler* kastedilir ve mantıktaki *tasavvur* kavramı tarifin dışında bırakılmak istenir. İslâm Hukuku açısından ifade edilecek olursa tarifte geçen haberî sonuçtan maksat *şer'î hükümdür*. Böylece delil daha açık bir ifadeyle *şer'î ve amelî bir hükme götüren şey* tarzında tarif edilebilir. Bunun için de İslâm hukukçuları hem şer'î hükmün çıkarıldığı aslı hem şer'î hüküm elde etmede kullanılan yöntem ve genel prensipleri delil olarak adlandırırlar.²⁶ Buna göre istisnâ üslubunda yer alan istisnâ edati ve müstesnâ unsurları nassın içinde bizzat zikredilmelerinden ötürü şer'î hükmün istihraç edildiği asıl olması bakımından delil kabul edilebilir. Delil kabul edilebildiğine göre bu lafzî unsurlarla istidlâlde bulunulması da mümkündür. Çünkü "sözlükte *delilin gösterilmesini ve istenilen şeye ulaştırma yöntemi talep etmek* anlamında kullanılan *istidlâl* istilahta *bazen nas, icmâ, kıyas vb. türden delilin zikredilmesi anlamında bazen de mevcut deliller arasından özel bir tür için kullanılan lafızdır*. İstilahta zikredilen *özel bir tür delil* ifadesinden; nas, icmâ veya kıyas türünden olmayan ancak yine de hükmü ilzam eden delil"²⁷ mefhumu anlaşıldığı takdirde istisnâ kuralı hem bir delil olmaktadır hem de cümlede istidlâl işlevi göstermektedir.

²⁴ Hilâl, Heysem, *Mu'cemu Mustalahi'l-Usûl*, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Cil, 1424/2003, s. 143

²⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Delil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/delil#1> (25.05.2020).

²⁶ Ali Bardakoğlu, "Delil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/delil#2-fikih> (25.05.2020).

²⁷ Mahmûd Hâmid Osman, *el-Kâmusu'l-Mübîn fî Istilâhâtî'l-Usûliyyîn* 1.bs., Riyad: Dâru'z-Zâhim, 1423/2002, s. 41-42

İslâm hukuku özelinde istisnâ lafzı usûl-ı fıkıh, fûrû'-ı fıkıh, kavâid-i külliye gibi ilimlerde kendisine yer edinecek kadar kullanım alanı geniş kavramlardan biridir. Terim anlamını usûl-ı fıkıhta kazanan istisnânın diğer ilimlerde kullanılmasını sağlayan ortak bir özellik bulunmaktadır ki, bu da lafzın sözlük anlamıdır. Sözlük anlamı itibariyle istisnâ lafzı *bir şeyi kapsam dışı bırakma/ ihraç etme* işlevine sahiptir.

Hukukî nas özelinde düşünüldüğünde; hukukî nassın düzenlediği hükmün kapsamından ihraçta bulunulması amaçlandığı takdirde ihraçta bulunma olgusu temelde; ya nassın lafzî materyalinden dilsel kurallar dikkate alınarak yapılan ihraç ya da nassın bağlamından belli delil veya yöntemler kullanılarak yapılan ihraç olmak üzere iki şekilde tezahür edebilecektir. Dilsel kuralların dikkate alınmasıyla nassın lafzî materyali esas alınarak yapılan yorum faaliyeti genelde usul-ı fıkıh literatüründe lafzî bahislerde ele alınmaktadır. İstisnânın terim anlamının tespit edildiği ve istisnâ teorisinin oluşturulmaya çalışıldığı alan burasıdır. Bununla birlikte istisnâ kavramının kullanıldığı başka yerler de bulunmaktadır. Bunlardan biri istihsân delilinin tanımında* kullanılmasıdır. Bir yönüyle gâî yorum türlerinden olan istihsâna dair pek çok tanım yapılmakla birlikte onun "...müçtehidin küllî bir kazıyyeden vazgeçip istisnâ bir kazıyyeyi esas alması..."²⁸ şeklinde bir tanımı da bulunmaktadır. Mevcut tanımda geçen istisnâ kelimesinin, istihsân anlamında kullanıldığı açıktır.

Bu gibi tanımlarda istisnâ lafzı terim anlamıyla kullanılmamış olsa dahi usûl-ı fıkıhtaki istisnâda olduğu şekliyle istihsân vb. gâî yorum metotlarında da istisnânın sözlük anlamı bağlamında muhric ve muhrac unsurlarının varlığından bahsedilebilir. Nitekim istihsân, bir yönüyle celî kıyastan yapılan istisnâ özelliğine sahiptir. Buna göre genel hükmün kaynağı olan celî kıyas muhrac, yani istihsân metoduyla elde edilen hükmün ihraç edildiği unsur özelliği taşıırken istihsân delili de muhric özelliği taşımış olmaktadır. İhraçta bulunma özellikleri dolayısıyla istihsân ile istisnâ delilleri arasında benzerlik bulunmaktadır. Ancak istihsân yoluyla yapılan ihraç, hakîki istisnâda olduğu gibi (الْإِ) vb. istisnâ kelimeleri kullanılarak gerçekleşmemektedir. Böyle olsa bile istihsân gibi delillerde amaçsal bakımdan bir istisnâ/ihraç olgusunun varlığı inkâr edilemez. Dolayısıyla tanımlarında istisnâ lafzının kullanıldığı gâî yorum türlerini çalışmamızın kapsamı dışında bırakmak amacıyla başlığımızda "...İle İstidlâl" ifadesini kullanmayı tercih ettik.

* İstihsan deliliyle ilgili yapılan çalışmalarda bu kavramın mezheplere ve usulcülere göre pekçok farklı şekilde tanımlandığı görülmektedir. Mezheplere göre yapılan tanımlar ve bu tanımlarla ilgili yapılan bir değerlendirme için bk. Abdurrahim Kozalı, *(Kıyas) İstihsan ve Doğal Hukuk İlişkisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa: UÜSBE, 2004, s. 128-140

²⁸ Abdülvehhâb Hallâf, *İlmu Usûli'l-Fıkıh ve Hulâsatü't-Târîhi't-Teşrî'i'l-İslâmî*, Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1996, s. 76

b) “Hanefî Mezhebi Örneği” ifadesiyle de özellikle üçüncü bölümde Hanefî dışındaki mezheplerin istisnâ ile ilgili uygulama örnekleri çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

İster beşerî hukukta ister İslâm hukuku gibi dinî hukuklarda olsun belli lafızlarla kısıtlanmış, takyit edilmiş pek çok hukukî norm bulunmaktadır. Kaynağı ister kurucu metinler ister içtihadî açıdan fakihlerin veya yöneticilerin özerk bırakıldığı alanlara ait metinler olsun İslâm hukuk külliyyatındaki pekçok norm, belli unsurlarla takyit edilmiş/sınırlanmıştır ki, normun hükmünü sınırlandıran unsurlardan biri de istisnâ delilidir.

Çalışma yapılırken karşılaşılan temel problemlerden ilki -mesela- kıyas delili ve istihsân metodunda olduğu gibi istisnâ delilinin neredeyse standartlaşmış tanım veya teorisi oluşturulamadığı için istisnânın cümledeki işlevinin net bir şekilde anlaşılıp izah edilmesidir. Hem Hanefîlere hem de Cumhura göre istisnâ kuralı, cümlede delil işlevi gösterdiği halde, onların, istisnânın delalet şekline yönelik yaptıkları farklı açıklamalar, istisnâ normunun hükmünün belirlenmesini zorlaştıran bir etken olmaktadır. Dolayısıyla aynı istisnâ normuyla ilgili tespit ettikleri hükmün gerekçelerinin çok dikkatli bir şekilde belirlenmesi kaçınılmaz olmaktadır.

Hem Hanefîlere hem de Cumhura göre istisnâ kuralı, cümlede delil işlevi göstermesine rağmen delaletinin niteliğiyle ilgili yaptıkları açıklamanın farklılığı normun belirlediği hükmün kaynağının tespitini zorlaştıran bir etkendir. İstisnânın istidlâl özelliği hakkında giriş bölümünde bilgi verilmiş olup detaylı bilgi çalışmanın ikinci bölümünde “istisnânın cümledeki işlevi” başlığı altında verilmiştir.

Problemlerden ikincisi terminolojik olarak istisnâ lafzından tam olarak ne anlaşılması gerektiğidir. Nahivdeki isimlendirmesiyle istisnâ üslubu; istisnâ edatı, müstesnâ ve müstesnâ minh unsurlarından oluşmaktadır. Usul literatüründe *istisnâ* lafzının kullanıldığı yerlerde bu lafızdan yukarıdaki unsurlardan hangisinin kastedildiğinin tam olarak tespit edilememesi en temel problemlerdendir. Şöyle ki; “İstisnâ lafzından; istisnâ üslubunu kullanan kişinin bu cümleyi *telaffuz etme* eylemi anlaşılabilirliği gibi müstesnâ unsuru veya istisnâ edatı da anlaşılabilirlikte.”²⁹ Örneğin *İstisnâ, birden fazla cümleden sonra kullanıldığında cümlelerin tamamına rücu eder...* anlamına gelen (وإذا تعقَّب)

²⁹ Bk. Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî, *Şerhu't-Telvîh 'ale't-Tavdîh ve bi-Sadrihi et-Tavdîh li-Metni't-Tenkîh fî Usûli'l-Fıkh li'l-İmâm Sadrüşşerîa el-Mahbûbî el-Buhârî*, I-II, talik: Necîb el-Mâcidî – Hüseyin el-Mâcid, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1430/2009, II, 69; benzer bir açıklama için bk. Emîr Pâdişah, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseyinî el-Buhârî, *Teyşîru't-tahrîr şerhu 'alâ Kitâbi't-Tahrîr*, I-IV, thk.: Muhammed Buhayt el-Mutî'î, Mekke: Dârü'l-Bâz, 1351/1932, I, 282

... (الاستثناء الجملة يرجع إلى جملتها...)³⁰ cümlesindeki istisnâ kelimesinden tam olarak hangi unsurun kastedildiği anlaşılamamaktadır. Cümlelerin diğer cümlelerle olan ilişkisinden, yani bağlamdan anlaşıldığı kadarıyla buradaki *istisnâ* lafzından maksat *müstesna* ögesidir. Dolayısıyla istisnâ bahislerinde zikredilen *istisnâ* lafzından tam olarak neyin kastedildiği ancak bu lafzın kullanıldığı cümle veya konunun bağlamından anlaşılabilir. Bu ise istisnâ bahsinin aynı eser içinde tekrar tekrar okunmasının yanı sıra farklı kaynaklarla mukayeseli okunmasını gerektirmektedir.

Üçüncüsü; kimi konuların kimi usulcüler tarafından mesele edilirken kimilerince mesele edilmemesidir. Cumhur ulemâ özellikle nahiv ilminde istisnâyla ilgili tartışmaları büyük ölçüde kendi usul literatürüne taşımışlar ve teorik de olsa bunlara hukukî açıdan çözüm getirme yolunu benimsemişlerdir. Buna karşın Hanefî usulcüler, cumhurun mesele edindiği konuların tamamını mesele edinip görüş belirtmemişlerdir. Hanefîlerin bu yaklaşım tarzı; konuyla ilgili görüşlerinin tespit edilip anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Örneğin ikinci bölümde ele alınan “müstesnâ ögesinin, müstesnâ minh veya cümlelerin âmilinden önce kullanılmasının hükmüne” dair Hanefî usulcüler konuyu müstakil başlık altında ele almak yerine farklı bir başlık altında konuya kısaca değinmişlerdir. Bu durum konunun mevcut çalışmada sistematize edilmesini zorlaştırmıştır.

Dördüncüsü; istisnâyla ilgili görüşlerini temellendirmek amacıyla usulcülerin kullandıkları kimi hadislerin kaynaklarının tespiti problemidir. Kimi hadisler ya mana yoluyla rivayet edildiği için ya da sadece o usulcünün kendi ilmî muhitinde bilinen bir hadis olduğu için müdevven kabul edilen hadis külliyâtında yer almadığı görülmüştür. Örneğin Hanefîlerin; çalışmanın ikinci bölümünde ele alınan “menfiden yapılan istisnanın” hükmüyle ilgili benimsedikleri “menfi cümleden yapılan istisnâ müspet değildir” görüşünü desteklemek amacıyla kullandıkları (لا صلاة إلا بطهور) hadisi hadis külliyâtında tam bu şekliyle yer almamaktadır. Hanefî usul veya fûrû literatüründe hadisin bu şekliyle kullanımının yaygın olması bu hadisin Hanefîlerin ilmî muhitinde yaygın olarak bilinen bir hadis olduğunu göstermektedir. Bir diğer örnek ise Şehâbeddîn Karâfî'nin (ö. 684/1285) meşîete dayalı istisnânın istisnâ olarak adlandırılmasının gerekçesi olarak dile getirdiği (من حلف واستثنى عاد كمن لم يحلف)³¹ hadisidir. Bu hadisin sadece yazarın eserinde delil getirilmiş olması muhtemelen mana yoluyla rivayette bulunduğunu göstermektedir.

³⁰ Ebû Alî Hüseyin b. Alî b. Talhâ er-Recrâcî eş-Şuşâvî, *Ref'û'n-Nikâb 'an Tenkihi's-Şihâb*, I-IV, thk.: Nâcî es-Süveyd, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1436/2015, III, 51

³¹ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân el-Mısırî el-Karâfî, *el-'İkdü'l-Manzûm fi'l-Husûs ve'l-'Umûm*, I-II, thk: Ahmed el-Hatem Abdullah, 1.bs., Dârü'l-Kutub-el-Mektebetu'l-Mekkiyye, 1420/1999, I, 184

Beşincisi; kimi usulcülerin başkalarından yaptıkları aktarımlarda anlamı bütünüyle değiştirecek farklılıkların bulunmasıdır. Bunun nedeni ya yazarın aktarımda bulunduğu eseri yanlış okuyup istinsâh etmesidir ya da sonraki dönemde bu yazara ait eserin redaktesinden kaynaklanan bir problemdir. Örneğin Zerkeşî'nin, Nevevî'den aktardığı (المختار أن الاستثناء بيان ما لم يُرد بأول الكلام لا أنه إبطال ما ثبت)³² cümlesindeki altı çizili kısım Nevevî'nin eserinde (لأنه إبطال ما أثبت)³³ şeklinde yer almaktadır. Bu durumun da gösterdiği üzere yapılan aktarımların mukayeseli okunması önem arz etmektedir.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Ülkemizde ve dünyada İslâm hukuku alanında gâî yorum kapsamında değerlendirilebilecek hatırı sayılır miktarda çalışma bulunmasına rağmen lafzî yorum kapsamında değerlendirilebilecek çalışma sayısı oldukça azdır. Meselâ Ferhat Koca'nın *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis (Daraltıcı Yorum)* adlı çalışması lafzî yorum alanında yapılmış çalışmalara verilebilecek örneklerden biridir.

İster günümüz hukukunda olsun ister İslâm hukuk külliyâtında olsun normlarda bizzat zikredilmek suretiyle *istisnânın* varlığı müşahede edilmektedir. Günümüz hukukuna ait normlarda “genellikle, dışında, hariç, ayrı, istisnaen, ancak, saklı kalmak üzere”³⁴ türünden lafızlar/kayıtlar kullanılmak suretiyle istisnânın varlığına işaret edilmektedir. Bu gibi lafızların hukuk normlarında ciddi miktarda kullanılmasına rağmen ne günümüz hukukunda ne de İslâm hukuku alanında istisnâ konusuyla ilgili ülkemizde müstakil bir çalışmanın bulunmayışı bu alanda bir boşluğun bulunduğunu göstermektedir.

İslâm hukuk tarihinde usulcüler; istisnâ konusunu nahiv ilminin verileri ışığında en ince ayrıntısına kadar metodolojik olarak ele alan müstakil çalışmalar yaptıkları gibi usul eserlerinde bu konuyu müstakil başlıklar altında da ele almışlardır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Arapça yapılmış iki yüksek lisans tezi dışında bu alanda yapılmış çalışma bulunmamaktadır.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmada ilk olarak nahiv ve usul-ı fıkıh kaynakları taranmış ve I.ve II. bölümde istisnânın teorik zeminini teşkil eden temel kuralların yanısıra konuyla ilgili tar-

³² Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdîr b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhîr fî Usûli'l-Fıkıh*, I-VI, 2.bs., el-Ğurdaga: Dârü's-Safvet, 1413/1992, III, 299

³³ Muhyiddîn Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Ravzatu't-Tâlibîn ve 'Umdetü'l-Müftîn*, I-XII, thk.: Züheyr eş-Şâvîş, 3.bs., Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1412/1991, IV, 407

³⁴ Bk. Gözler, a.g.e., s. 296

tışmalı hususlar verilmeye; ardından III. bölümde; Hanefîlerin fûrû' kaynakları taranarak konuyla ilgili örnekler, yani bir bakıma konunun pratik yönü belirlenmeye çalışılmıştır.

Üç bölümden oluşan araştırmamızın birinci bölümünde sözlük ve terim anlamları bağlamında istisnânın kavramsal boyutu ve diğer ilimlerde istisnâ konusu ele alınmaktadır. "Diğer ilimlerde istisnâ" başlığı altında istisnânın nahiv ilmindeki yeri ve konuyla ilgili dilbilimler arasındaki tartışmalar detaylıca ele alındıktan sonra nahiv ilmindeki bu tartışmaların usule yansımış olan kısımlarıyla ilgili usulcülerin görüşlerine temas edilmiştir. İkinci bölümünde ise özellikle istisnâ ile ilgili usul-ı fıkıh kaynaklarında ele alınan tartışmalar detaylı olarak ele alınmıştır. Üçüncü bölümünde ise özellikle Hanefî fûrû' kaynaklarında istisnâ konusunun etraflıca işlendiği talak, ikrar ve yemin bahisleri bağlamında uygulama örnekleri ve bu örnekler üzerinden Hanefî fakihler arasındaki görüş farklılıklarına ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Okuyucunun istisnâ konusunu bütüncül bir bakış açısından değerlendirebilmesi amacıyla hem usulle ilgili meseleler ele alınırken sadece belli bir usulcünün/mezhebin görüşleri yerine konuyla ilgili farklı ekole mensup usulcülerin/ mezheplerin görüşleri karşılaştırılmalı olarak verilmeye çalışılmış hem de usul eserlerinde dağınık şekilde ele alınan tartışmalı meseleler bir bölümde –ki bu da eldeki çalışmanın ikinci bölümdür– toplanmıştır. Ayrıca usuldeki tartışmaların nahiv ilmiyle yakında ilişkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla istisnânın nahiv ilmindeki kuralları ve bu kurallarla ilgili dilbilimcilerin görüşleri –ki bu görüşlerin usulcüler tarafından büyük ölçüde paylaşıldığı görülmektedir– temel kaynaklar dikkate alınarak sunulmuştur ki, okuyucu bu noktada istisnâyla ilgili herhangi bir meselenin hem dilbilgisel hem de usul boyutunu mukayese edebilsin.

Görüşlerin aktarımında motamot tercüme yerine konunun işlendiği yerin bağlamından anlaşılanın aktarılmasına dikkat edilmiş ve aktarımların yapıldığı kısımda kendimize ait olan anlamalar aktarıma *italik* olarak eklenmiştir.

İstisnânın standartlaşmış bir terim anlamı bulunmamaktadır. Mezhepler arasında farklı istisnâ tanımları olduğu gibi aynı mezhebe mensup usulcüler tarafından benimsenen farklı istisnâ tanımları da bulunmaktadır. Bütüncül bir perspektiften hareketle; tarihsel süreç içinde geçirdiği değişimlerin izlenebilmesi amacıyla istisnânın terim anlamı, fukaha ve mütekellimin metodu içinde kronolojik olarak verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada herhangi bir meseleyle ilgili görüşler aktarılırken mümkün olduğunca o görüş sahiplerinin delil olarak kullandıkları Arapça cümle örneklerini aynen aktarmaya çalıştık. Bununla birlikte tercüme edilmesi mümkün olan cümle yapılarını tercüme ettik;

yapısı gereği Türkçe'de karşılığı bulunmayan cümle örneklerini tercüme etmeyip örneği açıklamak suretiyle konuyu izaha çalıştık.

Türkçe yapılmış yeterli çalışma olmadığı için istisnâ konusuyla ilgili Türkçede yerleşik Arapça terim karşılıkları bulunmamaktadır. Bu da hem konunun anlaşılmasını hem de izah edilmesini zorlaştıran bir husustur. Dolayısıyla Türkçe karşılığı verildiğinde anlam bozulmasının söz konusu olmadığı noktalarda Türkçe karşılığını vermeye çalıştık. Aksi durumda ise orijinal kullanımını tercih ettik. Meselâ ilgili yerinde temas edildiği üzere *mûceb cümle* ifadesinde geçen *mûceb* kelimesi ile *müspet cümle* ifadesinde geçen *müspet* kelimesi eş anlamlı kelimeler olduğu halde aralarında Türkçe'ye tam olarak tercüme edilmesini zorlaştıran ince bir çizgi bulunmaktadır.³⁵

Abdülazîz el-Buhârî'nin³⁶ de belirttiği üzere istisnâ konusunun aklî izahının yapılması girift bir meseledir. Dolayısıyla belli bir meselenin anlaşılır olması için çalışmanın belli kısımlarında yapılan açıklamalarda tekrara düşmekten kaçınmadık.

Çalışmada kullanılan hadislerin kaynak gösteriminde şunlara dikkat edilmiştir: Şayet hadis Concordance kapsamındaki hadis külliyyatında yer alıyorsa Concordance'daki kaynak gösterim şekli esas alınmıştır; şayet bu hadis külliyyatı dışındaki bir kaynaktan aktarılıyor ise kaynağın yazarı ve eser adının yanısıra cilt ve sayfa numarasından sonra parantez içinde hadis numarası verilerek aktarılmıştır.

Kimi durumlarda aynı eserin birkaç sürümünü kullandık. Bu durumda karışıklık oluşmaması için bu tür eserleri birbirinden ayırmak amacıyla dipnotlarda eserlerin basım tarihleri parantez için verildi.

İster metinde ister dipnotta olsun şahıs isimleri verilirken Diyanet İşleri Başkanlığına ait TDV İslâm Ansiklopedisinde geçtiği şekliyle verilmiştir. Ayrıca açıklamalı dipnotlar (*) simgesiyle gösterildi.

4. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Araştırma yapılırken mümkün olduğunca kaynak kısıtlamasına gidilmemiştir. Bu noktada önemli miktarda klasik kaynakları ihtiva eden *el-Mektebetü'ş-Şâmile (3.62 versiyon)* adlı bilgisayar programından istifade edilmiştir. Öncelikle araştırılmak istenen konu/başlık bu programda taranmış, ardından program bünyesindeki pdf formatındaki

³⁵ Bu iki kelime arasındaki ayırım için çalışmanın I. bölümünde yer alan "muttasıl-mûceb-tam cümle" başlığına bakılabilir.

³⁶ Bk. Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed, *Keşfü'l-Esrâr 'an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, I-IV, thk.: Nâcî es-Süveyd, 1.bs., Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1433/2012, III, 184

kitapların yanısıra kişisel kütüphanemizdeki veya yerel kütüphanelerdeki kitaplardan istifade edilerek konunun/başlığın içeriğinin yazımı yoluna gidilmiştir.

İstisnâ üslubunun usûl-ı fıkıhla olan ilişkisi hakkında en detaylı çalışma Şehâbeddîn Karâfî (ö. 684/1285) tarafından yapılmıştır. Karâfî, usûle dair müstakil çalışmalarında istisnâ konusunu ele almanın yanısıra fıkıh tarihinde istisnâ konusunu müstakil bir çalışmaya³⁷ dönüştüren ilk kişi olma özelliğine sahiptir. Eserini mütekelimûn metoduna göre kaleme alan yazar, Hanefîlerin görüşlerine kısmen de olsa kendi görüşlerini desteklemek veya karşı görüş olarak eserinde temas etmiştir. İstisnâyla ilgili sonraki dönemlerde yapılan çalışmaların olduğu gibi mevcut çalışmamızla ilgili en temel başvuru kaynağımız yazarın bu eseridir. Özellikle konunun kimi başlıklarının ve içeriklerinin şekillenmesinde bu eserden istifade edilmiştir.

Çalışmamızın usul ile ilgili başlıklandırılmasında ve içerik kaynaklarının tespit edilmesinde istifade edilen diğer kaynaklar arasında ise Hafnâvî'nin,³⁸ Temîmî'nin³⁹ ve Dahşân'ın⁴⁰ çalışmaları yer almaktadır.

III. bölümü oluşturan ve istisnânın pratik yansımalarının ele alındığı kısımda kullanılan Hanefî fûrû'-ı fıkıh kaynaklarında da kısıtlamaya gidilmemiştir. İstisnâ konusunun spesifik olarak ele alındığı talak, ikrar ve yemin konuları mezkûr bilgisayar programında tarandıktan sonra konuyla ilgili kitapların pdflerinden de karşılaştırma yapılmak suretiyle konu ele alınmaya çalışılmıştır. Hanefîlerin istisnâyla ilgili fûrû'-ı fıkıhtaki görüşleri ve uygulamalarının tespiti noktasında mümkün olduğunca program kapsamındaki kitaplardan istifade edilmekle birlikte Burhâneddîn el-Buhârî'nin çalışmasından⁴¹ önemli ölçüde istifade ettik. Nitekim bu eserde, Hanefî fûrû'unun belli başlı temel kaynaklarında ifade edilmeyen istisnâyla ilgili pekçok farklı uygulama örnekleri yer almaktadır. Bir bakıma İslam hukukunun dinamik yönüne işaret etmesiyle, yani gelişen şartlara ve coğrafyanın özelliğine göre zuhur eden hukukî olayları kaleme almasıyla bu çalışma önem arz etmektedir. Bu önemine binaen bu eserden istifa ettik.

³⁷ Bk. Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısırî el-Karâfî, *el-İstîğnâ fi Ahkâmî'l-İstisnâ*, thk: Tâhâ Muhsin, Bağdad: Matba'atu'l-İrşâd, 1402/1982

³⁸ Bk. Muhammed İbrâhîm Hafnâvî, *İthâfu'l-Enâm bi-Tahsîsi'l-Âm*, 1.bs., Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1417/1997

³⁹ Bk. Meryem binti Râşid Sâlih Temîmî, *Edilletü Tahsîsi'l-Âmi'l-Muttasıla 'Inde'l-Usûliyyîn*, 1.bs., Dammâm: Mektebetü'l-Mütenebbî, 1436/2015

⁴⁰ Bk. Mahmûd Muhammed Dahşân, *el-Hilâfu'l-Usûliyyu Beyne'l-Hanefiyye ve Cumhûri'l-Usûliyyîn*, 1.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1436/2015

⁴¹ Bk. Burhâneddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî el-Merginânî, *el-Muhîtu'l-Burhânî fi'l-Fıkhi'n-Nu'mânî*, I-IX, thk.: Abdülkerîm Sâmi el-Cündî, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004

5. KONUyla İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

Türkiye’de istisnâ konusunu usul-ı fıkıh perspektifinden ele alan yüksek lisans veya doktora düzeyinde bir çalışma bulunmamaktadır. Arapça yapılan çalışmalar arasında ise iki tane yüksek lisans çalışması bulunmaktadır. Tespit edebildiklerimiz arasındaki çalışmalar şunlardır:

i) Çalışmalardan ilki Uzeykân⁴² tarafından H. 1404 yılında yapılan yüksek lisans çalışmasıdır. İstisnâ konusunu mütekellim usulcülerin benimsediği perspektiften, yani tahsis kapsamında ele alan araştırmacı, dört bölüm olarak kaleme aldığı çalışmasının birinci bölümünü; istisnânın tanımı, istisnâ edatları, istisnânın şartları ve kısımları olmak üzere dört başlık altında incelemiştir. İkinci bölümü; istisnânın mükerrer kullanımı ve istisnânın miktarı olmak üzere iki başlık altında değerlendirmiştir. Üçüncü bölümü; istisnânın anlamına delaleti ve istisnâyla ilgili kaideler olmak üzere iki başlıkta ele almıştır. Dördüncü bölümü ise; meçhul lafızlardan yapılan istisnâ, istisnâyla ilgili tartışmalı hususlar ve istisnânın cümledeki kullanımına göre kısımları olmak üzere üç başlık altında ele almıştır.

ii) Diğer bir çalışma ise H. 1421 yılında Zebyânî⁴³ tarafından yapılan yüksek lisans çalışmasıdır. Aynı şekilde çalışmasını mütekellim usulcülerin perspektifinden kaleme alan araştırmacı, on fasıldan müteşekkil çalışmasında ilk olarak âm lafzın tanımını verdikten sonra umum ifade eden lafızlar hakkında bilgi vermektedir. Ardından hâs lafzın tanımı ve tahsis edici delilleri ele almaktadır. Tahsis edici delillere kısaca temas ettikten sonra istisnânın kısımları, şartları, müspet veya menfi cümleden yapılan istisnânın hükmü, istisnâdan istisnâ yapılması, vâv vb. atıf harfleriyle matuf cümlelerden sonra kullanılan müstesnânın hükmü konularını ele almıştır. Son olarak istisnânın pratik yönünü, özellikle fıkıhın taharet ve namaz bahisleriyle ilgili âyet ve hadisleri değerlendirdiği bölümle çalışmasını tamamlamıştır.

İstisnâyla ilgili çalışmalar genel olarak mütekellimün metodu esas alınmak suretiyle tahsis edici deliller bağlamında ele alınmaktadır ki, mezkûr iki çalışma da bu perspektife göre kaleme alınmıştır. Adından da anlaşılacağı üzere mevcut çalışmamız istisnâ konusunu fukaha metodu şeklinde adlandırılan ve Hanefî mezhebinin benimsediği perspektiften hareketle ele almaktadır. Böyle olmakla birlikte çalışma, salt Hanefîlerin

⁴² Ekrem b. Muhammed b. Huseyn Uzeykân, *el-İstisnâ ‘İnde’l-Usûliyyîn*, 2.bs., Riyâd: Dârü’l-Mîrâci’d-Devliyye, 1418/1998

⁴³ Bk. Zebyânî, *el-İstisnâ ‘İnde’l-Usûliyyîn ve Eseruhu’l-Fıkhiyyi fî Kitâbeyi’t-Tahâreti ve’s-Salât*, (88.99.240.100/aleman/library/messages/02373.pdf.) (13.05.2019)

konuyla ilgili görüşlerinin verilmesi yerine onların görüşlerinin diğer mezheplerin görüşleriyle karşılaştırmalı bir sunumunu amaçlamaktadır.

Çalışmamız ile mezkûr çalışmalar arasında bazı temel farklar bulunmaktadır. Şöyle ki;

1) Mezkûr çalışmalarda istisnâ üslubunun dilbilimsel temelleri ele alınmamaktadır. Kanaatimizce usul çalışması yapacak olanların hem kendi çalışmalarını temellendirebilmesi hem de geçmiş usulcülerin lafzi konularla ilgili görüşlerinin dayanaklarının tespit edilebilmesi için dilbilimin verilerini dikkate alması gerekmektedir. Bu nedenlerden ötürü mezkûr çalışmalarda istisnâ üslubunun temellerinin dikkate alınmaması bir eksiliktir.

Naslardan şer'î hükmün çıkartılmasının yol ve yöntemlerini gösteren fıkıh usulünün, nasları dilbilimsel analize tabi tutması gerektiğinden fıkıh usulü ile nahiv ilmi arasında doğrusal ve kaçınılmaz bir ilişki bulunmaktadır. Dolayısıyla usulcünün, ilgi alanına giren ve lafzî nitelik taşıyan bir konuda nahiv ilminin malumatına ihtiyacı bulunmaktadır. Buna göre lafzî bahisler arasında yer alan ve şer'î hükmün niteliğine etkide bulunan istisnâ üslubunun cümledeki işlevinin tespit edilebilmesi amacıyla konuyla ilgili dilbilimsel kurallar usulcü tarafından nazar-ı dikkate alınmalıdır. Böylece nastan, nassın amacına uygun hüküm çıkartılabilsin. Ayrıca kendi istisnâ teorilerini geliştiren usulcülerin/mezheplerin, özellikle lafzi bahisler kapsamında yer alan konularla ilgili görüşlerinin dilbilimsel dayanaklarının bilinmesi sonraki araştırmacıların, kendi görüşlerini temellendirebilmesi açısından da önemlidir. İşte bu bakımdan biz istisnâ üslubunun dilbilimsel zeminini belirtmenin önemine binaen çalışmamızın birinci bölümünde bu konuyu müstakil bir başlık altında ele almayı tercih ettik.

2) Mezkûr çalışmalarda *istisnânın cümledeki işlevi* konusuna mezhepler bağlamında temas edilmediği görülmektedir. İstisnânın cümledeki işlevi; mezheplerin kendilerine özgü geliştirdikleri istisnâ teorisinin zemininin anlaşılması noktasında önem taşımaktadır. Ele alınış ve işleniş biçimi karmaşık olan bu konu, özellikle mütekellimûn usul eserlerinde *istisnânın delaleti* başlığı altında ele alınırken Hanefî usul kaynaklarında *istisnânın amel keyfiyeti* bağlamında ele alınmaktadır.

Zebyânî, eserinde bu konuyu başlıklandırmazken Uzeykân,⁴⁴ Karâfî'nin eserinden⁴⁵ ihtisarda bulunarak *istisnânın delâleti* başlığı altında bu konuya mütekellimûn usulcülerin perspektifinden yaklaşmakta; Hanefîlerin görüşlerine temas etmemektedir.

⁴⁴ Uzeykân, a.g.e., s. 151-154

⁴⁵ Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 567-568

Biz ise istisnânın teorik zeminini oluşturduğunu düşündüğümüz bu başlığı ikinci bölümde her iki tarafın görüşlerini ve karşı görüşlerini dikkate alarak analiz etmeye çalıştık.

I. BÖLÜM
İSTİSNÂNIN KAVRAMSAL BOYUTU,
NAHİV İLMİNDEKİ VE USUL-I FIKİHTAKİ YERİ

1. İSTİSNÂNIN KAVRAMSAL BOYUTU

1.1. SÖZLÜK VE TERİM ANLAMI

1.1.1. Sözlük Anlamı

İstif'âl kalıbından mastar olan (استثناء) kelimesinin kök fiili (تَنَّى - يَتْنِي - تَنْيَا)'dir. Bu fiil; bir şeyin iki kez yapılması; iki şeyin birbiri ardınca gerçekleşmesi veya iki şeyin birbirine karşıt kılınması¹, bir şeyi birbiri üzerine katlamak, kişinin ihtiyacını gidermek, bir şeyin ikincisi olmak², bir şeyi ikiye bölmek³, bir şeyi reddetmek, geri çevirmek; (مراده) kelimesi ile birlikte kullanıldığında 'kişinin amacından uzaklaşıp başka bir şeye yönelmesi'⁴ gibi anlamlara gelirken; (تَنَّى / تَنْيَا) şeklindeki mastarı; birbiri üzerine tabakalar halinde katlanan bir şeyin her bir tabakası,⁵ iki batında doğum yapan deve ve ikinci yavrusu⁶ gibi anlamlara gelmektedir.

İlk dönemde yazılan sözlüklerde bizzat *istisnâ* kelimesi yerine bu anlama gelen (التَّنْيَا) ve (التَّنْوَى);⁷ (التَّنْوَى), (التَّنْيَان), (التَّنْوَى);⁸ (التَّنْيَاء)⁹ lafızları kullanılmaktadır. İstisnâ anlamında en yaygın kullanılan (التَّنْيَا) kelimesi ise *alışverişte yasaklanan şey* anlamına gelmektedir ki, cahiliye döneminde satıcının, sattığı hayvanın meçhul bir kısmını istisnâ etmesi,

¹ İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, I-VI, thk.: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dârü'l-Fikr, y.y. 1399/1979, I, 391

² İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam*, I-XI, thk.: Abdülhamîd Hindâvî, 1. b. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000, X, 193; Râzî, Zeynüddin Muhammed Şemsüddîn Ebû Bekr b. Abdülkâdir, *Muhtârû's-Sihah*, thk: Eymen Abdurrezzâk eş-Şevvâ, 1.bs., Dımaşk: Dârü'l-Feyhâ, 1431/2010, s. 75; Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît – Mürettebün Tertîben Elifbâiyen Vifke Evâilî'l-Hurûf*, thk: Enes Muhammed eş-Şâmî – Zekeriyâ Câbir Ahmed, Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1429/2008, s. 225; Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Huseynî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, I-XL, thk: Mustafa Hicâzî (C.XXXVII), 1.bs., Kuveyt: Matba'atu Hükümeti'l-Kuveyt, 1385-1422/1965-2001, XXXVII, 282

³ İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-'Arab*, I-XV, Beyrut: Dâru Sâdır, t.y., XIV, 115

⁴ Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Mısbâhu'l-Münîr*, Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1987, s. 33

⁵ Ferâhidî, el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn Müretteben 'alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, I-IV, thk: Abdülhamîd Hindâvî, 1. b., Beyrut: Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1424/2003, I, 208; İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. El-Hasen, *Cemheretu'l-Luga*, I-III, thk.: Remzi Münir Ba'lebakkî, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987, I, 434; Sâhib b. Abbâd, Ebü'l-Kâsım İsmail b. 'Abbâd b. el-Abbâs, *el-Muhît fi'l-Luga*, I-XI, thk: Muhammed Hasen Âl-i Yâsin, 1.bs., 'Âlemü'l-Kütüb, y.y., 1414/1994, X, 179; Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-'Arabiyye*, I-VI, thk.: Ahmed Abdulgafûr 'Attâr, 2.bs., Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1399/1979, VI, 2294

⁶ Şeybânî, Ebû Amr İshâk b. Mirâr, *Kitâbu'l-Cîm*, I-III+Fihrist, thk: İbrahim el-Ebyârî, 1.bs., Kahire: el-Hey'etu'l-'Âme li-Şuûni'l-Metâbi'i'l-Emîriyye, 1974-1975-1983, I, 105; İbn Düreyd, a.g.e., III, 1292; Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Luga*, I-XV+Fihrist, thk: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dârü'l-Kavmiyyeti'l-'Arabiyyeti li't-Tibâ'ati, y.y., 1384/1964, XV, 137; Cevherî, a.g.e., VI, 2294; İbn Sîde, a.g.e., X, 197; İbn Manzûr, a.g.e., XIV, 120; Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 225; Zebîdî, a.g.e., XXXVII, 291

⁷ Cevherî, a.g.e., VI, 2294; İbn Sîde, a.g.e., X, 200; Râzî, a.g.e., s. 37; İbn Manzûr, a.g.e., XIV, 125; Feyyûmî, a.g.e., s. 33; Zebîdî, a.g.e., XXXVII, 305

⁸ İbn Manzûr, a.g.e., XIV, 125

⁹ Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 225; Cevherî, a.g.e., XXXVII, 295; bu kelime ayrıca "cahiliye döneminde yapılan pazarlık esnasında istisnâ edilen hurma" anlamında da kullanılmaktadır. Bk. Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 225; Cevherî, a.g.e., XXXVII, 295

kendisine ayırması gibi bir uygulama mevcuttu. İstisnâ edilen kısım ise, hayvanın başı, kol-bacak türünden sakatat kısmı, postu idi. Sözlük yazarları, mevcut kelimenin anlamıyla ilgili Hz. Muhammed'e (s.a.v.) ait olan (نَهَى عَنِ التُّنْيَا إِلَّا أَنْ تُعَلَّمَ)¹⁰ ve (مَنْ اسْتَنْتَى فَلَهُ تَنْبِيَاهُ)¹¹ hadisleri kanıt olarak kullanmaktadırlar.¹²

Tespit edebildiğimiz kadarıyla hicri 5.asırdan önce yazılmış sözlüklerde (استثناء) kelimesi müstakil bir sözlük maddesi olarak ele alınmamış; bunun yerine istisnâ anlamına gelen yukarıdaki kelimeler kullanılmıştır. Bu kelimeyi etimolojik olarak ilk kez ele alıp tanımlayan kişi İbn Sîde'dir (ö. 458/1066). İbn Sîde bu kelimeyi, eşanlamlısı olan (حاشى) kelimesini kullanarak tanımlamış ve bir şeyi başka bir şeyden hariç tuttum/ (حاشيتُ) anlamında (استثنيتُ الشيء من الشيء) örneğini kullanmış¹³ olmakla ilk kez doğrudan istisnânın temel anlamı olan ihraç etme/ kapsam dışı bırakma anlamına temas etmiştir. Bu yönüyle kendisinden önceki sözlük yazarlarından temayüz etmektedir.

İstisnâ mefhumunun kıyas yoluyla elde edildiğini savunan İbn Fâris (ö. 395/1004) ise, istisnâ anlamına gelen (التنْيَا) kelimesini tanımlarken istisnânın kapsam dışı bırakma mefhumunu vurgulamak amacıyla istisnâ edatı ve müstesnâdan oluşan cümle yapısını örnek olarak ilk kez kullanması ile diğer sözlük yazarlarından ayrılmaktadır. O şöyle demektedir: Şayet bir kimse; aralarında Zeyd ve Amr'ın da bulunduğu bir topluluk hakkında (خرج الناس) deyip –ki mefhum bakımından *Zeyd* kelimesi, (الناس) kelimesinde zımnen bulunmaktadır- ardından (إِلَّا زَيْدًا) ifadesini kullansa, *Zeyd* ifadesini ikinci cümlede açıkça zikretmiş olmaktadır.¹⁴ Bir yönüyle İbn Fâris; nahiv ilminde ve usûl-ı fıkıhta mündemiç olan *istisnâ* mefhumuna bu örnek üzerinden ışık tutmuş olmaktadır; başka bir deyimle istisnâ kelimesinin sözlük anlamı ile terim anlamı arasındaki ilişkiyi betimlemeye çalışmaktadır.

İstisnâ kelimesinin temel anlamı olan ihraç etme/ kapsam dışı bırakma anlamı zamanla sözlüklerde daha belirgin hale gelmiştir. Örneğin bu kelimenin; genel hükmün/ kuralın kapsamı dışına çıkartmak anlamının yanı sıra (استثنى فلانا) örneğindeki gibi kişiyi,

¹⁰ Bk. Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmîzî, *el-Câmi'u'l-Muhtasar min Câmi'i't-Tirmîzî*, Riyâd: Beytu'l-Efkârî'd-Devliyye, t.y., "Buyû", 55; Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Alî en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, talik: Muhammed Nâsiruddin el-Albânî, 1.bs., Mektebetu'l-Ma'ârif, t.y., "Buyû", 74

¹¹ Bk. İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, Hz.: Ferîku Beyti'l-Efkârî'd-Devliyye, Riyâd: Beytül-Efkârî'd-Devliyye, t.y., "Keffârât", 6

¹² Bk. Şeybânî, a.g.e., I, 108; Ezherî, a.g.e., XV, 141; İbn Fâris, a.g.e., I, 392; İbn Sîde, a.g.e., X, 200; İbn Manzûr, a.g.e., XIV, 125; Feyyûmî, a.g.e., s. 33; Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 225; Zebîdî, a.g.e., XXXVII, 297; Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğâ*, I-II, thk.: Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998, I, 116

¹³ İbn Sîde, a.g.e., X, 200; ayrıca bk. İbn Manzûr, a.g.e., XIV, 124; Zebîdî, a.g.e., XXXVII, 304

¹⁴ İbn Fâris, a.g.e., I, 392

başkasının tahakkümünden çıkartmak¹⁵ gibi bir anlamın son dönem sözlüklerinde yer aldığı görülmektedir.

Kur'ân'daki lafızlar ile manaları arasındaki etimolojik ilişkiyi ele aldığı eserinde Cebel, istisnânın türediği (ثى) kelimesi ve türevlerinin mihver/odak anlamın, bir şeyi katlamak ve o şeyin parçalarını, kıvrımlarının arasına sokmak¹⁶ olduğunu söylemekte ve (استثنيت الشيء من الشيء) denilmesi halinde sanki sen bir şeyi katlayıp/ kapatıp gizliyor ve böylece hükmü onda uygulamıyorsun¹⁷ anlamının kastedildiğini ifade etmektedir.

Özellikle usulcüler; bu kelimeyi tanımlarken (صرف) ve (عطف) kelimelerini sıklıkla kullanmaktadırlar. *İstisnâ* kelimesinin anlam ilişkisi içinde bulunduğu kelimeler arasında bir kabule göre (صرف) kelimesi bir başka kabule göre ise (عطف) kelimesi bulunmaktadır. (ثيت فلاناً عن رأيه) cümlesinde (ثى) kelimesi (صرف) anlamında kullanılmaktadır ki, bu durumda cümle *falancayı görüşünden vazgeçirdim* anlamına gelmektedir. (ثيت الثوب) cümlesinde ise (عطف) anlamında kullanılmaktadır ki, bu durumda cümle *elbiseyi/ kumaşı birbirine üzerine katladım* anlamına gelmektedir. *İstisnâ* ile sarf kelimeleri arasındaki münasebete gelince istisnâ; mevcut kelamı, istisnâdan önceki konumundan vazgeçirmek, değiştirmek anlamına gelmektedir. *İstisnâ* ile atf kelimeleri arasındaki münasebete gelince nasıl ki elbise katlandığında bir eksilme görülmeğe aynı şekilde istisnâ da müstesnâ minhte eksiltmede bulunmaktadır¹⁸ anlamı belirginleşmektedir.

1.1.2. İstisnâ İle Bağlantılı Kavramlar

1.1.2.1. İhrâc Kavramı

(إخراج) fiilinin if'âl bâbından mastarı olan (إخراج) kelimesi marife olarak kullanıldığına dışarı çıkarmak,¹⁹ nekre olarak kullanıldığına ise haraç vermek;²⁰ bir şeyi ibraz ve izhar etmek²¹ gibi anlamlara gelmektedir.

¹⁵ Louis Ma'lûf, *el-Müncid fi'l-Luga*, 19.bs., Beyrut: el-Matba'atu'l-Katolikiyye, t.y., s. 75; Butros Bustânî, *Muhîtu'l-Muhît*, Beyrut: Mektebetu'l-Lübân, 1987, s. 85; Ahmed Muhtar Ömer, *Mu'cemu'l-Lugati'l-'Arabîyyeti'l-Mu'âsıra*, I-IV, 1.bs., Kahire: 'Âlemu'l-Kutub, 1429/2008, I, 331

¹⁶ Muhammed Hasan Cebel, *el-Mu'cemu'l-İştikâkiyyu'l-Muassal li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I-IV, 1.bs., Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 2010, I, 258

¹⁷ Cebel, a.g.e., I, 259

¹⁸ Ebû Alî Hüseyin b. Alî b. Talhâ er-Reçrâcî eş-Şûşâvî, *Ref'û'n-Nikâb 'an Tenkîhi's-Şihâb*, I-VI, thk.: Ahmed b. Muhammed es-Sarâh – Abdurrahmân b. Abdullâh el-Cibrîn, 1.bs., Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1425/2004, IV, 47-48

¹⁹ Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, I-VI, ed.: Mustafa Koç, 1.bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013, I, 948; ayrıca bk. Ahterî Mustafa Muslihuddin Karahisarî, *Ahterî-yi Kebir*, Hz.: H. Ahmet Kırkkılıç – Yusuf Sancak, 2.bs., Ankara: Türk Dili Kurumu Yay., 2017, s. 44

²⁰ Mütercim Âsım Efendi, a.g.e., I, 948

²¹ Ömer, a.g.e., I, 625; Cebel, a.g.e., I, 546

İhraç kelimesi ile anlamsal ve işlevsel bakımdan kullanılan kavramlar (مُخْرَج), (مُخْرَج) ve (مُخْرَج عَنْهُ) kavramlarıdır.²² Muhric kapsam dışı bırakan unsur, muhrac kapsam dışı bırakılan unsur, muhracun anh ise kendisinden ihraçta bulunulan unsur anlamlarına gelmektedir. Bu kavramlar istisnâ özelinde ele alındığında şöyle denilebilir: İhrâc=istisnâ, muhric= istisnâ edatı, muhrac= müstesnâ, muhracun anh= müstesnâ minh.

Hukukî hükümler; temelde umumî (tahsis edilmemiş) ve hususî (tahsis edilmiş) olmak üzere iki kategoride ele alınabilir. Husûsî hükümler ya ilkten vazedilmektedir veya bazı unsurlar kullanılarak umûmî hükmün kapsamı dışına çıkartılarak elde edilmektedir. Kapsam dışına çıkartan unsurlar dilsel olabileceği gibi delil türünden de olabilirler. Kimi unsurlar işlevsel açıdan kimi unsurlar da anlamsal açıdan ihrâc özelliği taşımaktadır. Geçerli bir hükmün oluşması için ihrâc özelliğine sahip unsurların neler olabileceğini ve bu unsurlarla ilgili kriterleri belirlemeye çalışan usulcüler bunlar arasındaki benzerlik ve farklılıklara temas etmektedirler.

Cümlede ihrâc işlevi gösteren sadece istisnâ üslubu değildir. Örneğin muttasıl tahsis ediciler olan şart, sıfat, gaye gibi unsurların yanısıra tahsis ve nesh gibi olgular da işlevsel açıdan ihrâc özelliği barındırmalarına rağmen aralarında ciddi farklar bulunmaktadır. Bu farklılıklara ilgili kısımlarda²³ temas edilmiştir.

Metodolojik açıdan farklı işlevlere sahip olan istisnâ, tahsis, nesh kavramlarının ihrâc kavramı bünyesinde değerlendirilmesi ihrâc lafzının; mezkûr lafızların tanımlarında ortak kavram olarak kullanılmasından ötürü²⁴ mezkûr lafızlar için kullanılan cins isim²⁵ özelliği taşıdığını göstermektedir. Buna göre ihraç kavramının mezkûr lafızlar için şemsiye bir kavram işlevi gördüğü söylenebilir. Nitekim mezkûr lafızlar; belli unsurları belli ölçüde kapsam dışına çıkartmaktadırlar.

1.1.2.2. Tahsis (Muttasıl Muhassıs) Kavramı

(تخصيص) fiilinin mastarı olan (تخصيص) kelimesi, kullanımında tef'îl bâbının ifade ettiği çokluk anlamı kastedilmediği için sülâsisi olan (خصن) anlamında kullanılmakta olup

²² Bk. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân el-Mısrî el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl fî İhtisârî'l-Mahsûl fî'l-Usûl*, thk.: Mektebetü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât fî Dâri'l-Fıkr, Beyrut: Dâri'l-Fıkr, 1424/2004, s. 181; Şûşâvî, a.g.e., (2015), III, 48

²³ Sayfasını buraya yaz...

²⁴ Örnek için bk. Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib el-Basrî, *Kitâb el-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh*, I-II, thk.: Muhammed Hamîdullâh, Dimaşk: el-Ma'hedü'l-İlmiyyi'l-Faransiyyi li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1384/1964, I, 251; Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ, *el-'Udde fî Usûli'l-Fıkh*, I-V, thk.: Ahmed b. Alî Seyyidü'l-Mübârekî, 3.bs., Riyâd: y.y., 1414/1993, III, 778; Zerkeşi, a.g.e., III, 241

²⁵ Bk. Karâfî, a.g.e., s. 181; Şûşâvî, a.g.e., (2004), I, 208; III, 19

sözlük anlamı bir şeyi münferit kılmak, ayrı tutmak²⁶ demektir. Bu bağlamda (خَصْنِي فلان) (بكذا) cümlesi *onu benim için ayırdı, bana tahsis etti* anlamına geldiği gibi *bir kişinin tek başına bir şeyin mülkiyetine sahip olduğunu, başkasının onunla müşterek olmadığını* ifade etmek amacıyla da (إختص فلان بكذا) denilir.²⁷

Tahsîs kelimesinin terim anlamlarına gelince; tahsisi, fertlerin bir kısmın hükmünü ayrı kılmak şeklinde tanımlayan Sem'ânî (ö. 489/1096) âm lafzın tahsisinden maksadın âm lafızla amaçlanmayan şeyin açıklanması olduğunu belirtmektedir. İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) tahsis kelimesini âm lafzı, müsemmeyâtının bir kısmına hasretmek şeklinde tanımlarken bir başka tanıma göre tahsis hitabın kapsamındaki *fertlerin bir kısmının* ihraç edilmesi şeklinde tanımlamaktadır. Zerkeşî, âm lafız, fertlerinin tamamını kapsar... *Âm lafzın kullanılmasındaki* amaç hükmün, fertlerin tamamına şâmil kılınmasıdır. Buna göre *tahsis delili vasıtasıyla hüküm fertlerin tamamı yerine* bir kısmına has kılınmış olur diyerek bu son tanımın daha güzel bir tanım olduğunu belirtmektedir.²⁸

Tahsis kelimesiyle bağlantılı kavramlardan biri muhassas/mahsus kavramıdır. Mahsûs kelimesi; zahiri anlamı bakımından kapsama dâhil olduktan sonra âm lafzın kapsamından ihraç edilen, tahsis edilen şey için kullanılan bir lafızdır. Mahsûsun minh ise *kapsamındaki* bir kısım fertlerin ihraç edildiği âm lafız için kullanılan bir kelimedir.²⁹

Tahsis kelimesiyle bağlantılı bir diğer kavram, yani muhassıs kelimesi Zerkeşî'nin ifadesiyle nitelediği unsurlar bağlamında farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Örneğin bu kelime âm lafzı tahsis eden kişi olması nedeniyle mütekellim olan kişi için kullanılır. Çünkü o, tahsis delilini kullanmak suretiyle kullandığı âm lafzın kapsamındaki fertlerin bir kısmını kastetmiş olmaktadır. Bunun yanısıra *Sünnet, Kitab'ı tahsis eder* sözünde olduğu gibi delil işlevi gören unsur için muhassıs lafzı kullanılır.³⁰

Çalışmamızla doğrudan bağlantısı bulunmadığı için *tahsis* kelimesinin usulcülere göre terim anlamlarını³¹ detaylı bir şekilde sunmak yerine istisnâ ile olan ilişkisine temas edilecektir. Hanefîler ile cumhur ulema; tahsis kavramının içeriğine ve kapsamına, dolayısıyla tahsis kavramı kavramı bağlamında istisnânın konumuna dair farklı düşünmektedirler. Cumhur ulema istisnâyı, muttasıl tahsis edici delillerden biri kabul

²⁶ Zerkeşî, a.g.e., III, 241

²⁷ Ömer b. Abdilazîz Şîlhânî, *Mebâhisü't-Tahsîs 'İnde'l-Usûliyyîn*, 1.bs., Ammân: Dâru Üsâme, 2000, s. 32

²⁸ Bk. Zerkeşî, a.g.e., a.y.

²⁹ Bk. Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkandî, *Mizânü'l-Usûl fi Netâici'l-Ukûl*, thk.: Muhammed Zekâ Abîdülberr, Katar: Matâbi'u'd-Doha el-Hadîse, 1404/1984, s. 299

³⁰ Başka kullanım alanları için de bk. Zerkeşî, a.g.e., III, 240-241

³¹ Terim anlamlarıyla ilgili detaylı bilgi için bk. Ferhat Koca, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis (Daraltıcı Yorum)*, İstanbul: İSAM Yay., 2011, s. 121 vd.

ederken Hanefiler, bir beyan³² türü olmaları bakımından her ikisini de birbirinden bağımsız, fakat birbirlerine denk deliller olarak kabul etmektedirler.³³

Hanefiler ile cumhur ulemâ; tahsis kavramının âm lafzın, bir kısım fertlerine hasredilmesi anlamına geldiği hususunda hemfikir olmalarına rağmen tahsis delilinin niteliği hususunda farklı düşünmektedirler. Hanefilere göre tahsis delili hem lafzî, hem tahsis edilene mukarin hem de müstakil olma özelliklerine sahip olmalıdır. Buna göre Hanefiler şart, istisnâ, sıfat, gaye gibi müstakil olmayan delillerin yanısıra lafzî olmayan fakat aklî³⁴ ve hissî³⁵ olan delilleri ve de nâsih gibi terâhîf etme özelliğine sahip delilleri tahsis/muhassis kavramının kapsamına dâhil etmemektedirler. Cumhur ise Hanefilerden farklı olarak müstakil olsun veya olmasın yukarıdaki delilleri de tahsis kavramı kapsamında değerlendirmektedir.³⁶

1.1.2.3. Meşîete Dayalı İstisnâ

İster fûrû'-ı fıkihta ister usûl-ı fıkihta olsun; a) (لَا) vb. lafızlar ile yapılan ihraç işlemine ve b) kapsamında (إِنْ) şart edatının kullanılmasından ötürü şart veya ta'lîk anlamında kullanılan (إِنْ شَاءَ اللَّهُ) lafzına da istisnâ denilmektedir. Açıkçası burada isim benzerliği nedeniyle bir meseleden diğer bir meseleye isim transferi olduğu görülmektedir. (إِنْ شَاءَ اللَّهُ) lafzının cümlede kullanılmasının –ki bu durumu *meşîete dayalı istisnâ* şeklinde adlandırmayı tercih ettik-, istisnâda bulunmak anlamına geldiğinin delillerinden biri Hz. Peygamber'in (s.a.v.) (مَنْ حَلَفَ وَاسْتَتْنَىٰ عَادَ كَمَنْ لَمْ يَحْلَفْ)³⁷ hadisidir. Bu hadiste geçen (استتنى) kelimesi ile kişi (إِنْ شَاءَ اللَّهُ) derse anlamı kastedilmektedir. Bu durumda eylem, Allah'ın meşîetine ta'lîk edilmiş/ bağlı kılınmış olmaktadır. Meşîete dayalı istisnâ, (لَا)

³² Bk. Fethî Düreynî, *el-Menâhicü'l-Usûliyye*, 3.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1434/2013, s. 424

³³ Bk. Mahmûd Es'ad b. Emîn es-Seydîşehrî, *Telhîsu Usûl-ı Fıkh*, 2.bs., İzmir: Nikolaydî Matbaası, 1313, s. 278

³⁴ Aklî delile (وَاللَّهُ عَلَى النَّاسِ حَاجُّ الْبَيْتِ مِنْ اسْتِطَاعِ إِلَيْهِ سَبِيلًا) (Âl-i İmrân, 3/97) âyeti örnek verilebilir. Bu âyetteki hitap her ne kadar âm niteliğinde ise de akıl; âyetin deli ve çocuk gibi mükellef olma ehliyetine sahip olanlara hitap etmediğine delalet etmektedir. Bk. Muhammed Emîn es-Süveyd, *Teshîlü'l-Husûl 'alâ Kavâ'idü'l-Usûl*, thk.: Mustafa Saîd el-Hin, 1.bs., Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1412/1991, s. 117-118

³⁵ Hissî delile Belkıs'la ilgili olan (وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ) (en-Neml, 27/23) âyeti örnek verilebilir. Hem gözlem hem de duyular, Hz. Süleyman'a (a.s.) ait mülkün Belkıs'a verilmediğine delalet etmektedir. Bk. Süveyd, a.g.e., 118

³⁶ Bk. Süveyd, a.g.e., 117-118; Bahrülulûm el-Leknevî, Ebû'l-Ayyâş Muhammed Abdülalî b. Nizâmiddîn b. Kutbiddîn el-Ensârî es-Sihâlevî, *Fevâtihu'r-Rahamût bi-Şerhi Müsellemi's-Sübût*, I-II, thk.: Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1423/2002, I, 298, 320; Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed Bâbertî, *er-Rüdûd ve'n-Nükûd Şerhu Muhtasar-i İbni'l-Hâcib*, I-II, thk.: Seyfullâh b. Sâlih b. Avn el-Ömerî – Terhîb b. Rebîân ed-Devserî, 1.bs., Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005, II, 205 1 no'lu dipnot; Emîr Pâdişah, a.g.e., I, 271

³⁷ Eserin muhakkikinin de belirttiği şekliyle Karâfî'nin bu lafızlarla zikrettiği hadis, hadis kaynakları arasında bulunmamaktadır. Muhtemel mana yoluyla rivayette bulunmuştur. (Karâfî, *el-İkdü'l-Manzûm*, I, 184, 4 nolu dipnot)

vb. lafızlar kullanılarak yapılan istisnâya aykırı olmakla birlikte aralarındaki benzerliğe veya mecazi anlama dayanılarak her iki kullanıma da istisnâ denilmiştir.³⁸

Hanefîler, diğer mezheplerden farklı olarak, özellikle fûrû'-ı fıkıh alanındaki eserlerinde (إلا) vb. lafızlarla gerçekleşen istisnâyı vaz'î istisnâ, (إن شاء الله) lafzıyla yapılan istisnâyı ise örfî istisnâ şeklinde adlandırmaktadırlar. Usûl eserlerinde ise böyle bir ayırım yerine; (إلا) vb. edatlarla yapılan istisnânın, cümledeki fonksiyonları doğrultusunda muttasıl, munkatı' vb. şeklinde taksim edildiği görülmektedir.

1.1.3. Terim Anlamı

Herhangi bir istisnâ üslubunda cümle unsurlarından hangisine istisnâ denileceğine dair mezhepler arasında tam bir ittifak bulunduğu söylenemez. Bu bakımdan usul eserlerinde kullanılan istisnâ lafzından tam olarak neyin kastedildiğinin anlaşılması hususunda problem bulunmaktadır. “Meselâ (جاءني القوم إلا زيدًا) cümlesini ele alalım. Bu cümledeki hangi unsur için istisnâ lafzının kullanılacağı tam olarak belirgin değildir. Zeyd'in kapsam dışı bırakılmasına istisnâ denilebileceği gibi (إلا) edatından sonra zikredilen Zeyd lafzına da –ki normalde müstesnadır- (إلا زيدًا) ibaresine de istisnâ denilmektedir. Doğal olarak bu farklı bakış açılarına göre istisnâ lafzının terim anlamı da farklılık göstermektedir.”³⁹

İstisnâ kelimesinin usulcüler tarafından yapılan ıstılâhî tanımlarına geçmeden önce hem aynı mezhep içinde hem de mezhepler arasında yerleşik bir tanımın oluşmasını engelleyen birkaç hususa temas etmekte fayda vardır.

Bunlardan ilki usulcülerin, ıstılâhî açıdan efradını câmî ağıyarını mânî bir tanım üzerinde ittifak edememiş olmalarıdır. Kaynaklarda da görüldüğü üzere bu kelimeyi kullanırken usulcüler, iki farklı anlam alanını dikkate almakta ve meseleleri bunlara göre izah etmektedirler.

Usulcüler; istisnâ kavramından, cümledeki işlevi açısından, a) istisnâ edatları kullanılarak yapılan ihraç ile b) şart/ meşiete dayalı istisnâyı anlamaktadırlar ki, her iki anlam alanının istisnâ ile ilgili meselelerin çözümünde dikkate alınması terimleşmeyle ilgili problemin varlığını gösteren emarelerden biridir.⁴⁰

³⁸ Bk. Karâfî, a.g.e., I, 184-185

³⁹ Bk. İbn İmâm el-Kâmilîyye, Kemâlüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdîrahmân, *Teysîrû'l-Vusûl ilâ Minhâci'l-Usûl mine'l-Menkûl ve'l-Ma'kûl*, I-VI, thk.: Abdüfettâh Ahmed Kutub ed-Dahmîsî, 1.bs., Kahire: el-Fârûku'l-Hadîs, 1423/2002, III, 333

⁴⁰ Bk. Karâfî, *el-İstîğnâ*, s. 91; Şûşâvî, a.g.e., (2004), IV, 48

Temas edilmesi gereken bir diğer husus mezheplerin, istisnânın cümledeki işlevine dair kabulleridir. Örneğin Hanefîler istisnânın, cümlede beyan yoluyla amel ettiğini savunurlarken, Şâfiîler muaraza yoluyla amel ettiğini savunmaktadırlar. Bu kabuller ise terim anlamının yanısıra, ilgili yerinde⁴¹ detaylı olarak ele alınacağı üzere, istisnânın, cümlelerin hükmüne etkisinin şekline ve boyutuna dair farklı sonuçların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Bu bağlamda istisnâ kelimesinin terimleşme sürecinin karmaşık olduğu söylenebilir. Çünkü ne mezhepler arasında ne de aynı mezhep içinde ıstılâhî bakımdan üzerinde ittifak edilebilecek bir tanımın varlığından bahsedilemez.

Terimleşme sürecinin kronolojik olarak ele alınması mümkün olmakla birlikte çalışmada *fukaha/Hanefiyye metodu ve mütekellimin metodu*⁴² esas alınarak tanımlama yoluna gidilmiştir. Nitekim aynı mezhep içinde, farklı tanım denemelerinin varlığı, meselelerin mezhep eksenli olarak ele alınmasını bir anlamda zorlaştırmaktadır. Bu zorluğu gidermek adına mezhep eksenli değerlendirme yerine metod eksenli değerlendirme yapılması daha faydalı olacaktır.

1.1.3.1. *Fukaha Metoduna Göre İstisnâ*

İstisnâ'nın tanımında Hanefîlerin genel yaklaşımını dile getiren Şâfi'ye⁴³ (ö. 344/955) göre istisnâ, istisnâ yapıldıktan sonra geride kalan/ istisnâ edilmeyeni tekellüm etmek anlamına gelmektedir. Buna göre istisnâyı kullanan kişi sanki istisnâ edilmeyeni söylemiş olmaktadır. Bir bakıma istisnâ cümlede, kendisinden önceki cümlelerin hükmünün, cümle bünyesindeki fertlerin tamamına şâmil olmasını engelleyen bir işlev görmektedir.⁴⁴ Şâfi'nin bu tanım teşebbüsünün, nispeten, diğer Hanefî usulcüler tarafından da devam ettirildiğini söylemek mümkündür.

Usule dair eserinde istisnâ kelimesini bizzat tanımlamak yerine istisnânın cümledeki işlevini ve istisnâyı ilgili problematik alanları ele alan Cessâs⁴⁵ (ö. 370/981),

⁴¹

⁴² Bu iki yöntemin detaylı değerlendirmesi için bk. Murteza Bedir, "Kelâmcı ve Fıkıhçı Usul Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülâhazalar", *İslâm Araştırmalar Dergisi*, 29 (İstanbul: 2013): 65-97, (http://www.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_pdfler/islam_arastirmalari_dergisi/sayi29/065_097.pdf. (19.01.2019)

⁴³ Hakkında detaylı bilgi için bk. Ali Pekcan, "Şâfi, Ebû Ali", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sasi-ebu-ali> (19.01.2019).

⁴⁴ (أَنَّ الاستثناء تكلم بالباقي بعد التثنية، كأنه لم يتكلم إلا بما بقي) Nizâmüddîn Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. İshâk eş-Şâfi, *Usûlü's-Şâfi ve bi-Hâmişihî 'Umdetü'l-Havâşî*, tsh.: Abdullâh Muhammed el-Hâfîf, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003, s. 161

⁴⁵ Hakkında detaylı bilgi için bk. Mevlüt Güngör, "Cessâs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cessas> (19.01.2019).

Ahkâmü'l-Kur'ân adlı eserinde istisnâyı içinde bulunduğu cümle kapsamındaki bir kısım ferdi, kapsam dışına çıkartmak⁴⁶ şeklinde tanımlamaktadır.

Debûsî⁴⁷ (ö. 430/1039) ise, eserin bir yerinde -muhtemelen Şâşî ve Cessâs'ın tanımlarında yer alan bazı unsurları bir araya getirerek- istisnâ; kelâma dâhil olup kelâmın bir kısım fertlerini kapsam dışına çıkartır. Böylece sanki müstesnâ telaffuz edilmek yerine istisnâ edilmeyen kısım telaffuz edilmiş gibi olur⁴⁸ şeklinde tanımlarken bir başka yerinde ise istisnâ; istisnâ işlemi gerçekleştirildikten sonra istisnâ edilmeyen kısım telaffuz etmektedir. Böylece müstesnâ kadarı, telaffuz edilmemiş gibi olur⁴⁹ şeklinde tanımlamaktadır. İkinci tanımında *müstesnâ kadarı* ifadesini kullanmakla kendisinden önceki Hanefî usulcülerden ayrılan Debûsî'nin, kendisinden sonraki Hanefî usulcülerden Alâeddin es-Semerkandî⁵⁰ (ö. 539/1144) ve Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin⁵¹ (ö.710/1310), yaptıkları tanımlarda bu ibareyi kullanmaları ile onları etkilediği söylenebilir.

İstisnâ kelimesini doğrudan tanımlamak yerine tahsis kelimesiyle birlikte tanımlamayı tercih eden Semerkandî şöyle demektedir: Tahsis ve istisnâ; mahsûs ve müstesnâ kadarının, âm lafız ve müstesnâ minh'te kastedilmediğinin, yani lafzın kapsamına dâhil olmadığıнын beyan edilmesidir.⁵² Nesefî (ö.710/1310) ise istisnâyı; istisnâ, müstesnâ kadarını tekellüm etmeye mâni olur. Böylece istisnânın ardından geride kalan/ istisnâ edilmeyen kısım söylenmiş gibi olur⁵³ şeklinde tanımlamaktadır. Yaptıkları tanımlarda dikkat çekici yönlerden biri, Hanefî usulcüler arasında, Semerkandî'nin *müstesnâ minh* lafzını Nesefî'nin ise (يمنع) lafzını ilk kez kullanan kişi olmalarıdır.

⁴⁶ (أن الاستثناء إنما هو إخراج بعض ما انتظمته الجملة منها)

Ebû bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el- Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I-V, thk.: Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabî – Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1412/1996, IV, 59; yaklaşık bir tanım için bk. Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, I-IV, thk.: Uceyl Câsim en-Neşemî, 1.bs., Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfî'l-Kuveytiyye, 1994, I, 273

⁴⁷ Hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmet Akgündüz, "Debûsî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/debusi> (19.01.2019).

⁴⁸ (إنه يرد على الكلام فيستخرج منه بعضه فيصير كأنه لم يتكلم بالمستثنى وإنما تكلم بالباقي)

Ebû Zeyd Ubeydullâh b. Ömer b. Îsâ ed-Debûsî, *Takvîmü'l-Edille fi Usûli'l-Fıkh*, thk.: Halîl Muhyiddîn el-Hüseyn, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001, s. 106

⁴⁹ (إنه تكلم بالباقي بعد الاستثناء ويصير قدر المستثنى كأن لم يتكلم به)

Debûsî, a.g.e., s. 109

⁵⁰ Hakkında detaylı bilgi için bk. Hacı Mehmet Günay, "Semerkandî, Alâeddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/semerkandi-alaeddin> (19.01.2019).

⁵¹ Hakkında detaylı bilgi için bk. Murteza Bedir, "Nesefî, Ebü'l-Berekât", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nesefi-ebul-berekat> (19.01.2019).

⁵² (التخصيص والاستثناء بيان أن قدر المخصوص والمستثنى غير مراد عن اللفظ العام والمستثنى منه، لا أن يكون داخلًا تحت اللفظ)

Semerkandî, a.g.e., s. 299-300

⁵³ (الاستثناء يمنع التكلم بقدر المستثنى فيجعل تكلمًا بالباقي بعده)

Ebü'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Keşfü'l-Esrâr Şerhu'l-Musannef 'ale'l-Menâr ma'a Şerh-i Nûri'l-Envâr 'ale'l-Menâr*, I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y., II, 121

Yaptığı tanım bakımından diğer usulcülerden ayrıldığını ve kendisine ait tanımın, istisnâya dair yapılan diğer tanımlardan daha iyi olduğunu savunan Hanefî usulcüsü Sadrüşşerîa es-Sânî⁵⁴ (ö. 747/1346) istisnâyı şöyle tanımlamaktadır: Hakiki istisnâ; (إلا) vb. lafızlar kullanılarak ilk kelamın kapsamındaki bir kısım ferdin, ilk kelamın hükmünün kapsamına dâhil olmasının engellenmesidir.⁵⁵ Yaptığı tanımda; *ilk kelamın kapsamındaki bir kısım fert* ifadesini kullanmasındaki amaç müstağrak istisnâyı tanım dışı bırakmak istemesidir.⁵⁶

Sadrüşşerîa'yı, kendisinden önceki Hanefî usulcülerden ayıran birkaç yöne işaret edilmesinde fayda vardır:

Bunlardan ilki; tanımında ilk kez (بإلا وأخواتها) ibaresini kullanmış olmasıdır. Bu ibareyi kullanmasındaki amaç ise diğer tahsis edici⁵⁷ unsurları tanım dışı bırakmaktır.⁵⁸ Kendisinden önceki Hanefî usulcülerin, tanımlarında, (بإلا وأخواتها) ibaresine yer vermemiş olmaları, istisnânın, farklı yollarla, yani diğer muhassıslar ile de gerçekleştirilebileceğine işaret etmektedir ki, bu durumda istisnâyı, diğerlerinden ayırt etmek zorlaşacaktır. Sadrüşşerîa, bu ibareyi kullanarak böyle bir zorluğun önüne geçmeye çalışmıştır.

Sadrüşşerîa'yı diğer usulcülerden ayıran yönlerden bir diğeri belki de en önemlisi; onların aksine tanımında (إخراج) kelimesini kullanmak yerine (المنع عن دخول) ifadesini kullanmış olmasıdır. O'na göre tanımda (إخراج) kelimesinin kullanılması ile bu kelimenin hakiki anlamı kastediliyorsa bu imkânsızdır. Çünkü gerçek anlamda ihraç, ancak bir şeye dâhil olma durumu gerçekleştiğinde söz konusu olabilir. Hâlbuki müstesnâ, temel cümlenin hükmüne dâhil değildir ki hükmün kapsamından ihraç edilmiş olsun. Aksine O'na göre müstesnâ, vaz'î olarak müstesnâ minh'in kapsamında bulunduğu varsayılması bakımından ilk kelama dâhildir. Bu bakış açısıyla O, istisnâ (إلا) vb. lafızlar kullanılarak ihraç etmek demektir, şeklinde iddiada bulunanlar ile kelama dâhil olmasaydı, kapsam dışına çıkartılan şey kelamın kapsamına dâhil olacaktı, şeklinde açıklamada bulunanların yaptıkları bu tanımları, tanımın sahip olması gereken ilkeler ışığında yetersiz bulmaktadır.⁵⁹

⁵⁴ Hakkında detaylı bilgi için bk. Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sadrusseria> (19.01.2019).

⁵⁵ (الاستثناء الحقيقي، وهو المنع عن دخول بعض ما تناوله صدر الكلام في حكمه بإلا، وأخواتها)

Teftâzânî, a.g.e., II, 53

⁵⁶ Teftâzânî, a.g.e., II, 53

⁵⁷ Bu tahsis edici unsurlar hakkında bilgi için bk. Abdülkerim b. Ali b. Muhammed en-Nemle, *eş-Şamil*, I-II, Mektebetu'r-Rüşd, Riyad, 1. bs., 1430/2009, II, 629-634

⁵⁸ Bk. Teftâzânî, a.g.e., II, 53

⁵⁹ Bk. Teftâzânî, a.g.e., II, 53-54

1.1.3.2. Mütakellimîn Metoduna Göre İstisnâ

Tümdengelimci bir yaklaşımla aklî önermeleri ve temel prensipleri esas alan ve belli bir mezhebe ait olmamasından ötürü farklı mezheplerden usulcülerini bünyesinde toplayan⁶⁰ mütakellimîn metoduna göre yapılan tanımlar arasında şunları sıralamak mümkündür.

Eş'arî kelâmcısı ve Mâlikî usulcüsü Bâkılânî⁶¹ (ö. 403/1013) istisnâyı; kendine has bir takım özel sığaları bulunan ve zikredilen şeyin, ilk sözde kastedilmediğine delalet eden kelam şeklinde tanımlamaktadır. O'na göre her türlü istisnâ bu özellikte olduğu gibi bu özellikteki her kelam da istisnâdır.⁶²

Mu'tezile kelâmcılarından Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'ye⁶³ (ö. 436/1044) göre istisnâ bizatihi kelamda bulunmasaydı, kapsama dâhil olması kesin bir şeyi kelamın kapsamından çıkartan şeydir.⁶⁴

Zahirî mezhebine mensup İbn Hazm'a⁶⁵ (ö. 456/1064) göre istisnâ; içinde bulunduğu cümlelerin bir kısım fertlerinin tahsis edilmesi veya farklı bir lafzın kapsamına dâhil bir lafzın, o lafzın kapsamından ihraç edilmesi⁶⁶ anlamına gelmektedir.

Hanbelî usulcüsü Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'ya⁶⁷ (ö. 458/1066) göre istisnâ; kendine has bir takım sığaları bulunan ve zikredilen şeyin, ilk sözde kastedilmediğine delalet eden kelam⁶⁸ demektir. Tanım dikkate alındığında, birkaç kelime dışında Bâkılânî'nin tanımıyla büyük oranda benzerlik göstermektedir.

⁶⁰ Bk. Murteza Bedir, "Kelâmcı ve Fıkıhçı Usul Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülâhazalar", s. 67

⁶¹ Hakkında detaylı bilgi için bk. Şerafettin Gölcük, "Bâkılânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bakillani> (19.01.2019).

⁶² (إنه كلام ذو صيغ مخصوصة محصورة، دال على أن المذكور فيه لم يرد بالقول الأول)

Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib el- Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-İrşâd (es-Sağîr)*, I-III, thk.: Abdülhamîd b. Alî Ebû Zenîd, 1.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998, III, 126

⁶³ Hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmet Akgündüz, "Ebü'l-Hüseyn el-Basrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebul-huseyin-el-basri> (19.01.2019).

⁶⁴ (الاستثناء يخرج من الكلام ما لولاه لوجب دخوله تحته)

Basrî, a.g.e., I, 219, 260

⁶⁵ Hakkında detaylı bilgi için bk. H. Yunus Apaydın, "İbn Hazm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-hazm#1> (19.01.2019).

⁶⁶ (أن الاستثناء هو تخصيص بعض الشيء من جملة، أو إخراج شيء ما مما ادخلت فيه شيئاً آخر)

Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Sa'îd b. Hazm el-Endelüsî, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, I-VIII, thk.: Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, t.y., IV, 10

⁶⁷ Hakkında detaylı bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-yala-el-ferra#1> (19.01.2019).

⁶⁸ (كلام ذو صيغ محصورة تدل على أن المذكور فيه لم يرد بالقول الأول)

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, a.g.e., II, 659

Mâlikî usulcü Bâcî'ye⁶⁹ (ö. 474/1081) göre istisnâ; kendine has özel sığaları bulunan ve zikredilen şeyin, ilk sözde kastedilmediğine delalet eden kelam⁷⁰ demektir .

Eş'arî kelamcısı ve Şâfiî usulcü Cüveynî'nin⁷¹ (ö. 478/1085) istisnâyı iki farklı şekilde tanımladığı görülmektedir. Bu tanımlardan ilkinine göre istisnâ; zikredilen şeyin, müstesnâ olan sözde kastedilmediğine delalet eden kelamdır.⁷² Diğer tanıma göre ise istisnâ; bizatihi kelamda bulunmasaydı, kapsama dâhil olabilecek bir şeyi ihraç etmek⁷³ demektir. Cüveynî'nin ikinci tanımının, Ebül'-Hüseyn el-Basrî'nin tanımı ile benzerlik gösterdiği aşikârdır.

Şâfiî usulcülerden Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî'ye⁷⁴ göre (ö. 489/1096) istisnâ; kelâma muttasıl olması halinde kelama dâhil olanların bir kısmını kelamın kapsamından çıkartan bir üsluba göre söylenmiş olan lafız⁷⁵ demektir.

Eş'arî kelâmcı ve Şâfiî usulcü Gazzâlî'ye⁷⁶ göre (ö. 505/1111) istisnâ; kendine has bir takım özel sığaları bulunan ve zikredilen şeyin, ilk sözde kastedilmediğine delalet eden söz⁷⁷ demektir. Gazzâlî'nin, Bâkılânî'nin tanımını esas aldığı söylenebilir. Tanımları arasındaki tek fark, Bâkılânî'nin tanımında kullandığı (كلام) lafzı yerine Gazzâlî'nin (قول) lafzını kullanmış olmasıdır.

⁶⁹ Hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmet Özel, "Bâcî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/baci> (19.01.2019).

⁷⁰ (كلام ذو صيغ مخصوصة دال على أن المذكور فيه لم يرد باللفظ الأول)
Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef et-Tücîbî el- Bâcî, *İhkâmü'l-Fusûl fî Ahkâmî'l-Usûl*, I-II, thk.: Abdülmecîd Türkî, 2.bs., Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1415/1995, I, 279

⁷¹ Hakkında detaylı bilgi için bk. Abdülazîm Mahmûd Dîb, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuveyni-imamul-haremeyn> (19.01.2019).

⁷² (الاستثناء كلام دال على أن المذكور فيه لم يرد بالقول المستثنى)
İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Me'âlî Abdülmelîk b. Abdillâh b. Yûsuf el- Cüveynî, *Kitâbü't-Telhîs fî Usûli'l-Fıkh*, I-III, thk.: Abdullâh Cevlem en-Nîbâlî – Şübbeyr Ahmed el-Ömerî, 1.bs., (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye) – (Mekke: Mektebetü Dâri'l-Bâz, 1417/1996, II, 62

⁷³ (إخراج ما لولاه لدخل في الكلام)
Cüveynî, *Metnû'l-varakât*, 1.bs., Riyâd, Dâru's-Sumay'î, 1416/1996, s. 11

⁷⁴ Hakkında detaylı bilgi için bk. Abdullah Aygün, "Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/semani-ebul-muzaffer> (19.01.2019).

⁷⁵ (أن الاستثناء هو لفظ على صيغة إذا اتصل بالكلام أخرج منه بعض ما كان داخلا فيه)
Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbar es-Sem'ânî, *Kavâtr'u'l-Edille fî'l-Usûl*, I-II, thk.: Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl eş-Şâfiî, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997, I, 210

⁷⁶ Hakkında detaylı bilgi için bk. Mustafa Çağrıncı, "Gazzâlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzali#1> (19.01.2019).

⁷⁷ (إنه قول ذو صيغ مخصوصة محصورة، دال على أن المذكور فيه لم يرد بالقول الأول)
Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el- Gazzâlî, *el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl*, I-II, thk.: Muhammed Abdurrahmân el-Mer'aşî, 1.bs., Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1432/2011, II, 668

Hanbelî usulcü Kelvezânî'ye⁷⁸ (ö. 510/1116) göre istisnâ, müstesnâ minh'in kapsamında bulunanların bir kısmını kapsam dışına çıkartmak⁷⁹ demektir.

Mâlikî usulcülerden Mâzerî'ye⁸⁰ (ö. 536/1141) göre istisnâ; zikredilen şeyin ilk sözde, yani müstesnâ minh'te kastedilmediğine delalet eden ve kendine has bir üsluba sahip kelimedir.⁸¹

Eş'arî âlimlerden olan Fahreddin er-Râzî⁸² (ö.606/1210) istisnâ kelimesini iki şekilde tanımlamaktadır. Bu tanımlardan ilkinde göre istisnâ (لَا) veya benzer işlev gösteren başka harf vasıtasıyla cümlenin bir kısmının cümlenin tamamının kapsamından çıkartılması⁸³ demektir. Diğer tanıma göre ise istisnâ lafzı vasıtasıyla kelamın bir kısmının kapsam dışına çıkartılması amacıyla kelama dâhil olan şey⁸⁴ demektir.

Râzî, yaptığı tanımda (لَا) ve benzerleri ifadesini ilk kez kullanmakla kendisinden önceki usulcülerden ayrılmaktadır. Öncesindeki usulcülerin, tanımlarında bu ibareyi kullanmamış olmaları, istisnâ işlevi gören ancak istisnâ üslubundan kabul edilmeyen kimi kullanımların, dilciler ve usulcüler tarafından belirlenen istisnânın sıhhat şartları kapsamında değerlendirilmesi mümkün olmadığı halde istisnâ olarak değerlendirilebileceği şeklinde bir izlenim oluşturmaktadır. Dolayısıyla efradını câmi, ağyârını mâni bir tanım oluşmamış olacaktır.

Hanbelî usulcü Muvaffakuddîn İbn Kudâme⁸⁵ (ö. 620/1223) istisnâyı şöyle tanımlamaktadır: İstisnâ, kendisiyle birlikte zikredilen şeyin ilk sözde kastedilmediğine delalet ettiği gibi [kelama] muttasıl olan ve belli bir üslubu bulunan söze denir.⁸⁶

⁷⁸ Hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmet Özel, "Kelvezânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kelvezani> (19.01.2019).

⁷⁹ (أَنَّ الاستثناء إخراج بعض ما يتناوله المستثنى منه)

Ebü'l-Hattâb Mahfûz b. AHmed b. el-Hasen el-Kelvezânî, *et-Temhîd fî Usûli'l-Fıkh*, I-IV, thk.: Müfid Muhammed Ebû 'Amşe, 1.bs., Cidde: Dârü'l-Medenî, 1406/1985, II, 85

⁸⁰ Hakkında detaylı bilgi için bk. Eyyüp Said Kaya, "Mâzerî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mazeri> (19.01.2019).

⁸¹ (إنه كلام ذو صيغة مخصوصة محصورة دالة على أن المسمى فيه غير مراد بالقول الأول. وإن شئت قلت: بالقول المستثنى منه)

Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkillî el-Mâzerî, *İzâhu'l-Mahsûl min Burhâni'l-Usûl*, thk.: Ammâr et-Tâlibî, Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, t.y., s. 294

⁸² Hakkında detaylı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fahreddin-er-razi> (19.01.2019).

⁸³ (إخراج بعض الجملة من الجملة بلفظ إلا أو ما أقيم مقامه)

Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *el-Mahsûl fî 'İlm-i Usûli'l-Fıkh*, I-III, thk.: Tâhâ Câbir el-Alvânî, 1.bs., Kahire: Dârü's-Selâm, 1432/2011, I, 589

⁸⁴ (ما لا يدخل في الكلام إلا لإخراج بعضه بلفظه ولا يستقل بنفسه)

Fahreddin er-Râzî, a.g.e., I, 589

⁸⁵ Hakkında detaylı bilgi için bk. Ferhat Koca, "İbn Kudâme, Muvaffakuddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-kudame-muvaffakuddin> (19.01.2019).

⁸⁶ (أنه قول ذو صيغة متصل يدل على أن المذكور معه غير مراد بالقول الأول)

Eş'arî kelâmcı ve usulcü Âmidî⁸⁷ (ö. 631/1233) istisnâ kelimesini şöyle tanımlamaktadır: İstisnâ, bir cümleye muttasıl olan, bizatihi müstakil olmayan, medlulünün, muttasıl olduğu cümlede (إلا) vb. harfler vasıtasıyla kastedilmediğine delalet eden ve şart, sıfat, gaye özelliği taşımayan lafızdan ibarettir.⁸⁸ Âmidî, istisnâ ile ilgili bu tanımlı yapmadan önce Gazzâlî ve Râzî'nin tanımlarını ele almış ve değerlendirmiştir. Ardından kendi tanımını yapmış ve tanımında kullandığı kavram veya terkiplerin ne anlama geldiğini tafsilatlı bir şekilde açıklamıştır. Bu yönüyle o kendisinden önceki usulcülerin tanımlarını değerlendirmesi bakımından ilk olma özelliği taşımaktadır. Kronolojik olarak bakıldığında mantık ilminin tanımın mahiyetine dair belirlediği ilkeler doğrultusunda istisnâyla ilgili ilk tanım denemesinin Âmidî tarafından yapılmaya çalışıldığı söylenebilir.

Mâlikî usulcüsü Karâfî⁸⁹ (ö. 684/1285) ise şöyle tanımlamaktadır: İstisnâ; (إلا) vb. bir lafız kullanılarak ister zât bakımından ister sayı bakımından lafzın delâlet ettiği şeyin bir kısmını ya da lafzın doğrudan delalet etmediği ancak ya medlulün mahalli olduğu ya da genel bir durum olduğu bilinen şeyin bir kısmını kapsam dışına çıkartan şeydir.⁹⁰ Karâfî'nin tanımında dikkat çekici bazı noktalar bulunmaktadır ki, bunlara, kendisinden önceki tanımlarda rastlamak mevzubahis değildir. Bunlardan ilki (ذاتًا كان أو عددًا) ibaresinin kullanılmasıdır. Karâfî, tanımında, bu ibareyi kullanarak ihraç edilen parçanın niteliğine vurguda bulunmaktadır. Şöyle ki (ذاتًا) kavramı ile müstesnânın, müstesnâ minh'in cüzü olduğuna; (عددًا) kavramı ile de müstakil sayılara, yani sayılanı belli olan lafızlara dikkat çekmektedir. Bu ayırımın önemi şurada ortaya çıkmaktadır: İstisnâ, tahsis edici

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî, *Ravzatü'n-Nâzir ve Cünnetü'l-Münâzir fî Usûli'l-Fıkh 'alâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed*, I-II, takdim: Şa'bân Muhammed İsmâil, 1.bs., (Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye) – (Riyâd: el-Mektebetü't-Tedmüriyye) – (Beyrut: Mûessesetü'r-Risâle), 1419/1998, II, 82.

Abdülkerîm b. Alî b. Muhammed en-Nemle tarafından tahkik edilen bir başka versiyonunda istisnâ kelimesinin tanımı verilirken (ذو صيغة) ibaresi zikredilmemektedir. Bk. İbn Kudâme, *Ravzatü'n-Nâzir*, I-III, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1.bs., 1413/1993, II, 743

⁸⁷ Hakkında detaylı bilgi için bk. Emrullah Yüksel, "Âmidî, Seyfeddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/amidi-seyfeddin> (19.01.2019).

⁸⁸ الاستثناء؛ عبارة عن لفظ متصل بجملة لا يستقل بنفسه دال بحرف (إلا) أو أحواتها على أن مدلوله غير مراد مما اتصل به، ليس بشرط ولا صفة (ولا غاية)

Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî el- Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, I-IV, talik: Abdürrezzâk Afîfî, 1.bs., Riyâd: Dârü's-Samî'i, 1424/2003, II, 351

⁸⁹ Hakkında detaylı bilgi için bk., H. Yunus Apaydın, "Karâfî, Şehâbeddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/karafi-sehabeddin> (24.02.2019).

⁹⁰ (هو عبارة عن إخراج بعض ما دل اللفظ عليه ذاتًا كان أو عددًا أو ما لم يدل عليه وهو إما محل المدلول أو أمر عام بلفظ إلا أو ما يقوم مقامه)

Karâfî, *Şerhu Tenkihî'l-Fusûl*, s. 186; Şûşâvî, a.g.e., (2004), IV, 53.

Karâfî'ye ait (إخراج بعض الجملة، أو ما يعرض لها من الأحوال والأزمنة والبقاع والمحال والأسباب بلفظ لا يستقل بنفسه مع لفظ المخرج) şeklinde bir tanım daha bulunmaktadır. (Tanımın kendisi ve değerlendirmesi için bk. Karâfî, *el-İstîğnâ*, s. 98 vd.). Karâfî'ye ait lafızları birbirinden farklı iki tanımın mevcudiyeti bile istisnâ ile ilgili standart bir tanımın oluşmadığını göstermektedir.

Şûşâvî her ne kadar bu tanımın Karâfî'ye değil de Fahreddîn er-Râzî'ye ait olduğunu ifade etse de (bk.a.g.e., (2004), IV, 64) Karâfî, kendisine ait olan *Tenkihî'l-Fusûl* adlı eserde (bk. s. 18-19. https://www.alukah.net/manu/files/manuscript_4148/makhtotat.pdf. (24.02.2019) bu tanımlı aynen kullanılmaktadır.

bir delil olmakla birlikte diğ er tahsis edicilerde bizzat sayı ifade eden lafzın kendisi, tahsis edici bir lafız olarak kullanılmaz. İstisnâ ile diğ er tahsis edicilerin birleştikleri nokta (ذاتًا) kavramı iken ayrıldıkları nokta (عدداً) kavramıdır. Zât lafzına (رأيت زيدًا إلاّ يده) cümlesi örnek verilebilir ki, buradaki *e/* kavramı Zeyd lafzının delalet ettiğ i unsurlardan biridir. Sayı bildiren lafa ise (عندي عشرة إلاّ اثنين) cümlesi örnek verilebilir ki, buradaki (اثنين) kelimesi sayılanı belli olan bir kavramdır.

Dikkat çekici noktalardan bir diğ eri ise tanımında (إمّا محل المدلول أو أمر عام) ibaresini kullanmış olmasıdır. (محل المدلول) ifadesinden maksat lafzın delalet etmediğ i müstesna olup müstesnâ minh'in mahallinin mutlak, genel olmasıdır. Örneğ in *kâfir olanları hariç köleleri azat et!* cümlesi dikkate alındığında *azat et!* lafzı, kölelerin tamamına delalet etmektedir. *Köleler* ise külli bir lafız olup pek çok farklı-müslüman veya kâfir vb.- şahsa delalet etmektedir. Buradaki köle lafzı, azat etme emrinin medlulüdür; bu medlulün mahalli de azat edilmeye konu olan şahıslardır. Hâlbuki *azat et!* lafzı; umuma delâlet eden, hâss olana delâlet etmez, kuralınca doğ rudan şahıslara delalet edemez. Buna rağmen bu lafız, köleler lafzına delalet ediyorsa da cümledeki istisnâ, kölelerin mahalli olan şahıslarda gerçekleşmektedir. Dolayısıyla *azat et!* ifadesi, şahıslara mülâzeme yoluyla delalet etmektedir. (الأمر العام) ifadesinden *lafzın doğ rudan delalet etmediğ i genel durum* anlaşılmaktadır. (لتأتني به إلاّ أن يحاط بكم) âyetinden "*kuşatılmış olma durumunuz hariç her türlü durumda onu bana getireceğ inize dair...*"⁹¹ anlamı kastedilmektedir. Âyette *her türlü durum* ifadesine delalet eden bir lafız, yani müstesnâ minh doğ rudan zikredilmemiş olup müstesnâda zikredilen hususun delaletiyle bu anlam anlaşılmaktadır.⁹² Kanaatimizce istisnânın cümledeki işlevi⁹³ başlığ ı altında temas ettiğ imiz gerekçeler nedeniyle, tanım ilkelerini taşımasından ötürü istisnânın terim anlamını en kapsayıcı şekilde ele alan tanım Karâfi'nin benimsediğ i bu tanımdır.⁹⁴

Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî usulcü Beyzâvî⁹⁵ (ö. 685/1286) istisnâyı şöyle tanımlamaktadır: istisnâ; [cümleye] sıfat anlamı vermeyen (إلاّ) vb. kelimelerle yapılan ihraç işlemidir.⁹⁶ Beyzâvî'nin tanımında istisnâ edatlarının merkezi bir konumda olduğ u görülmektedir.

⁹¹ Yûsuf, 66

⁹² Bk. Şûşâvî, a.g.e., (2004), IV, 53-62

⁹³ Bk. Mevcut çalışmada s. 126 vd.

⁹⁴ Benzer bir değ erlendirme için bk. Koca, a.g.e., s. 198

⁹⁵ Hakkında detaylı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/beyzavi> (19.01.2019).

⁹⁶ (الاستثناء : وهو الإخراج بإلاّ غير الصفة ونحوها)

Nâsiruddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el- Beyzâvî, *Minhâcü'l-Vusûl ilâ 'İlmi'l-Usûl*, talik: Mustafâ Şeyh Mustafâ, 1.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, t.y., s. 55

Tanımın efrâdını câmî, ağıârını mânî⁹⁷ nitelikte olması bakımından mevcut tanımlar, toplu olarak değerlendirildiğinde şunları söylemek mümkündür:

i) Hanefî usulcülerin yanısıra mütekellimîn usulcülerin bir kısmının; tanımlarında, (كلام), (قول), (لفظ) gibi kavramlara yer vermedikleri görülmektedir. Bu ise, istisnâdan kastedilenin, istisnâ üslubu⁹⁸ mu yoksa istisnânın cümledeki işlevi mi olduğu hususunda belirsizlik barındırmaktadır. Bu belirsizlik de istisnânın istilâhî boyutunun şekillenmesini etkilemiş ve yerleşik bir tanımın oluşmasını engellemiştir. Şöyle ki, (رأيت أهل البلد،) (ولم أر زيدًا) cümlesindeki (ولم أر زيدًا) ibaresi cümleye istisnâ anlamı katmasına rağmen müstakil bir cümle olduğu için istisnâ üslubu özelliği taşımamaktadır. Çünkü hakiki istisnâ, müstakil cümle olmamasından ötürü anlam ve hüküm ifade etmediği için anlam ve hüküm ifade etmek amacıyla kendisinden önceki cümlelerin varlığına muhtaçtır. Buna karşın (ولم أر زيدًا) kısmı müstakil cümle olduğu için anlam ve hüküm ifade edebildiğinden; anlam ve hüküm ifade etme bakımından kendisinden önceki cümleden bağımsızdır. Bu bakımdan aralarında fark bulunmaktadır.

ii) Ayrıca ilgili yerinde de görüleceği üzere müstakil bir cümle ögesi olmayan istisnânın geçerlilik şartlarından biri de usulcülerin genel kabulüne göre istisnânın, kendisinden önceki cümleye muttasıl olmasıdır. Hâlbuki mevcut örnekteki (ولم أر زيدًا) cümlesi kendisinden önceki cümleye muttasıl/bitişik olmak zorunda değildir. Çünkü cümle başındaki (و) ibtidâ harfi olup kendisinden sonraki cümleyi kendisinden önceki cümleyle ayırmaktadır. Dolayısıyla mevcut cümle ile hakiki istisnâ arasında anlam bakımından benzerlik bulunsa bile cümledeki işlevleri bakımından aralarında fark vardır. Bu vb. farklar dikkate alınmadığında; yani sadece cümleye kattıkları anlam dikkate alındığında (لا) vb. lafızlarla yapılan istisnâ ile cümleye istisnâ anlamı katan her türlü kullanım birbirinden ayırt edilemeyeceğinden karışıklık oluşacaktır. İşte bu karışıklığı bertaraf etmek amacıyla usulcüler, istisnânın tanımında özellikle (لا) vb. lafızlar ibaresinin kullanımına önem vermişlerdir.

iii) Bunun yanısıra tanımlarında, (تكلم بالباقي), (يمنع), (المنع) gibi lafızları kullanan usulcülerin bu kullanım şekillerinin, istisnâ üslubuna dayalı terim anlamı vermek yerine istisnânın cümledeki işlevini ön plana çıkarttığı görülmektedir. Buna karşın mütekellimîn metodunu benimseyen kimi usulcülerin, tanımlarında, *kendine has üslubu bulunan ve*

⁹⁷ Necati Öner, *Klasik Mantık*, 6.bs., Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1991, s. 41 (İsmail Hakkı İzmirli, *Miyar'ul-Ulum- İsağojî Şerhi-*, İstanbul, 1315, s. 56'dan naklen); bk. Ebehrî, Esîruddin, *Muğni't-Tullâb Şerhu Metn-i İsağocî*, thk: Mahmûd Ramazan el-Bûtî, 1.bs., Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1424/2003, s. 4

⁹⁸ İstisnâ üslubundan maksat özellikle cümlede yer alan istisnâ edati ve müstesnâ unsurlarından oluşan cümle unsurudur. Bunların bulunması durumunda müstesnâ minh'in varlığından bahsedilebilir.

kendisiyle birlikte zikredilen şey ifadelerini kullanmaları onların, istisnâ üslubunu dikkate alarak tanımlama yoluna gittiklerini göstermektedir.

iv) Hanefîlerin tanımlarında istisnânın, muttasıl olma özelliğinden bahsedilmektedir. Bu ise, munfasıl istisnânın da geçerli olabileceği yönünde bir izlenim uyandırmaktadır. Hâlbuki ilgili yerinde de görüleceği üzere Hanefîlere göre munfasıl istisnâ geçerli değildir. Buna karşın kimi mütekellimîn usulcüsü, tanımlarında bu şartın varlığını zikretmektedir.

v) Kimi tanımlarda (إلا وأخواتها) ifadesi yer almamaktadır ki, bu, tanımı zayıf kılmaktadır. Çünkü bu ibarenin kullanılmaması; şart, gaye, sıfat gibi diğer muttasıl tahsis edicilerin tanımda yer alması gibi bir eksikliğin oluşmasına neden olmaktadır. Hâlbuki tanım, ağıyarını mâni özellikte olmalıdır.

Beyzâvî, İbn Kudâme ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın tanımlarını bir araya getirerek istisnânın terim anlamını tespit etmeye çalışan son dönem âlimlerinden Nemle istisnâyı şöyle tanımlamaktadır: İstisnâ (إلا) ve benzeri harflerden biri kullanılarak, zikredilen şeyin, ilk sözde kastedilmediğine delalet eden muttasıl bir sözdür.⁹⁹ Nemle, kendisine ait bu tanımın iki yönden geçerli olduğunu savunmaktadır:

Bunlardan ilki; tanımın, efrâdını câmî, ağıyarını mâni nitelikte olmasıdır. Şöyle ki; tanımda (قول) kelimesinin kullanılması, aklî ve duyusal nitelikteki munfasıl tahsis edicilerin, tanıma dâhil olmasını engellemektedir.

Bir diğeri ise; istisnânın şartlarından olan istisnânın, umum ifade eden cümleye muttasıl olması şartını belirtmek amacıyla tanıma (متصل) kavramının dâhil edilmesidir. Böylece diğer munfasıl tahsis ediciler de tanımın dışına itilmiş olmaktadır.

Bunların yanısıra, bir takım özel kullanımların ya da hiçbir şeye delalet etmeyen lafızların tanıma dâhil olmasını engellemek amacıyla tanımda (يدل) ifadesine yer verdiğini belirtmektedir.

İki durumun tanıma dâhil olmasını engellemek amacıyla tanımda (بحرف إلا، أو) (إحدى أخواتها) ibaresini kullandığını söylemektedir. Bunlar da:

i) Şart, gaye, sıfat gibi diğer muttasıl tahsis ediciler, bu suretle tanım dışına itilmişlerdir. Nitekim bu tahsis edicilerin de kendilerine özgü, istisnâdan farklı, birtakım edatları ve sığaları/üslupları bulunmaktadır.

⁹⁹ Nemle, eş-Şâmil, II, 635

ii) Cümlede ihraç işlevine sahip başka üsluplar bulunmakla birlikte bunlar, dil açısından istisnâ değildir. Örneğin (أكرم القوم دون زيد) / Zeyd hariç, topluluğa ikramda bulunun) cümlesi, ihraç anlamı taşımakla birlikte dil bakımından istisnâ olarak kabul edilmemektedir.¹⁰⁰

1.1.4. Kitap ve Sünnette İstisnâ Kavramı

1.1.4.1. Kitapta İstisnâ Kavramı

Kur'ân-ı Kerîm'de istisnânın kök fiili olan (ثنى) kelimesi, türevleriyle birlikte 24 farklı âyette 29 kere kullanılmaktadır.¹⁰¹ Bu âyetlerden sadece bir tanesinde (ولا يستثنون)¹⁰² şeklinde istisnâ kelimesinin muzâfî formu yer almaktadır. Tefsîrcilerin büyük çoğunluğuna¹⁰³ göre bu ifadeden kastedilen anlamlardan biri, *inşallah dememeleridir* şeklindedir ki, bu anlam, usulcülerin meşîete dayalı istisnâ/olarak¹⁰⁴ الاستثناء بالمشيئة¹⁰⁴ adlandırdıkları istisnâ ile mana bakımından benzerlik göstermektedir. Bir diğer anlamı ise, âyetin siyak ve sibâkına göre miskinlerin payını ayırmamak, onları yedirmemek¹⁰⁵ şeklindedir ki, bu yorumun, istisnâ kelimesinin sözlük anlamı ile benzerlik gösterdiği söylenebilir.

1.1.4.2. Hadiste İstisnâ Kavramı

Concordance kapsamındaki hadis kaynaklarında¹⁰⁶ istisnâ lafzı türevleriyle birlikte 58 yerde geçmektedir. İstisnâ kelimesi, kimi hadislerde meşîete dayalı istisnâ, yani yeminin ardından 'inşallah' lafzının kullanılması¹⁰⁷ anlamında kullanılırken, kimi hadis-

¹⁰⁰ Nemle, eş-Şâmil, II, 636

¹⁰¹ Bk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (ثنى maddesi), Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1364, s. 161-162

¹⁰² el-Kalem, 68/18

¹⁰³ Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Tefsîru't-Taberî Câmi'ü'l-Beyân 'an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân*, I-XXVI, thk.: Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî, 1.bs., Kahire: Hicr, 1422/2001, XXIII, 171; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, I-V, thk.: Abdülcelîl Abdüh Şelebî, 1.bs., Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988, V, 207; Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-Uyûn Tefsîru'l-Mâverdî*, I-VI, thk.: es-Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdirrahîm, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye) – Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sakâfiyye), t.y., VI, 67; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil el-Ma'rûf bi-Tefsîri'l-Beyzâvî*, I-V, thk.: Muhammed Abdurrahmân el-Mer'aşlî, 1.bs., Beyrut: Dârü lhyâi't-Türâsi'l-Arabî – Müessesetü't-Târihi'l-Arabî, 1418, V, 234

¹⁰⁴ Bk. Cüveynî, *Kitâbü't-Telhîs*, II, 84; Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 601; Zerkeşî, a.g.e., III, 309; Ahmed b. Muhammed Hamevî, *Gamzu 'Uyûni'l-Besâir Şerhu Kitâbi'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*, I-IV, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985, II, 192

¹⁰⁵ Bk. Taberî, a.g.e., XXIII, 172; Mâverdî, a.g.e., VI, 67; Beyzâvî, *Envâr*, V, 235

¹⁰⁶ Bk. Arent Jan Wensinck, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebeviyyi (Concordance)*, I-VII, Leiden: Mektebetü Brill, 1936, (استثنى) maddesi, I, 304-305

¹⁰⁷ Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, Hz.: Ebû Suheyb el-Kermî, Riyâd: Beytül-Efkârî'd-Devliyye, 1419/1998, "et-Tevhîd", 31; "Keffârât", 9; Ebû'l-Hüseyn b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *Sahîhü Müslim*, I-II, Hz.: Ebû Kuteybe Nazr Muhammed el-Fâryâbî, 1.bs., Riyâd: Dârü Tîbe, 1427/2006, "el-Eymân ve'n-Nüzûr", 22; "Müsâfirîn", 179; "Siyâm", 220; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, Hz.: Ferîku Beytî'l-

lerde gerçek/sözlük anlamında¹⁰⁸ kimi hadislerde ise şart/şart koşmak¹⁰⁹ anlamında kullanılmaktadır.

Meşîete dayalı istisnâ¹¹⁰ fûrû-ı fıkıh kaynaklarında, özellikle yemin ve ikrâr bahislerinde ele alınmaktadır. Kişinin, yemin ederken veya ikrarda bulunurken, yemin veya ikrarından önce ya da sonra *inşallah* lafzını kullanmasına meşîete dayalı istisnâ denilir. Bu şekildeki kullanıma istisnâ denilmesi hem dil gereğidir,¹¹¹ hem de hadislerde bu şekilde adlandırılmasının gereğidir. Dilsel kullanım gereğidir; çünkü meşîete dayalı istisnâ ile hakikî istisnâ¹¹² arasında hem kendilerinden önce telaffuz edilen kelâmın hükmünün refedilmesi, yani geçersiz kılınması bakımından hem de kelama muttasıl olmaları bakımından benzerlikler bulunmaktadır.¹¹³ Bunun yanısıra âlimlerin, *inşallah* lafzında şart edatlarından olan (ﻯ) kelimesinin kullanımı dolayısıyla meşîete dayalı istisnâ ile muttasıl muhassıslardan olan şart arasında benzerlik kurdukları da görülmektedir. Bu benzerliğin dayanak noktası ise her iki unsurun muttasıl oldukları cümlelerin hükmünü refetme/geçersiz kılma işlevi göstermeleridir. Ne var ki, meşîete dayalı istisnâ ile şart unsurları, cümledeki hükmü bütünüyle geçersiz kılarlarken hakikî istisnâ cümlede kısmî geçersizlik işlevi gösterir ki, bu da bu unsurlar arasındaki temel farklardan biridir.¹¹⁴

Meşîete dayalı istisnâyâ istisnâ denmesinin temel sebeplerinden biri de hadislerde bu şekilde adlandırılmış olmasıdır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyur-

Efkârî'd-Devliyye, Riyâd: Beytül-Efkârî'd-Devliyye, t.y., "el-Eymân ve'n-Nüzûr", 9, 17; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et- Tirmizî, *Câmi'ü't-Tirmizî*, Hz.: Ferîku Beytül-Efkârî'd-Devliyye, Riyâd: Beytül-Efkârî'd-Devliyye, t.y., "en-Nüzûr ve'l-Eymân", 7; "Tefsîru Sûretü'l-Kehf", 18; "Tefsîru Sûretü'l-Kadr", 97; Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Alî en- Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, talik: Muhammed Nâsiruddîn el-Albânî, 1.bs., y.y.: Mektebetü'l-Ma'ârif, t.y., "el-Eymân ve'n-Nüzûr", 18, 39, 43; "Sıyâm", 37; İbn Mâce, "el-Keffârât", 6; "el-Fiten", 33; Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdîrahmân el-Fadl ed- Dârimî, *Kitâbü'l-Müsnedü'l-Câmi'*, Hz.: Nebîl b. Hâşim b. Abdillâh el-Gamrî el-Bâ'alevî, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1434/2013, "en-Nüzûr ve'l-Eymân", 7; "Savm", 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve bi-hâşihi Müntehabü Kenzî'l-Ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, I-VI, 2.bs., y.y., t.y., II, 6, 10, 48, 153, 229, 506, 511; V, 130, 131

¹⁰⁸ Bk. Tirmizî, "Salât", 21; Nesâî, "Sayd", 9; "Talâk", 54; "Tahrîm", 15; "Umrâ", 3; "el-Eymân ve'n-Nüzûr", 45; Buhârî, "Zekât", 33; "Husûmât", 1; "Enbiyâ", 31; "Tevhîd", 31; "Müzâra'a", 19; Müslim, "Fezâil", 160; "İmâret", 145; Ebû Dâvûd, "Buyû", 21; "Sünnet", 13; "Talâk", 37; "Libâs", 34; "Edâhi", 13; "Edeb", 87; Tirmizî, "Tefsîru Sûretü'z-Zümer", 39; İbn Mâce, "Zühd", 33; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 264, 451; III, 136; Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, I-II, Hz.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-arabi, 1406/1985, "Buyû", 17, 18, 19; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 142

¹⁰⁹ Bk. Dârimî, "Menâsik", 15; Buhârî, "Şurût", 4; Müslim, "Müsâkât", 109; Nesâî, "Buyû", 77; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 299; İbn Mâce, "İtk", 8

¹¹⁰ Meşîete dayalı istisnâyâ "örfî istisnâ" da denilmektedir. Bk. Elmalılı Muhammed Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh İstilâhları Kâmusu*, I-V, Hz.: Aynan Yalçın, İstanbul: Ensar Neş., 1996, II, 542

¹¹¹ Bk. Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî bi Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, I-XVII, thk.: Abdurrahmân b. Nâsir el-Berrâk, 1.bs., Riyâd: Dâru Tîbe, 1426/2005, XVII, 479

¹¹² Özellikle istisnâ edatları kullanılarak yapılan istisnâyâ denir.

¹¹³ Bk. Muhyiddîn Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en- Nevevi, *el-Minhâc fî Şerh-i Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc –Şerhu'n-Nevevi 'alâ Müslim*, Riyâd: Beytül-Efkârî'd-Devliyye, t.y. s. 1052

¹¹⁴ Bk. Karâfî, *el-Furûk ve bi-Hâşiyetihi İdrârü's-Şurûk 'alâ Envâi'l-Furûk*, I-IV, thk.: Ömer Hasen el-Kıyyâm, 1.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2003, I, 258

maktadır: “Kim yemin eder, ardından da ‘inşallah’ derse istisnâda bulunmuş olur.”¹¹⁵ Hadislerdeki bu kullanımların, fakihlerce doğrudan fûrû-ı fikhın konularında ele alınmalarının, başka bir deyimle meşiete dayalı istisnâ kavramı ile hakîkî istisnâ kavramları arasında belirgin bir ayırmda bulunmalarının, istisnâ kelimesinin terimleşme sürecini olumsuz etkilediği söylenebilir. Olumsuz etkilerden belki de en belirginini istisnâ konusunu disipline edememeleri ve konuyu meseleler arasında dağıntık şekilde işlemeleridir.

2. DİĞER İLİMLERDE İSTİSNÂ

2.1. MANTIK İLMİNDE İSTİSNÂ

Mantık ilminde istisnâ; kıyas başlığı altında ele alınmaktadır. Mantık ilminde; sağlam olduğu takdirde zatından/varlığından dolayı bir başka sözün (önermenin) varlığını mecburi kılan kazıyyelerden (önermelerden) oluşan söz¹¹⁶ şeklinde tanımlanan kıyas kendi içerisinde şekil bakımından iktirânî¹¹⁷ ve istisnâî¹¹⁸ olmak üzere iki kısma¹¹⁹ ayrılmaktadır.

Kıyasın sonucunun, öncüllerde anlam bakımından, yani bilkuvve bulunup da şeklen, yani bilfiil bulunmaması şeklinde yapılan kıyasa kıyâs-ı iktirânî, sonucun aynı-sının veya karşıt halinin (nakîzinin) hem anlam hem de şekil bakımından öncüllerde bulunduğu şekliyle yapılan kıyasa da kıyâs-ı istisnâî denilir.¹²⁰ Eğer sonucun aynı hali, öncüllerde bulunuyorsa doğru seçme (istisnâ-i müstakim), eğer karşıt hali bulunuyorsa

¹¹⁵ (مَنْ خَلَفَ، فَقَالَ: إِنَّ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى فَقَدْ اسْتَنْتَى). Bk. Ebû Bekr Abdullâh b. ez-Zübeyr b. Îsâ el-Kureşî el- Humeydî, *Müsnedü'l-Humeydî*, I-II, thk.: Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî, 1.bs., Dımaşk: Dârü's-Sakâ, 1996, I, 553-554, (Hadis no: 707); Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I- L, thk.: Şu'ayb el- Arnaût ve diğerleri, 1.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996, VIII, 187; Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî), *el-Müntehab min Müsned-i Abd b. Humeyd*, Subhî el-Bedrî es-Sâmîrî – Mahmûd Muhammed Halîl es-Sa'îdî, 1.bs., Beyrut: Âlemü'l-Kütüb - Mektebetü'n-Nahzatü'l-Arabiyye, 1408/1988, s. 249, (Hadis no: 779); Dârimî, “el-Eymân ve'n-Nüzûr”, 7; Ebû Dâvûd, “el-Eymân ve'n-Nüzûr”, 7.

¹¹⁶ Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî , *Mevsû'atu Keşşâfî Istilâhâtü'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, I-II, takdim: Refîk el-'Acem, 1.bs., Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1996, II, 1348; ayrıca bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlm fi'l-Mantık*, thk: Ahmed Şemsüddin, 2.bs., Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1434/2013, s. 111; Ahderî, Abdurrahmân b. Muhammed es-Sağîr, *Şerhu's-Süllemi'l-Münevrak ve Yelîhi İzâhu'l-Mübhem min Ma'âni's-Süllem* (ed-Demenhûrî, Ahmed b. Abdülmünim), thk: Mustafa Şeyh Mustafa vd., 1.bs., İstanbul: Hâşimî Yay., (Basım yeri: Beyrut), 2015, s. 55

¹¹⁷ Öner, klasik mantıkçıların *iktirânî* olarak adlandırdıkları kıyas türünü *kesin kıyas* olarak adlandırmaktadır. Bk. Öner, a.g.e., s. 106

¹¹⁸ Öner, klasik mantıkçıların “istisnâî” olarak adlandırdıkları kıyas türünü “seçmeli kıyas” olarak adlandırmaktadır. Bk. Öner, a.g.e., s. 106

¹¹⁹ Bk. İbrahim Çapak, Mesud Öğmen, Abdullah Demir, *Mantık Risaleleri*, ed: İbrahim Çapak, 1.bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015, s. 84, 118, 167, 188, 240, 266, 296

¹²⁰ Bk. Ahderî, a.g.e, s. 55; Ali Sedâd, *Mizânu'l-Ukûl – Mantık ve Metodoloji* - , Hz.: İbrahim Çapak – Harun Kuşlu – Metin Aydın, 1.bs., İstanbul: TYEK, 2015, s. 258; Öner, a.g.e., s. 107, 132

dolaşık seçme (istisnâ-i gayr-ı müstakim) denilir.¹²¹ Bu tür kıyasa istisnâî kıyas denmesinin sebebi ise istisnâ harfini¹²² barındırmasıdır.¹²³

Kıyâs-ı istisnâî daima iki önermeden mürekkep olup ilk önerme daima kazıyye-i şartıyye (şartlı önerme) olduğundan ona mukaddime-i şartıyye (şartlı öncül) denir ve ikincisi ise çoğunlukla; *lakin, ancak, hâlbuki* gibi bir ifade ile başladığından mukaddime-i istisnâîyye (istisnâî öncül) denir.¹²⁴

Şartlı önermelerden¹²⁵ oluştuğu için şartlı kıyas olarak da bilinen¹²⁶ kıyâs-ı istisnâîde mukaddemin tâlî'den daha kapsamlı olması caiz olmadığı gibi mevzunun (öznenin) de mahmulden (yüklemden) daha kapsamlı olması caiz değildir.¹²⁷ Bu noktada kıyâs-ı istisnâî, nahiv ve usul-ı fıkhıdaki istisnânın taşıması gerektiği şartlar açısından bu ilimlerdeki istisnâdan farklılık göstermektedir.

Örneğin; eğer mıknatıs şu cismi çekerse o cisim demirdir lâkin mıknatıs onu çekiyor, denildiği zaman bir kıyâs-ı istisnâî-yi müstakîm olup netice olan o cisim demirdir, önermesi aynen kıyasın birinci önermesinde mevcuttur. Eğer şu cisim demiri çekerse o cisim mıknatıstır lâkin demiri çekmemiştir, denildiği zaman bir kıyâs-ı istisnâî-yi gayr-i müstakim olup netice olan o cisim mıknatıs değildir, önermesinin karşıtı/nakîzi olan o cisim mıknatıstır, önermesi bilfiil kıyasta bulunmaktadır.¹²⁸

Taşımaları gereken şartlar yönünden mantıktaki istisnâ ile nahiv ve usul-ı fıkhıdaki istisnâ arasında bazı farkların bulunduğu görülmektedir. Seçmeli kıyasın, yani kıyâs-ı istisnâînin şartlarından¹²⁹ biri şartlı öncülün olumlu olmasıdır. Buna karşın usul-ı fıkhıta, mantıktaki şartlı öncüle karşılık gelebilecek durumda olan müstesnâ minh'in bulunduğu cümle kısmının olumlu olması zorunlu değildir. Diğer bir şart ise öncüllerden birinin tümel olmasıdır. İstisnâda ise müstesnâ minh'in tümel (âm) nitelikte olması esastır. Özellikle usulcüler, mantıktaki istisnâî öncüle karşılık gelebilecek konumda olan

¹²¹ Öner, a.g.e., s. 132; Bk. Sedâd, a.g.e., s. 258; Ladikli Mehmed Çelebi, *Zübdetü'l-Beyân*, (Mantık Risaleleri içinde), s. 84; İsmail Ferruh Efendi, *Mantık Risâlesi* (Mantık Risaleleri içinde), s. 118, 127; Muhammed b. Râşid el-İstanbulî, *İsâgûcî Tercümesi* (Mantık Risaleleri içinde), s. 167; Mehmed Sâdık b. Mehmed Esad, *Terceme-i İsâgûcî bi-Tatbîki's-Şurûh* (Mantık Risaleleri içinde), s. 240;

¹²² Kimi mantıkçılar, istisnâ harfi olarak "lakin" ifadesini ön plana çıkarmaktadır. Bk. Ahmed Nazîf b. Mehmed, *Mefhûm-i İsâgûcî* (Mantık Risaleleri içinde), s. 188; Esad, a.g.e., s. 240

¹²³ Bk. Ladikli Mehmed Çelebi, a.g.e., s. 84; Gazzâlî, a.g.e., s. 137

¹²⁴ Bk. Sedâd, a.g.e., s. 260; Ahderî, a.g.e., s. 65

¹²⁵ "Bir önermede bağ kaldırıldığı zaman, iki tarafta birer hüküm kalırsa bu tip önermelere şartlı önermeler; taraflardan birincisine mukaddem ikincisine tâlî'denmektedir. Bk. Öner, a.g.e., s. 57

¹²⁶ Ahderî, a.g.e., s. 65

¹²⁷ Ahderî, a.g.e., s. 65

¹²⁸ Bk. Sedâd, a.g.e., s. 258, 260

¹²⁹ Bu şartlar için bk. Öner, a.g.e., s. 133; krş: Halil İmamoğlu, "Kilisli Abdullah Efendi'de Kıyasın İşlenişi", *ÇÜİFD*, C.11, S. 2, ss: 111-148, s. 130

müstesnânın, müstesnâ minh'e müstağrak olmamasını, başka bir deyimle tümel olmasını şart koşmaktadırlar.

2.2. KELÂM İLMİNDE İSTİSNÂ

Kelâm literatüründe istisnâ *inşallah müminim* manasında kullanılır. Râgıb el-İsfahânî (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) istisnâyı, cümlede yer alan lafza ait genel anlamın bir kısmını kaldırmak veya cümlenin gerektirdiği hükmü nefyeden bir lafız getirmek şeklinde ikiye ayırmış, birincisine yenebilecek her şeyin helâl olduğu hükmünden leş, kan ve benzerinin çıkarılmasını,¹³⁰ ikincisine de daha sonra yapılacak bir iş için *Allah dilerse* tarzında bir kaydın konulmasını örnek göstermiştir.¹³¹

En önemli iman konularından biri kabul edilen imanda istisnâ meselesi,¹³² O mümin midir? şeklindeki bir soruya *umarım ki!*, *inşallah* türünden kesinlik barındırmadığı izlenimi uyandıran bir kullanımda bulunarak cevap verilmesi şeklinde adlandırılan bir meseledir.¹³³

İmanda istisnâ meselesinin, imanın artıp eksilmesi meselesi ile kuvvetli bir ilişkisi vardır. Şöyle ki, imanda artma veya eksilmenin varlığını benimseyenler imanda istisnânın varlığını da kabul etmektedirler. Buna karşın imanda artma veya eksilmenin varlığını kabul etmeyenler imanda istisnânın varlığını da caiz görmemektedirler ve istisnâda bulunan kişiyi iman açısından şüpheli olarak kabul etmektedirler.¹³⁴

Kelamdaki istisnâ ile fūrû'-ı fıkhıta özellikle lafzın ayrı bir önem taşıdığı yemin, talâk, ikrar gibi konularda karşılaşılan bir dil kuralı, bir anlamı kastetme ve içerme sorunu olarak¹³⁵ istisnânın ele alınması arasında imândan ziyade *inşallah* lafzının kullanılması bakımından benzerlik olduğu söylenebilir.

¹³⁰ el-En'âm 6/145

¹³¹ İlyas Üzüm, "İstisnâ", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C.23, s. 392. (Bk. Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. El-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, thk: Safvân Adnân Dâvûdî, 4.bs., Dârü'l-Kalem (Dımaşk) – Dâru's-Şâmiyye (Beyrut), 1430/2009, s. 179)

¹³² Problemin ortaya çıkışı, mezheplerin mesele karşısındaki tavrı hakkında detaylı bilgi için bk. Abdürrez-zâk b. Abdülmuhsin el- Bedr, *Ziyâdetü'l-İmân ve Nuksânuhu ve Hükmü'l-İstisnâ fihi*, 2.bs., Riyâd: Künûz İşbiliyâ, 1427/2006; Zübeyr Bulut, "Kelâm'da "İmân'da İstisnâ" Tartışmaları", *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl: 4, S: 1-2, (Bahar-Güz, 2009), ss: 199-214; Hilmi Karaağaç, "Mâturîdî Düşünce Sisteminde İman Anlayışı", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 15, S: 49, (Güz-2009), ss: 65-80; Hasan Kurt, "İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Beş Eserinde İmanla İlişkili Temel Kavramlar", *OMÜİFD*, Sayı: 30, 2011, ss: 89-118; Abdür-rahim Çölgeçen, "Kelâmî Düşüncede İmân Kavramı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. 20, S. 1, (Kış-2007), ss.23-29

¹³³ Bk. Bedr, a.g.e., s. 453

¹³⁴ Bk. Bedr, a.g.e., a.yer

¹³⁵ Ferhat Koca, "İstisnâ", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C.: 23, s. 390

2.3. FIKİH İLMİNDE İSTİSNÂ

Bu başlık çalışmamızın üçüncü bölümünü oluşturduğu için konuyla ilgili detaylı bilgi o bölümde verilecektir.

2.4. NAHİV İLMİNDE İSTİSNÂ

2.4.1. İstisnânın Unsurları

Cümle yapısı şekillerinden biri olan istisnâ üslubu; temelde üç unsur ihtiva etmektedir. Bunlar da müstesnâ, müstesnâ minh ve ikisi arasında bağlantı kuran istisnâ edatıdır.¹³⁶

2.4.1.1. Müstesnâ

Müstesnânın, istisnâ üslubunun mihver unsuru olması ve cümleye ait hükme tesirinin bulunması nedeniyle dilciler istisnâ konusunu bu kavram üzerinden tanımlamaya çalışmışlardır. Nitekim dilcilerin büyük bir çoğunluğunun istisnâ konusunu müstesnâ¹³⁷ başlığı altında ele almaları ve detaylı bilgiler vermeleri müstesnânın önemini ortaya koymaktadır.

Hukukî metnin yorumlanıp hüküm çıkartılabilmesi için metnin dilsel analizinin yapılması öncelikli bir konudur –ki buna da lafzî yorum¹³⁸ denilir-. Dil itibariyle Arapça olan ve fikhın temel kaynaklarını oluşturan Kitap ve Sünnet delillerinin sağlıklı bir şekilde anlaşılabilmesi için Arap dilinin kelime ve cümle yapısının inceliklerini bilmenin yanı sıra cümle unsurlarının anlama olan katkılarının müçtehit âlimler ve hâkimler (hukuk uygulayıcıları) tarafından bilinmesi zorunludur. Bu bağlamda; genelde istisnâ üslubunun özelden de müstesnâ unsurunun cümlenin anlam ve hükmüne tesirinin tespit edilebilmesi bakımından âmil ve irâb açısından müstesnânın açıklanması gerekmektedir. Bu doğrultuda dilcilerin perspektifinden hareketle, önce müstesnâ kelimesinin tanımı, ardından da müstesnânın âmili ve irâbı konuları ele alınacaktır.

Süyûtî (ö. 911/1505), müstesnâ kelimesini; belli bir anlam ifade etmesi şartıyla (لَا) ve benzeri istisnâ edatlarından biri kullanılarak kapsam dışına çıkartılan/مُخْرَج olan

¹³⁶ Abdullah b. Sâlih Fevzân, *Delîlu's-Sâlik ilâ Elfiyet-i İbn Mâlik et-Tâî*, I-III, Dârü'l-Müslim, t.y., y.y., I, 430-431

¹³⁷ Örneğin Süyûtî; Sibeveyhî ve onun ardılı kimi nahiv âlimlerinin yaptığına aksine İbn Mâlik et-Tâî'nin *et-Teshîl* adlı eserinde yaptığı şekliyle konu başlığı için, istisnâ kavramı yerine müstesnâ kavramını kullanmayı tercih etmiştir. Bk. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi' fi Şerh-i Cem'i'l-Cevâmi'*, I-VII, thk: Abdülâl Sâlim Mekrem, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1992, III, 248

¹³⁸ Lafzî yorumla ilgili detaylı bilgi için bk. Kemal Gözler, *Hukuka Giriş*, 9.bs., Bursa: Ekin Yay., 2012, s. 264-267; Abdullah Demir, *Hukuk Metodolojisi*, 1.bs., Ankara: Astana Yay., 2016, s. 174-176; Yasemin Işıktaş, Yasemin Sevtap Metin, *Hukuk Metodolojisi*, 4. (Tıpkı) Basım, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2013, s. 194-198

lafızdır. Eğer muhrac olan kısım/müstesnâ, müstesnâ minh'in parçası ise *muttasıl*, parçası değilse *munkatı* olarak adlandırılır ki, munkatı' istisnâda kullanılan istisnâ edatına da (لكن) anlamı verilir¹³⁹ şeklinde tanımlarken aynı dönemde yaşamış Ezherî (ö. 904/1498) ise eserine şerh yazdığı İbn Mâlik'in (ö. 672/1274); anlamlı olması şartıyla (إلا) veya anlam bakımından benzeri olan edatlardan biri kullanılarak telaffuz edilen ya da edilmeyen bir lafızdan hakikî veya takdiri olarak kapsam dışına çıkartılan lafza denir¹⁴⁰ tanımını esas alarak tanımda geçen kavramların seçilme ve birbiri ile olan ilişkisi bağlamında şu değerlendirmeleri yapmıştır: Tanımda geçen (مُخْرَج)¹⁴¹ lafzı cins isim olup; (أَعْتَقَ رَقِيَّةً مُؤْمِنَةً) örneğinde olduğu gibi bedel yoluyla, (أَكَلَتِ الرِّغِيْفَ ثَلَاثَةَ) örneğinde olduğu gibi sıfat yoluyla, (أَقْتَلِ الذَّمِيَّ إِنْ حَارَبَ) örneğinde olduğu gibi şart yoluyla, (اتَّمُوا الصِّيَامَ إِلَى) ayetinde olduğu gibi gaye yoluyla, (فَشْرَبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيْلًا مِنْهُمْ)¹⁴³ ayetinde olduğu gibi istisnâ yoluyla yapılan ihraç/kapsam dışına çıkartma yol ve yöntemlerini ifade etmektedir. Tanımda geçen (تَحْقِيْقًا أَوْ تَقْدِيْرًا)¹⁴⁴ lafzı ise istisnânın muttasıl ve munkatı kısımlarına işaret etmekte; (مِنْ مَذْكُورٍ أَوْ مَتْرُوكٍ)¹⁴⁵ lafzı ise istisnânın tam ve müferrağ kısımlarına işaret etmektedir. (بِأَلَّا) lafzı ise (مُخْرَج) lafzına müteallik olup müstesnâ dışındaki ihraç eden diğer unsurlardan ayırt etmek için kullanılmıştır. (أَوْ مَا فِي مَعْنَاهَا) lafzı ise, tüm istisnâ edatlarını kapsamaktadır. (بِشَرْطِ الْفَائِدَةِ) lafzı ise (جَاءَنِي الْقَوْمُ إِلَّا رَجُلًا) ve (جَاءَنِي نَاسٌ إِلَّا زَيْدًا) gibi faide*

¹³⁹ Süyûtî, a.g.e., III, 247

¹⁴⁰ Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî, *Teshîlü'l-Fevâid ve Tekmilü'l-Makâsid*, thk: Muhammed Kâmil Berekât, Dârü'l-Mekâtibi'l-'Arabî, y.y., 1387/1967, s. 101; İbn Mâlik et-Tâî et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, I-IV, thk: Abdurrahman es-Seyyid-Muhammed Bedevî el-Mahtûn, 1.bs., Hicr Yay., y.y., 1410/1990; II, 264; Ebû'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh 'ale't-Tavdîh fi'n-Nahv*, I-III, thk: Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1421/2000, I, 537

¹⁴¹ "İstisnâ" ve "müstesnâ" kelimeleri tanımlanırken, tanımın odak kavramları olan (استثناء) karşılığında (إخراج) karşılığında ise (مُخْرَج) kavramlarının kullanıldığı görülmektedir ki (إدخال) ve (مُدْخَل) kavramlarını zımnen içermekte olduklarından bu kavramların tanımda tekrar zikredilmesine gerek yoktur. Örneğin olumsuz bir cümleden sonra gelen müstesnâ, her ne kadar müstesnânın gayrisinin hariç olduğu alana dâhil ise de bir başka açıdan müstesnânın gayrisinin dâhil olduğu alandan hariç olmaktadır. İbn Mâlik et-Tâî et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 264.

(مَا جَاءَ الْأَسَاتِذَةَ إِلَى الْكَلْبِيَّةِ إِلَّا مُحَمَّدًا) cümlesinde müstesnâ olan "Muhammed" kelimesi, hüküm açısında "gelmeyenler" arasından hariç iken bir yönüyle de "gelenler" arasına dâhildir.

¹⁴² el-Bakara, 2/187

¹⁴³ el-Bakara, 2/249

¹⁴⁴ İbn Mâlik et-Tâî'in eserine şerh yazan İbn Akîl şöyle demektedir: "Hakikî muhrac olana (قَامَ إِخْرَاجًا إِلَّا زَيْدًا) örnek verilebilir. Takdîrî muhrac olana ise (مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ) (en-Nisâ, 157) ayeti örnek verilebilir ki, buradaki müstesnâ, munkatı' istisnâya örnek olup ayette geçen 'zann' kelimesi pek çok yerde 'ilim' anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla 'zan' kelimesi takdîren 'ilim' kelimesinin kapsamına dâhildir. (Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullâh b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Akîl el-Hemedânî, *el-Mûsâ'id 'alâ Teshîli'l-Fevâid*, I-IV, thk.: Muhammed Kâmil Berekât, Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1400/1980, I, 548

¹⁴⁵ İbn Akîl şöyle demektedir: "Zikredilenden muhrac olana (قَامَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا) cümlesi, zikredilmeyenden muhrac olana ise (مَاضِرِيْتُ إِلَّا زَيْدًا) cümlesi örnek verilebilir. İbn Akîl, a.g.e., I, 548

* İstisnânın fâideli olması şarttır. Zira (جَاءَ قَوْمٌ إِلَّا رَجُلًا) örneğindeki gibi müceb bir cümlede nekre bir kelime-den istisnâ yapılması fâideli/anlamlı değildir. Ayrıca (قَامَ الْقَوْمُ إِلَّا رَجُلًا) örneğindeki gibi tahsis edilmemiş, lafzen marife manen nekre olan bir kelimedenden istisnâ yapılması fâideli değildir. Eğer (قَامَ الْقَوْمُ إِلَّا رَجُلًا) örneğindeki gibi bir tahsis durumu söz konusu ise istisnâ yapılabilir. Bk. Süyûtî, a.g.e., III, 249; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab*,

taşımayan/anlamli olmayan cümle kullanımlarından sakınmak için tanımda yer almıştır.¹⁴⁶

Bu tanımlar dikkate alındığında müstesnânın; istisnâ üslubunun ayrılmaz bir parçası olduğu, istisnâ edatından sonra gelen ve nicelik yönünden müstesnâ minh'ten daha azını ifade eden cümle unsuru olduğu anlaşılmaktadır. Müstesnânın, müstesnâ minh'in parçası olup olmamasına bağlı olarak âlimler arasında gerçekleşen tartışmalar, istisnânın kısımlara ayrılmasında ve bu kısımlardan hangisinin hakiki ya da mecazi olduğu noktasında dilsel olduğu kadar hukukî önem taşıyan neticeler ortaya çıkarmıştır.

2.4.1.1.1. Müstesnânın âmilî

2.4.1.1.1.1. (لَا) edatının kendisi

Bu görüşe göre müstesnâyı nasbenden âmil, bizzat (لَا) edatının kendisidir.¹⁴⁷ Bu görüşü benimseyenler arasında Kûfe ekolüne mensup bir grup âlimin yanısıra Basra ekolünden Ebu'l-Abbâs İbn Yezîd el-Müberred (ö. 286/900)¹⁴⁸ ve Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923) da bulunmaktadır.¹⁴⁹ Bu görüşü benimseyenlerden İbn Mâlik'in¹⁵⁰ (ö. 672/1274) iddiasına göre Sibeveyhî (ö. 180/796) de bu görüşte olup onun kitabını şerh edenlerin, onun görüşünü tevil ederken hata yaptıklarını ifade etmektedir.¹⁵¹

Küfelilerin, görüşleri için getirdikleri delillerden ilki (لَا) edatının (أستثنى) fiili yerinde kullanılmasıdır. Zira onlara göre bir kişinin (قام القوم إلا زيذا) sözü (أستثنى زيذا) anlamına gelmektedir. Buna göre nasıl ki fiil (زيذا) kelimesini naspemişse aynı şekilde fiilin yerine

I-V, thk.: Receb Osmân Muhammed, 1.bs., Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1418/1998, III, 1498-1499; İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 269; İbn Akîl, *el-Müsâ'id*, I, 550

¹⁴⁶ Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh*, I, 537; ayrıca bk., Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî, *Evdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyyet-i İbn Mâlik et-Tâî ve Ma'ahu 'Uddetu's-Sâlik ilâ Tahkîk-i Evdahî'l-Mesâlik*, I-IV, Beyrut: Menşûrâtu'l-Mektebeti'l-'Asriyye, t.y., II, 249-250

¹⁴⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâf*, III, 1505; İbn Akîl, *el-Müsâ'id*, I, 555; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl 'alâ Elfiyyet-i İbn Mâlik et-Tâî ve Ma'ahu Kitâbu Minhâti'l-Celîl bi Tahkîki Şerh-i İbn 'Akîl*, I-IV, thk: Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Dâru't-Türâs, y.y, 1400/1980, II, 211; Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh*, I, 541

¹⁴⁸ İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, I, 271, 273; Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh*, I, 541; Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *el-İnsâf fî Mesâilî'l-Hilâf Beyne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, thk.: Cevde Mebrûk Muhammed Mebrûk, 1.bs., Kahire: el-Mektebetü'l-Hancî, t.y., s. 225.

İbn Mâlik et-Tâî, Ezherî ve Enbârî gibi dilciler, eserlerinde, Müberred'in bu görüşte olduğunu ifade ederlerken el-Muktadab adlı eseri tahkik eden Uzayme bu görüşü kabul etmemekte ve şöyle itiraz etmektedir: "Müberred'e ait olan *el-Muktadab* ve *el-Kâmil* adlı kitaplarındaki konuya dair ifadesi, müstesnâyı nasbenden âmilin hazfedilmiş bir fiil olduğu ve (لَا) edatının da bunun delili ve hazfedilmiş fiilden bedel olduğu yönündedir. Buna göre; Müberred, (لَا) edatının müstesnâ üzerinde amel etmediğini savunduğu halde onun, (لَا) edatını nasbenden âmil olarak gördüğünü iddia eden kimse Müberred'in eserlerinde geçen ifadesine aykırı bir iddiada bulunmuş olmaktadır." (Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr, *Kitâbu'l-Muktadab*, I-IV, thk: Muhammed Abdulhâlik Uzayme, 2.bs., Yay. yok, Kahire, 1399/1979, IV, 390, 1 nolu dipnot.)

¹⁴⁹ Enbârî, *el-İnsâf*, s. 225; Ebû'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed, *Şerhu'l-Mufassal*, I-X, İdâretu'l-Tıbbâ'ati'l-Müniriyye, y.y., t.y., II, 76

¹⁵⁰ Bk. İbn Mâlik et-Tâî et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 271; ayrıca bk. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâf*, III, 1505

¹⁵¹ Bk. İbn Mâlik et-Tâî et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 273

ikame edilen (إِلَّا) kelimesi de nasp etmiş olmaktadır. İkinci delilleri ise istisnâ edatından önce gelen fiilin, lazım fiil olması nedeniyle müstesnâyı nasp eden bir âmil olamayacağı görüşüdür. Çünkü lazım fiilin, onlara göre, bu türden isimler üzerinde amel etmesi caiz değildir. Bu da müstesnâyı nasp eden âmilin bizzat (إِلَّا) edatı olduğunu göstermektedir. Diğer bir delilleri ise (القومُ إخوانك إِلَّا زيدًا) cümlesinde geçen (زيد) kelimesinin, cümlede fiil bulunmamasına rağmen mansup olarak gelmesidir ki onlar, bu örneği kendi görüşlerinin sahih oluşuna gerekçe göstermektedirler.¹⁵²

Ancak Enbârî (ö. 577/1181), Kûfelilerin bu yaklaşımını aşağıdaki gerekçelere binaen tutarsız kabul etmektedir:

a) Bu iddia, harflere birtakım manaların yüklenmesine sebebiyet verir ki, harflere bir takım manaların yüklenmesi caiz değildir.

b) (إِلَّا) edatı (أستثنى) anlamında bir âmil olsaydı müstesnânın sadece mansup olarak gelmesi gerekirdi. Hâlbuki cümlenin menfi olması durumunda, müstesnânın merfu olarak da mecrur olarak da gelebileceği konusunda icmâ bulunmaktadır.

c) Eğer biz (إِلَّا) edatını (أستثنى) anlamında âmil kabul edersek bu takdirde kelam iki cümleden, eğer fiili âmil kabul edersek o zaman kelam, bir cümleden müteşekkil olmaktadır.¹⁵³

İbn Mâlik (ö.h.672/1274) ise bu görüşün geçersizliğini şöyle dile getirmektedir: ister gizli isterse aşikâr olsun mana bakımından fiil ve harfi bir arada değerlendirmek mümkün değildir. Eğer mümkün olsaydı, bu takdirde (أتمنى) anlamına gelen (ليت), (أشبهه), (ليت), (أتمنى) anlamına gelen (كأن) ve (أنفى) anlamına gelen (لا) kelimelerinden sonra gelen kelimenin de mansub olması gerekirdi. Böyle bir durumun mümkün olmayacağı yönündeki genel kabul, gizli bir (أستثنى) fiilinin varlığı görüşünü de geçersiz kılmaktadır.¹⁵⁴

Müstesnâyı nasp eden âmilin bizzat (إِلَّا) edatı olduğu hususunda Kûfeliler ile aynı görüşte olan Ferrâ (ö. 207/822); onlardan farklı olarak, (إِلَّا) edatının (إِنَّ) ve (لَا) harflerinden mürekkep bir kelime olması nedeniyle cümlenin menfi ya da müspet oluşuna göre bu harflerden birinin müstesnâ üzerinde amel ettiğini savunmaktadır. Ferrâ'nın benimsediği bu görüşe göre (قام القومُ إِلَّا زيدًا) cümlesinde geçen (زيد) kelimesi (إِنَّ)'nin ismi olup mansup olmuştur. (لَا) ise haber ögesinin cümlede yer almasına engel olmuştur. Yukarıdaki cümle aslında (إِنَّ زيدًا لَمْ يَعم) anlamına gelmektedir. Başka bir deyimle O'na göre (إِلَّا) cümlede iki şekilde amel etmiş olmaktadır: İstisnâ cümlesinin müspet olması

¹⁵² Bk. Enbârî, *el-İnsâf*, s. 226

¹⁵³ Enbârî, *el-İnsâf*, s. 228-229

¹⁵⁴ İbn Mâlik et-Tâî et-Tâî, *Şerhu't-Teshil*, II, 278-279; İbn Akîl, *el-Müsa'id*, I, 556; Bk. İbn Yaîş, a.g.e., II, 76

durumunda (عَلِي) amel ederken menfi olması durumunda ise atif harfi olan (لَا) amel etmekte¹⁵⁵ yani, müstesnâ mansup geldiğinde (عَلِي)'den ötürü mansup olmakta, merfu olarak geldiğinde ise (لَا)'dan ötürü merfu olmaktadır.¹⁵⁶

Enbârî ve İbn Mâlik benzer bir yaklaşımdan hareketle, her biri âmil olan iki harf bir araya gelerek yeni bir harf oluşturdukları takdirde yeni durumda, tek başına kullanıldıkları şekliyle cümlede amel edemezler¹⁵⁷ gerekçesiyle Ferrâ'nın yaklaşımını geçersiz kabul etmektedirler.

2.4.1.1.1.2. (لَا)'dan önce gelen ve (عَلِي) aracılığıyla nasbeden fiil veya fiilimsi

Bu görüşe göre müstesnâyı naspeden âmil (عَلِي) edatından önce gelen fiil ya da fiil benzeri bir kelime olup bu kelime (عَلِي) aracılığı ile müstesnâyı nasp etmektedir. Basra ekolünün geneli tarafından benimsenmiş olan¹⁵⁸ bu görüşü Sibeveyhî'ye¹⁵⁹ nispet edenler¹⁶⁰ olduğu gibi Sayrafi'ye nispet edenler¹⁶¹ de bulunmaktadır.

(عَلِي) edatından önceki fiilin, (عَلِي) edatı vasıtasıyla müstesnânın irabını belirleyen âmil olduğunu kabul eden Basralılar bir bakıma müstesnânın cümlede mansup olarak kullanılmasını, müstesnâyı irap yönünden mefule benzeterek izah etmeye çalışmaktadırlar.¹⁶²

Basralılar, görüşlerini şöyle temellendirmeye çalışmışlardır: Bize göre müstesnâyı naspeden âmil edattan önce gelen fiilin kendisidir. Bu fiil, her ne kadar aslen lazım fiil ise de lazım fiilin, harf-i cer vasıtasıyla müteaddi yapılmasına benzer şekilde (عَلِي) edatıyla takviye edilip müteaddi yapılmıştır. Ne var ki, (عَلِي) edatı, fiili geçişli kılma bile müstesnâ üzerinde; harf-i cerrin kendisinden sonra gelen kelime üzerinde amel etmesine benzer şekilde amel edemez. Bunun yanısıra harf-i cerden farklı olarak (عَلِي) edatı hem ismin hem de fiilin önüne gelebilmektedir. Ne zaman ki bir harf hem ismin hem de fiilin önüne gelebiliyorsa bunlardan birisi üzerinde amel edemeyecektir. Yine de amel edememesi onun, fiili geçişli kılmamasının göstergesi olamaz. Zira âmil olmadıkları

¹⁵⁵ Bk. Enbârî, *el-İnsaf*, s. 226; İbn Yaîş, a.g.e., II, 76

¹⁵⁶ Ebû'l-Hasen Alî b. İsâ b. Alî er-Rummânî, *Kitâbu Ma'ânî'l-Hurûf*, thk.: Abdülfettâh İsmail Şelebî, 2.bs., Cidde: Dâru's-Şurûk, 1401/1981, s. 126

¹⁵⁷ Bk. Enbârî, a.g.e., s. 230; İbn Mâlik et-Tâî et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 279; İbn Akîl, *el-Müsa'id*, I, 557; İbn Yaîş, a.g.e., II, 77

¹⁵⁸ Enbârî, a.g.e., s. 225;

¹⁵⁹ Bk. Ebû Bişr Sibeveyhî Amr b. Osmân b. Kanber, *el-Kitâb*, I-V, thk.: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 2.bs., Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1408/1988, II, 310

¹⁶⁰ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtisafu'd-darab*, III, 1505; İbn Yaîş, a.g.e., II, 76

¹⁶¹ İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 277; İbn Akîl, *el-Müsa'id*, I, 556; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 211

¹⁶² Bk. Necmü'l-eimme Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Garavî es-Semnâkî, *Şerhu'r-Radi 'ale'l-Kâfiye*, I-IV, thk.: Yûsuf Hasen Ömer, 2.bs., Bingâzi: Câmi'atu Kân-Yûnus, 1996, II, 80

halde lazım olan sülasi fiilin önüne hemzenin gelmesi [اُفْعَال bâbına dâhil edilmesi] ve aynı'l-fiilin tekrarlanması [تَفْعِيل bâbına dâhil edilmesi] suretiyle lafzım fiil, müteaddi kılınabilmektedir.¹⁶³

Müstesnânın âmilinin bizzat (إِلَّا) edatı olduğunu kabul eden İbn Mâlik; Basralıların, (إِلَّا) edatı, kendisinden önceki fiilin, müstesnâyaya geçişli olmasını sağladığı şeklindeki görüşünü istisnânın cümlede mükerrer kılınması meselesine kıyasla şöyle eleştirmektedir: (قَبِضْتُ عَشْرَةَ إِلَّا أَرْبَعَةَ إِلَّا دَرَهْمًا إِلَّا رِبْعًا) cümlesinde olduğu gibi istisnânın cümlede mükerrer kullanılmasının sahih oluşu bu görüşü geçersiz kılmaktadır. Şöyle ki, bu cümlede bir tek fiil, yani (قَبِضْتُ) kelimesi kullanılmaktadır. Şayet bu fiilin, (إِلَّا) vasıtasıyla cümledeki diğer müstesnâlara geçişli olduğu iddia ediliyorsa bu durumda bu fiilin (أَرْبَعَةَ) lafzına eksiltme anlamıyla geçişli olması, (دَرَهْمًا) lafzına ekleme anlamıyla geçişli olması, (رِبْعًا) lafzına da eksiltme anlamıyla geçişli olması gerekir ki; bu, daha önce söylenmemiş bir kuraldır. Başka bir deyimle bir tek fiilin, bir tek harf vasıtasıyla cümlede birbirine zıt iki anlama gelecek şekilde geçişli kılınması muhaldir.¹⁶⁴

2.4.1.1.1.3. (إِلَّا) edatından önce gelen fiil

İbn Harûf'a (ö. 609/1212) nispet edilen bu yaklaşıma göre müstesnâyı naspeden âmil (إِلَّا) edatından önce gelen fiil olup bu fiil (إِلَّا) aracılığı olmaksızın müstesnâyı doğrudan naspetmektedir.¹⁶⁵

İbn Harûf'un bu görüşünü *geçmişte benzeri olmayan bir görüş* şeklinde niteleyen İbn Mâlik'e göre ve İbn Harûf'u bu görüşe sevkeden husus Arapların (قَلَمُوا غَيْرَ زَيْدٍ) şeklinde kullandıkları cümledeki (غَيْرَ) kelimesinin, herhangi bir harf vasıtasıyla değil de cümlede doğrudan istisnâ işlevi göstermesine binaen mansup olarak kullanılmasıdır. Nitekim ona göre (غَيْرَ) kelimesi şayet *mansup okunmak için* herhangi bir vasıtaya gereksinim duysaydı bu durumda bu kelimesinin vasıtasız şekilde mansup okunmaması gerekirdi. Ayrıca İbn Harûf'u bu şekilde düşünmeye sevkeden bir diğer unsur Sîbeveyhî'nin (غَيْرَ) konusundaki "(إِلَّا) edatı kullanılmadan istisnâda bulunulması amaçlanarak (أَتَانِي الْقَوْمَ زَيْدًا) denilebilmesi ancak (زَيْدٍ) kelimesinin mansup okunmasıyla mümkündür" şeklindeki sözüdür. İbn Harûf'un bu gerekçelerine İbn Mâlik şöyle diyerek karşılık vermiştir:

¹⁶³ Enbârî, a.g.e., s. 227

¹⁶⁴ İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 277. Ayrıca bk. İbn Akîl, *el-Müsâ'id*, I, 556.

İbn Mâlik et-Tâî mevcut örnek üzerinden "müspetten yapılan istisnâ menfî, menfiden yapılan istisnâ müspettir" kuralı doğrultusunda bir tek fiilin, içinde bulunduğu cümleye aynı anda hem müspet hem de menfî anlam katamayacağına işaret etmektedir. Müspet veya menfî cümleden yapılan istisnânın hükmü, çalışmamızın II. Bölümünde müstakil bir başlık altında ele alınmış olup konuyla ilgili detaylı bilgi için bu kısma bakılabilir.

¹⁶⁵ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfu'd-Darab*, III, 1506; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 211

i) Örnek cümledeki (غير) kelimesi, -İbn Harûf'un iddia ettiği gibi- vasitasız şekilde mansup okunmak yerine istisnâ anlamı taşımakla birlikte cümlede hal ögesi işlevi gördüğü için mansup okunmaktadır. Nitekim aynı durum (قاموا ما عدا زيدًا) cümlesi için de geçerlidir. Şöyle ki ism-i mevsûl işlevi gösteren (ما), cümlede istisnâ anlamı taşımakla birlikte hal anlamı içeren mastar özelliği taşımaktadır -ki, *istisnâ edatları arasında kabul edilen* (ما عدا) ve (ما خلا)nın kullanımıyla ilgili olarak Sayrafi'nin (ö. 359/969-70) tercih ettiği ve geçerli olan görüş budur-.

ii) "Cümlede istisnâ edatı kullanılmadan istisnâ yapılmasının amaçlanması durumunda (زيد) kelimesi (أتاني القوم زيدًا) örneğinde olduğu gibi mutlaka mansup olmalıdır" şeklindeki görüş; "izafet terkinde muzafı hazfedilen her muzafun ileyh, muzafın yerine ikame edilir" kuralına göre ya (إلا) edatı hazfedildiği için müstesnâ, olduğu gibi bırakılmıştır' şeklinde ya da 'muzaf olan (غير) kelimesi hazfedildiği için muzafun ileyh olan (زيد) kelimesi irap yönünden (غير) kelimesi yerine ikame edilmiştir' şeklinde yorumlanması mümkündür.¹⁶⁶

2.4.1.1.1.4. (إلا) edatından sonra gelen gizli (إن) edatı

Bu yaklaşıma göre müstesnâyı naspeden âmil, (إلا) edatından sonra gelen gizli (إن)'dir.¹⁶⁷ Sayrafi'nin, bu görüşü Kisâf'ye (ö. 189/805) nispet ettiğini belirten İbn Mâlik; bu, herhangi bir delili bulunmayan ve varsayıma dayalı zayıf bir görüş olarak değerlendirmektedir. Şayet (إن) kelimesinin cümlede bulunduğu şekilde bir varsayım kabul edilecek olursa başka bir âmilin bulunduğu varsayımı da gerekli olacaktır. Yine böyle bir varsayımın kabul edilmesi durumunda cümlenin nasb edilen kelimeyle tamamlanmış olmayacağı da açıktır, *yani cümlenin haber ögesine ihtiyacı vardır*¹⁶⁸ diyerek bu görüşün geçersizliğini ifade etmeye çalışmıştır.

Yukarıdaki yaklaşımların yanısıra müstesnânın, ilk kısma (müstesnâ minh'e) aykırı olarak gelmesi sebebiyle mansub olduğu¹⁶⁹ veya müstesnâyı naspeden âmilin (إن)-i muhaffefe¹⁷⁰ olduğu şeklinde yaklaşımlar da bulunmaktadır.

2.4.1.1.2. Müstesnânın irâbı

Müstesnânın irâbı konusu, istisnânın kısımları ile olan yakın ilişkisi nedeniyle istisnânın kısımları başlığında detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Yine de kısaca önemine

¹⁶⁶ İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't- Teshîl*, II, 278; İbn Akîl, *el-Müsâ'id*, I, 556

¹⁶⁷ Ebû Hayyân, a.g.e., a.y.

¹⁶⁸ Bk. İbn Mâlik et-Tâî, a.g.e., II, 279; İbn Akîl, a.g.e., a.y.

¹⁶⁹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, a.g.e., a.y.

¹⁷⁰ Ebû Hayyan el-Endelüsî, a.g.e., a.y.

değirmek gerekirse müstesnânın irabı ya mansub ya da müstesnâ minh'in irabına tâbi olarak gelmektedir. Mansub ya da tâbi olarak gelmesinin cümleye kattığı anlam özellikle hukukî metinleri anlama ve yorumlama açısından önem taşımaktadır. Şöyle ki; "Müstesnânın, irab bakımından müstesnâ minh'e tâbi olarak gelmesi müstesnânın, müstesnâ minh'in zorunlu bir parçası olduğuna delalet ederken, mansub olarak gelmesi durumunda müstesnâ minh'in parçası olabileceği gibi olmama ihtimali de bulunmaktadır. Örneğin (ما حضر الطالب إلا سعيداً) cümlesindeki (سعيداً) kelimesi, müstesnâ minh'i olan (الطالب) kelimesinin irabına tâbi olarak gelmiştir ki, bundan, Said'in öğrenci olduğu zorunlu olarak anlaşılmaktadır. Buna karşın (ما حضر الطالب إلا سعيداً) denildiği takdirde Said'in öğrencilerden biri olma ihtimali bulunduğu gibi, örneğin okulun görevlisi ya da kapıcısı olma ihtimali de bulunmaktadır."¹⁷¹ Böyle bir anlamsal ilişki ve kavramsal inceliğin bilinmesinin, hukuk metninin anlaşılması ve yorumlanması açısından önem arz ettiği söylenebilir.

2.4.1.1.3. Müstesnânın önce kullanılması

Müstesnânın cümledeki asıl kullanım yeri istisnâ edatından sonra olmakla birlikte müstesnâ minh'ten ya da müstesnâ minh'in âmilinden önce geldiği de görülmektedir. Buna göre müstesnâ, cümlede üç farklı şekilde kullanılabilir.¹⁷²

a) (قام إلا زيداً القوم) cümlesindeki gibi sadece müstesnâ minh'ten önce gelir. Bu şekilde gelmesinin caiz olduğu hususunda Basralılar ve Kûfeliler hemfikirdirler.¹⁷³

b) (القوم إلا زيداً أكرمتم) cümlesinde olduğu gibi cümlenin âmilinden önce müstesnâ minh'ten sonra gelebilir. Bu şekildeki kullanımla ilgili nahiv âlimleri arasında üç farklı yaklaşım vardır:

1) Müstesnâ minh'in âmili ister (القوم إلا زيداً ذهبوا) cümlesindeki gibi çekimli fiil olsun isterse (القوم إلا زيداً ذاهبون) cümlesindeki gibi çekimsiz fiil olsun müstesnâ minh'in, müstesnâdan önce gelmesi halinde caizdir.

2) Hiçbir şekilde caiz değildir.

3) Eğer müstesnâ minh'in âmili çekimli fiil olursa caiz, olmazsa caiz değildir.¹⁷⁴

c) (إلا زيداً أكرمتم القوم) cümlesinde olduğu şekliyle hem müstesnâ minh'ten hem de âmilden önce, yani cümle başında gelebilir. Müstesnânın bu şekilde gelmesiyle ilgili

¹⁷¹ Fâdîl Sâlih es-Sâmerrâî, *Ma'ânî'n-Nahv*, I-IV, 5.bs., Ammân: Dârü'l-Fikr, 1432/2011, II, 224

¹⁷² Bk. İbn Akîl, *Şerhu İbn-i 'Akîl*, II, 216

¹⁷³ İbn Akîl, a.g.e., II, 235

¹⁷⁴ İbn Akîl, a.g.e., II, 235-236

Kûfeliler ile Basralılar arasında tartışma vardır. Kûfelilere göre müstesnânın cümle başında yer alması caizdir. Müstesnâyı, müstesnâ minh'in parçası olması bakımından "bedel" ögesine benzeten Basralılar'a göre nasıl "bedel" ögesi "mübdelün minh'ten önce gelemezse, "yani, tâbi olanın, metbu'unun önüne geçmesi söz konusu değilse"¹⁷⁵ aynı şekilde müstesnâ da müstesnâ minh'ten önce zikredilemez. Dolayısıyla bu şekildeki bir takaddüm caiz değildir.¹⁷⁶ Zira müstesnâ ile müstesnâ minh ögeleri; muzaf ile muzafun ileyh, sıfat ile mevsuf, bedel ile mübdelün minh ögeleri gibi "tek bir cümle hükmündedir."¹⁷⁷

2.4.1.1.4. Müstesnânın miktarı

Özellikle aynı cinsten olan unsurları birbirlerinden istisnâ edilmesi durumunda, istisnânın geçerli olabilmesi için müstesnânın miktarının; başka bir deyimle miktar bakımından, müstesnâ ile müstesnâ minh arasında var olan ilişkinin cümleye ve dolayısıyla hükme etkisi bulunmaktadır. Tartışmanın esas noktası; miktar bakımından, müstesnâ minh'ten daha fazlasının ya da kendisine denk bir miktarın istisnâ edilmesi caiz midir? İstisnâ edilen kısım, müstesnâ minh'in yarısına denk olabilir mi? Yoksa yarısından daha mı az olmalıdır? soruları etrafında şekillenmektedir.

Basra ekolüne göre müstesnânın, miktar bakımından müstesnâ minh'e denk ya da ondan daha fazla olması caiz değildir. Aksine miktar bakımından yarısından daha az olmalıdır.¹⁷⁸ Ebû 'Ubeyd (ö. 224/838) ve Sayrafi gibi kimi dilcilere göre ise müstesnânın, müstesnâ minh'e denk ya da ondan fazla olması caizdir. Basralıların ve Kûfelilerin bir kısmına göre ise yarıdan biraz fazla olması caizdir.¹⁷⁹

Müstesnânın, miktar bakımından müstesnâ minh'in yarısına denk veya yarısından az olması gerektiğini savunan Basralı âlimlerin bir kısmı, istisnâ edilen miktarın, geride kalan/istisnâ edilmeyen miktardan az olmasını şart koşarlarken, büyük çoğunluğu, geride kalandan fazla olmamasını şart koşmuşlardır. Her iki kabule göre (عندي عشرة) cümlesindeki istisnâ caiz değildir. Çünkü müstesnâ olan (سنة) kelimesi müstesnâ minh olan (عشرة) kelimesinin yarısından fazladır. (عندي عشرة إلا خمسة) şeklindeki bir kullanım ilk kabule göre, istisnâ edilen miktar, geride kalan miktardan az olmadığı gerekçe-

¹⁷⁵ İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 291

¹⁷⁶ Bk. İbn Akîl, a.g.e., II, 236

¹⁷⁷ İbn Yaîş, a.g.e., II, 76

¹⁷⁸ Ebû Hayyân el-Endelüsî, a.g.e., III, 1500; Bk. İbn Akîl, *el-Müsâ'id*, I, 571

¹⁷⁹ Ebû Hayyân, a.g.e., a.y.; bk. İbn Akîl, a.g.e., a.y.

siyle caiz değilken Basralıların büyük çoğunluğuna göre, geride kalandan fazla olmadığı gerekçesiyle caizdir. Kûfelilere göre ise her iki kullanım da caizdir.¹⁸⁰

Ebû Hayyân'a (ö. 745/1344) göre, müstesnânın müstesnâ minh'e müstağrak olması, yani her ikisinin de aynı miktarda olması ya da ondan fazla olması caiz değildir. Buna göre (عندي عشرة إلا عشرة) şeklindeki bir kullanım istisnâ olmayacağı, yani hükümsüz olacağı gibi (عندي عشرة إلا أحد عشر) şeklindeki bir kullanım da hükümsüz olacaktır.¹⁸¹

İbn Harûf'a göre ise, müstesnâ müstesnâ minh'in yarısı kadar olabileceği gibi yarısından az ya da yarısından daha fazla da olabilir. Zira böyle kullanımlardan sakınmak mümkün değildir. Bu görüşü için (قم الليل إلا قليلا. نصفه أو انقص منه قليلا)¹⁸² âyetlerini delil getirmektedir.¹⁸³ Ancak İbn Mâlik, İbn Harûf'un bu yaklaşımını şu gerekçeye binaen geçersiz kabul etmektedir: "müstesnâ, birinin diğerinden istisnâ edilmesi mümkün iki şey arasında gerçekleştiği takdirde onun, kendisinden önce gelen kısımdan istisnâ edilmesi daha uygundur. Zira müstesnânın, müstesnâ minh'ten sonra gelmesi esas olup önce gelmesini gerektirecek bir delil olmadıkça bu esastan dönülemez. Buna göre ayette geçen (قليل) kelimesi (ليل) kelimesinden istisnâ edilmiştir. Yoksa İbn Harûf'un iddia ettiği gibi (نصف) kelimesinden istisnâ edilmiş değildir."¹⁸⁴

2.4.1.2. Müstesnâ Minh

İstisnâ edatından önce hakikî veya takdirî olarak zikredilen, "nicelik" olarak müstesnâdan daha fazlasını ifade eden ve kapsayıcılık yönünden "âm lafızla benzerlik gösteren"¹⁸⁵ cümle unsuruna müstesnâ minh denir.

İstisnânın geçerliliği ile müstesnâ minh'in 'âm nitelikte olması arasında sıkı bir ilişki mevcuttur. Zerkeşî'nin de belirttiği üzere "istisnâ, ancak 'âm niteliğindeki müstesnâ minh'ten...gerçekleştiği takdirde geçerlidir."¹⁸⁶ Hukukî hükmü belirleme bakımından müstesnâ minh 'âm niteliğinde olmak durumundadır. Çünkü istisnâ gerçekleştikten sonra hükmün câri olması gereken bir miktarın geride kalması gerekir. Şöyle ki müstesnânın, "miktar bakımından" müstesnâ minh'e denk veya ondan fazla olması halinde geride hükmün câri olacağı fert kalmayacağından istisnâ geçersiz olacaktır. Usulcüler

¹⁸⁰ Bk. İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 293; İbn Akîl, a.g.e., a.y.

¹⁸¹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, a.g.e., III, 1499

¹⁸² el-Müzzemmil, 2-3

¹⁸³ İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 293

¹⁸⁴ İbn Mâlik et-Tâî, a.g.e., a.y.; bk. İbn 'Akîl, a.g.e., I, 572

¹⁸⁵ Bk. Ezherî, a.g.e., I, 539; Muhammed b. Sâlih el-Useymîn, *Şerhu'l-Âcurrûmiyye*, 1.bs., Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1426/2005, s. 432

¹⁸⁶ Bk. Zerkeşî, a.g.e., III, 276

özellikle bu meseleyi, “istisnânın müstağrak olması caiz midir?” sorusu etrafında tartışmışlardır ki, bu konu ilgili yerinde detaylıca ele alınacaktır.

Müstesnâ minh’in cümlede bizzat zikredilme zorunluluğu bulunmamakla¹⁸⁷ birlikte istisnânın kısımlara ayrılmasında, müstesnâ minh’in zikredilip edilmemesinin belirleyici bir rolü olduğu söylenebilir. “İstisnânın kısımları” başlığı altında da görüleceği üzere istisnâ kısımlarından biri kabul edilen “müferrağ istisnâ”, müstesnâ minh’in açıkça zikredilmemiş olmasına bağlı olarak yapılmış bir taksimdir.¹⁸⁸

Nahiv âlimlerinin ekseriyetine göre müstesnâ minh sadece, gayr-ı mûceb türünden olan menfi cümlelerde, nehiy cümlelerinde veya soru cümlelerinde zikredilmez. Her ne kadar bir kısım nahiv âlimine göre mûceb olan cümlelerde de müstesnâ minh’in zikredilmemesi caiz ise de cumhur ulema bunu mümkün görmemektedir.¹⁸⁹

2.4.2. İstisnâ Edatları

İstisnâ üslubunun teşekkül edebilmesi için istisnâ edatlarından birinin cümlede yer alması gerekir. Nahiv ekolleri ve âlimleri arasında istisnâ edatı olabileceği yönünde ittifak ettikleri kelimelerin yanısıra ihtilaf ettikleri de bulunmaktadır. Bu çalışmada, lafzi yorum bağlamında hukuki bir hükmün oluşmasına yapacağı etki ve katkı dolayısıyla en çok kullanılan istisnâ edatlarının yanısıra cümleye istisnâ anlamı veren kelimelere ve cümleye kattıkları anlam ilişkilerine temas edilecektir.

İstisnâ edatları başta (لَا) edatı olmak üzere, “anlamdan ziyade cümlede istisnâ işlevi görmeleri”¹⁹⁰ bakımından (غير - سوى - ليس - لا يكون - خلا - عدا - حاشا - ما خلا - ما عدا - ما) (حاشا - لا سيّما gibi kelimelerden oluşmaktadır.¹⁹¹

2.4.2.1. Harf Kabul Edilenler

2.4.2.1.1. (لَا) edatı

Avamil harflerinden¹⁹² biri olan¹⁹³ ve istisnâ edatlarının aslı¹⁹⁴ kabul edilen (لَا) kelimesinin kökenine dair farklı görüşler mevcuttur. Ferrâ'nın, “bu kelime, nasbeden

¹⁸⁷ Bk. Fevzân, a.g.e., I, 432; Süyûtî, a.g.e., III, 250

¹⁸⁸ Bk. Sâmerrâî, a.g.e., II, 215; Fevzân, a.g.e., I, 437

¹⁸⁹ Bk. Süyûtî, a.g.e., III, 251

¹⁹⁰ Bk. Useymîn, *Şerhu'l-Usûl min 'İlmi'l-Usûl*, 4.bs., Dammâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1435, s. 289

¹⁹¹ Bk. Fevzân, a.g.e., I, 430; İbn Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, II, 225; Azize Fevâîl Bâbestî, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal fi'n-Nahvi'l-'Arabiyyi*, I-II, 1.bs., Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1413/1992, I, 81

Ancak İbn Mâlik et-Tâî'e göre, (لا سيّما) kelimesi, hem anlam bakımından diğerlerine zıt olması hem de kendisinden sonra gelen kelimenin, öncesinde gelen kelimeyi kapsamı – hâlbuki istisnâda dâhil olmayıp hariçtir- bakımından istisnâ işlevi gören kelimeler arasında değildir. Bk. İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 318

harflerden olan (ن) ile atıf harflerinden olan (لا)'nın bir araya gelmesinden oluşmuştur. (ن) kelimesindeki 'nun' harfi sakin kılınmış ve 'lâ' harfine idğam edilmiştir. Buna göre (ن) dan sonra gelen müstesnâ mansub gelmişse (ن) den dolaydır. Merfu olarak gelmişse (لا) dan dolaydır" şeklindeki görüşünü aktaran Rummânî (ö. 384/994), "ما قام إلا (زيد) örneğinde yer alan (زيد) kelimesinin, öncesinde atfedilebileceği bir kelimenin bulunmaması nedeniyle merfu okunabileceği yönünde bir icmanın bulunması ve cümlede de mansub okunabilecek bir kelimenin bulunmaması nedeniyle (ن) nin amel edemiyor oluşu" gerekçelerine binaen bu görüşü fasit olarak değerlendirmiştir.¹⁹⁵

Enbârî ise "soyut" olarak nitelendirdiği bu iddianın; "bir delile ihtiyacı olması, bu delilin de sadece vahiy yoluyla var olabileceği ancak böyle bir şeyin söz konusu olmadığı" gerekçesinin yanısıra "eğer durum iddia edildiği gibi olsaydı (ن) kelimesi yine amel edemezdi. Çünkü özellikle sizin mezhebinize göre (ن) -i sakile (ن) -i hafife haline dönüştüğü takdirde amel edemez"¹⁹⁶ şeklindeki gerekçeye de binaen geçersiz olduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁷

"(ن), şart edatlarından olan (ن) ile nefy edatı olan (لا) dan oluşmuş bir terkip-tir"¹⁹⁸ şeklindeki bir diğer yaklaşımı ele alan G. Bergsträsser, bu yaklaşımın üç açıdan tutarlı olmadığını belirtmiş ve ardından da "bu edatın, Sâmi kökenli bir edat olduğuna, hem Ârâmîler hem de Süryânîler tarafından kullanıldığına"¹⁹⁹ dikkat çekmiştir.

2.4.2.1.1.1. (ن) edatının kullanıldığı alanlar

Anlam ve kullanım alanı bakımından esas işlevi istisnâ olmakla birlikte (ن) kelimesinin bazı cümlelerde sıfat, atıf harfi vb.²⁰⁰ işlevlere sahip olduğu görülmektedir.

¹⁹² Avâmil harfleri; (لَمْ يَذْهَبَ), (لَنْ يَذْهَبَ), (في المدرسة طَلَاب) cümlelerinde kullanılan harfler gibi, başında yer aldıkları kelimenin son harfinde hareke veya harf yönünden değişiklik meydana getiren harflerdir. Bk. Bâbestî, a.g.e., I, 458

¹⁹³ Rummânî, a.g.e., s. 126; İrfan b. Selim el-'Aşâ Hassûne tarafından tahkik edilen ve 2005 yılında el-Mektebetu'l-'Asriyye tarafından basılan nüshasında (عوامل) kelimesi yerine (هوامل) kelimesi kullanılmıştır.

¹⁹⁴ İbn Yaş, a.g.e., II, 83; Ebû Hayyân el-Endelûsî, *en-Nüketu'l-Hisân fi Şerh-i Gâyeti'l-Ihsân*, thk: Abdülhüseyn el-Fetlî, 1.bs., Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1405/1985, s. 104

¹⁹⁵ Bk. Rummânî, a.g.e., s. 126; ayrıca bk. Enbârî, a.g.e., s. 226

¹⁹⁶ Bk. İbn Hişâm en-Nahvî, *Evdahu'l-Mesâlik*, I, 366

¹⁹⁷ Enbârî, a.g.e., s. 230

¹⁹⁸ Gotthelf Bergsträsser, *et-Tatavvuru'n-Nahvî li'l-Lugati'l-Arabiyye*, tahric ve talik: Ramazan Abdüttevâb, 2.bs., Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1414/1994, s. 177

¹⁹⁹ Bergsträsser, a.g.e., s. 177; Sâmerî, a.g.e., II, 214

²⁰⁰ Kullanım alanlarının sayısı hakkında tam bir ittifak söz konusu değildir. Kimi eserler bunu dört başlık altında ele alırken kimileri beş, kimileri de altı başlık altında değerlendirmektedir. **Dört** başlık altında ele alan eser için bk. Abdullah el-Kürdî el- Beytûşî, *Kifâyetu'l-Mu'ânî fi Hurûfi'l-Ma'ânî*, thk: Şefî' Burhân, 1.bs., Dimaşk: Dâru İkra', 1426/2005, s. 180; **beş** başlık altında ele alan eser için bk. Alî Tefvîk Hamed - Yûsuf Cemîl ez-Za'bî, *el-Mu'cemu'l-Vâfi fi Edevâti'n-Nahvî'l-'Arabî*, 3.bs., Ürdün: Dâru'l-Emel, 1414/1993, s. 54; **altı** başlık altında ele alan eser için bk. Alî b. Muhammed en-Nahvî el-Herevî,

Hangi cümlelerde hangi işleve sahip olduğunun bilinmesi, özellikle bu çalışma bağlamında istisnâ işlevinin tespit edilebilmesi açısından önem arz etmektedir.

Esas işlevinin istisnâ olması nedeniyle istisnâ dışındaki kullanım alanlarına temas edilecektir.

2.4.2.1.1.1.1. (غير) anlamında sıfat olarak kullanılması

(إِلَّا) kelimesinin cümledeki aslî işlevi istisnâdır; (غير) kelimesinin aslî işlevi ise sıfat olarak kullanılmaktır. Ancak bazen her ikisinin, birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Yani (إِلَّا) cümlede sıfat işlevi görürken, (غير) kelimesi istisnâ işlevi görmektedir.²⁰¹

(إِلَّا) kelimesinin cümlede istisnâ olarak mı yoksa sıfat olarak mı kullanıldığının tespiti açısından birtakım şartların bilinmesi önemlidir.

Bu şartlar ise;

a) (غير) kelimesi gibi (إِلَّا) kelimesinin mevsufu ya nekre ya da nekreye benzer bir kelime olmalıdır.²⁰²

Örneğin (غير) kelimesinin mevsufu (صَالِحًا غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ)²⁰³ âyetinde mahza nekre olarak, (صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ)²⁰⁴ âyetinde ise lafzen marife olup nekre anlamı taşıyan çoğul bir kelime şeklinde gelmektedir ki, son örnekte geçen (الَّذِينَ) kelimesi her ne kadar marife ise de cins isim olup belirsizlik, yani nekre özellik taşımaktadır.²⁰⁵

Benzer şekilde, (لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا)²⁰⁶ âyetinde geçen (إِلَّا) kelimesi mana yönünden istisnâ amacıyla kullanılması caiz olmayacak şekilde cümlede sıfat işlevi görmektedir. Şayet burada cümleye istisnâ anlamı katmış olsaydı âyetin anlamı “aralarında Allah’ın bulunmadığı ilahlar mevcut olsaydı yer ve gökler fesada uğrardı” şeklinde olurdu. Böyle bir anlamın varlığı ise “aralarında Allah’ın da bulunduğu ilahlar mevcut olsaydı yer ve gökler fesada uğramazdı” şeklinde bir anlamı iktiza etmiş olurdu ki, elbette böyle bir anlamın varlığı muhaldir. Lafız yönünden de istisnâ amacıyla kullanıl-

Kitâbu'l-Ezheriyye fi 'İlmi'l-Hurûf, thk: Abdülmu'in el-Mellûhî, Dimaşk: Mecme'u'l-Lugâti'l-'Arabiyye, 1413/1993, s. 173

²⁰¹ Bk. Süyûtî, a.g.e., III, 270-271

²⁰² Bk. Hamed – Za'bî, a.g.e., s. 57

²⁰³ Fâtır, 37

²⁰⁴ el-Fâtiâ, 1/ 6-7

²⁰⁵ Bk. Ezherî, *Şerhu't-Tasrih*, I, 556; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfu'd-Darab*, III, 1527; Fevzân, a.g.e., I, 442-443

²⁰⁶ el-Enbiyâ, 22

ması caiz değildir. Çünkü ayette geçen (آلهة) kelimesi hem nekre hem de çoğul bir kelime olup müspet bir cümlede kullanılmıştır. Böyle bir özelliğe sahip olan kelimenin “umum” anlamı yoktur. Bu kelimede umum anlamı bulunmadığı için de kendisinden sonra gelen (إلا)’nın istisnâ amacıyla kullanıldığı iddiası doğru olmamaktadır.²⁰⁷

(إلا)’nın mevsufunun nekreye benzer olarak gelmesine (جاء الرجال إلا زيد) cümlesi örnek verilebilir. Bu cümlede yer alan (الرجال) kelimesi (أل) takısı almış olup marifeye benzemektedir. Marife ya da nekre olup olmadığı bu ifadeyi kullanan kişinin iradesine bağlı olup kişi (الرجال) kelimesinin başındaki (أل) takısı ile (أل العهديّة)²⁰⁸ kastetmişse (إلا) mahza marife olduğu için istisnâ işlevi görmekte, (أل الجنسيّة)²⁰⁹ kastetmişse sıfat işlevi görmektedir.²¹⁰

b) (إلا)’nın mevsufu olan kelime ya çoğul ya da “çoğula benzer bir kelime”²¹¹ olmalıdır.²¹² Ancak (غير)’nin mevsufu müfret olarak da gelebilir.

Örneğin cümlede sıfat işlevi görmek üzere (غير زيد) anlamında, (مررتُ برجلٍ إلا زيد) kullanımı iki bakımdan caiz değildir. İlk olarak (إلا) kelimesi aslı itibarıyla, kendisinden sonraki kısmın, öncesindeki kısmın bir parçası olmasını sağlamak için vaz edilmiştir. Ne var ki, bu örnekte yer alan “Zeyd” kelimesi, (bir adam/رجل) kelimesinin parçası değildir²¹³ ve ikinci olarak da mahza müfret olduğu için (إلا)’nın sıfat işlevi görmesi mümkün değildir.

c) (غير) kelimesinin aksine (إلا)’nın mevsufu hazfedilmemiş olmalıdır. Buna göre (جاءني غير زيد) şeklinde bir kullanım caiz değilken (جاءني إلا زيد) şeklinde bir kullanım caizdir.²¹⁴

(إلا)’nın sıfat olarak kullanımını belli birtakım şartlara bağlayanların aksine bu konuda daha serbest davrananların bulunduğunu söylenebilir. Şöyle ki, Sîbeveyhî, (لو (كان معنا رجلٌ إلا زيد) örneğinden hareketle müfret dahi olsa her türlü nekre kelimenin (إلا) ile

²⁰⁷ Abdülganî ed- Dakr, *Mu'cemu'l-Kavâ'idil-'Arabiyye fi'n-Nahv ve't-Tasrîf*, 1.bs., Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1406/1986, s. 78; ayrıca bk. Hamed – Za'bî, a.g.e., s. 57; Beytüşî, a.g.e., s. 181

²⁰⁸ (أل العهديّة): Cins olan kelimenin fertlerinden birini belirli kılmak üzere kelimenin başına gelen (أل) takısıdır. (بعتُ البستان) örneğinde geçen (البستان) kelimesi fert olup bu kelime ile belirli bir bostan kastedilmektedir. Bk. Sâmerâî, a.g.e., I, 107

²⁰⁹ (أل الجنسيّة): Cins olan bir kelimenin başına gelip, vasıtasıyla o cinse ait olan belli bir ferdin kastedilmediği (أل) takısıdır. (الغزال أسرع من الذئب) örneğinde geçen (الغزال) kelimesi belli bir ferdi ifade etmeyip bir cinsi ifade etmektedir. Bk. Sâmerâî, a.g.e., I, 108

²¹⁰ Bk. İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 301; Ahfeş'e göre, (أل العهديّة) kastedilmiş olsa bile (إلا) sıfat işlevi görebilir. Bk. Süyûtî, a.g.e., III, 272

²¹¹ Müfret olup da çoğul anlamı veren kelimelere (قوم) ve (رهط) kelimeleri örnek verilebilir. Bk. Radî el-Esterâbâdî, a.g.e., II, 128

²¹² Bk. Hamed – Za'bî, a.g.e., s. 57; Süyûtî, a.g.e., III, 271

²¹³ Bk. İbn Yaîş, a.g.e., II, 90

²¹⁴ Süyûtî, a.g.e., III, 273

nitelenmesini caiz görürken bazı Mağrip uleması, mevsuf olan kelime ister zahir ister gizli/hazfedilmiş olsun, ister nekre isterse marife bir kelime olsun her türlü kelimenin (إِلَّا) ile nitelenmesini, yani (إِلَّا)'nın cümlede sıfat olarak kullanılmasını caiz görmektedir.²¹⁵

2.4.2.1.1.1.2. "Atıf harfi" olarak kullanılması

Kûfe ekolüne ve Ahfeş'e (ö. 316/928) göre (إِلَّا) kelimesi cümlede (و) atıf harfi gibi atıf işlevi görür. Örneğin (لَنَلَّا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حِجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا)²¹⁶ âyetinde kullanılan (إِلَّا) ifadesi (الَّذِينَ ظَلَمُوا) anlamında olup²¹⁷ âyette geçen (لِلنَّاسِ) kelimesine atfedilmektedir.²¹⁸ Ancak Basra uleması, (إِلَّا) edatının, kendisinden sonraki kısmı, kendisinden önce gelen kısmın hükmünden ihraç ederken atıf harfi olan (و)'ün ise dâhil etmesini gerekçe göstererek bu yaklaşımı kabul etmemişler; bu bağlamda Kûfelilerin, görüşleri için delil getirdikleri bu âyeti munkatî' istisnâ olarak yorumlayarak buradaki (إِلَّا)'nın (لَكِنَّ) anlamına geldiğini ileri sürmüşlerdir.²¹⁹

Kûfelilere göre (مَا جَاءَنِي أَحَدٌ إِلَّا زَيْدٌ) cümlesinde olduğu gibi, (إِلَّا) edatı, menfi veya menfiye benzer bir cümleden sonra gelmesi halinde, hüküm bakımından değil irâb bakımından, atıf harfi olan (لَا)'ya benzer olarak atıf harfi işlevi görmektedir. Ancak diğer âlimlere göre bu cümledeki (إِلَّا) istisnâ harfi olup kendisinden sonraki kısım irab bakımından matuf olarak gelmemiş aksine müstesnâ minh'ten bedel olarak gelmiştir.²²⁰ İbn Ya'îş'e (ö. 643/1245) göre (لَا) ile (إِلَّا) kelimeleri arasındaki benzerlik her ikisinin de kendilerinden sonra gelen kısmı, kendilerinden önce gelen kısmın hükmünde ihraç ediyor olmalarıdır. Bu bağlamda (قَامَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا) cümlesi, (قَامَ الْقَوْمُ لَا زَيْدًا) cümlesi ile aynı anlama gelmektedir. Bununla birlikte O'na göre iki cümle arasındaki fark, birinci cümlede müstesnâ müstesnâ minh'in parçasını oluştururken ikinci cümlede geçen atıf harfi, matuf ile matufun aleyh arasında zıtlık oluşturmaktadır.²²¹

2.4.2.1.1.1.3. (لَكِنَّ) veya (سَوَى) anlamında kullanılması

Basra ekolü; (إِلَّا) edatının, munkatî' istisnâda kullanılması durumunda, ilk cümleden ayrı bir cümle teşkil ettiği gerekçesiyle (لَكِنَّ) anlamına geldiğini savunmaktadır. Örneğin onlara göre (مَا فِي الدَّارِ أَحَدٌ إِلَّا حَمَارًا) cümlesi, (...لَكِنَّ فِيهَا حَمَارًا) anlamına gelmekte-

²¹⁵ Bk. Süyûtî, a.g.e., III, 272

²¹⁶ el-Bakara, 2/150

²¹⁷ Bk. Süyûtî, a.g.e., III, 274; Herevî, a.g.e., s. 178; Beytûşî, a.g.e., s. 181; Hamed – Za'bî, a.g.e., s. 58; Bâbestî, a.g.e., I, 224

²¹⁸ Herevî, a.g.e., s. 178

²¹⁹ Bâbestî, a.g.e., I, 224

²²⁰ Bk. Beytûşî, a.g.e., s. 182; Bâbestî, a.g.e., I, 224

²²¹ Bk. İbn Ya'îş, a.g.e., II, 76

dir.²²² Ancak cümlede kullanım bakımından (إِلَّا) ve (لَكِنَّ) arasında bir takım farklar bulunmaktadır. Şöyle ki;

a) (لَكِنَّ) kelimesinden sonra tam bir cümle gelirken (إِلَّا)'dan sonra sadece müfret kelime,²²³ yani tam cümle özelliği taşımayan cümle kullanımları gelir.

b) (إِلَّا) edatının aksine (لَكِنَّ)'den sonra gelen kısmın, öncesinde gelen kısmın parçası olması zorunlu değildir.²²⁴

Bu görüşte olanlara göre, (إِلَّا)'nın cümlede (لَكِنَّ) anlamına gelmesinin sebebi, farklı cinsten yapılan istisnânın gerçek bir istisnâ olmayıp mecaz yoluyla yapılmış bir istisnâ olmasıdır.²²⁵ Başka bir deyimle munkatı' istisnâda "müstesnânın, müstesnâ minh'ten ihraç edilmesi gibi bir amacın bulunmamasından ötürü"²²⁶ (إِلَّا) edatından sonra gelen kısım, istidrâk²²⁷ anlamı taşımakta, böylece (إِلَّا)'dan önceki kısım ile doğrudan bir bağlantısı bulunmadığı için "cümle-i isti'nâfiye"²²⁸ kabul edilmekte²²⁹ ve (إِلَّا), cümlede (لَكِنَّ) anlamı taşımaktadır.

Bir örnek üzerinden meseleyi açıklığa kavuşturmak faydalı olacaktır. Örneğin bir kimse (ما في الدار أحدٌ إلا حمارًا) demiş olsa –ki bu cümle munkatı' istisnâya örnektir- burada yer alan istisnâ (لَكِنَّ فِيهَا حَمَارًا) anlamına gelir. Çünkü istisnâ edatından sonraki kısım istidrâkî olarak ilk cümleden –yani müstesnâ minh'in bulunduğu kısımdan- ayrı bir cümle hükmündedir. Dolayısıyla müstesnâ, müstesnâ minh'ten hakikî olarak istisnâ edilmiş olmamaktadır. Hakikî olarak istisnâ edilmiş olsaydı müstesnâya müstesnâ minh'in irabı verilir, yani (حمارًا) demek yerine (حمارٌ) denmesi gerekirdi. Hâlbuki bu örnekte yer alan (حمار) kelimesi müstesnâ minh olan (أحد) kelimesi ile aynı cinsten olmadığı için mansub olarak gelmiştir.²³⁰ Ancak Kûfe ekolüne göre yukarıda verilen örnekte yer alan (إِلَّا) edatı

²²² Bk. Süyûtî, a.g.e., III, 249;

²²³ Bk. Süyûtî, a.g.e., III, 250; İbn Akîl, *el-Müsâ'id*, I, 551

²²⁴ İbn Yaîş, a.g.e., II, 80

²²⁵ Bk. İbn Yaîş, a.g.e., II, 79

²²⁶ İbn Akîl, *el-Müsâ'id*, I, 552

²²⁷ İstidrâk: Bir şeyde var olan şüpheyi (لَكِنَّ), (لَكِنَّ) ve (على) gibi harflerin yanısıra bu işlevi gerçekleştirecek istisnâ edatlarından birinin kullanılmasıyla giderme arzusuyla yapılan iş veya istidrâk harfinden sonra gelen kısmı, kendisinden önceki kısma zıt kılmak demektir. Bâbestî, a.g.e., I, 84

²²⁸ Cümle-i isti'nâfiye: İrapta mahalli olmayan cümlelerden biri olup kendisinden önce gelen cümle ile bağlantısı bulunmayan yeni bir başlangıç cümlesine denir. Bâbestî, a.g.e., II, 421.

Burada (إِلَّا) ve sonrasındaki kısmın 'cümle-i isti'nâfiyye' kabul edilmesinin temel sebebinin, müstesnâ ile müstesnâ minh'in aynı cinsten olmamasından ötürü yapılan istisnânın mecazi olmasıdır. Her ne kadar sanki sadece munkatı' istisnâdaki (إِلَّا) ve sonrasındaki kısmın, irapta mahalli olmayan bir cümle olduğu düşüncesi oluşmakta ise de Ebû Hayyân'ın deyimiyle "istisnâ edatlarının aslı (إِلَّا) kelimesi olup (إِلَّا زَيْدًا) denildiği takdirde cümlenin bu kısmının, kendisinden önce gelen kısım ile bağlantısı olsa bile irapta mahalli yoktur". *en-Nüketu'l-Hisân*, s. 104

²²⁹ Bk. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfu'd-Darab*, III, 1500

²³⁰ Bk. İbn Akîl, *el-Müsâ'id*, I, 551

(سوى) anlamına gelmektedir. Onları bu görüşe sevk eden husus (إِلَّا) ile (لَكِنَّ) den sonra gelen kısımların birbirinden farklı olduklarını düşünceleridir. Şöyle ki, onlar yukarıda bu iki kelime ile ilgili bahsedilen farklılıkları gerekçe göstererek (إِلَّا)'nın, (لَكِنَّ) anlamına gelmediğini; aksine kendisinden sonra gelen kısmın müfret olmasından ötürü (سوى) ile olan benzerliği nedeniyle cümlede (سوى) anlamı taşıdığını²³¹ belirtmişlerdir.

2.4.2.1.1.2. (إِلَّا) edatının cümlede tekrarlanması

Kişi ya da kanun koyucu birden fazla şeyi istisnâ etmeyi arzu etmiş ya da amaçlamış olabilir. Tek bir istisnâ edatını ya da istisnâ anlamı taşıyan bir cümle unsurunu kullanarak birden fazla şeyin istisnâsını gerçekleştirilmesi mümkün olabilir mi? sorusuna cevap verilmesi gerekmektedir. Genel olarak “bir istisnâ edatı kullanılarak ancak bir şey istisnâ edilebilir.”²³² Birden fazla şeyin istisnâ edilmesi ya (قام القومُ إِلَّا زَيْدًا و عمرًا) örneğinde olduğu gibi istisnâ edatı tekrarlanmaksızın atıf harfi kullanılarak mümkündür²³³ ya da istisnâ edatı tekrarlanmak suretiyle bu amaç gerçekleştirilebilir.

(إِلَّا) edatının cümlede mükerrer kullanımının iki amacı vardır:

a) Mükerrer kullanılmasındaki amaç, ilk istisnâ edatının yalnızca lafzî olarak takviye edilip pekiştirilmesidir. Başka bir deyimle mükerrer kullanılan edat, cümleye yeni bir istisnâ anlamı katmamaktadır. Bu amaçla kullanılan mükerrer istisnâ edatı iki şekilde kullanılır.

i) (ما أحضرت الكتب إِلَّا النحو وِإِلَّا البلاغة) örneğinde olduğu gibi atıf harfi olan (vav) ile birlikte kullanılır. Bu cümlede yer alan ikinci (إِلَّا)'nın kullanılış amacı pekiştirmede bulunmaktır. Kendisinden sonra gelen kelime ise kendisinden önce gelen ilk müstesnâya atfedilmiş durumdadır.

ii) (إِلَّا)'dan sonra gelen kelimenin medlulü, (إِلَّا)'dan önce gelen kelime ile örtüş-tüğü takdirde istisnâ edatı mükerrer olarak kullanılır. Böyle bir durumda ikinci istisnâ edatından sonra gelen kelime ilk müstesnânın bedeli hükmünde olmaktadır. (ما أكرمت إِلَّا) (خالداً إِلَّا أخاك) cümlesindeki (إِلَّا) tekit amaçlı kullanılan ilave kelime olup kendisinden sonra gelen (أخاك) kelimesinden önce gelen (خالداً) kelimesinden bedel olmuştur. Başka

²³¹ İbn Akîl, *el-Müsâ'id*, I, 551

²³² İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî Sehl el-Bağdâdî, *el-Usûl fi'n-Nahv*, I-IV, thk.: Abdülhüseyn el-Fetlî, 3.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996, I, 283

²³³ Bk. İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 292; İbn Akîl, *el-Müsâ'id*, I, 569 vd.

bir deyimle her iki örnekte yer alan ikinci edatın hazfedilmesi durumunda irapta²³⁴ ve anlamda değişiklik oluşmaz.

b) (إِلَّا) edatının tekrarlanmasındaki amaç, cümleye pekiştirme anlamı katmak yerine ilk müstesnâda kastedilenin ikinci müstesnâda da kastedilmesidir. Şayet ikinci istisnâ edatı –tekit amaçlı kullanılmasında olduğu gibi – hazfedilmiş olursa tekrarlanan müstesnâlar arasındaki bu maksat birliği anlaşılmaz olur. Bu tür kullanım da iki şekilde gerçekleşir:

i) Müferrağ istisnâda böyle bir kullanım mümkündür. Böyle olması durumunda müstesnâlardan biri (إِلَّا) edatından önce bulunan âmilin etkisine göre irab alırken geri kalan müstesnâlar cümlede mansub olarak gelirler. (ما حضر إِلَّا عليُّ إِلَّا بكرًا إِلَّا خالدًا) cümlesi müferrağ istisnâ olması hasebiyle ilk müstesnâ olan (علي) kelimesi sanki (حضر) kelimesinin failiymiş gibi irab alırken, *yani merfu olurken* diğer müstesnâlar, istisnâ olmasına binaen mansub olarak gelmişlerdir.²³⁵

ii) Cümlenin muttasıl veya munkatî istisnâ şeklinde gelmesi durumunda (إِلَّا)'nın mükerrer kullanımı söz konusudur ki, müstesnâların cümlede alacağı iraplar, müstesnâ minh'ten önce gelip gelmesine göre değişim gösterir. Şöyle ki:

Cümle ister müceb isterse gayr-ı müceb olsun, mükerrer müstesnâlar müstesnâ minhlerinden önce cümlede yer almışlarsa hepsinin irabının mansub olması gerekir. (ما حضر إِلَّا عليًّا إِلَّا بكرًا إِلَّا خالدًا الطَّالِبُ) cümlesi müceb cümleye, (خرج الضيوف إِلَّا عليًّا إِلَّا بكرًا إِلَّا خالدًا القوم) cümlesi ise gayr-ı müceb cümleye örnek verilebilir.

Mükerrer müstesnâların, müstesnâ minh'ten sonra gelmesi durumunda ise; eğer cümle (خرج الضيوف إِلَّا عليًّا إِلَّا بكرًا إِلَّا خالدًا) örneğindeki gibi müceb ise tüm müstesnâların irabının mansub olması gerekir. Eğer cümle gayr-ı müceb ise müstesnâlardan biri, irab bakımından, müstesnâ minh'e tabi olarak gelebileceği gibi istisnâyâ binaen mansub olarak da gelebilir. Geri kalan müstesnâlar ise mansub olarak gelir. (ما حضر الضيوف) (إِلَّا عليُّ إِلَّا بكرًا إِلَّا خالدًا) örneğinde yer alan (علي) kelimesi, cümlede merfu olarak kullanılabilir gibi mansub olarak da kullanılabilir.²³⁶

Tekrarlanan müstesnâların tamamının cümledeki kullanım maksatları ile ilk müstesnânın kullanım maksadı aynıdır. Dolayısıyla müstesnâ minh'e ait hükmün kap-

²³⁴ Bk. Fevzân, a.g.e., I, 438-439; ayrıca bk. İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 295; İbn Akîl, *el-Müsâid*, I, 575 vd.; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 219-220

²³⁵ Fevzân, a.g.e., I, 439; ayrıca bk. İbn Yaîş, a.g.e., II, 92; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 222-223

²³⁶ Bk. Fevzân, a.g.e., I, 440; İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 295; İbn Akîl, *el-Müsâid*, I, 575 vd.; İbn Akîl, *Şerhu İbn-i Akîl*, II, 223-224

samına girmek ya da hükmün kapsamından çıkartılmış olmak bakımından ilk müstesnâ için geçerli olan durumlar diğer müstesnâlar için de geçerlidir. Buna göre eğer ilk müstesnâ hükme dâhil ise –ki bu gayr-ı müceb olan cümle türünde söz konusudur – diğer müstesnâlar da dâhildir. Eğer ilk müstesnâ hükmün kapsamından çıkartılmış ise –ki bu da müceb olan cümle türünde geçerlidir- diğerleri de kapsam dışına çıkartılmış olmaktadır.²³⁷

İçerisinde mükerrer müstesnâların bulunduğu bir cümlenin, nihâî hükmünün verilebilmesi için özellikle nahiv âlimlerinin, kendilerine göre benimsediği bir yöntem vardır. Bu yöntem sonucunda ulaşılan nihai hükmün nasıl farklılaşabildiğini örnek üzerinden değerlendirmek yerinde olacaktır.

Mükerrer (لَا)‘dan sonra gelen müstesnâlar, müstesnâ minh ile aynı cinsten olup onun parçası iseler ‘tek sırada olan müstesnâlar ihraç edilir, çift sıradakiler dahil edilir’ kuralı doğrultusunda²³⁸ hareket eden Ferrâ‘ya göre, (له علي عشرة إلا ثلاثة إلا أربعة) örneğinde müstesnâ olan “üç” sayısı “on” sayısından çıkartılır. Ardından kalan “yedi” sayısına ikinci müstesnâ olan “dört” sayısı eklenir. Böylece ikrar edilen sayının, “onbir” olduğu sonucuna ulaşılır. Ferrâ dışındaki âlimlere göre ise, önce “on” sayısından “üç” sayısı çıkartılır “yedi” sayısı elde edilir. “Yedi” sayısından da “üç” sayısı çıkartılır böylece ikrar edilen sayı “üç” olmuş olur. İbn Mâlik, Ferrâ’nın görüşünün sahih olduğunu belirtmektedir.²³⁹

2.4.2.1.2. İstisnâ amacıyla kullanılan (أَوْ)

Atıf harflerinden olan bu kelimenin cümlede (أَوْ) anlamında istisnâ olarak kullanıldığı bir vakiydir. Kûfelilere göre bu harften sonra gelen muzari fiil istisnâdan ötürü mansup olarak gelmişken Basralılara göre, mansup olmasının sebebi bu harften sonra gelen gizli (أَنْ)-i mastariyedir. Konuyla ilgili olarak (لَأَعْقِبَنَّهُ أَوْ يَطِيعَنِي) cümlesi örnek verilebilir.²⁴⁰ Görüldüğü kadarıyla bu harfin cümleye istisnâ anlamı katabilmesi için kendisinden sonra muzari bir fiilin gelmesi önemlidir.

²³⁷ Bk. Fevzân, a.g.e., I, 441; İbn Akîl, *Şerhu İbn-i Akîl*, II, 224

²³⁸ Bk. İbn Mâlik et-Tâî, a.g.e., II, 296

²³⁹ Bk. İbn Mâlik et-Tâî, a.g.e., II, 297

²⁴⁰ Bk. Bâbestî, a.g.e., I, 274

2.4.2.2. İsim Kabul Edilenler

2.4.2.2.1. (غیر) edatı

“Farklı olma” anlamına gelen (غیر) kelimesi aslında sıfat²⁴¹ olup, mecrur olarak aldığı ismin/sıfatın, mevsufuna “zat” veya “nitelik” bakımından “aykırı olduğunu” ifade etmektedir. “Zat” açısından “aykırı/farklı olma”ya, (محمد غير إبراهيم) cümlesi örnek verilebilir ki, burada geçen “Muhammed”, kişi olma bakımından “İbrahim”den farklıdır. “Sıfat/nitelik” açısından “farklı olma”ya ise (مررتُ برجل غير طويل) cümlesi örnek verilebilir.²⁴²

Hem (غیر) hem de (إلا) kelimeleri, “farklı olma/مغايرة” ortak anlamında buluştukları için (غیر) kelimesi cümlede istisnâ işlevi görebilmektedir. Bununla birlikte (غیر) kelimesi ile (إلا) kelimesi arasında (مغايرة) ifade etmeleri bakımından şöyle bir incelik bulunmaktadır: (غیر) kelimesi “zat” ve “nitelik” bakımından “aykırılık” ifade ederken (إلا) kelimesi “menfi” ve “müspet” olma bakımından “aykırılık” ifade etmektedir.²⁴³ Hem (غیر) kelimesinden sonra gelen kısım hem de (إلا) edatından sonra gelen kısım, (مغايرة) ortak anlamında buluştukları takdirde bazı cümlelerde (إلا) kelimesi sıfat işlevi görme bakımından (غیر) anlamında yorumlanırken (غیر) kelimesi de istisnâ işlevi görme bakımından (إلا) anlamında yorumlanır.²⁴⁴

(أقبل الرجال غير زيد) örneğindeki (غیر) kelimesi (إلا) anlamına gelmekte ve (إلا)’dan sonra gelen ismin irabını ve hükmünü almaktadır.²⁴⁵ Zira kimi nahiv âlimlerinin de belirttiği üzere “(إلا) kelimesinin istisnâ olarak kullanılabilmesi her yerde (غیر) kelimesi de kullanılabilir.”²⁴⁶ Yani ister müferrağ istisnâ ister diğer istisnâ türleri olsun, istisnâ cümlesi ister müceb isterse gayr-ı müceb olsun (إلا) edatının kullanılabilmesi yerlerde (غیر) kelimesi de istisnâ işlevi görebilir.²⁴⁷

Her ne kadar (غیر) kelimesi, istisnâ anlamı taşıyor olsa da bazı durumlarda kendine özgü anlamı da barındırmakta olup bu açıdan tümüyle anlam bakımından (إلا) ile uyum göstermemektedir. Şöyle ki (ما قام غير محمد) ve (ما قام إلا محمد) cümleleri anlam bakımından tam uyum göstermezler. Çünkü birinci cümlede “Sadece Muhammed”in ayakta

²⁴¹ Çünkü (غیر) kelimesinde (مغاير) şeklinde ism-i fail anlamı bulunmaktadır. Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh*, I, 556

²⁴² Bk. Sâmerî, a.g.e., II, 228; Hasan b. Muhammed b. İbrâhim el-Hıfzî, *Şerhu'r-Rızâ li-Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1.bs., I-II, y.y., 1414/1993, I, 778; Muhammed el-Hudarî, *Hâşiyetu'l-Hudarî 'alâ Şerh-i İbn 'Akil 'alâ Elfiyet-i İbn Mâlik*, I-II, Dârul-Fikr, y.y., t.y, I, 208; Fevzân, a.g.e., I, 441

²⁴³ Bk. Sâmerî, a.g.e., II, 228; İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 298; İbn Akil, *el-Müsâid*, I, 578

²⁴⁴ Radî el-Esterâbâdî, a.g.e., II, 126; İbn Ümmü Kâsım, Ebû Muhammed Bedrüddîn Hasan b. Kâsım b. Abdillâh b. Alî el-Murâdî, *Tavdîhu'l-Makâsîd ve'l-Mesâlik bi Şerhi Elfiyet-i İbn Mâlik*, I-VI, 1.bs., Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 1422/2001, I, 676

²⁴⁵ Sâmerî, a.g.e., II, 229; irabı ile ilgili bk. İbn Yaîş, a.g.e., II, 87; Fevzân, a.g.e., I, 442

²⁴⁶ Bk. Sîbeveyhî, a.g.e., I, 374; İbnü's-Serrâc, a.g.e., I, 285; Müberred, a.g.e., IV, 422

²⁴⁷ Bk. Radî el-Esterâbâdî, a.g.e., II, 126; (غیر) kelimesinin muttasıl, munkatı' ve müferrağ istisnâ şeklindeki örnek kullanımları için bk. Fevzân, a.g.e., I, 442

oluşu” ispat edilirken O’ndan başkalarından bu özellik nefyedilmiş olmaktadır. İkinci örnekte ise (إِلَّا)’nın cümleye kattığı istisnâ anlamı bulunmakla birlikte “Muhammed dışındakiler ayağa kalkmadı” şeklinde bir anlam daha vermektedir. Başka bir deyimle Muhammed’in haricindekilerin ayakta olmayışı ifade edilirken Muhammed’in ayakta oluşuyla ilgili bir şey ima edilmemektedir.²⁴⁸

(غير) kelimesinin, tam anlamıyla (إِلَّا) kelimesinin ifade ettiği anlamı vermediği bir gerçektir. Zira (إِلَّا) kelimesi, ibare/nass açısından, *yani lafzî olarak* cümleye “kasr” anlamı katarken (غير) kelimesi zımnî/manevi olarak “kasr” anlamı katmaktadır. Şöyle ki, (لَا تَعْبُدُ إِلَّا اللَّهَ) denildiğinde, ibareden açıkça/lafzî olarak “sadece Allah’a ibadet etme” hükmü anlaşılmaktadır. Ancak (لَا تَعْبُدُ غَيْرَ اللَّهِ) denildiğinde ise, “Allah’tan başkasına ibadet edilmesinin yasak olduğu” hükmü anlaşılmaktadır. İkinci cümlede “Allah’a ibadet etme” hükmü zımnî olarak anlaşılmaktadır.²⁴⁹ İlk cümle “sadece Allah’a ibadet et!” anlamında olup “doğrudan kasr/ yani bir şeyi bir şeye özgü kılma” durumunu ifade ederken, ikinci cümle “Allah’tan başkasına ibadet etme!” anlamına gelip “dolaylı/zımnî kasr” durumunu ifade etmektedir.

2.4.2.2.2. (سوى) edatı

(سوى – سُوى – سَوَاء – سِوَاء) şeklinde kullanımları bulunan bu kelime²⁵⁰ hakkında üç farklı yaklaşım vardır.²⁵¹ Bu yaklaşımlardan ilkinin savunan Basra ekolünün çoğunluğuna göre bu kelime, cümlede zarf işlevi görmekte olup cümleye “mekân/yer” anlamı katmaktadır. (جاءني القومُ سواك) diyen bir kimse, (سواك) ifadesi ile (مكانك) anlamını kastetmiş olmaktadır.²⁵² Bu görüş sahipleri arasında bulunan Sibeveyhî ve Ferrâ, bu kelimenin, istisnâ işlevi görebilmesi için cümlede alacağı iraba vurguda bulunmakta ve şöyle demektedirler: “bu kelime, kullanıldığı cümlede, istisnâ anlamını verecek şekilde zarf olması nedeniyle ‘mansub’ olarak kullanılır”.²⁵³

Bu yaklaşımlardan ikincisini savunanlar arasında bulunan Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî (ö. 337/949) ve İbn Mâlik’e göre ise bu kelime zarf olmayıp “mutlak anlamda”

²⁴⁸ Sâmerriâi, a.g.e., II, 229; ayrıca bk. İbn Yaîş, a.g.e., II, 88

²⁴⁹ Sâmerriâi, a.g.e., II, 230-231

²⁵⁰ Bk. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfu'd-Darab*, III, 1546

²⁵¹ Bk. İbn Akîl, *Şerhu İbn-i Akîl*, II, 231

²⁵² Bk. Sâmerriâi, a.g.e., II, 232;

²⁵³ Bk. İbn Akîl, a.g.e., II, 226

(غير) kelimesine benzemektedir.²⁵⁴ Dolayısıyla bu kelime, (غير) kelimesi ile olan anlam benzerliğinden ötürü, (إلا) anlamına hamledilir.²⁵⁵

Üçüncü görüş sahipleri olan Kûfe ekolüne göre ise bu kelime, zarf olarak kullanıldığı gibi başka bir şey olarak da kullanılmaktadır. (جائني الذي سواك) cümlesi zarf olarak kullanımına örnek verilebilir. (دعوت ربِّي ألاَّ يسلم على أمتي عدوًّا من سوى أنفسها)²⁵⁶ hadisi ise, bu kelimenin zarf olarak değil de (غير) anlamında isim olarak kullanımına örnek verilebilir.²⁵⁷ Radî el-Esterâbâdî'nin (ö. 688/1289) de belirttiği üzere Kûfelilere göre bu kelime, (غير) kelimesi gibi cümlede merfu, mansub ve mecrur olarak gelmesine binaen zarf anlamından çıkıp istisnâ anlamına sahip olmaktadır.²⁵⁸ Başka bir deyimle, istisnâ anlamına sahip olup olmadığı cümlede aldığı irap hallerine bağlıdır.

İkinci görüş sahiplerinin iddia ettiği şekliyle; bu kelimenin “mutlak anlamda” (غير) kelimesine benzediğini, dolayısıyla da bu benzerlikten hareketle “istisnâ” anlamında kullanıldığını söylemek mümkün değildir. Örneğin (مررتُ برجلٍ غيرٍ لئيمٍ) şeklinde bir kullanım sahih iken (غيرٍ لئيمٍ) yerine (سوى لئيمٍ) kullanılması doğru değildir. Zira lafızların zahiri anlamından da anlaşıldığı üzere (غير) kelimesi (مغايرة/farklı olma) anlamına sahipken (سوى) kelimesi (مساواة/benzer, denk olma) anlamına sahiptir. Buna göre örneğin (مكانٍ) ifadesi (مكانٍ مستوٍ) anlamına gelmektedir. Yani “biri diğerinden üstün olmayan durumda” demektir.²⁵⁹

Bununla birlikte (سوى) kelimesinde, bir başka boyutuyla (مغايرة) anlamı içkindir. (مررتُ برجلٍ سوى زيدٍ) cümlesinde geçen (سوى زيدٍ) kısmı (غير زيدٍ) anlamına gelmektedir. Buna göre (سوى) kelimesi istisnâ işlevi görebileceği gibi başka bir işlev de görebilir. İstisnâ anlamı ve işlevi dikkate alınırken onun asli anlamı olan (مساواة) anlamı dikkate alınmak yerine bir yönüyle kendisinde içkin olan (مغايرة) anlamı dikkate alınmış olmaktadır. Zira kelimenin ilk anlamı yerine diğer anlamlarından sadece birinin dikkate alınması ve uygulanması dilde yaygın bir durumdur. Örneğin (نتسوق) ibaresinin ilk ve asli anlamı “bir şey satın almak amacıyla çarşıya gidiyoruz” şeklinde iken daha sonraları

²⁵⁴ Sâmerî, a.g.e., II, 232; bk. İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 314; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *en-Nüket* s. 105.

Ancak İbn Akîl, İbn Mâlik et-Tâî'î Kûfelilerin görüşünü benimseyenler arasında değerlendirmektedir. Bk. İbn Akîl, *Şerhu İbn-i Akîl*, II, 231; Fevzân, a.g.e., I, 444, 2 nolu dipnot

²⁵⁵ Bk. Mustafa el-Galâyînî, *Câmi'u'd-Durûsi'l-'Arabiyye*, I-III, 32.bs., Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1417/1996, III, 142

²⁵⁶ Bu şekliyle hadis kaynakları arasında yer almamaktadır.

²⁵⁷ Bk. Sâmerî, a.g.e., II, 232-233; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfu'd-Darab*, III, 1546

²⁵⁸ Radî el-Esterâbâdî, a.g.e., II, 132

²⁵⁹ Bk. Sâmerî, a.g.e., II, 233

kelimede içkin bulunan “çarşı” anlamı kullanım dışı bırakılarak “satın alma” anlamı ön plana çıkmıştır.²⁶⁰

2.4.2.3. Fiil Kabul Edilenler

2.4.2.3.1. (لا يكون) ve (ليس)

“İnkâr etme, kabul etmeme” anlamı taşımalarından ötürü²⁶¹ bu kelimelerden her biri istisnâ amacıyla kullanılabilir. Ancak istisnâ amacıyla kullanılabilmesi için bu kelimelerin tek bir lafız olarak, yani müfred ve müzekker formlarında (ليس) ve (لا يكون) şeklinde kullanılmaları gerekir. Başka bir deyimle ne müennes formlarının kullanılması ne de açık bir ismi veya bariz bir zamiri kendilerine isim almaları caizdir. Cümlede istisnâ anlamı verebilmeleri için (أقبل النساء ليس/لا يكون فاطمة) şeklinde bir kullanım caiz iken; (ليست/لا تكون فاطمة) şeklinde müennes kullanımının yanısıra (ليسوا / لا يكونوا) şeklinde çoğul kullanımları vb. caiz değildir.²⁶² Ayrıca özellikle (يكون) kelimesinin istisnâ amacıyla kullanılabilmesi için sadece nefy edatı olan (لا) ile birlikte kullanılması gerekmektedir. Başka bir deyimle (إن) vb. başka bir nefy edatı ile menfi kılınması durumunda cümleye istisnâ anlamı katamaz.²⁶³

Bu kelimelerin cümlede istisnâ amacıyla kullanılabilmesi için isimlerinin gizli olması, başka bir deyimle kendilerinden sonra sadece haber öğelerinin gelmesi gerekmektedir. Bu isim ögesinin niteliğiyle ilgili genel kabul, ismin gizli (هو) zamiri olması yönündedir. Genel kabule göre bu zamir, kendisinden önce gelen ve ‘âm olarak kabul edilen müstesnâ minh ögesinin kendisine değil de onun takdir edilen/varsayılan (parçasına/بعض) rücu etmektedir. Şöyle ki, (قام القوم ليس زيداً) cümlesinde gizli zamir (هو) kelimesi olup aslında (قام القوم ليس بعضهم زيداً) denilmek istendiği kabul edilmektedir.²⁶⁴

Bu kelimelerin istisnâ amacıyla kullanılabilmesi için haber, yani müstesnâ ögesinin mansub olması gerekmektedir. Örneğin (ما حضر الطلاب إلا سعيد) şeklindeki bir kullanım istisnâ açısından mümkün iken, bu cümlede geçen (إلا) yerine, istisnâ işlevi gördükleri gerekçesiyle (ليس/لا يكون) kullanılmak suretiyle (ما حضر الطلاب ليس/لا يكون سعيد) şeklinde haber ögesinin, irab bakımından müstesnâ minh’e tabi olarak kullanılması caiz değildir. Ayrıca bu kelimeler, müferrağ istisnâ olarak da kullanılamazlar. Örneğin (ما حضر إلا محمد) şeklinde bir kullanım caiz iken (ما حضر ليس/لا يكون محمد) şeklinde bir kullanım caiz değil-

²⁶⁰ Bk. Sâmerî, a.g.e., II, 234

²⁶¹ İbn Yaîş, a.g.e., II, 78

²⁶² Bk. Sâmerî, a.g.e., II, 235; Sîbeveyhî, a.g.e., I, 377; Süyûtî, a.g.e., III, 289

²⁶³ İbn Akîl, *el-Müsâ'id*, I, 587

²⁶⁴ Bk. İbn Akîl, *Şerhu İbn-i Akîl*, II, 232-233; İbn Yaîş, a.g.e., II, 78; Fevzân, a.g.e., I, 446; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *en-Nüket*, s. 105; İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 311; İbn Akîl, *el-Müsâ'id*, I, 587

dir.²⁶⁵ (ليس) kelimesinin sadece muttasıl istisnâ formunda kullanılabileceği de, bir başka deyimle munfasıl veya müferrağ istisnâ formlarında kullanılmayacağı söylenmektedir.²⁶⁶

2.4.2.3.2. (ما عدا - ما خلا)

Bu kelimeler, başında (ما) edatı bulunsun veya bulunmasın “bir şeyi kapsam dışına çıkarma”²⁶⁷ anlamı taşımalarından ötürü cümlede istisnâ işlevi görmektedirler.

Mastar anlamı taşıyan (ما) kelimesinin, genellikle fiil türünden bir kelimenin başında gelmesi ve kendilerinden sonra gelen kelimeyi mansub almak zorunda olmaları bu kelimelerin, yani (ما)dan sonra kullanılan (عدا) ve (خلا) kelimelerinin fiil kabul edildiğini göstermektedir.²⁶⁸ Buna göre (قام القوم ما خلا / ما عدا زيدًا) kullanımı caiz iken (ما خلا / ما عدا... زيد) şeklindeki bir kullanım caiz değildir. Bu fiillerden sonra gelen ve mefulün bih işlevine sahip ögeler, cümlenin istisnâ anlamı taşımasına binaen cümlede müstesnâ işlevi görmektedirler.

Cermî²⁶⁹ (ö. 225/840) ve Kisâî²⁷⁰ (ö. 189/805) gibi kimi Arap dil uzmanları, önlerinde bulunan (ما)'nın zait olmasından ötürü bu kelimelerin harf-i cer oldukları gerekçeyle müstesnâlarının mecrur gelmesi gerektiğini kabul etmişlerse de bu görüş, zayıf bulunmuştur.²⁷¹ Ayrıca Fevzân, Araplardan bu yönde bir kullanım gelmiş olsa bile şazz oldukları gerekçeyle bu kullanımlara kıyasta bulunulmayacağını ifade etmektedir.²⁷²

Bu kelimelerin cümlede istisnâ işlevi görebilmeleri için (ليس) ve (لا يكون) kelimelerinin isimlerinin gizli olmasına benzer şekilde faillerinin gizli olması gerekmekte olup bu zamirin (بعض) kelimesi olduğu takdir edilmektedir.²⁷³

(خرج الضيوف ما خلا عليًا) örneğinde yer alan (ما) kelimesi cümlede mastar anlamında kullanılmaktadır. (خلا) kelimesi ise mazi fiil olup faili gizli zamirdir. (عليًا) kelimesi ise mefulün bih olup²⁷⁴ müstesnâ işlevi görmektedir.

²⁶⁵ Bk. Sâmerî, a.g.e., II, 235; Radî el-Esterâbâdî, a.g.e., I, 90

²⁶⁶ Bk. Radî el-Esterâbâdî, a.g.e., I, 91

²⁶⁷ İbn Yaîş, a.g.e., II, 78

²⁶⁸ Bk. Radî el-Esterâbâdî, a.g.e., II, 89-90; İbn Hişâm en-Nahvî, *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ*, thk.: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, 1.bs., Dimaşk: Dârü'l-Hayr, 1410/1990, s. 249; Useymîn, *Şerhu'l-Âcurrûmiyye*, s. 444

²⁶⁹ Asıl adı Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî olup Basra dil mektebinin önde gelen âlimlerindedir. Hakkında detaylı bilgi için bk. Şükrü Arslan, "Cermî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cermi> (25.04.2020).

²⁷⁰ Yedi kiraat imamından biri ve nahiv âlimi olan Kisâî'nin tam adı Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî'dir. Hakkında detaylı bilgi için bk. Tayyar Altıkulaç, "Kisâî, Ali b. Hamza", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kisai-ali-b-hamza> (25.04.2020).

²⁷¹ Bk. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *en-Nüket*, s. 104-15; İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 310; İbn Akil, *el-Müsâid*, I, 584; İbn Akîl, *Şerhu İbn-i Akîl*, II, 237; Fevzân, a.g.e., I, 448

²⁷² Bk. Fevzân, a.g.e., I, 448

²⁷³ Bk. İbn Yaîş, a.g.e., II, 78; İbn Akîl, a.g.e., II, 235

2.4.2.4. Durumu Tartışmalı Olanlar

“Durumu tartışmalı olanlar”dan maksat, cümlede istisnâ amacıyla kullanıldıkları halde fiil veya harf olup olmamaları tartışmalı olan kelimelerdir.

2.4.2.4.1. (عدا - خلا)

Bu kelimeler, “bir şeyi kapsam dışına çıkarma” anlamı taşımaları nedeniyle²⁷⁵ cümlede istisnâ amacıyla kullanılmalarından ötürü (الآ) gibi işlev görmektedirler.

Bu iki kelime ile yapılan istisnânın müstesnâsı ile ilgili iki durum söz konusudur:

i) Bu iki kelime harf-i cer oldukları için müstesnânın mecrur olarak gelmesi. Sîbeveyhî²⁷⁶ ve Ahfeş bunları harf-i cer olarak kabul etmektedirler. Buna göre harf-i cer ve mecruru ya kendilerinden önce gelen fiile ya da cümlede fiil mevcut değilse (القوم) (إخوتك خلا صالح) örneğinde olduğu gibi fiile benzeyen kelimeye müteallik oldukları kabul edilir.²⁷⁷

ii) Ya da bunların müstesnâsı “mansub” olarak gelir. Bu durumda bu kelimeler câmid “ve mazi”²⁷⁸ fiil kabul edilirler ve failleri de zorunlu olarak gizli zamir şeklinde gelir. Hem zamirin rücu ettiği yer hem de cümledeki irab mahalli hakkında (ليس) ile ilgili söylenen kurallar burada da geçerlidir.²⁷⁹ Nahiv âlimlerinin geneli bu kelimelerin müstesnâlarının mansub olarak gelmesi gerektiği hususunda ittifak etmişlerdir.²⁸⁰

2.4.2.4.2. (حاشا)

“Tenzih etme anlamı taşıyan bu kelime”²⁸¹ ancak cümlede bu anlamı vermesi durumunda istisnâ için kullanılır. İstisnâ anlamında kullanılması durumunda cümleye, kendisinden sonra gelen müstesnânın, kendisinden önce gelen müstesnâ minh’in sahip olduğu kötü vasıftan tenzih edildiği anlamı katar.²⁸²

Ayrıca (حاشا)’nın tenzih bildiren alanlarda kullanılması gerekmektedir. Örneğin (قام القوم حاشا زيد) şeklinde bir istisnâ cümlesinin kurulması uygun olmaz. Zira her ne kadar dilbilgisi kurallarına göre cümle doğru olsa da anlam bakımından böyle bir cümlenin kurulması uygun değildir. Şöyle ki, cümlede yer alan “ayağa kalkma” durumu niteliği

²⁷⁴ Fevzân, a.g.e., I, 448

²⁷⁵ İbn Yaîş, a.g.e., II, 78

²⁷⁶ Bk. Sîbeveyhî, a.g.e., II, 349

²⁷⁷ Fevzân, a.g.e., I, 447; bk. İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 309

²⁷⁸ Useymîn, *Şerhu'l-Âcurrûmiyye*, s. 443

²⁷⁹ Fevzân, a.g.e., I, 448; bk. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *en-Nükef*, s. 104; Useymîn, a.g.e., s. 443

²⁸⁰ İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 310

²⁸¹ Sâmerî, a.g.e., II, 240

²⁸² Bk. Radî el-Esterâbâdî, a.g.e., II, 124

itibariyle kötü sayılabilecek bir davranış değildir ki, böyle bir davranıştan tenzihte bulunmuş olsun.²⁸³

Bu kelimenin cümledeki kullanımına dair nahiv âlimleri arasında üç farklı yaklaşımın bulunduğu görülmektedir:

i) Bu kelimenin sadece harf-i cer olduğunu ve kendisinden sonra gelen kelimenin de ancak mecrur olarak geldiği görüşünü savunanlar ki bu görüşü benimseyenler arasında Sîbeveyhî ve Zemaşerî (ö. 538/1144) gibi âlimler bulunmaktadır.²⁸⁴ Sîbeveyhî istisnâ anlamı taşıyan bu kelimenin hem kendisi hem de mecrûru, kendisinden önce gelen kısmın cümledeki mansubu konumundadır²⁸⁵ demek suretiyle câr ve mecrûru birlikte müstesnâ olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

ii) Bu kelimenin sadece fiil olduğuna dair görüş. Bu görüş sahiplerine göre (حاشا)'dan sonra gelen kelime, *yani müstesnâ*, mecrur olarak gelebileceği gibi mansub olarak da gelebilir. Eğer kendisinden sonraki kelime mecrur gelmiş ise hazfedilmiş bir harf-i cer sebebiyle mecrur olduğu kabul edilir. Eğer mansub olarak gelmişse harf-i cer cümlede devre dışı kaldığı için mansub olarak gelmiştir.²⁸⁶

iii) Kendisinden sonra gelen kelimeyi mefulün bih olarak alıp nasb eden bir fiil olabileceği gibi cer etmek suretiyle mecrur olarak alan bir harf olabileceği şeklindeki görüş.²⁸⁷

Cümlede fiil olarak kullanıldığında hem bu kelimenin mazi fiil formunda hem de failinin (هو) şeklinde gizli zamir olarak gelmesi gerekmektedir. Bu zamir ise müstesnâ minh'in taşıdığı "umum" anlamından anlaşılan "parça/بعض" lafzına dönmektedir.²⁸⁸

2.4.3. İstisnânın Kısımları ve Özellikleri

2.4.3.1. Nahiv İlmine Göre

İstisnâ, müstesnânın cinsi/ türü bakımından; a) muttasıl ve b) munkatî'/ munfasıl istisnâ şeklinde iki kısma ayrılırken; müstesnâ minh'in cümlede zikredilip edilmemesine göre, a) tam/sahih istisnâ ve b) müferrağ istisnâ şeklinde iki kısma; müstesnâ ögesinin

²⁸³ Bk. Sâmerî, a.g.e., I, 240

²⁸⁴ Bk. İbn Akîl, *Şerhu İbn-i Akîl*, II, 241; ayrıca bk. İbn Mâlik et-Tâî, a.g.e., II, 306; İbn Akîl, *el-Müsâid*, I, 584; Ebû Hayyân el-Endelüsî, a.g.e., s. 104; Fevzân, a.g.e., I, 449

²⁸⁵ İbn Yaîş, a.g.e., II, 84

²⁸⁶ Bk. İbn Akîl, *Şerhu İbn-i Akîl*, II, 241

²⁸⁷ Bk. İbn Akîl, a.g.e., a.y.

²⁸⁸ Fevzân, a.g.e., I, 450

yer aldığı cümlelerin müspet veya menfi olmasına göre ise, a) olumlu (mûceb) istisnâ ve b) olumsuz (gayr-ı mûceb) istisnâ şeklinde iki kısma ayrılmaktadır.²⁸⁹

2.4.3.1.1. Tam istisnâ türleri, özellikleri ve irâpları

2.4.3.1.1.1 Muttasıl istisnâ, özelliği ve irâbı

2.4.3.1.1.1.1. Muttasıl istisnâ ve özelliği

Müstesnâ ile müstesnâ minh'in aynı cinsten olduğu,²⁹⁰ müstesnânın, müstesnâ minh'in parçası olduğu ve (آلآ) edatından sonra kullanılan müstesnânın *hüküm yönünden* müstesnâ minh'e aykırı olarak kullanıldığı istisnâ türüne muttasıl istisnâ denir.²⁹¹ Nitekim ulema, bu tür istisnânın "hakîkî istisnâ" olduğu hususunda hemfikirdir²⁹² ve hakiki istisnâ denildiğinde bundan "muttasıl istisnâ" anlaşılır.

Muttasıl istisnadaki müstesnânın içinde bulunduğu cümle, müspet olabileceği gibi menfi de olabilir. Buna göre örneğin (جاء التلاميذُ إلا سميْرًا) cümlesine "muttasıl-mûceb-tam istisnâ" denirken (ما غاب التلاميذُ إلا سميْرًا) cümlesine de "muttasıl-gayr-ı mûceb-tam istisnâ" denilmektedir.²⁹³

Burada zikredilen "tam" lafzından kasıt, cümlelerin, tüm unsurlarını almış olması; "mûceb"²⁹⁴ lafzından kasıt, nefy edatı vb. bir unsurun cümlede yer almaması²⁹⁵; "gayr-ı mûceb" lafzından kasıt ise, nefy/olumsuzluk edatı veya nehiy/yasaklama bildiren edat ya da soru edatının, istisnâ edatından önceki kelamda yer almasıdır.²⁹⁶

Muttasıl istisnâda, müstesnânın, müstesnâ minh'in parçası olup olmadığının tespitinin yanısıra parçanın niteliğinin doğru şekilde tespiti hukuki hükmün belirlenebilmesi açısından önem arz etmektedir. Nitekim munkatî' istisnâ başlığında da temas edileceği üzere müstesnâ, ilk bakışta müstesnâ minh'in parçası gibi görüldüğü için

²⁸⁹ Bk. Bâbestî, a.g.e., I, 81

²⁹⁰ Useymîn, *Şerhu'l-Âcurrûmiyye*, s. 458

²⁹¹ Bâbestî, a.g.e., I, 82

²⁹² Muhammed İbrâhim el- Hafnâvî, *İthâfu'l-Enâm bi Tahsîsi'l-Âm*, 1.bs., Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1417/1997, s. 369

²⁹³ Bk. Bâbestî, a.g.e., I, 81

²⁹⁴ Mûceb kelâm: kendisinde nefy harfi bulunmamakla birlikte geçmiş zaman anlamı veren müspet bir fiilin bulunduğu kelama denir. Örneğin (قام زيد) cümlesi bir yandan mûceb olup diğer yandan da müspettir. Her müspet cümle mûceb olabilir, ancak her mûceb cümle müspet değildir. Örneğin (يقوم زيد غدًا) cümlesi nefy edatı bulunmadığı için mûcebdir, ancak eylem henüz gerçekleşmediği için müspet değildir. Muhammed Semîr Necîb el- Lebdî, *Mu'cemu'l-Mustalâhâtî'n-Nahviyye ve's-Sarfiyye*, 1.bs., Ammân: Dârü'l-Furkân, s. 239; ayrıca bk. İbn Yaîş, a.g.e., II, 77; krş.: İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 210

²⁹⁵ Useymîn, *Şerhu'l-Âcurrûmiyye*, s. 433; Bâbestî, a.g.e., I, 82

²⁹⁶ Bk., İbn Hişâm en-Nahvî, a.g.e., s. 246; Gayr-ı mûceb türlerinden olan **menfi** cümleye örnek: (ما فعلوه إلا) (Hüd, 81). **Soru** cümlesine örnek: (ولا يلتفت منكم أحد إلا أمرأتك) (en-Nisâ, 66). **Nehiy** cümlesine örnek: (ومن يقنط من رحمة ربه إلا الضالون) (el-Hicr, 56). Bk. İbn Hişâm en-Nahvî, a.g.e., a.y.

istisnâ, muttasıl istisnâ izlenimi verdiği halde aslında munkatı' istisnâ özellikleri taşımaktadır.

Muttasıl istisnâda müstesnâ, müstesnâ minh'in parçası olduğu takdirde;

i) Müstesnâ minh ya (أثمرت الأشجارُ إلَّا واحدةً) örneğinde olduğu şekliyle fertleri çeşitli olup fertlerden biri cümlede müstesnâ olarak kullanılır.

ii) Ya da (عالج الطبيب اليدَ إلَّا الذراعَ) örneğinde olduğu gibi müstesnâ minh farklı parçalardan oluşan bir şey olur ve müstesnâ da cümlede bu parçalardan biri olarak kullanılır.²⁹⁷ Yukarıdaki istisnâ örnekleri “muttasıl-müceb-tam” şeklinde kullanılmıştır. Cümlelerde kullanılan (الأشجار) ve (يد) kelimeleri birer 'âm lafızdır; fertleri ve parçaları mahiyetinde olan (واحدةً) ile (ذراع) kelimeleri de (إلَّا) edatı vasıtasıyla, (إلَّا) edatından önceki cümle(ler)in hükümlerinin kapsamından çıkartılmışlardır. Buna göre ilk cümlede ağaçlardan bir tanesinin, ağaçların tamamının “meyveye durma”sı hükmünün kapsamından; ikinci cümlede ise kol kısmının, elin “tedavi edilme”si hükmünün kapsamından hariç olduğu/ istisnâ edildiği anlaşılmaktadır.

2.4.3.1.1.1.2. Muttasıl istisnânın irâbı

Muttasıl istisnânın irâbı konusuna temas edilmeden önce, müstesnânın müstesnâ minh'in parçası olup olmadığına tespit edilebilmesi için “irâb açısından tâbi olmak” ile “mansub” olmak arasındaki farklara kısaca değinmekte fayda vardır. Buna göre;

i) “İrab yönünden tâbi olması” müstesnânın, müstesnâ minh'in parçası olduğuna zorunlu olarak delalet ederken mansup olarak kullanılması müstesnânın, müstesnâ minh'in parçası olduğuna delaleti zorunlu değildir. Yani müstesnâ, müstesnâ minh'in parçası olabileceği olmayabilir de. Örneğin (ما حضر الطلابُ إلَّا سعيدٌ) cümlesinden Said'in öğrenci olduğu zorunlu olarak anlaşılır. *Çünkü müstesnâ olan (سعيد) kelimesinin irabı müstesnâ minh olan (الطلاب) kelimesinin irabına tâbidir.* Buna karşın (ما حضر الطلابُ إلَّا سعيدًا) cümlesinden Said'in öğrencilerden biri olduğu anlaşılabilir gibi görevli veya kapıcı vb. olduğu da anlaşılabilir. *Çünkü (سعيد) lafzı istisnâyaya binaen cümlede mansup olarak kullanılmıştır.* Bu durumda istisnânın munkatı' olması ihtimali belirmektedir. Dolayısıyla müstesnânın irabının müstesnâ minh'in irabına “tabi olması”ndan istisnânın kesin olarak muttasıl olduğu anlaşılırken müstesnânın istisnâyaya binaen mansup olmasından ise istisnânın muttasıl veya munkatı' olabileceği anlaşılmaktadır.²⁹⁸

²⁹⁷ Bâbestî, a.g.e., I, 82

²⁹⁸ Sâmerî, a.g.e., II, 224

ii) Mansub olarak kullanılmasıyla müstesnânın; müstesnâ minh ile aynı cins veya türden olmadığı kastedilebilirken müstesnânın irap yönünden müstesnâ minh'e tâbi olması durumunda her iki unsurun da aynı cins veya türden olduğu kastedilmektedir. Örneğin bir kimse, "Muhammed'i kazananlardan ayrı tutmayı, yani aralarında bağlantı bulunmadığını kastetmek amacıyla (ما حضر الفائزون إلا محمداً) der ki, böylece o kişiyi onlardan ayrı tutmuş olur. Buradaki "ayrı tutma" hakikî (mekânsal) olabileceği gibi mecazi de olabilir. Mevcut örnekteki istisnâ her ne kadar hakikî ise de müstesnânın, müstesnâ minh'in bir parçası olmadığı kastedildiği için müstesnâ, cümlede mansup olarak kullanılmıştır. Ancak irap yönünden tabi olması durumunda müstesnânın, müstesnâ minh'in parçası olduğu kastedilmiş olmaktadır.²⁹⁹

iii) Birisi tarafından iddia edilen şeyi inkâr etmek amacıyla müstesnâ cümlede mansup olarak kullanılır.³⁰⁰ Örneğin (لي عندك مائة إلا درهمين) şeklinde ikrarda bulunan kimseye (ما لك عندي مائة إلا درهمين) şeklinde müstesnânın mansup söylenmesiyle karşılık verildiği zaman bu ifade, "benim senden iddia ettiğin şekilde bir alacağım bulunmamaktadır" anlamına gelmektedir. Buna karşın müstesnâ mansup olarak değil de müstesnâ minh'in irabına tabi olarak (...ألا درهمان) şeklinde kullanılırsa karşı tarafın iddiasının kabul edildiği anlaşılır ki bu durumda müstesnâ olan iki dirhem ikrar edilmiş ancak doksan sekiz dirhem inkâr edilmiş olmaktadır.³⁰¹ Netice olarak birinin iddiası inkâr edilmek istendiğinde verilecek cevapta müstesnânın mansup olarak kullanılması gerekir. Müstesnâ minh'in irabına tabi olarak kullanılması ise müstesnânın ikrar edilmiş olduğu göstermektedir.

iv) "Tabi olma" durumunda (إلا)'nın, diğer istisnâ edatlarından kabul edilen (غير) kelimesi gibi cümlede istisnâ değil de sıfat olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Bu durum, mevsuf olan kelimenin nekre veya benzeri bir özelliğe sahip kelime olup sıfatın "cins" bildiren (ال) takısı ile marife olması halinde geçerlidir. Örneğin (حضر العاملون إلا) (ال) cümlesindeki (إلا) edatı, sıfat anlamında olup cümlenin anlamı "tembel olmayan işçiler geldi" şeklinde olur. Eğer müstesnâ mansub olursa, yani (حضر العاملون إلا الخاملين) şeklinde kullanılırsa o zaman cümledeki (إلا) kesinlikle istisnâ bildirir,³⁰² yani cümle "tembel olanları hariç işçiler geldi" anlamına gelir.

²⁹⁹ Bk. Sâmerî, a.g.e., a.y.

³⁰⁰ Sâmerî, a.g.e., II, 225

³⁰¹ Bk. İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 282

³⁰² Sâmerî, a.g.e., II, 226

2.4.3.1.1.1.2.1. Muttasıl-mûceb-tam istisnânın irâbı

Şayet istisnâ özelliği taşıyan bir cümlede; cümle başında nefy, nehy, soru edatı gelmediği için “mûceb”, cümlede müstesnâ minh açıkça kullanıldığı için “tam” olursa bu cümledeki müstesnânın mansup olarak kullanılması gerekir.³⁰³ Mesela (خرج الناس إلا عمرًا) cümlesi “muttasıl-mûceb-tam” istisnâya örnektir. Çünkü hem (إلا) edatından önceki kısımda müstesnâ minh açıkça zikredilmiştir hem de cümle başından nefy, nehy ve soru edatılarından biri bulunmamaktadır. Dolayısıyla (عمرًا) şeklinde mansup olarak kullanılan müstesnânın (عمرًا) şeklinde merfu olarak kullanılması yanlıştır.³⁰⁴

“Tam” ve “mûceb” olma şartlarını taşıyan bir cümlede istisnâ olduğu için irâb bakımından mansub olarak gelen müstesnânın, müstesnâ minh’ten sonra veya önce kullanılması arasında hiçbir fark yoktur. Aynı şekilde bu şartları taşıması halinde, istisnânın muttasıl olması ile munkatı’ olması arasında da hiçbir fark bulunmamaktadır.³⁰⁵

2.4.3.1.1.1.2.2. Muttasıl-gayr-ı mûceb-tam istisnânın irâbı

Muttasıl istisnâda istisnâ edatından önce kullanılan kelâmın gayr-ı mûceb olması demek sadece nefy edatı vb. unsurların cümlede zikredilmesi demek değildir. Lafzen olumlu olup da mana bakımından olumsuz olan kelimelerin kullanılması da gayr-ı mûceb olarak kabul edilir ve müstesnânın irâbı da ona göre belirlenir. Nitekim “mana bakımından olumsuz olan kelam, lafzen olumsuz olan kelam gibi kabul edilir”³⁰⁶.

Böyle bir istisnâ türünde müstesnanın irâbı, müstesnâ minh’in irabından “bedel”* olarak gelebileceği gibi istisnâ olmasına binaen daima mansub olarak da gelebilir.³⁰⁷

a) “Bedel olarak” gelmesinden maksat, müstesnânın, (إلا) edatından önceki müstesnâ minh’in irabına tabi olarak kullanılmasıdır. Buna göre eğer müstesnâ minh merfû ise müstesnâ merfû, mansub ise mansub, mecrur ise mecrur olarak kullanılır.

³⁰³ İbn Akîl, *Şerhu İbn-i Akîl*, II, 210; ayrıca bk. İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu’t-Teshîl*, II, 271; İbn Akîl, *el-Müsâid*, I, 555

³⁰⁴ Bk. Useymîn, *Şerhu’l-Âcurrûmiyye*, s. 432

³⁰⁵ Bk. Fevzân, a.g.e., I, 432

³⁰⁶ İbn Akîl, *Şerhu İbn-i Akîl*, II, 211; ayrıca bk. Fevzân, a.g.e., I, 431-432, 2 nolu dipnot

* “Bedel” olarak geldiğini kabul edenler, müstesnâ ile müstesnâ minh arasındaki ilişkiyi “bedel” ile “mübde-lün minh” arasındaki ilişkiye benzetmektedirler. Bk. İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu’t-Teshîl*, II, 271; İbn Akîl, *el-Müsâid*, I, 555.

Buna karşılık Kûfe ekolü, müstesnânın irâbını “atıf” olarak değerlendirmektedirler. Bk. Süyûtî, a.g.e., III, 247. Buna göre müstesnâ ile müstesnâ minh arasındaki ilişki “matûf” ile “matûfun aleyh” arasındaki ilişkiye benzetilmiş olmaktadır. “Bedel” yoluyla veya “atıf” yoluyla irâb bakımından müstesnânın, müstesnâ minh’e tabi olup olmayacağına dair tartışmalar için bk. İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu’t-Teshîl*, II, 282 vd.; İbn Akîl, *Şerhu İbn-i Akîl*, II, 212-213

³⁰⁷ Bk. İbn Yaîş, a.g.e., II, 81-82; İbn Akîl, *Şerhu İbn-i Akîl*, II, 212; İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu’t-Teshîl*, II, 271, 282; İbn Akîl, *el-Müsâid*, I, 555; Fevzân, a.g.e., I, 433

b) İstisnâ olmasına binaen müstesnânın, mansub olarak gelmesi izaha muhtaç olmayan bir konudur ki, daima mansub olarak gelir.

(ما قام القومُ إلا زيدًا) cümlesi müstesnânın, müstesnâ minh'in irabından bedel olarak kullanılmasına örnek verilebileceği gibi (ما قام القومُ إلا زيدًا) cümlesi ise müstesnânın istisnâ olmasına binaen mansub olarak kullanılmasına örnek verilebilir.³⁰⁸ Useymîn, böyle bir istisnâ türünün, (ما فعلوه إلا قليلٌ منهم) âyetinde olduğu gibi Kur'ân-ı Kerim'de "bedel olarak" gelmesini gerekçe göstererek bu şekilde kullanımının tercihe şayan olduğunu belirtmektedir.³⁰⁹

"Müstesnânın, müstesnâ minh'in irabına tabi olmasının tercihe şayan" olduğunu benimseyen İbn Akîl'in; bu yaklaşımını, onun eserini tahkik eden Muhyiddin Abdülhamîd, "aksine bazen istisnâ olmasına binaen mansub olarak gelmesi de tercih edilmektedir" diyerek konuyla ilgili şu örnekleri gerekçe göstermektedir:

a) Müstesnânın, müstesnâ minh'ten önce kullanılması halinde müstesnâ mansub olarak kullanılır. Böyle bir durumda müstesnânın, müstesnâ minh'ten bedel olarak merfu şeklinde kullanılmasına nazaran istisnâ olmasına binaen mansub olarak kullanılması daha "tercihe şayan"³¹⁰ bir durumdur.

b) Müstesnâ ile müstesnâ minh arasında uzunca bir cümle girmesi durumunda da müstesnâ cümlede mansub olarak kullanılır. Böyle bir durumda müstesnâ ile müstesnâ minh arasında irâb bakımından uyumun aranması problem oluşturacağı için istisnâ olmasına binaen mansub olarak kullanılması daha uygundur.

c) Müstesnânın mansub olarak kullanılması gereken bir cümleye cevap şeklinde kullanılan bir cümlede yer alması halinde de müstesnâ mansub olarak gelir.³¹¹

2.4.3.1.1.2. Munkatî' istisnâ ve özelliği

Munkatî' istisnâ, müstesnânın, müstesnâ minh'in parçası olmadığı³¹² ya da parçası olup da cümledeki âmilin müstesnâ üzerinde amel etmediği istisnâ türüdür.³¹³

³⁰⁸ Bk. Useymîn, *Şerhu'l-Âcurrûmiyye*, s. 435; Ahmed el- Hâşîmî, *el-Kavâ'idü'l-Esâsiyye li'l-Lugati'l-Arabîyye*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, t.y., s. 216-217

³⁰⁹ Useymîn, *Şerhu'l-Âcurrûmiyye*, s. 436

³¹⁰ Ancak İbn Yaîş; "bedel" ögesinin tıpkı "sıfat" ve "temyiz" ögeleri gibi "tevabi'den" sayılmalarını gerekçe göstererek müstesnânın, müstesnâ minh'ten önce gelmesi durumunda tercihe şayan görüşün 'müstesnânın irabının müstesnâ minh'ten bedel olarak gelmesi gerektiği' savını imkânsız görmek; böyle bir durumda "mansub" olarak gelmesi gerektiğini savunmaktadır. Bk. İbn Yaîş, a.g.e., II, 79.

³¹¹ İbn Akîl, *Şerhu İbn-i Akîl*, II, 212; bk. bu çalışmanın "Muttasıl istisnânın irabı" başlığının "c" maddesi.

³¹² Fevzân, a.g.e., I, 434; Sâmerî, a.g.e., II, 215

³¹³ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtisâfu'd-Darab*, III, 1500

Munkatî' istisnâ, menfî cümlede kullanılabildiği gibi mûceb cümlede de kullanılabılır.³¹⁴ (لا يسمعون فيها لغوا إلا سلامًا) cümlesi munkatî'-mûceb-tam istisnâyâ, (قدم المسافرون إلا حوائجهم) cümlesi de munkatî'-gayr-ı mûceb-tam istisnâyâ örnek verilebilir.³¹⁶

Munkatî' istisnâyı, muttasıl istisnâdan ayıran en temel özellik, munkatî' istisnâda müstesnânın, müstesnâ minh'in parçası olduğuna delalet eden bir durumun bulunmamasıdır.³¹⁷

Müstesnâ, müstesnâ minh'in "parça"sı olduğu takdirde istisnâ "muttasıl", "parça"sı olmadığı takdirde ise "munkatî'" olmaktadır. İstisnâda müstesnânın "parça" olması, "cins bakımından olabileceği gibi nevi/tür bakımından da olabilir."³¹⁸ Buna göre "muhrac" olan kelime, yani "müstesnâ", ister müstesnâ minh ile aynı cinsten olsun isterse farklı cinsten olsun, müstesnâ minh'in "hakîkî/lafzî" bir parçası değilse istisnâ munkatî' olur.³¹⁹ Örneğin İbn Mâlik,³²⁰ müstesnâ minh'in, müstesnâyı vaz'î/lafzî olarak kapsamamasını, müstesnânın "parça" özelliği taşımadığı şeklinde değerlendirmektedir. Buna karşın, vaz'î olarak değil de başka bir yoldan müstesnânın müstesnâ minh'in kapsamında yer alması durumunda munkatî' istisnânın, mecazi olarak "parça" özelliği taşıdığını, muhraç olan kısma bundan dolayı müstesnâ denildiğini belirtmektedir.

Munkatî' istisnâda; müstesnânın, cins bakımından müstesnâ minh'e aykırı olması şart olmayıp ister "cins" veya "tür" bakımından isterse başka açıdan aykırı olma durumu söz konusudur. Başka bir deyişle (جاءت النساء إلا نعجة) veya (حضر القوم إلا حمارًا) örneklerinde müstesnâ ile müstesna minh'in aynı cinsten olmamaları bakımından munkatî' istisnâ söz konusu olduğu gibi (حضر الطلاب إلا البواب) ve (أقبل بنوك إلا ابن محمد) örneklerinde de munkatî' istisnâ söz konusudur. İlk iki örnekte geçen (نعجة) kelimesi (نساء) kelimesi ile (حمار) kelimesi de (قوم) kelimesi ile aynı cinsten değıllerdir. Buna karşın son iki örnekte geçen (البواب/الكابح) kelimesi (الطلاب/المتعلمين) kelimesi ile vaz'î/lafzî açıdan aynı cinsten değıldir. *Her ne kadar vaz'î açıdan (ابن) kelimesiyle (بنون) kelimesi arasında ilişki mevcut ise de (ابن محمد) ifadesi o kişinin oğlu olmamasından ötürü (بنوك) ifadesinin parçası değıldir. Dolayısıyla bunlar da munkatî' istisnâ kabul edilmektedirler.*³²¹

³¹⁴ Ebû Hayyân el-Endelüsî, a.g.e., III, 1501

³¹⁵ Meryem, 62

³¹⁶ Bâbestî, a.g.e., I, 82

³¹⁷ İbnü's-Serrâc, a.g.e., I, 291

³¹⁸ Bk. Sâmer râî, a.g.e., II, 215

³¹⁹ İbn Akîl, *el-Müsâid*, I, 550

³²⁰ Bk. İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 269

³²¹ Bk. Sâmer râî, a.g.e., II, 215.

“Ferrâ, (له علي ألف إلا ألفين) cümlesindeki benzer şekilde cinsleri aynı, yani muttasıl olsa bile *miktar bakımından* müstesnâ minh’i aşan müstesnâyı, başka bir deyişle müstesnânın müstağrak olmasını, munkatı’ olarak değerlendirmektedir” diyen Ebû Hayyân, devamla “ancak böyle bir kullanımın caiz olabilmesi için semâ’î olmasına, *Araplardan bu yönde bir kullanımın işitilmiş olmasına* ihtiyaç vardır”³²² demektedir. Benzer şekilde İbn Mâlik de, müstesnânın miktar bakımından fazla oluşunu, müstesnânın müstesnâ minh’in kapsamına dâhil olmasını engelleyen bir sebep olarak kabul etmekte ve muttasıl özellik taşıyan bu tür bir istisnânın munkatı’ olduğunu ifade etmektedir.³²³

Muttasıl özellikte olup da munkatı’ kabul edilen istisnâ şekillerinden biri de, İbn Mâlik’in³²⁴ belirttiği üzere müstesnânın, zaman bakımından müstesnâ minh’ten önce gelmesidir. (ولا تتكحوا ما نكح آبؤكم من النساء إلا ما قد سلف)³²⁵ âyetini konuyla ilgili delil getiren İbn Mâlik şöyle demektedir: “âyette yer alan ve müstesnâ olan (ما قد سلف) ibaresi her ne kadar müstesnâ minh olan “nikahlanması yasak olanların” ibaresinin kapsamına *hakikî olarak* dâhil olmadığı için bu işlemi yapanların muaheze edilmeleri caiz ise de, Allah Teala istisnâda bulunarak muaheze edilmeyeceklerini beyan etmektedir. Sanki âyette ‘babasının, önceden nikâhladığı kadını nikâhlayan kimse bu fiilinden dolayı muaheze edilecektir. Ancak daha önceden yapılmış olan bu tür nikâhlar hariç’ denilmektedir.”³²⁶

İbn Mâlik, munkatı’ istisnâda müstesnânın ya tercihen ya da zorunlu olarak mansub olarak kullanılacağını ifade etmektedir.³²⁷

Munkatı’ istisnâ, ister müceb isterse menfi olsun Arapların cumhuruna göre mansub olarak kullanılmalıdır.³²⁸ Munkatı’ istisnâda müstesnânın, irab bakımından müstesnâ minh’e tabi olması caiz değildir.³²⁹ Ancak Benî Temîm³³⁰ munkatı’ istisnâda müstesnâyı, cümlenin olumlu olması durumunda mansub kılıp menfi olması durumun-

Ancak (رأيت زيداً إلا وجهه) şeklindeki bir cümlenin ittifakla muttasıl olduğu görüşü de bulunmaktadır. Bk. İbn Akîl, *el-Müsâid*, I, 550. Örnekte geçen (وجه) kelimesi “yüz” anlamında olup “Zeyd’in” bir parçasıdır. Buna göre “muttasıl” olması gerekir. Ancak “vaz’î açıdan” “yüz” kelimesi ile “Zeyd” kelimesi arasında “cinstür” ilişkisi bulunmamasından dolayı “munkatı” olduğu da düşünülebilir.

³²² Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfu’d-Darab*, III, 1497

³²³ Bk. İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu’t-Teshîl*, II, 264

³²⁴ Bk. İbn Mâlik et-Tâî, a.g.e., II, 265

³²⁵ en-Nisâ, 22

³²⁶ İbn Mâlik et-Tâî, a.g.e., a.y.

³²⁷ İbn Mâlik et-Tâî, a.g.e., II, 280

³²⁸ Fevzân, a.g.e., I, 434; İbn Akîl, *Şerhu İbn-i Akîl*, II, 215

³²⁹ İbn Akîl, a.g.e., a.y.

³³⁰ Bk. Sîbeveyhî, a.g.e., II, 319; İbn Usfûr el-İşbîlî, Ebû’l-Hasen Alî b. Mü’min b. Muhammed b. Ali Hadramî, *Şerhu Cümeli’z-Zeccâci*, I-III, tkd: Fevzân eş-Şa’âr, 1.bs., Beyrut: Dârü’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1419/1998, II, 401

da müstesnâ minh'ten bedel olarak irabını yaparlarken, müstesnânın irabının “bedel” yoluyla olmasını zorunlu görmemektedirler.³³¹

Mansub olarak gelmesi gerektiğini savunanların gerekçesi şudur: “Çünkü müstesnânın irabının müstesnâ minh'ten ‘bedel’ olarak kullanılmasını mümkün kılacak şekilde, müstesnâ minh ile müstesnâ arasında parça-bütün ilişkisi bulunmamaktadır. Buna göre ‘bedel’ olarak gelmesi imkânsız olduğu için mansub olarak gelmelidir.”³³²

2.4.3.1.2. Müferrağ istisnâ ve özelliği

Cümle başında nefy, nehiy ve soru edatlarından birinin bulunması şartıyla cümlenin gayr-ı mûceb olan ve müstesnâ minh'i hazfedilen cümleye müferrağ istisnâ denir.³³³

Cumhur ulemanın kabulüne göre olumlu bir cümlede müferrağ istisnâ söz konusu değildir. Zira (ضربتُ إلا زيدًا) şeklinde bir ifade kullanılmış olsa, “Zeyd” hariç bütün insanları dövdüğün şeklinde bir anlam ortaya çıkar ki, bu muhaldir. Ancak cümlede özellikle bir topluluğun kastedildiğini gösteren bir karine bulunursa, ya da mübalağada bulunulması amaçlanmışsa böyle bir kullanım o takdirde caizdir.³³⁴

Nahiv âlimlerinin çoğunluğuna göre müferrağ istisnâ ancak;

a) (وما محمد إلا رسول)³³⁵ âyetinde olduğu gibi menfi cümlede,

b) (ولا تقولوا على الله إلا الحق)³³⁶ âyetinde olduğu gibi nehiy cümlesinde,

c) (فهل يهلك إلا القومُ الفاسقون)³³⁷ âyetinde olduğu gibi menfi olarak tevil edilebilen soru cümlesinde

d) (زيدٌ غيرُ آكلٍ إلا الخبزِ) örneğinde olduğu gibi müevvel-menfi cümle türünden cümlelerde söz konusu olur.³³⁸

İbn Mâlik, müevvel-menfi cümlenin kapsamına (هل يهلك إلا القومُ الظالمون)³³⁹ âyeti gibi soru cümlesi dâhil olabileceği gibi (ومن يؤلمهم يومئذٍ دبره إلا متحرِّفاً لقتال)³⁴⁰ âyeti gibi bünyesinde

³³¹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfu'd-Darab*, III, 1502; İbn Akîl, *Şerhu İbn-i Akîl*, II, 215

³³² İbn Yaîş, a.g.e., II, 80

³³³ Bk. Fevzân, a.g.e., I, 437

³³⁴ Bk. İbn Akîl, *Şerhu İbn-i Akîl*, II, 219

³³⁵ Â-i İmrân, 145

³³⁶ en-Nisâ, 171

³³⁷ el-Ahkâf, 35

³³⁸ Ebû Hayyân el-Endelüsî, a.g.e., a.y.; ayrıca bk. İbn Akîl, *el-Müsâid*, I, 553-554; İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, II, 270

³³⁹ En'âm, 269

³⁴⁰ Enfâl, 16

nehiy anlamı taşıyan şart cümlesinin de dâhil olabileceğini; ayrıca (ويأبى الله إلا أن يُتَمَّ نورَه)³⁴¹ âyetinde olduğu gibi lafzen olumlu olup da mana bakımından olumsuz olan cümlelerin de örnek verilebileceğini ifade etmektedir.³⁴²

Müferrağ istisnâ “kasr” ifade eder. Örneğin (ما حضر إلا خالدٌ) cümlesinde “Halid’in gelmesi” hariç herkesin gelişi nefyedilmiş olmaktadır. Ancak (حضر خالد) ifadesi, Halid’in yanısıra başka birisinin gelmesini muhtemel kıldığı için müferrağ istisnâdan farklıdır.³⁴³ Müferrağ istisnâda bulunan bu “kasr” anlamı, diğer istisnâ türlerine nazaran daha genel ve kapsamlıdır. Örneğin muttasıl istisnâya örnek olan (حضر الرجال إلا خالدًا) şeklinde bir cümle kullanılmış olsa burada Halid’in gelmesi, “adamlar” kelimesinden istisnâ edilmektedir. Ancak böyle olsa bile gelenler arasında “çocuklar” ve “kadınların” da bulunması muhtemeldir. (ما حضر إلا خالدٌ) cümlesinde ise Halid’in gelmesi dışındaki herkesin “gelme eylemi”, yani erkekler, çocuklar, kadınlar vs.nin gelmesi nefyedilmiş olmakta ve “kasr” bildirmektedir.³⁴⁴

Müferrağ istisnâda müstesnânın irabı, istisnâ edatından önceki kısmın ihtiyaç duyduğu irabı alır. Yani (ما قام إلا زيدٌ), (ما ضربت إلا زيدًا) ve (ما مررت إلا بزيد) örneklerinde “Zeyd” kelimesinin merfu, mansub ve mecrur olarak gelmesi gibi. Birinci örnekte failin faili yerine merfu olmuştur, ikinci örnekte ise mefulün yerine mansub olmuştur, üçüncü örnekte ise harf-i cer ile mecrur olmuştur.³⁴⁵

2.4.3.2. Usûl-ı Fıkha Göre

2.4.3.2.1. Genel olarak

Usûl-ı fıkihta istisnâ; farklı bakış açılarına göre birden fazla taksimata tabi tutulmuştur. Yapılan taksimatın bir kısmı mezheplerce genel kabul görürken bir kısmı Karâfî gibi usulcülere özgüdür.

Genel kabul gören taksimat -nahiv ilminde olduğu gibi- “müstesnâ”nın, müstesnâ minh ile aynı cinsten olması esas alınarak istisnânın “muttasıl” ve “munkatı’/munfasıl” şeklinde ikiye ayrılmasıdır.

³⁴¹ et-Tevbe, 32

³⁴² İbn Mâlik et-Tâî, a.g.e., a.y.; Ebû Hayyân el-Endelüsî, a.g.e., I, 1503

³⁴³ Sâmerî, a.g.e., II, 216

³⁴⁴ Bk. Sâmerî, a.g.e., II, 217

³⁴⁵ İbn Akil, *Şerhu İbn-i Akil*, II, 218; bk. İbn Yaîş, a.g.e., II, 86; İbn Akil, *el-Müsâid*, I, 553; Fevzân, a.g.e., I, 437

Özgün olanına –ileride temas edilecektir- Karâfi'nin,³⁴⁶ istisnâyı farklı perspektiften taksimata tabi tutması örnek verilebilir. Bu ise müstesnâ minh unsurunun cümlede telaffuz edilip edilmemesine göre yapılan taksimattır. Buna göre istisnâ; toplamda on tane olup iki tanesi “telaffuz edilenden yapılan istisnâya” ait, diğer sekiz tanesi “telaffuz edilmeyenden yapılan istisnâya” aittir.

2.4.3.2.2. İstisnânın kısımları

2.4.3.2.2.1. Müstesnâ itibariyle istisnânın kısımları

İstisnâyı taksim ederken; esas alınan unsurlardan biri “müstesnâ”dır, yani müstesnâ ile müstesnâ minh'in “aynı cinsten olmaları”dır. Kimi usul eserlerinde³⁴⁷ müstesnâ esas alınarak istisnâ “aynı cinsten yapılan” ve “farklı cinsten yapılan” istisnâ şeklinde adlandırılmak suretiyle taksim edilirken kimi eserlerde³⁴⁸ “muttasıl” ve “munfasıl” istisnâ şeklinde tasnif edilmektedir ki, her iki tasnif şekli içerikleri itibariyle benzerdir.

Yapılan bu taksimatta dikkat çekici hususlardan biri; “aynı” veya “farklı” şeklinde nitelenmeyi gerektiren ve müstesnâ ile müstesnâ minh arasında ortak özellik kabul edilen “cins”in tespit edilmesidir. Çünkü “aynı/farklı” şeklinde nitelenen “cins”e göre o istisnâ üslubu hakkında “muttasıldır” veya “munfasıldır” hükmü verilecektir ki, istisnânın hukukî açıdan geçerliliği bir bakıma bu nitelermeye göre olacaktır. Şöyle ki “muttasıldır” şeklinde nitelenen istisnâ, usulcüler tarafından geçerli kabul edilirken “munfasıldır” şeklinde nitelenen istisnânın durumu tartışmalı olup ilgili yerinde bu tartışmalara temas edilecektir.

“Cins”in tespitinin önemli yönü dilseldir. Şöyle ki istisnâ üslubu dilsel malzeme olup dilsel kullanımların zorunlu şekilleri bulunmadığından, bunların değerlendirilmesi de kişiden kişiye farklılık gösterecektir. “Cinsin” tespiti, herkese göre aynı olmayacağından istisnânın, muttasıl mı yoksa munfasıl mı olduğunun tespiti icthadî bir nitelik* kazanacak ve doğal olarak bu durum, verilecek hükmün niteliğine ve geçerliliğine tesir edecektir.

³⁴⁶ Özellikle ilk ve tek örneğinin Karâfi'de görüldüğü bu taksimatta ilgili geniş bilgi için bk. Karâfi, *el-İstignâ*, s. 577-655

³⁴⁷ Bk. Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 135

³⁴⁸ Bk. Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr 'an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, I-IV, thk.: Nâcî es-Süveyd, 1.bs., Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1433/2012, III, 195; Teftâzânî, a.g.e., II, 68; Molla Hüsrev, Mehmed b. Ferâmuruz, *Mirâtü'l-Usûl Şerhu Mirkâti'l-Vusûl*, thk.: İlyas Kaplan, 1.bs., Beyrut: Dârü Sadr, 1432/2011, 266, 268

* İctihâdî nitelik kazandığına örnek için bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., III, 181 vd.; Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, I-II, thk.: Ebü'l-Vefâ el-Afgânî, 3.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1436/2015, II, 42 vd.

Örneğin (ما جاءني القوم إلا زيد) cümlesi, Zeyd'in (القوم) lafzının kapsamına dâhil olmadığı yönünde –yani cins yönünden müstesnâ ile müstesnâ minh'in farklı olduğunu- kesin bilgisi bulunan kişi için munkatî' istisnâ hükmündedir.³⁴⁹ Hâlbuki cümleye yalın olarak bakıldığında (زيد) lafzı ile (القوم) lafzı cins bakımından aynı oldukları için mezkûr cümle muttasıl istisnâdır. Ne var ki o kişinin, her iki lafzın farklı cinslerden olduğu –yani Zeyd'in o topluluğa ait bir kimse olmadığı- yönündeki bilgisi cümleyi muttasıl olmaktan çıkartmaktadır. Bir bakıma cümleyi işiten kişinin, müstesnâ ile müstesnâ minh'in aynı cinsten olmadıkları yönündeki kesin bilgisi, zahiren muttasıl hükmünde olan istisnâyî munkatî' hükmünde kılmaktadır. Bu ve benzeri örneklerin de gösterdiği üzere “cinsin” tespiti yoruma dayalı olup istisnâ, yerine göre muttasıl yerine göre ise munkatî' olarak değerlendirilebilecektir.

2.4.3.2.2.1.1. Muttasıl istisnâ ve hükmü

İstisnânın, hukukî açıdan geçerli, sahih olabilmesi için usulcülerin dikkate aldıkları konulardan biri müstesnânın, müstesnâ minh'e muttasıl olmasıdır. Usulcülerin, “muttasıl olma” kavramından anladıkları, müstesnâ ile müstesnâ minh'in aynı cinsten olmalarıdır.³⁵⁰ Buna göre muttasıl istisnâ “(إلا) vb. bir takım istisnâ lafızları kullanılarak müstesnâ minh'in yer aldığı cümle kapsamındaki bir kısım fertlerin, müstesnâ minh'in hükmünün kapsamına dâhil olmasını”³⁵¹ engelleyen istisnâ türü olarak tanımlanmaktadır. “كل هبة جائز إلا هبة القاصرين) “her hibe caizdir, kısıtlı olanların hibeleri müstesnâ” cümlesi bu kısma örnek verilebilir.³⁵² Bu örneğe göre “kısıtlı olanların hibesi” sözü muttasıl istisnâ olup bu müstesnâ hakkında bir hüküm verilmemiş, ancak kısıtlılardan başkalarının hibesinin cevazı hakkında hüküm verilmiş olmaktadır.³⁵³

İstisnânın sıhhat şartlarını taşıdığı için “hakiki istisnâ”³⁵⁴ olarak nitelenen muttasıl istisnânın, usul eserlerinin çoğunda, bir istisnâ kısmı olarak detaylıca ele alınmadığı görülmektedir. Ki bu durumun bir eksiklik olduğu söylenebilir. Diğer usulcülerden farklı olarak Karâfî; muttasıl istisnâyî üç kısma ayırarak bu eksikliği gidermeye çalışmaktadır:

1) İstisnâ; cümlede kullanılsaydı müstesnânın, müstesnâ minh'in kapsamına dâhil olduğu kesin olarak bilinen kısım. Bu kısma sayılardan yapılan istisnâ örnek veri-

³⁴⁹ Bk. Zerkeşî, a.g.e., III, 277

³⁵⁰ Bk. Zerkeşî, a.g.e., a.y.; Teftâzânî, a.g.e., II, 69; Şûşâvî, a.g.e., (2015), III, 27; Emîr Pâdişah, *Teysîrû't-Tahrîr*, I, 283; Yazır, a.g.e., II, 542; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-i İslâmiyye ve Istîlâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 1-VIII, 1.bs., İstanbul: Ravza Yay., 2013, I, 25, 104; Nesefî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 127

³⁵¹ Bk. Seydîşehrî, a.g.e., s. 281. Benzer bir tanım için bk. Molla Hüsrev, *Mirât*, s. 266

³⁵² Bk. Bilmen, a.g.e., a.y.; Yazır, a.g.e., a.y.

³⁵³ Bk. Bilmen, a.g.e., I, 104

³⁵⁴ Bk. Semerkandî, *Mizân*, s. 313; Zerkeşî, a.g.e., III, 277

lebilir. Nitekim sayılar, vazedildiği şeye delalet etme bakımından, tereddüde mahal bırakmayacak şekilde nass mesabesinde. “Falancaya üç dirhem hariç on dirhem borcum var” cümlesinde geçen “üç” sayısının, aynı cinsten olduğu “on” sayısının kapsamına dâhil olduğu kesin olarak bilinmektedir.

2) İstisnâ; cümlede kullanılsaydı müstesnânın, müstesnâ minh’in kapsamına dâhil olduğu zannî olarak bilinen kısım. Bu kısma ‘âm lafızlardan yapılan istisnâ örnek verilebilir. Çünkü ‘âm lafızların delaleti, zahiri olup nass kabilinden değildir. Dolayısıyla ‘âm lafızdan hâsıl olan bilgi kati değil, zannidir. “Amr hariç müşrikleri öldürün” örneği dikkate alındığında; istisnâ kullanılsaydı Amr, öldürülmesi kastedilen “müşrikler” – ki “Amr” ve “müşrikler” lafızları cins, yani insan olma bakımından aynıdır- lafzının kapsamına dâhil olacaktı. Ne var ki, “müşrikler”den olduğunun kastedilmemesi ihtimaline binaen o kavramın kapsamına dâhil olması zannidir.

3) İstisnâ; cümlede kullanılsaydı müstesnânın, müstesnâ minh’in kapsamına “muhtemelen” dâhil olduğu bilinen kısım. Durumlardan yapılan – ki Karâfi,³⁵⁵ bu tür istisnâyı, telaffuz edilmeyen müstesnâ minh’ten yapılan istisnâ kısmında değerlendirmektedir- istisnâ bu kısma örnek verilebilir. “Kuşatılmanız (ve çaresiz kalma durumunuz) hariç, onu bana mutlaka getireceğinize dair Allah adına bana sağlam bir söz vermediğiniz takdirde...”³⁵⁶ âyetindeki müstesnâ “kuşatılmanız hariç” ifadesi olup müstesnâ minh zikredilmemiştir. Ne var ki, müstesnadan hareketle müstesnâ minh’in ne olabileceğine dair bir çıkarımda bulunmak da mümkündür. Şöyle ki âyetten; Yakub’un (a.s.), diğer kardeşlerin “kuşatılması durumu” hariç başka her türlü durumda oğlu Bünyâmin’in getirilmesini istediği anlaşılmaktadır. Eğer istisnâ kullanılsaydı, “kuşatılma durumu”nun da diğer durumlara dâhil olması muhtemeldi ve mana “her halükarda” şeklinde olacaktı. Ancak “kuşatılma durumu”nun, diğer durumlara dâhil olduğu bilgisi kati veya zannî olmayıp “ihtimal” türündendir.³⁵⁷

2.4.3.2.2.1.2. *Munkatı’/munfasıl istisnâ ve hükmü*

2.4.3.2.2.1.2.1. *Munkatı’ istisnânın tanımı ve özelliği*

Munkatı’ istisnâ; müstesnâ minh ile aynı cinsten olmadığı için müstesnâ minh’in kapsamından ihraç edilmesi mümkün olmayan bir şeyi istisnâ etmek suretiyle gerçekleşen istisnâ türüne denir. Bu sebeple munkatı’ istisnâ, asıl kelamla –müstesnâ minh’in bulunduğu kelamla- bağı bulunmayan bir başlangıç cümlesi hükmünde olmaktadır ki,

³⁵⁵ Bk. Karâfi, *el-İstiğnâ*, s. 628 vd.

³⁵⁶ Yûsuf, 12/66

³⁵⁷ Bk. Uzeykân, a.g.e., s. 79-80 (Karâfi, *el-İstiğnâ*, s. 578’den naklen)

böyle bir türde istisnâ sığıları/ edatları mecazen kullanılmaktadır.³⁵⁸ Munkatı' istisnaya lügat itibariyle mecazen istisnâ denilmektedir. Çünkü bu tür istisnadaki müstesnâ, müstesnâ minh ile aynı cinsten olmadığı için "munkatı" ifadesinden, hakiki, yani "muttasıl" istisnâ mefhumu anlaşılabilir.³⁵⁹

(كَلَّ هِبَةً جَائِزًا إِلَّا الْغَضَبَ) "her hibe caizdir, gasp müstesna" cümlesi munkatı' istisnâya örnek verilebilir. Nitekim müstesnâ minh olan "hibe", müstesnâ olan "gasp"a şâmil değildir.³⁶⁰ Burada da görüldüğü üzere istisnânın munkatı' olduğunun emarelerinden biri; istisnâ edatı cümlede kullanılmadığında müstesnânın, müstesnâ minh'in medlulüne dâhil olmadığı keskin olarak anlaşılmasıdır. Örneğin "at hariç topluluk geldi" cümlesinden; "at"ın, "topluluk" lafzının kapsamına dâhil olmadığı keskin olarak anlaşılmaktadır. Her ne kadar hayvan, cisim vb. olma bakımından "at" mefhumu, âm lafız olan "topluluk" lafzının mefhumuna dâhil ise de delaletine dâhil değildir.³⁶¹

Munkatı' istisnâya dair genel kanaat bu şekilde olmakla birlikte bazı istisnâ üslupları vardır ki, bunların muttasıl veya munkatı' istisnâ olduğuna karar verilmesi tartışmalıdır. Örneğin (رَأَيْتَ زَيْدًا إِلَّا يَدَهُ) cümlesinde müstesnâ olan "el" kelimesi, Zeyd'in ne aynıdır ne de gayridir, onun bir parçasıdır. Aynı cinsten olmamaları bakımından muttasıl olmadığı gibi onun bir parçası olması bakımından da munkatı' değildir. Bu nitelikteki problemi çözmek adına örneğin Bâcî, bir istisnâ kısmı daha eklemektedir ki, böylece O'na göre istisnâ "aynı cinsten yapılan istisnâ", "parçanın bütünden istisnâsı" ve "farklı cinsten yapılan istisnâ" olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır.³⁶² Yukarıdaki örnekte parçanın bütünden istisnâ edilmesi yönüyle istisnâ, muttasıl istisnâya; cüzlerinin farklılığı – "el", "Zeyd" in benzeri değildir- yönüyle de munkatı' istisnâya benzemektedir. Bunun için ona göre bu istisnâ türü, üçüncü kısmı oluşturmaktadır.³⁶³

Buraya kadar belirtilenlerden anlaşıldığı üzere usulcülerin geneli "aynı/farklı" cinsten olma özelliğini istisnânın muttasıl/munkatı' şeklinde taksim edilmesinin tek ve belirleyici şartı olarak görmektedirler. Böyle olmakla birlikte Karâfî gibi bazı usulcüler sadece bu şartın yeterli olmadığını düşünmektedirler. Örneğin Karâfî,³⁶⁴ özelde Bâcî'nin genelde onun gibi düşünenlerin "aynı cinsten olanları" muttasıl, "farklı cinsten olanları"

³⁵⁸ Bk. Seydîşehrî, a.g.e., s. 281; Teftâzânî, a.g.e., II, 69; Neseî, a.g.e., II, 127

³⁵⁹ Bk. Bilmen, a.g.e., I, 104

³⁶⁰ Bilmen, a.g.e., I, 25; Yazır, a.g.e., a.y.

³⁶¹ Bk. Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 579; krş.: Karâfî, *Nefâisü'l-Usûl fî Şerhi'l-Mahsûl*, I-IV, thk.: Muhammed Abdülkâdir Atâ, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000, II, 581-582

³⁶² Bk. Bâcî, a.g.e., I, 280-28; benzer bir taksim için bk. Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 135

³⁶³ Bk. Şûşâvî, a.g.e., (2015), III, 26-27

³⁶⁴ Bk. Karâfî, *Nefâisü'l-Usûl*, II, 589; Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 382, 383; Şûşâvî, a.g.e., (2015), III, 27

ise munkatî' şeklindeki taksimatlarını hatalı bulmaktadır. O, iki nedenden ötürü böyle düşünmektedir: a) Nahiv ve usul kitaplarında tam bu şekliyle bir ayırım mevcut değildir, b) yerine göre kimi istisnâ üslupları vardır ki, aynı cinsten yapılmış olsa bile munkatî' istisnâ konumundadır.

O'na göre bir istisnâ üslubunun muttasıl olabilmesi için hem müstesnâ ile müstesnâ minh aynı cinsten olmalı hem de müstesnânın hükmü, müstesnâ minh'in hükmünün nakizi/karşıtı olmalıdır. Bu şartları taşıması durumunda istisnâ muttasıl olacaktır. Ona göre örneğin (قام القوم إلا زيِّداً لم يقم) cümlesi bilittifak muttasıldır. Çünkü "Zeyd" kelimesi, hem "kavm" kelimesi ile aynı cinstendir hem de "gelmenin" nakizi olan "gelmeme" hükmü mevcuttur ki, böylece iki şart da cümlede tahakkuk etmemektedir.³⁶⁵ Bununla birlikte Karâfî, istisnânın muttasıl olması için gerekli şartlardan birinin ortadan kalkması durumunda istisnânın munkatî' istisnâ şekli alacağını belirtmektedir.³⁶⁶ Örneğin (قام القوم (إلا فرسًا) cümlesindeki müstesnâ, "gelmeme" hükmü bakımından her ne kadar müstesnâ minh'in nakizi konumunda ise de (قوم) kelimesi ile aynı cinsten olmaması sebebiyle cümle munkatî' istisnâ hükmündedir.³⁶⁷

Karâfî, munkatî' istisnâ için tek bir şartı, yani ya "farklı cinsten olmayı" ya da "aynı cinsten olduğu halde müstesnânın hükmünün, müstesnâ minh'in hükmünün karşıtı olmamasını" benimsemektedir. Bu kabule göre şu cümleler munkatî' istisnâya örnek verilebilir:

1) (قام القوم إلا حمارًا لم يقم) cümlesi; müstesnânın hükmü müstesnâ minh'in hükmünün nakizi olduğu halde farklı cinsten yapılmış istisnâya örnek verilebilir.

2) (قام القوم إلا حمارًا لم يخرج) cümlesi; hem karşıtı olmayan bir hüküm bulunduğu hem de farklı cinsten yapılmış istisnâya örnek verilebilir.

3) (قام القوم إلا زيِّداً لم يخرج) cümlesi ise; hem karşıtı olmayan bir hüküm bulunduğu hem de aynı cinsten yapılmış istisnâya örnek verilebilir.³⁶⁸

Karâfî; istisnânın muttasıl olması için müstesnâ ile müstesnâ minh olan lafızların benzer olmasını da şart görmemekte; müstesnâ minh olan lafzın, müstesnâ lafzını, şamil olmasını yeterli bulmaktadır. (رأيت الحيوان إلا الإنسان) cümlesindeki "hayvan" lafzı "insan" lafzına şamil olduğu için bu anlamda muttasıl istisnâdır. Dolayısıyla lafızların farklı

³⁶⁵ Şûşâvî, a.g.e., a.y.

³⁶⁶ Bk. Karâfî, *el-İkdü'l-manzûm*, II, 198; Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, s. 187; Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 383

³⁶⁷ Karâfî, *el-İstiğnâ*, a.y.

³⁶⁸ Bk. Şûşâvî, a.g.e., (2015), III, 28; Karâfî, *el-İkdü'l-manzûm*, II, 199

oluşu, istisnânın muttasıl olmasına engel değildir. Eğer (رأيت الإنسان إلا فرسا) örneğindeki gibi müstesnâ minh, müstesnâyı şâmil nitelikte değilse istisnâ munkatı' olacaktır.³⁶⁹

Ayrıca Kârâfî'ye göre istisnâ üslubunu kullanan kişinin “iradesi/ maksadı” da muttasıl istisnâ izlenimi veren cümleyi munkatı' istisnâya dönüştürmektedir. Örneğin cinsin fertlerinden bir kısmı; (رأيت إخوانك إلا زيدًا) örneğinde olduğu gibi, (إخوة) lafzından “uzun olanlar” mefhumunun mecazen kastedilmesi durumunda istisnâ munkatı' olmaktadır. Buna göre müstesnâ olan (زيد) lafzı, “kısa boylu” anlamına gelir ki, böylece istisnâ munkatı' olur. Çünkü (قصر) mefhumu, mütekellimin kastedtiği (طول) mefhumu ile aynı cinsten değildir.³⁷⁰

Kârâfî'den farklı olarak diğer usulcülere göre istisnâ üslubunu “munkatı” şeklinde niteleyebilmek için birtakım şartlar vardır:

1) Müstesnâ, müstesnâ minh'e mukarin olmalıdır. Buradaki mukarenetten maksat zikredildiği sırada müstesnânın, müstesnâ minh'in tevâbi'inden, yani maiyetinden olduğunu çağrıştırmasıdır. Bu şarta (جاء القوم إلا حمارًا) cümlesi örnek verilebilir. Bu cümledeki (حمار) kelimesi (قوم) kelimesi ile aynı cinsten olmamakla birlikte bu istisnâ üslubu tümünden geçersiz bir kullanım olmayıp munkatı' istisnâdır. (حمار) kelimesi zikredildiğinde (قوم) kelimesinin tevâbi'inden (maiyetinden) olduğu zımnen anlaşılmaktadır. Buna karşın örneğin (جاء القوم إلا الأكل) kullanımı hiçbir şekilde istisnâ üslubu olarak değerlendirilemez. Çünkü yiyecek anlamına gelen (أكل) kelimesi, “topluluğun” tevâbi'inden olarak anlaşılmaz.³⁷¹

2) Farklı cinslerden olsalar bile müstesnâ minh'in hükmü müstesnânın hükmünü kapsamalıdır. (صوتت الخيل إلا الحمير) cümlesi buna örnek verilebilir. Çünkü (صهلت الخيل إلا) “bütün hayvanlar için geçerli bir davranıştır. Buna karşın (صهلت الخيل إلا) (الحمير) cümlesi geçersiz bir kullanımdır. Çünkü “kişnemek” sadece “atlara” özgü bir davranıştır.³⁷²

3) Müstesnânın hükmü, istisnâ edatı cümlede (لكن) anlamına gelecek şekilde müstesnâ minh'in hükmüne aykırı olmalı³⁷³ başka bir deyimle “hükmü nefyetme bakı-

³⁶⁹ Karâfî, a.g.e., II, 206; ayrıca bk. Karâfî, *Nefâisül-Usûl*, II, 593

³⁷⁰ Karâfî, *el-İkdü'l-manzûm*, II, 208

³⁷¹ İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî, *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, I-III, thk.: Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1999, I, 308; Emîr Pâdişah, a.g.e., I, 283

³⁷² İbn Emîru Hâc, a.g.e., I, 308; Emîr Pâdişah, a.g.e., a.y.

³⁷³ Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 320; İbn Emîru Hâc, a.g.e., I, 308; Emîr Pâdişah, a.g.e., I, 283

mından müstesnâ, müstesnâ minh'e aykırı olmalıdır.³⁷⁴ Eğer istisnâ edatı; (لكن) anlamında değil de sözlük/hakiki anlamında kullanılırsa -ki bu durumda da iki öge arasında hüküm bakımından aykırılık söz konusudur- istisnâ muttasıldır. “(جاء القوم إلا حماراً)” cümlesinde her ne kadar kavmin gelişinden eşeğin gelişi anlaşılıyorsa da, istisnânın munkatı' oluşu böyle anlaşılmasını ortadan kaldırmaktadır.³⁷⁵

4) Müstesnâ minh'e aykırı olmakla birlikte müstesnânın kendisine has bir hükmü olmalıdır. (ما زاد إلا ما نقص) ve (ما نفع إلا ما ضر) cümleleri bu kısma örnek verilebilir. Her iki örnekte yer alan ilk (ما)'lar olumsuzluk edatı; ikinci (ما)'lar ise mastar olarak kullanılmaktadır. Cümlelerdeki fiillerin faileri gizli olup mefulleri hazfedilmiştir. Buna göre mezkûr cümleler (ما زاد فلان إلا نقصاً) ve (ما نفع فلان إلا مضرّة) şeklinde takdir edilebilir. Bu durumda müstesnâ durumunda olan (نقصاً) ve (مضرّة) kelimelerinin, müstesnâ minh'e aykırı bir hükme sahip oldukları anlaşılmaktadır.³⁷⁶

2.4.3.2.2.1.2.2. Munkatı' istisnâ hakiki istisnâ mıdır?

Muttasıl istisnânın “hakîkî istisnâ” olduğu yönünde ittifak eden âlimler; munkatı' türü için dilsel kullanım/lügat bakımından “istisnâ” denilmesi hususunda ihtilaf etmezken bu lafzın kullanımının hakiki mi yoksa mecâz mi olduğuna dair ihtilaf etmişlerdir.³⁷⁷ Âlimler “munkatı'” türünün “istisnâ” şeklinde adlandırılması hususunda “hakikidir”, “mecâzîdir” ve “ne hakikidir ne de mecâzîdir” şeklinde üç farklı yaklaşım ileri sürmüşlerdir.³⁷⁸

Bu tartışmanın, hukuki hükmün belirlenmesinde bir etkisinin olduğu inkâr edilemez. Şöyle ki, munkatı' istisnânın “hakiki” olduğunu kabul edenler, muttasıl istisnâ gibi hükme tesir edeceğini kabul etmiş olmaktadırlar. Buna göre muttasıl istisnâ için geçerli olan şartlar munkatı' istisnâ için de geçerli kabul edilmiş olacaktır. Örneğin -ileride de görüleceği üzere- tartışmalı bir mesele olan “matuf cümlelerden sonra gelen istisnâ”nın geçerliliğine dair belirlenmiş ilkeler sadece muttasıl istisnâ için değil munkatı' istisnâ için de geçerli olacaktır. Buna karşın diğer görüş sahipleri muttasıl istisnâ için geçerli olan şartları munkatı' istisnâ için zorunlu görmeyeceklerinden munkatı' istisnâ özelliği taşıyan “nass”ın, hukuki hükmü belirlemesi hususunda tevile ve yoruma daha fazla

³⁷⁴ Bâbertî, a.g.e., II, 207; Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî, *Şerhu Muhtasarî'l-Müntehâ*, I-III, thk.: Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl, y.y.: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004, III, 14

³⁷⁵ Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 320

³⁷⁶ Bâbertî, a.g.e., II, 207; ayrıca bk. İbn Emîr Hâc, a.g.e., I, 308; Emîr Pâdişah, a.g.e., I, 283; Îcî, a.g.e., III, 14

³⁷⁷ Îcî, a.g.e., a.y.

³⁷⁸ Bk. Hafnâvî, a.g.e., s. 369

müracaat edeceklerdir. Nitekim usul eserlerinde buna dair örnekler çokça bulunmaktadır.

2.4.3.2.2.1.2.2.1. Hakîkî istisnâ olduğunu savunanlar ve delilleri

Benimseyenleri arasında Ebû Bekr el-Bâkılânî³⁷⁹ gibi âlimlerin bulunduğu bu yaklaşıma göre munkatî' istisnâ, tıpkı muttasıl istisnâ gibi hakîkî bir istisnâdır. Bu görüşte olanlara göre nahiv âlimlerinin, istisnânın bu kısmını "istisnâ" şeklinde adlandırmalarından da anlaşılacağı üzere munkatî' istisnâyâ "mecâzî" denilmesini gerektirecek herhangi bir delil bulunmamaktadır.³⁸⁰

Munkatî' türünün "hakîkî" şeklinde nitelenmesinin nedenine dair bu görüşte olanlar iki gruba ayrılmaktadır. Bunlardan ilkinde göre munkatî' istisnâ, muttasıl istisnâ ile aralarındaki "lafzî benzerlik" nedeniyle "hakîkî" olurken diğerine göre "manevî benzerlik"* nedeniyle "hakikidir".

"Lafzî benzerlik" nedeniyle hakîkî olduğu görüşünde olanlar "muttasıl istisnâda müstesnânın hükmünün müstesnâ minh'in hükmünün kapsamından ihrâç edilmesi özelliğinin, munkatî' istisnâda ise müstesnânın hükmünün müstesnâ minh'in hükmüne aykırı olması özelliğinin bulunduğu"³⁸¹ gerekçesiyle "istisnâ" lafzının hem muttasıl hem de munkatî' türleri için kullanıldığını belirtmektedirler. Bilindiği üzere bir lafzın dilsel kullanımında aslolan "hakîkî" anlamıdır. Buna göre "muttasıl istisnâ" denilmesi hakikidir, 'munkatî' istisnâ denilmesi' mecâzîdir" şeklindeki iddia geçersiz olmaktadır. Bununla birlikte bu görüş sahipleri "manevi benzerlik nedeniyle hakikidir" görüşünde olanların "muttasıl ve munkatî' türlerine, aralarındaki manevi benzerlik nedeniyle istisnâ denildiği" iddiasını da geçersiz görmekteyiz. Çünkü onlara göre her iki tür arasında, "istisnâ" isminin kullanılmasını mümkün kılacak ölçüde manevi benzerliğin mevcudiyeti ve bu benzerliğin tespiti söz konusu değildir. Dolayısıyla aralarında "manevi benzerlik" değil "lafzî benzerlik" bulunmaktadır.³⁸²

"Aralarındaki manevî benzerlik nedeniyle hakikidir" görüşünde olanlar da tıpkı "lafzî benzerliği" esas alanlar gibi munkatî' istisnânın mecâzî görülmesini reddetmektedirler. Bununla birlikte lafzî benzerliği esas alanları; lafzî benzerliğin esas alınmasının

³⁷⁹ Bk. Bâkılânî, a.g.e., III, 139

³⁸⁰ Bk. Bâkılânî, a.g.e., a.y.; Zerkeşî, a.g.e., III, 281

* Hanefî usûl kaynaklarında "manevî benzerlik/مشتراك معنوي" kavramı yerine aynı anlama gelen (تواطؤ) kelimesi kullanılmaktadır. Bk. Bâbertî, a.g.e., II, 208 1 no'lu dipnot

³⁸¹ Ebü's-Senâ Şemsüddîn Mahmûd b. Abdîrahmân b. Ahmed el-İsfahânî, *Beyânul-Muhtasar Şerhu Muhtasarî'l-Müntehâ li'bnî'l-Hâcib fi Usûli'l-Fıkh*, I-III, thk.: Muhammed Mazhar Bekâ, 1.bs., Cide: Dârü'l-Medenî, 1406/1986, II, 249

³⁸² Bk. Hafnâvî, a.g.e., s. 370

kural dışı bir yaklaşım olması, bu tür benzerliğin ancak zaruret durumunda esas alınabileceği gerekçesiyle eleştirirler. Onlara göre “lafzî benzerliğin” esas alınma zarureti; ancak lafzın vazedilmesine uygun müşterek bir mananın bulunmaması halinde geçerlidir. Hâlbuki “lafzi benzerliği” esas almayı gerektirecek bir zaruret burada söz konusu değildir. Çünkü “istisnâ” lafzının, kullanılmasının uygun olduğu munkatî türü ile muttasıl türü arasında “müşterek” bir durum söz konusudur ki, bu “müşterek durum/ benzerlik” de istisnâ edatından sonra gelen kısmın hüküm bakımından edattan önce gelen kısma aykırı oluşudur. Buna göre “lafzi benzerlik” iddiası geçersiz olup “manevi benzerlik” iddiası geçerli olmaktadır.³⁸³

2.4.3.2.2.1.2.2.2. Mecâzî istisnâ olduğunu savunanlar ve görüşleri

Aralarında usulcülerden Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö. 476/1083),³⁸⁴ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), Gazzâlî (ö. 505/1111),³⁸⁵ Fahreddîn er-Râzî (ö.606/1210),³⁸⁶ Teftâzânî (ö.792/1390)³⁸⁷ ve nahivcilerden Rummânî (ö.384/994) gibi âlimlerin ekseriyetinin yer aldığı bu görüş sahiplerine göre munkatî türü için “istisnâ” lafzı mecazen kullanılır.³⁸⁸ Nitekim “istisnâ” lafzı “mutlak” olarak kullanıldığında bundan açıkça muttasıl olanı anlaşılır. Fukahanın da benimsediği üzere muttasıl olduğuna dair kanaatin oluşmasını engelleyen bir durum bulunmadığı sürece istisnâ üslubu hakkında “munkatî'dir” değerlendirilmesi yapılamaz.³⁸⁹

Bu görüş sahipleri arasında hangi bakımdan mecâzî olduğuna dair ayırmda bulunmayanlar olduğu gibi bulunanlar da vardır. Örneğin Teftâzânî şöyle bir ayırmda bulunmaktadır: “Aralarındaki benzerlik dolayısıyla her iki kısım için ‘istisnâ’ ve ‘müstesnâ’ lafızlarının hakiki anlamda kullanımı usulcüler arasında örf haline gelmiş olsa bile bu benzerlik, mezkûr lafızların kullanılması bakımındandır; yoksa cümlede ‘ihraç’ işlevi göstermeleri bakımından değildir. Dolayısıyla her iki kısımda kullanılan (يَا) edatı muttasıl istisnâda hakiki anlamında işlev görürken munkatî istisnâda mecâzî anlamda işlev görmektedir. Çünkü ona göre muttasıl istisnâ ‘ihraç’ amacıyla vazedilmiş iken bu amaç munkatî istisnâda söz konusu değildir. Başka bir deyimle muttasıl istisnadaki istisnâ

³⁸³ Hafnâvî, a.g.e., s. 371

³⁸⁴ Bk. Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf, *el-Lüma' fi usûli'l-fıkh*, thk.: Abdülkâdir el-Hatîb el-Hasenî, 1.bs., Tanca: Dârü'l-Hadîsi'l-Kittâniyye, 1434/2013, s. 140; Şîrâzî, *et-Tebşîra fi Usûli'l-Fıkh*, thk.: Muhammed Hasan Heyto, 1.bs., Dimaşk: Dârü'l-Fıkr, 1403/1983, s. 165

³⁸⁵ Bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl*, 1-II, thk.: Muhammed Abdurrahmân el-Mer'aşlî, 1.bs., Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1432/2011, II, 672

³⁸⁶ Bk. Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, s. 188

³⁸⁷ Bk. Teftâzânî, a.g.e., II, 69

³⁸⁸ Hafnâvî, a.g.e., s. 369; Zerkeşî, a.g.e., III, 271

³⁸⁹ İsfahânî, *Beyânu'l-Muhtasar*, II, 250

edatı cümlede ‘ihraç’ işlevi gösterdiği için ‘hakiki’; munkatı’ istisnâda ‘ihrâc’ işlevi göstermediği için ‘mecâzîdir.’”³⁹⁰

Bu görüş sahiplerine göre “(لكن) anlamına gelen”³⁹¹ (ألا) edatıyla birlikte müstesnâdan oluşan kısım müstakil bir cümle unsuru³⁹² olup müstesnâ ile müstesnâ minh arasında ne lafız ne de mana/hüküm bakımından herhangi bir ilişki bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu tür kullanımlar muttasıl istisnâ olarak değerlendirilemeyeceği gibi muttasıl istisnâyla ilgili hükümlere de tabi olamazlar. Çünkü bu görüş sahiplerine göre munkatı’ istisnâ görünümündeki cümlede yer alan (ألا) edatı (لكن) anlamına geldiğinde kendisinden önceki cümle ile irtibatlı olmayıp müstakil cümle konumundadır.

Bu görüş sahiplerinin dayandıkları deliller arasında şunlar bulunmaktadır:

a) Munkatı’ istisnâda “istisnâ” mefhumu bulunmadığı gibi böyle adlandırılmayı destekleyecek bir delil de bulunmamaktadır.

b) “İstisnâ” lafzı, mutlak olarak kullanıldığında, bundan munkatı’ istisnâ değil, sadece muttasıl istisnâ anlaşılır. Nitekim zihinde bir şeyin derhal oluşması, hakîkî anlamın varlığına işarettir. Dolayısıyla “istisnâ kavramı, munkatı’ türü için kullanıldığında mecâzî, muttasıl türü için kullanıldığında ise hakikidir.”³⁹³

c) “Lafzi benzerlik nedeniyle hakikidir” gerekçesi batıl, geçersiz bir gerekçedir. Çünkü munkatı’ istisnadaki müstesnâ, müstesnâ minh ile aynı cinsten değildir ki, müstesnânın müstesnâ minh’ten istisnâ edilmesi gereksin. Ayrıca “manevi benzerlik nedeniyle hakikidir” iddiası da doğru değildir. Eğer öyle olsa idi, aralarında mana bakımından var olan zorunlu benzerlik nedeniyle herhangi bir şeyin, ilgisi bulunmayan bir başka şeyden istisnâsı mümkün olacaktı. Ne var ki, Araplar her şeyin her şeyden istisnâ edilmesini geçerli görmemektedirler.³⁹⁴ Çünkü böyle olması durumunda birbiriyle ilgisi bulunmayan unsurların hiçbir kısıtlama olmaksızın birbirlerinden istisnâ edilmesi geçerli olurdu.

³⁹⁰ Bk. Teftâzânî, a.g.e., II, 69; benzer bir yaklaşım için bk. Neseffî, a.g.e., II, 127-128; Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 320

³⁹¹ Bk. Karâfî, a.g.e., a.y.; Karâfî, *Nefâisü'l-Usûl*, II, 593

³⁹² Bk. Zerkeşî, a.g.e., III, 282

³⁹³ Hafnâvî, a.g.e., s. 370

³⁹⁴ Bk. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 591; Zerkeşî, a.g.e., III, 282; benzer bir değerlendirme için bk. Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, III, 181

2.4.3.2.2.1.2.2.3. Ne hakîkî ne de mecâzî olduğunu savunanlar

Ebû Bekr el-Bâkîllânî (ö.403/1013)³⁹⁵ ve Mâzerî (ö.536/1141) gibi âlimlerin aktardığı bu görüşe göre munkatî' türü için "istisnâ" adlandırması ne mecazen ne de hakikaten mümkündür.³⁹⁶ Bu görüşte olan Cüveynî'nin de belirttiği üzere munkatî' istisnâ; kendisinde mana yönünden istisnâ anlamı bulunmadığı için "mecazen" istisnâ şeklinde değerlendirilemeyeceği gibi dilsel vaz' açısından bu şekilde bir isimlendirme bulunmadığı için de "hakikî" istisnâ şeklinde nitelendirilemez.³⁹⁷

Cüveynî'nin perspektifinden hareketle mesele (له علي ألف دينار إلا ثوبًا) cümlesi üzerinden şöyle izah edilebilir. Şâfiî'ye göre farklı cinsten olanların birbirinden istisnâ edilmesi caizdir. Şâfiî'nin farklı cinsten istisnâ yapılmasını caiz görmesi, munkatî' türü hakkında hakikî ya da mecâzî istisnâ denilmesi için iki açıdan gerekçe olarak sunulamaz. Çünkü ilk olarak verilen örnek ve örnekle ilgili değerlendirmeler fer'î bir mesele olup genelleştirilemez. İkinci olarak Şâfiî açısından bu örnekteki müstesnâ, (ثوب) kelimesinin bizzat kendisi değil takdir edilen (قيمة) kelimesidir. Dolayısıyla (ثوب) kelimesi yerine (قيمة) kelimesine müstesnâ denilmesi daha uygundur. Bizzat (ثوب) kelimesine "müstesnâ" denilemeyeceğine göre ne hakikî ne de mecâzî anlamda "istisnâ" veya "müstesnâ" lafzının kullanımı munkatî' türü için geçerlidir.³⁹⁸

2.4.3.2.2.1.2.3. Munkatî' istisnânın hükmü

Munkatî' istisnânın hükmü ile "istisnânın geçerli olma şartları" arasında ilişki bulunduğundan konuyla ilgili ulema arasındaki ihtilaflara "müstesnâ ile müstesnâ minh aynı cinsten olmalı" başlığı altında temas edilecektir.

2.4.3.2.2.1.2.4. Munkatî' istisnâya Kitap'tan örnekler

Cümledeki istisnâ üslubunun muttasıl veya munkatî' istisnâya delaletinin tespiti zorluğundan yukarıda bahsedilmişti. Karâfi'nin de dikkat çektiği şartlar doğrultusunda Kur'an'daki kimi âyetlerle ilgili olarak muttasıl mı munkatî' mi olduğuna dair tartışmaların varlığı, konunun tespitinin zorluğunu da göstermektedir. Bazı âyetler bağlamında bu tartışmaya ışık tutulması yerinde olacaktır.

³⁹⁵ Bk. Bâkîllânî, a.g.e., III, 139

³⁹⁶ Zerkeşî, a.g.e., III, 282; Hafnâvî, a.g.e., s. 371; ayrıca bk. Birmâvî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdiddâim b. Mûsâ el-Askalânî, *el-Fevâidü's-Seniyye fî Şerhi'l-Elfiyye*, I-V, thk.: Abdullâh Ramazân Mûsâ, 1.bs., Medîne: Mektebetü Dârü'n-Nasîha, 1436/2015, IV, 1517

³⁹⁷ Bk. Cüveynî, *Kitâbü't-telhîs*, II, 73-74

³⁹⁸ Bk. Cüveynî, a.g.e., II, 74

i) (الموت) kelimesi müstesnâ (لا يذوقون فيها الموت إلا الموتة الأولى)³⁹⁹ âyetinde yer alan (الموت) kelimesi müstesnâ minh, (الموتة الأولى) ise müstesnadır. Müstesnâ her ne kadar müstesnâ minh ile aynı cinsten ise de müstesnâda müstesnâ minh'in hükmüne aykırı bir hüküm bulunmamaktadır. Dolayısıyla buradaki istisnâ munkatı'dır. Çünkü müstesnâ minh'in hükmü "cennette ölümün tadılmamasıdır." Cennette ölümün tadılmaması hükmünün karşıtı/ nakizi ise cennette ölümün tadılmasıdır. Ne var ki müstesnâda, cennette ölümün tadılması hükmü yerine "dünyada ölümün tadılması" hükmü bulunmaktadır. Muttasıl istisnânın şartlarından biri olan "hükmün nakizi/ karşıtı" olma şartı burada gerçekleşmediği için istisnâ munkatı'dır.⁴⁰⁰

Hükmün nakizi olup olmaması bakımından; somut bilgi kaynakları arasında kabul edilen "tatma" duyusunu esas alarak bu âyetin munkatı' hükmünde olduğunu kabul eden Karâfi; "tatma" lafzının, "bir şeyin şuurunda olma ve o şey hakkında bilgi sahibi olma" anlamlarına gelen "idrak etme" anlamında da değerlendirilebileceğini, dolayısıyla istisnânın muttasıl hükmünde olabileceğini belirtmektedir. Buna göre âyet (لا يعلمون فيها (الموت إلا الموتة الأولى) anlamına geleceğinden istisnâ muttasıl hükmündedir.⁴⁰¹ Karâfi'nin de farklı perspektiflerden bu âyeti ele alması ve istisnânın şu bakımdan muttasıl, şu bakımdan munkatı' olduğu şeklindeki yorumu, istisnânın kısımlarını tespit etmenin ne kadar girift bir mesele olduğunu; dolayısıyla hukuki hükme mesnet teşkil edecek olan istisnâ üslubunun bulunduğu nassın dikkatlice ve etraflıca ele alınması gerektiğini göstermektedir.

ii) (لا تأكلوا أموالكم بينكم بالباطل إلا أن تكون تجارة)⁴⁰² âyetinde ne müstesnâ müstesnâ minh ile aynı cinstendir ne de müstesnânın hükmü müstesnâ minh'in hükmüne aykırıdır, yani müstesnâ minh'in hükmünün nakizidir. Şöyle ki: (لا تأكلوا أموالكم بينكم بالباطل) cümlesinin nakizi "batıl yolla yiyecek" demektir. Çünkü ilk cümle selbî (olumsuz) iken nakizi olan cümle veya mefhum icâbî (olumlu) olmak durumundadır. Ne var ki Allah Teâlâ "batıl yolla yiyecek" şeklinde bir hüküm vermemektedir. Aksine nakizi olmayan bir başka şeyi hükmetmektedir. Buna göre âyet; "malların ticaret malları olması durumunda haklı bir sebebe binaen o malları yiyecek." anlamına gelmektedir. Bu anlam ise "aranızdaki malları batıl yolla yiyecek" ifadesinin nakizi olmayıp zıddıdır. Nakizi olmayan bir şey ile hüküm verildiği için buradaki istisnâ munkatı' olmaktadır.⁴⁰³

³⁹⁹ ed-Duhân, 44/56

⁴⁰⁰ Bk. Karâfi, *el-İstiğnâ*, s. 384; Karâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, s. 188; Karâfi, *Nefâisü'l-Usûl*, II, 589

⁴⁰¹ Bk. Karâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, a.y.; Karâfi, *Nefâisü'l-Usûl*, II, 590

⁴⁰² el-Bakara, 2/188

⁴⁰³ Karâfi, *el-İstiğnâ*, a.y.; ayrıca bk. Karâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, s. 187; Karâfi, *Nefâisü'l-Usûl*, a.y.

iii) (وما كان لمؤمن أن يقتل مؤمناً إلا خطأ)⁴⁰⁴ âyetinde de müstesnâ minh'in nakizi olan hüküm gerçekleşmediği için istisnâ munkatî'dir. Çünkü (ما كان لمؤمن أن يقتل) ifadesinin nakizi (كان لمؤمن أن يقتل) mefhumudur. Hâlbuki Allah Teâlâ bu şekilde hükmetmemektedir. Çünkü (لكم أن تفعلوا) kelimesindeki (ل) "ibaha/ mubahlık" bildirir. Örneğin Allah Teâlâ'nın (لكم أن تفعلوا) şeklindeki emri hem izin hem de mubahlık ifade eder. "Hataen öldürme" ise mubah olmayıp affedilen bir şeydir. Hataen, unutarak veya uykuda iken yapılan bir şey gibi affedilmiş olan durumlar hakkında "mubahtır" veya "haramdır" hükmü verilemez.⁴⁰⁵

2.4.3.2.2.2. Müstesnâ minh itibariyle istisnâ kısımları

Müstesnâ minh unsuru esas alınarak yapılan farklı⁴⁰⁶ taksimat bulunmakla birlikte özgünlüğüne binaen bu kısımda Karâfî tarafından yapılan taksimata değinilecektir.

İstisnâ kimi zaman telaffuz edilenlerden gerçekleşir ki, en yaygın olan kullanımı budur. (قام القوم إلا زيداً) cümlesindeki (زيد) lafzı, telaffuz edilen (قوم) lafzından müstesnadır. Kimi zaman da telaffuz edilmeyenlerden gerçekleşir. Özetle bu bakış açısına göre istisnâ on durumda gerçekleşir. Bunlardan iki tanesi telaffuz edilenlere ait iken sekiz tanesi ise telaffuz edilmeyenlere aittir.⁴⁰⁷

2.4.3.2.2.2.1. Telaffuz edilenlerden yapılan istisnâ

2.4.3.2.2.2.1.1. Ahkâmdan yapılan istisnâ

Ahkâmdan yapılan istisnâ; telaffuz edilen fiil veya fiil anlamına gelen lafızların ifade ettiği hükümden yapılan istisnâ demektir. Fiilin hükümünden yapılan istisnâyâ (قام (القوم إلا زيداً); ism-i fâil veya ism-i mef'ûl türünden fiil gibi amel eden lafızların hükümünden yapılan istisnâyâ ise (كل رجل قائم إلا زيداً) veya (كل رجل مكرم إلا زيداً) cümleleri örnek verilebilir.⁴⁰⁸

2.4.3.2.2.2.1.2. Sıfatlardan yapılan istisnâ

"Sıfatlardan yapılan istisnâyı şöyle tespit etmek mümkündür: Öncelikle herhangi bir sıfatla nitelenmiş mevsuf kullanılır ardından da bu sıfatın bir türü veya sıfatın mütealliklerinden biri ya da sıfatın tamamı mevsuftan istisnâ edilir. Bu durumda sıfattan yapılan istisnâyı hükümden yapılan istisnâdan ayırt etmek gibi bir problem teşekkül eder"⁴⁰⁹ diyen Karâfî, bu problemi gidermek adına şöyle demektedir: "Hükümden yapı-

⁴⁰⁴ en-Nisâ, 4/92

⁴⁰⁵ Bk. Karâfî, *el-İstiğnâ*, a.y.

⁴⁰⁶ Zebyânî, a.g.e., s. 46

⁴⁰⁷ Hafnâvî, a.g.e., s. 379

⁴⁰⁸ Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 581; Hafnâvî, a.g.e., s. 379

⁴⁰⁹ Karâfî, a.g.e., s. 582

lan istisnâ ile sıfattan yapılan istisnâ arasındaki fark şudur: Eğer sen sıfatın bir takım özelliklerini mevsuftan istisnâ edersen hükümden yapılan istisnâ söz konusu olur. (كَلَّ) cümlesinde, ilk mevsuf/ nitelenen kelime olan (أحد) lafzından, nitelenenlerden biri olan (زيد) lafzı istisnâ edilmiştir ki, hükümden (yani “gelme” hükmünden) yapılan istisnâ söz konusudur. Buna karşın eğer, sıfatın tamamını istisnâ eder ve zıddına işaret etmek suretiyle mevsufu, zikredilen sıfat dışındaki bir şeyle nitelersen bu durumda sıfattan yapılan istisnâ söz konusudur. (مررت بالمتحركين إلا المتحركين) cümlesindeki “hareket etme” sıfatı, bütün olarak mevsufundan izale edilmiş olup mevsuf olan kelime hareketsizlikle nitelenmiş olmaktadır.”⁴¹⁰

Özetle sıfattan yapılan istisnâ kendi içinde üç kısma ayrılmaktadır:⁴¹¹

i) Sıfatın mütealliklerinden birinin istisnâ edilmesi. (قاتل ابن البتول إلا علياً.....) beyti bu kısma örnek verilebilir. Bu beyitte geçen (بتول) lafzı Hz. Fatıma için kullanılmıştır. Bu lafzın müteallikleri arasında “dengi olanlar” sıfatı bulunduğu gibi “eşler” sıfatı da bulunmaktadır. Buradaki (بتول) lafzı, hem “dengi olanlar”dan munkatı’ olması hem de “başka kocalar”dan munkatı’ olması anlamlarına gelmektedir. Ki burada mütealliklerden biri olan “diğer kocalar”dan munkatı’ olması kastedilmektedir.⁴¹²

ii) Sıfatın türlerinden bir kısmının istisnâ edilmesi. (أفما نحن بميتين إلا موتتنا الأولى)⁴¹³ âyeti bu kısma örnek verilebilir. Farklı ölüm türleri bulunmakla birlikte müstesnâ olan “ilk ölüm” ifadesi ‘âm lafız ve müstesnâ minh olan “ölüm” ifadesinin türlerinden biridir.⁴¹⁴

iii) Hiçbir şey geride kalmayacak şekilde sıfatın tamamının istisnâ edilmesi. (أنت) cümlesi bu kısma örnek verilebilir. Örneğe dikkat edilirse burada müstağrak istisnâ* söz konusudur.⁴¹⁵

2.4.3.2.2.2. Telaffuz edilmeyenlerden yapılan istisnâ

Karâfi, telaffuz edilmeyenlerden yapılan istisnâyı sekiz başlık altında ele almaktadır.

⁴¹⁰ Karâfi, a.g.e., a.y.

⁴¹¹ Hafnâvî, a.g.e., s. 380-381

⁴¹² Bk. Karâfi, a.g.e., s. 583

⁴¹³ es-Saffât, 58-59

⁴¹⁴ Bk. Karâfi, a.g.e., s. 587 vd.

* İstisnânın sıhhat şartları başlığı altında ele alınacaktır.

⁴¹⁵ Bk. Hafnâvî, a.g.e., s. 381. Müstağrak istisnâ konusunda “istisnânın sahih olma şartları” başlığı altında detaylı bilgi verilecektir.

2.4.3.2.2.2.1. Sebepden yapılan istisnâ

Sebepden yapılan istisnâyâ (وما هم بضارين به من أحد إلا بإذن الله)⁴¹⁶ âyeti örnek verilebilir. Bu âyetteki istisnâ, sebeplerden gerçekleşmiştir. Çünkü müstesnâda, sebep anlamında kullanılan (ب) harfi bulunmaktadır. Buna karşın cümlede müstesnâ minh yer almamaktadır/ telaffuz edilmemiştir. Müstesnâ olan (بإذن الله) lafzındaki (ب) harfinden hareketle (بسبب من الأسباب) ifadesi müstesnâ minh olarak takdir edilmektedir. Buna göre âyet (ما هم بضارين بالسحر من أحد بسبب من الأسباب إلا بإذن الله) şeklinde takdir edilir. Başka bir deyimle “mevcut sebebin (yani, Allah’ın izin vermesi sebebinin) kolaylaşması durumunda sihir vasıtasıyla/ sebebiyle zarar gerçekleşir, değilse kesinlikle zarar hâsıl olmaz” anlamı anlaşılır. Buradaki istisnâ; muttasıl olma şartlarını –ki bunlar da a) aynı cinsten olma ve b) müstesnâda karşıt hükmün bulunması şartlarıdır- taşıdığı için de muttasıl istisnâ hükmündedir.⁴¹⁷

2.4.3.2.2.2.2. Şarttan yapılan istisnâ

Hz. Peygamber’in şu hadislerini bu tür istisnâyâ örnek vermek mümkündür: (لا تتبعوا الذهب بالذهب إلا مثلا بمثل) ve (لا صلاة إلا بطهور), (نكاح إلا بولي). Bu ve benzeri ifadelerdeki kullanımlar, (إلا) edatından sonra zikredilenlerin varlığı, edattan önce zikredilenin varlığını kesinlikle ilzam etmemektedir. Nitekim varlığı bir başka şeyin varlığını gerektirmeme özelliği “şart” unsuruna aittir. Dolayısıyla abdestli olduğu zaman namaz kılma, veli bulunduğu sırada nikâh kıyma veya denkleğin bulunması esnasında bey’ akdinin gerçekleşmesi gibi bir zorunluluk mevcut değildir. Bu ve benzeri türden cümlelerde şartlardan yapılan istisnâ söz konusudur.⁴¹⁸ Örneğin (لا نكاح إلا بولي) ifadesi Hanefiler dışındaki cumhura göre (لا نكاح صحيح إلا بولي) şeklinde anlaşıldığı için velinin bulunması nikâhın geçerli olması için şarttır.⁴¹⁹

2.4.3.2.2.2.3. Mâni’den yapılan istisnâ

(لا تسقط الصلاة عن المرأة إلا) , (لا يمتنع الميراث إلا بالقتل أو الرق أو الكفر) , (لا تسقط الزكاة إلا بالدين) cümleleri bu kısma örnek verilebilir ki bu örneklerde (إلا)’dan sonra gelen kısım için “yokluk/bulunmama” hükmü verilir. Buna göre edattan sonra zikredilen nitelikler mevcut durumda bulunur. Başka bir deyimle yukarıdaki ifadeleri şu şekilde takdir etmek mümkündür: (لا يمتنع) (لا يمتنع الميراث إلا بالقتل); (تسقط) (لا تسقط الزكاة إلا بالدين)

⁴¹⁶ el-Bakara, 2/102

⁴¹⁷ Bk. Karâfî, a.g.e., s. 589; Hafnâvî, a.g.e., s. 381

⁴¹⁸ Bk. Karâfî, a.g.e., s. 616

⁴¹⁹ Bk. Hafnâvî, a.g.e., s. 381

(تسقط الصلاة إلا بالحیض) cümlesi (تسقط) anlamına gelir.⁴²⁰ Mevcut cümlelerle ilgili takdirin/ kabulün “menfi cümleden yapılan istisnâ müsbettir” kuralına dayandırıldığı söylenebilir.

Karâfi hem sebep hem şart hem de mani'den yapılan istisnâlarda ortak bir noktanın varlığına, yani (إلا) edatından önce gelen cümlelerin menfi olarak kullanılmasına dikkat çekmektedir. Bununla birlikte edattan sonra sebebin varlığı durumunda hükmün varlığı; mani'in varlığı durumunda hükmün yokluğu gerekirken şartın varlığı durumunda hükmün varlığı veya yokluğu birbirine eşittir.⁴²¹

2.4.3.2.2.2.4. Mahalden yapılan istisnâ

Umumi anlama sahip olan her türlü lafızdan “tür” veya “şahsın” kapsam dışı bırakılması durumunda “mahalden yapılan istisnâ”dan bahsedilebilir. Nitekim külli nitelikteki her bir anlam o türün veya şahsın bir “parçası”dır. Dolayısıyla “şahıs” veya “tür” özelliği taşıyan her bir lafız; cinsi, türü veya sınıfı olduğu umumi lafzın mahallini oluşturur. Örneğin “insan” lafzı, “hayvan” lafzının; “adam” lafzı, “insan” lafzının; “Zeyd” lafzı, ise “mücessem”, “uyuyan”, “hayvan”, “insan”, “adam” lafızlarının mahalli konumundadır. Çünkü “Zeyd” lafzı bu mefhumların/ niteliklerin hepsini barındırmaktadır.⁴²²

⁴²³(قد كانت لكم أسوة حسنة في إبراهيم والذين معه...إلا قول إبراهيم لأبيه) âyeti bu kısma örnek verilebilir. Bu âyette Allah Teâla, külli bir mefhum olan (أسوة حسنة) durumunun güzel olduğuna hükmetmektedir. Ancak ardından âyette İbrahim'in (a.s.) babasına söylediği “Andolsun senin için mağfiret dileyeceğim” sözü –ki müstesnâ olan (قول) lafzı (أسوة حسنة) lafzının mahallerinden birini teşkil etmektedir- istisnâ edilmiştir.⁴²⁴

2.4.3.2.2.2.5. Zamandan yapılan istisnâ

İstisnânın, zamandan yapılıp yapılmadığı (إلا) edatından sonra kullanılan kelimenin niteliğine göre belirlenebilir. Şöyle ki, zikredilen kelime ya zaman anlamı taşımakta veya gerçekleşmesi zamana bağlı olmakta ya da zamanın sıfatı niteliğinde olabilmektedir. ⁴²⁵(وما اختلف الذين أوتوا الكتاب إلا من بعد ما جاءهم العلم) âyeti bu kısma örnek verilebilir. Bu âyette zaman anlamı taşıyan (من بعد ما) ifadesi istisnâ edatından sonra gelmekte; ne var ki müstesnâ minh cümlede bulunmamaktadır. Bununla birlikte âyet şöyle takdir edi-

⁴²⁰ Karâfi, a.g.e., s. 617

⁴²¹ Bk. Karâfi, a.g.e., a.y.

⁴²² Karâfi, a.g.e., s. 619

⁴²³ el-Mümtehine, 60/4

⁴²⁴ Bk. Karâfi, a.g.e., s. 619

⁴²⁵ Âl-i İmrân, 3/19

lebilir: (ما اختلفوا في زمن من الأزمنة إلا في الزمان المتأخر عن مجيء العلم) “Onlar, bilginin gelmesinin geciktiği zaman dışındaki hiçbir zamanda ihtilaf etmemişlerdir.”⁴²⁶

2.4.3.2.2.2.6. Mekândan yapılan istisnâ

İstisnânın; mekândan gerçekleşip gerçekleşmediği, istisnâ edatından sonra kullanılan kelimenin niteliğine göre; yani mekân anlamında kullanılan bir kelimenin veya gerçekleşmesi ancak bir mekânda mümkün olan bir kelimenin kullanımına göre belirlenir. (سرتٌ إلا أمامك أو يسارك) cümlesini buna örnek vermek mümkündür. Bu örnekte müstesnâ olarak kullanılan kelime bizzat mekân anlamı taşıyan kelime olup cümlede müstesnâ minh yer almamaktadır. Buna göre cümlenin (سرت البقعة أو المسافة إلا أمامك) şeklinde takdir edilmesi mümkündür. Ayrıca bu cümle, unsurların aynı cinsten olmaları nedeniyle muttasıl istisnâ hükmündedir.⁴²⁷

2.4.3.2.2.2.7. Ahvalden yapılan istisnâ

İstisnâ edatından sonra bizzat “durum” anlamına gelen veya gerçekleşmesi belli bir durumda mümkün olan bir kelimenin kullanılması ile bu tür istisnânın yapılması mümkündür. (أولئك ما كان لهم أن يدخلوها إلا خائفين)⁴²⁸ âyeti bu kısma örnek verilebilir. Âyette müstesnâ olan (خائفين) kelimesi “durum” anlamında kullanılan bir kelimedir ve müstesnâ minh ögesi cümlede yer almamaktadır. Buna göre cümle şöyle takdir edilebilir: (لا يدخلوها) “Korku hali dışındaki hiçbir durumda oraya girmeyin.”⁴²⁹

2.4.3.2.2.2.8. Mutlak varlıktan yapılan istisnâ

Bu kısmı “telaffuz edilmeyenlerden yapılan istisnâ kısımlarından sekizincisi olup en kapsamlı olanı” şeklinde niteleyen Karâfî bu kısım için (إن هي إلا أسماء سميتوها أنتم)⁴³⁰ âyetini örnek vermektedir.⁴³¹ Âyet zımnen “putlar için kullanılan soyut lafızlar hariç putların hiçbir gerçekliği bulunmamaktadır” anlamına gelmektedir. Âyette yer alan (أسماء) lafzı, mübalağalı olarak mutlak varlıktan istisnâ edilmiştir ki; buna göre putların varlığından, ancak lafzın kullanılması durumunda bahsedilebilir.⁴³² Burada kendisi için kullanılan isim veya lafızların mevcudiyetinin, her zaman için o şeyin somut varlığını gerektirmeyeceği; dolayısıyla o şeyin adının kullanılmasının, o şeyin kesin olarak mevcut olduğu anlamına gelmeyeceği gerçeğine dikkat çekilmektedir.

⁴²⁶ Bk. Karâfî, a.g.e., s. 621

⁴²⁷ Bk. Karâfî, a.g.e., s. 627

⁴²⁸ el-Bakara, 2/114

⁴²⁹ Bk. Karâfî, a.g.e., s. 628

⁴³⁰ en-Necm, 53/23

⁴³¹ Karâfî, a.g.e., s. 656

⁴³² Hafnâvî, a.g.e., s. 383

Yukarıda bahsi geçen sekiz kısımda istisnâ bizzat zikredilmemiş olsa da müstesnânın fert olarak zikredilmiş olması o ferdin – zikredilmeyen – cinsinin varlığına delalet etmektedir. Dolayısıyla bu kullanım türlerinde müstesnâ minh bizzat zikredilmemiş olsa bile aynı cinsin ve zıt hükümlerin mevcudiyeti bu istisnâ türlerinin muttasıl olduğunu göstermektedir.⁴³³

2.4.4. İstisnânın Sahih Olma Şartları

Usulcüler, istisnânın geçerli/ sahih olması için birtakım şartlar ileri sürmüşlerdir. Bunların üç tanesi üzerinde ittifak ederlerken bazıları bu şartların yanısıra kendilerine göre özel şartlar ileri sürmüşlerdir.

Üzerinde ittifak edilen şartlar şunlardır:

- a) Müstesnânın muttasıl olması,
- b) Müstesnâ ile müstesnâ minh'in aynı cinsten olması,
- c) Müstesnânın müstağrak olmaması.

Kendilerine özgü ileri sürdükleri şartlar arasında şunlar bulunmaktadır:

- a) Müstesnâ ile müstesnâ minh aynı kişiden sadır olmalı,
- b) Müstesnâ minh nekre olmamalı,
- c) Müstesnâyâ niyet edilmeli,⁴³⁴
- d) İstisnâ edatından önce atıf harfi kullanılmamalı.⁴³⁵

2.4.4.1. İttifak Edilen Şartlar

2.4.4.1.1. Müstesnâ ile müstesnâ minh muttasıl olmalı

Ulemâ, müstesnâ ile müstesnâ minh'in muttasıl olması meselesinde iki farklı yaklaşım sergilemektedir.⁴³⁶

2.4.4.1.1.1. Müstesnâ, müstesnâ minh'e muttasıl olmalı

Usul eserlerinde hem "istisnânın kısımları" hem de "istisnânın şartları" bahislerinde kullanılan "muttasıl" kavramı her iki kısımda da aynı anlamda kullanılmamaktadır. "İstisnânın kısımları"nda "müstesnâ ile müstesnâ minh'in aynı cinsten olması" anlamın-

⁴³³ Bk. Hafnâvî, a.g.e., s. 384

⁴³⁴ Bk. Meryem binti Râşid Sâlih et- Temîmî, *Edilletü Tahsîsi'l-Âmi'l-Muttasıla 'İnde'l-Usûliyyîn*, 1.bs., ed-Dammâm: Mektebetü'l-Mütenebbî, 1436/2015, s. 73

⁴³⁵ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîf*, III, 293

⁴³⁶ Hafnâvî, a.g.e., s. 385

da kullanıldığı gibi bazı Hanefî usûl eserlerinde “(لَا) edatının cümleye ihrâc anlamı katması durumunda gerçekleşen istisnâ⁴³⁷ anlamında; “istisnânın şartları”nda ise “müstesnâ ile müstesnâ minh’in zaman/ lafız bakımından bitişik olması” anlamında kullanılmaktadır.

2.4.4.1.1.1.1. Muttasıl olmasını gerekli görenler

Fakihlerin genelinin icmâ ettiği⁴³⁸ bu görüşe göre müstesnâ; müstesnâ minh’e ya lafız cihetiyle muttasıl olmalı ya da lafzen muttasıl hükmünde olmalıdır. Burada “lafzen muttasıl hükmünde” olmaya, müstesnâ minh zikredildikten sonra öksürme, hapşırma veya soluklanma gibi örf bakımından önemsiz sayılabilecek fasılaların verilmesi örnek verilebilir. Kendilerinden kaçınılması mümkün olmadığı ve örf bakımından fasıla/kopukluk sayılmadıkları gerekçeleriyle bu tür davranışlar; istisnânın munfasıl olmasının, yani müstesnâ ile müstesnâ minh arasında fasıla olarak girmesinin nedeni kabul edilmemektedir. Buna karşın (رَأَيْتَ الْقَوْمَ) dedikten bir ay sonra (إِلَّا زَيْدًا) denilmesi örneğinde olduğu gibi her iki öge arasında örf bakımından fasıla/ kopukluk sayılabilecek bir kelam kullanılır ya da durum yaşanırsa bu takdirde istisnâ üslubu muttasıl değil munkatı’ hükmünde olacak; dolayısıyla istisnâ hem geçersiz kabul edilecek hem de hükme mesnet teşkil etmeyecektir.⁴³⁹ Nitekim nasıl ki mübteda ile haberini, şart ile cevabını, hal ile sâhibü’l-hâlini, mümeyyez ile mümeyyizi birbirinden kopuk kullanmak nahiv açısından bir anlam ve hüküm ifade etmiyorsa müstesnâ minh ile müstesnâyı fasıllı olarak zikretmek de anlam ve hüküm ifade etmemektedir. Buna göre örneğin bir kimse karısına (أَنْتِ طَالِقٌ ثَلَاثًا) dedikten bir süre sonra (إِلَّا وَاحِدَةً) dese veya (لَهُ عَلَيَّ عَشْرَةٌ دَرَاهِمٍ) ikrarında bulunduktan bir saat sonra (إِلَّا دَرَاهِمًا) dese hukuki bakımdan geçersiz olacaktır,⁴⁴⁰ yani ilk örneğe göre kişinin eşi üç talakla boşanmış olacak, ikinci örneğe göre ise ikrarda bulunan kişi on dirhemi ödemekle yükümlü olacaktır.

Eğer mevcut fasıla önemsiz kabul edilecek türden olursa istisnânın, muttasıl olarak değerlendirilmesi mümkündür. Örneğin Ahmed b. Hanbel, yemin edilirken veri-

⁴³⁷ Bk. Emîr Pâdişah, a.g.e., I, 282; İbn Emîru Hâc, a.g.e., I, 308

⁴³⁸ Abdülaziz el-Buhârî, a.g.e., III, 176; Sem’ânî, a.g.e., I, 437

⁴³⁹ Bk. Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 327; Hafnâvî, a.g.e., s. 385; Temîmî, a.g.e., s. 74; İbn Kudâme, a.g.e., II, 84; Kelvezânî, a.g.e., II, 73; Bâbertî, a.g.e., II, 218-219; Zerkeşî, a.g.e., III, 284

⁴⁴⁰ Bk. Ebü’r-Rebî Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Sa’îd et- Tüfî, *Şerhu Muhtasari’-Ravza*, I-III, thk.: Abdullâh b. Abdilmuhsîn et-Türkî, 2.bs., el-Memleketü’l-Arabiyyeti’s-Su’ûdiyye: Vizâretü’ş-Şuûnî’l-İslâmiyyeti ve’l-Evkâf ve’d-Da’ve ve’l-İrşâd, 1419/1998, II, 590; Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 327

len aranının önemsiz bir zaman dilimini teşkil etmesi ya da başka bir konunun kelama dâhil edilmemesi durumunda yeminin geçerli olacağını kabul etmektedir.⁴⁴¹

2.4.4.1.1.1.2. Esas aldıkları deliller

a) Allah Teâlâ'nın (c.c.) (وَخَذَ بِيَدِكَ ضَعْفًا فَاصْرَبْ بِهِ وَلَا تَحْنُثْ)⁴⁴² âyeti ile Eyyûb'a (a.s.) yol göstermiş olması. Bu âyette, Allah Teâlâ (c.c.), Eyyûb'un (a.s.) bir demet alarak eşine vurması davranışını, yeminini tutmasına bir yöntem kılmıştır. Şayet istisnânın zaman yönünden tehiri caiz olsaydı Allah Teâlâ (c.c.) O'na böyle bir yol göstermezdi.⁴⁴³ Nitekim Eyyûb (a.s.) hastalığında, eşine yüz değnek vuracağına dair yemin etmişti. Âyette yer alan (وَلَا تَحْنُثْ) ifadesi; yemin ederken yapılan istisnânın, sonraya bırakılması durumunda yemini geçersiz kılmayacağına delalet etmektedir.⁴⁴⁴

b) Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ait olan (مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ فَرَأَى غَيْرَهَا خَيْرًا مِنْهَا فَلْيَكْفُرْ عَنْ يَمِينِهِ)⁴⁴⁵ hadisi. Bu hadise göre yemin eden kişinin önünde tek seçenek bulunmaktadı; o da kefarete ödemesidir. Hâlbuki başka rivayetlerde⁴⁴⁶ yeminde istisnâ yapılması, yani yemin ederken "inşallah" lafzının kullanılması durumunda yemin bozulmayacağı için kişinin kefarete ödemesi gerekmez. Ne var ki yukarıdaki hadiste buna temas edilmemiştir. Dolayısıyla şayet munfasıl istisnâ geçerli olsaydı Hz. Peygamber (s.a.v.) hadiste bunu tavsiye ederdi. "O'nun (s.a.v.) böyle bir tavsiyede bulunmaması müstesnâ ile müstesnâ minh arasında fasılanın bulunmasının caiz olmadığına delalet etmektedir."⁴⁴⁷

c) Bilindiği üzere insanlar doğru ve yalan söyleme noktasında bir değillerdir. Doğruyu söylemeyi alışkanlık edinenler arasında yalan söyleyenler bulunduğu gibi tersi de mümkündür. Buna göre istisnâda fasıla caiz olsa idi ne doğruyu söyleyenin doğruluğu ne de yalan söyleyenin yalanı belirlenebilirdi; bu doğrultuda ne edilen yemine ne verilen söze ne de yapılan tehdide güven hâsil olurdu. Hukuk güvenliği açısından ise ne nikâh akdi ne bey' akdi ne de icâre akdi gibi muamelata dair meselelerin geçerliliğini

⁴⁴¹ Bk. İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî, Ebû Bekr Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz, *Şerhu'l-Kevkebi'l-Münîr*, I-IV, thk.: Muhammed ez-Zuhaylî – Nezîh Hammâd, Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1413/1993, III, 300; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, a.g.e., I, 661; İbn Kudâme, a.g.e., II, 85

⁴⁴² Sâd, 38/44

⁴⁴³ Hafnâvî, a.g.e., s. 386; bk. Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 328; Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., III, 177

⁴⁴⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el- Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XXIV, thk.: Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî, 1.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/2006, XVIII, 220; Temîmî, a.g.e., s. 80

⁴⁴⁵ Müslim, "el-Eymân ve'n-Nüzûr", 11; İbn Mâce, "Keffârât", 7; Tirmizî, "en-Nüzûr ve'l-Eymân", 6

⁴⁴⁶ Bk. Tirmizî, "en-Nüzûr ve'l-Eymân", 7

⁴⁴⁷ Bk. Hafnâvî, a.g.e., s. 386-387; Temîmî, a.g.e., s. 80; Âmidî, a.g.e., II, 354; Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 328; Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., III, 177; İsfahânî, *Beyânu'l-Muhtasar*, II, 268

ilzam edecek bir durum söz konusu olurdu.⁴⁴⁸ Açıkçası munfasıl istisnânın hüküm ifade edeceğini kabul etmek şeri tasarrufların geçersizliğine neden olacaktır.⁴⁴⁹

d) Dilsel açıdan dil uzmanları, aralarında fasıla bulunan müstesnâ ve müstesnâ minh'ten oluşan cümle yapısını kurallı bir cümle türü olarak kabul etmedikleri gibi böyle bir cümle yapısını Arap kelimelerinden saymamaktadırlar. Bundan dolayı şayet bir kimse (رأيت بني تميم) (ألا درهما) dedikten bir ay veya bir sene sonra (ألا زيدا) deyip de bir ay sonra (ألا زيدا) demiş olsa böyle bir kullanım ne istisnâ üslubu ne de sahih bir kelam olarak değerlendirilir.⁴⁵⁰ Benzer şekilde (رأيت زيدا) dedikten bir ay sonra (أكرم زيدا) dedikten bir ay sonra (إن دخل داري) dese böyle bir kullanımı şart olarak kabul etmemektedirler. Dolayısıyla mübteda ile haber, şart ile ceza arasında nasıl bir ilişki varsa müstesnâ ile müstesnâ minh arasında da benzer bir ilişki vardır ve istisnâ, yukarıdaki cümle ögeleri gibi, müstakil/ bağımsız bir cümle ögesi olmadığı⁴⁵¹ için anlam ve hüküm etme bakımından müstesnâ minh'e muttasıl olmak zorundadır.

e) Hanefîler; usul eserlerinde fıkıh tarihinde yaşanan bir olayı istisnânın muttasıl olması gerektiği yönünde delil getirmektedirler. Ebû Hanîfe ile 2. Abbâsî halifesi olan Ebû Ca'fer el-Mansûr ed-Devânî⁴⁵² arasında geçen olaya göre Ebû Hanife; istisnânın munfasıl olabileceğini yani uzun bir süre geçse bile kendisine biat edilebileceğini savunan Ebû Ca'fer'e insanların, bu iddiası nedeniyle kendisine yaptıkları biatin geçersiz olacağını savunmaktaydı. Ebû Ca'fer ise, yaklaşımından ötürü Ebû Hanîfe'yi kınadığı bir sırada Ebû Hanife şöyle demişti: Şayet deden İbn Abbâs'ın savunduğu şekliyle istisnânın munfasıl olarak kullanılması geçerli olsaydı sana biat edenler, huzurundan çıktıktan sonra istisnâda bulunsalardı senin halifeliğinin bir hükmü kalmazdı.⁴⁵³

⁴⁴⁸ Bk. Hafnâvî, a.g.e., s. 387; Temîmî, a.g.e., s. 80; Âmidî, a.g.e., II, 354; Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 327; Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., III, 177; Birmâvî, a.g.e., IV, 1526; Neseî, a.g.e., II, 113-114; İsfahânî, a.g.e., II, 268-269; Kelvezânî, a.g.e., II, 75

⁴⁴⁹ Bk. Ahmed b. Muhammed b. Ârif ez-Zeylî es- Sîvâsî, *Zübdetü'l-Esrâr fî Şerhi Muhtasari'l-Menâr*, thk.: Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Alî Muhammed Mu'avvaz, 1.bs., Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1419/1998, s. 184

⁴⁵⁰ Hafnâvî, a.g.e., s. 387; Kelvezânî, a.g.e., II, 74

⁴⁵¹ Hafnâvî, a.g.e., s. 387-388; bk. Âmidî, a.g.e., II, 354; Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., III, 177; Kelvezânî, a.g.e., II, 74

⁴⁵² Abbâsî halifesi olup M.754-775 yılları arasında yöneticilik yapmıştır. Hakkında detaylı bilgi için bk. Nahide Bozkurt, "Mansûr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mansur--halife> (02.05.2020).

⁴⁵³ Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., III, 177; Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 327-328

2.4.4.1.1.2. Müstesnâ ile müstesnâ minh arasında fasıla bulunabilir

2.4.4.1.1.2.1. Munfasıl olabileceğini savunanlar

İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Mücâhid (103/721), Atâ (114/732), Saîd b. Cübeyr (ö.94/713) ve Tâvûs (ö.106/725) gibi âlimlere nispet edilen bu yaklaşıma göre müstesnâ ile müstesnâ minh arasında ittisalin bulunması şart olmayıp zaman bakımından aralarında fasıla bulunabilir. Bu görüşte olanlar özellikle İbn Abbâs'a nispet edilen "belli bir süre dahi geçmiş olsa istisnânın sahih olduğu" şeklindeki görüşünü esas almaktadırlar.⁴⁵⁴ Bununla birlikte "geçerli sürenin" miktarı hususunda ihtilaf etmektedirler. Mazerî, Saîd b. Mansûr (ö.227/842), İbn Kesîr (ö.774/1373) gibi âlimlerin İbn Abbâs'a dayandırdıkları rivayete göre bu süre bir senedir.⁴⁵⁵ Bir rivayete göre iki sene⁴⁵⁶, bir rivayete göre bir ay⁴⁵⁷ bir başka rivayete göre ise ömür boyudur.⁴⁵⁸

İbn Abbâs'a nispet edilen bu görüşün umum ifade edip etmediği, yani müslümanların tamamını kapsayıcılığı hususu tartışmalıdır. Taberânî'nin (ö.360/971) aktardığı rivayetten de anlaşılacağı üzere İbn Abbâs, istisnâda fasıla yapma hakkının sadece Hz. Peygamber'e ait olduğunu belirtmektedir: "(واذكر ربك إذا نسيت)"⁴⁵⁹ âyetini İbn Abbâs 'istisnâda bulunmayı, yani inşallah lafzını kullanmayı unuttuğun takdirde hatırladığın zaman istisnâda bulun" şeklinde yorumladıktan sonra şöyle demiştir: Bu hak, sadece Hz. Peygamber'e (s.a.v.) aittir. Biz ise yemin ederken istisnâyı muttasıl kılmalıyız, yani inşallah lafzını hemen söylemeliyiz."⁴⁶⁰

⁴⁵⁴ Bk. Hafnâvî, a.g.e., s. 388

⁴⁵⁵ Bk. Hafnâvî, a.g.e., s. 388.

Rivayet için bk. Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et- Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, I-XXV, thk.: Hamdî Abdülhamîd es-Selefi, 2.bs., Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1404, XI, 68 (H.no.: 11.69); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el- Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-XI, thk.: Muhammed Abdülkâdir Atâ, 3.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003, X, 82 (H.no.: 19931).

Şevkânî; Saîd b. Mansûr'un mezkûr rivayeti hakkında "bu isnadın ricalinin tamamı sika imamlardır" demekle birlikte bu görüşün ziddinin doğru olduğunu ifade etmektedir. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-Fuhûl ilâ Tahkiki'l-Hakki min 'İlmi'l-Usûl*, thk.: Mustafa Saîd el-Hin – Muhyiddîn Dîb Mesto, 1.bs., Dimaşk: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1430/2009, s. 402

⁴⁵⁶ Bk. İbnü'l-Ca'd, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî, *Müsnedü İbni'l-Ca'd*, I-II, thk.: Abdülmehdî b. Abdilkâdir b. Abdilhâdî, 1.bs., el-Küveyt: Mektebetü'l-Fellâh, 1405/1985, I, 462-463 (Hadis no: 838); Kurtubî, a.g.e., XIII, 251

⁴⁵⁷ Bk. Emîr Pâdişah, a.g.e., I, 297; Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübki, *Ref'u'l-Hâcib 'an Muhtasar İbni'l-Hâcib*, I-IV, thk.: Alî Muhammed Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd, 1.bs., Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1419/1999, III, 253; Âmidî, a.g.e., II, 353

⁴⁵⁸ Bk. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el- İsnevî, *Nihâyetu's-Sûl fî Şerhi Minhâci'l-Usûl ve Ma'ahu Süllemü'l-vusûl li şerhi Nihâyeti's-sûl*, I-IV, y.y.: Âlemü'l-Kütüb, t.y., II, 411; Ebû'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfi b. Alî b. Temmâm es-Sübki – Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Sübki, *el-lbhâc fî Şerhi'l-Minhâc*, I-III, thk.: Şabân Muhammed İsmâil, Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1406/1981, II, 153; Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 327

⁴⁵⁹ el-Kehf, 18/24

⁴⁶⁰ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, XI, 90 (H.no: 11143).

Umum ifade etmediği yönünde bir başka görüş için ayrıca bk. Kurtubî, a.g.e., XIII, 251

Ayrıca tefsirlerde⁴⁶¹ İbn Abbâs'ın yorumunun, sadece (واذكر ربك إذا نسيت) âyeti için delil getirilmesi, bu görüşün umum ifade etmediği sonucunun çıkartılmasını mümkün kılmaktadır.⁴⁶²

Müstesnânın muttasıl olması gerektiğini savunan bazı usulcüler İbn Abbâs'a nispet edilen görüşün birtakım kusurlarla malul olduğunu düşünmekte ve bu görüşü tevil yoluna gitmektedirler.

Ahmed b. Hanbel ve Karâfî gibi bazı âlimler; İbn Abbâs'ın bu sözü rivayet edilirken "inşallah" lafzının unutulmuş olabileceği şeklinde yorumlamaktadırlar.⁴⁶³ Arapların, istisnâyı sadece muttasıl olarak kullandıkları gerekçesine dayanan Şîrâzî bu rivayetin İbn Abbâs'a nispetinin doğru olmadığını ifade etmektedir.⁴⁶⁴ Nitekim Kur'ân'ın tercümanını şeklinde nitelenen ve Arapçayı en iyi bildiği kabul edilen İbn Abbâs'ın⁴⁶⁵ istisnânın muttasıl olması gerektiğini bilmemesi düşünülemez.

Bu meselenin karmaşık olduğunu savunan Cüveynî'ye göre hem aktarımda bulunan kişi itham edilmeli hem de yapılan aktarımın hatalı olduğu söylenmelidir. Çünkü O'na göre İbn Abbâs hem ümmetin dini otoritesi hem de Kur'ân'ın müşkilâtının müraacaat kaynağıdır. Dolayısıyla açıkça batıl olmasına rağmen böyle bir görüşün O'ndan intihali mümkün değildir.⁴⁶⁶

Böyle bir rivayetin, İbn Abbâs'ın konumuna uygun düşmediğini, dolayısıyla sahih olmadığını belirten Gazzâlî ise "eğer böyle bir rivayette bulunmuşsa o takdirde İbn Abbâs şunu kastetmiş olabilir: Kişi başlangıçta istisnâda bulunmaya niyetlenmiş olsa ardından niyetini açıkça belli etse O'nunla Allah Teâlâ arasında bir borç gerçekleşmiş olur."⁴⁶⁷ Burada Gazzâlî'nin, kazâî hüküm – diyânî hüküm ayırımında bulunarak, belirttiği şekildeki borcun gerçekleşmesi durumunda diyânî hükmün tahakkuk edeceğini ima ettiği açıktır.

⁴⁶¹ Hem delil getirilmesi hem de konuyla ilgili farklı görüşler için bk. Kurtubî, a.g.e., XIII, 249-251; Taberî, a.g.e., XV, 223-228; İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâmüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr, *Tefsîrül-Kur'ânî'l-Azîm*, I-VIII, thk.: Sâmi b. Muhammed es-Selâme, 2.bs., Riyâd: Dârü Tayyibe, 1420/1999, V, 148-150; Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, I-IX, tsh.: Hasen Ahmed Mer'î – Muhammed es-Sâdik Kamhâvî, Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, t.y., 216-217

⁴⁶² Bk. Temîmî, a.g.e., s. 77

⁴⁶³ Bk. İbn Neccâr, a.g.e., III, 297; Merdâvî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed, *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr fî usûli'l-fikh*, I-VIII, thk.: Ahmed b. Muhammed es-Serâh, 1.bs., Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2000, VI, 2561

⁴⁶⁴ Bk. Şîrâzî, *el-Lüma'*, s. 138

⁴⁶⁵ Temîmî, a.g.e., s. 77

⁴⁶⁶ Bk. Cüveynî, *el-Burhân*, I, 140; Cüveynî, *Kitâbü't-Telhîs*, II, 65; benzer bir değerlendirme için bk. Sem'ânî, a.g.e., I, 439

⁴⁶⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 669

Diğer görüşler arasında bu süreyi meclisin devamına bağlayanlar,⁴⁶⁸ îlâ süresini esas alarak dört ay olarak belirleyenler,⁴⁶⁹ iki yıl olduğunu söyleyenler⁴⁷⁰ olduğu gibi belirgin süreyi zikretmeksizin belli şartları taşıması halinde munfasıl istisnânın caiz olduğunu ileri sürenler de vardır. Bu şartlar arasında “başka konulara girilmediği sürece fasılanın devamını caiz görenlerin”⁴⁷¹ yanısıra “kopukluk bulunsa bile sözü söyleyen kişinin istisnâda bulunmayı kastettiğini gösteren bir karine bulunduğu takdirde istisnânın geçerli olduğunu belirtenler”,⁴⁷² “munfasıl istisnânın sadece Kelâmullahta mümkün olduğunu dile getirenler”⁴⁷³ ya da “lafzen munkatı’ olduğu halde istisnânın kişinin niyetine muttasıl olması durumunda yapılan istisnâ –kazâî hüküm bakımından değil de diyânî hüküm bakımından geçerli olacağını savunanlar”⁴⁷⁴ da bulunmaktadır.

2.4.4.1.1.2.2. Esas aldıkları deliller

a) Rivayete göre Yahudiler, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) Ashâb-ı Kehf’in mağarada kaç gün geçirdiğini sorduklarında O da “inşallah” lafzını kullanmaksızın “yarın size cevap vereceğim” demişti. Konuyla ilgili vahyin gelmesi on küsur gün kadar gecikmiş ardından da (ولا تقولن لشيء إني فاعل ذلك غداً. إلا أن يشاء الله واذكر ربك إذا نسيت...) ⁴⁷⁵ âyetleri nazil olmuştu. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) “yarın açıklayacağım” sözüne “inşallah” lafzını eklemiştir. Buna göre şayet istisnâda fasıla caiz olmasaydı O böyle yapmazdı.⁴⁷⁶

Bu delile şöyle itiraz edilmektedir: “Âyetin indirilmesinden sonra Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “inşallah” lafzını kullanması âyetin nüzulünden önce Yahudilere söylediği sözle bağlantılı değildir. Aksine O’nun bu lafzı kullanması Kehf sûresinin ilgili âyetlerini ya da (واذكر ربك إذا نسيت) emrini imtisal ettiğini göstermektedir. Bundan da “Allah

⁴⁶⁸ Bu görüş el-Hasen el-Basrî, Atâ ve İbn Hanbel’in iki görüşünden birine nispet edilmektedir. Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., III, 176; Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 327; İbn Kudâme, a.g.e., II, 85; İbnü’n-Neccâr, a.g.e., III, 300; Merdâvî, a.g.e., VI, 2562; Şîrâzî, *et-Tebssira*, s. 163; Birmâvî, a.g.e., IV, 1524; Ebû Abdillâh Safiyyüddîn Muhammed b. Abdirrahîm b. Muhammed el-Hindî el-Urmevî, *Nihâyetü’l-Vusûl fî Dirâyeti’l-Usûl*, I-IX, thk.: Sâlih Süleymân el-Yûsuf – Sa’d b. Sâlim es-Süveyh, 1.bs., Mekke: el-Mektebetü’t-Ticâriyye, 1416/1996, IV, 1513-1514

⁴⁶⁹ Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., III, 172; Merdâvî, a.g.e., VI, 2562; Birmâvî, a.g.e., IV, 1524

⁴⁷⁰ Bu görüş Mücâhid’e nispet edilmektedir. Bk. Merdâvî, a.g.e., VI, 2561; İbn İmâm el-Kâmiliyye, a.g.e., III, 338; Birmâvî, a.g.e., IV, 1524

⁴⁷¹ Bk. Temîmî, a.g.e., s. 75; Kelvezânî, a.g.e., II, 74; İbnü’n-Neccâr, a.g.e., III, 300-301; Merdâvî, a.g.e., VI, 2563; Birmâvî, a.g.e., IV, 1525

⁴⁷² Bk. Şîrâzî, *el-Lûma*, s. 138; ayrıca bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 670

⁴⁷³ Bk. Merdâvî, a.g.e., VI, 2563; Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., III, 172; Âmidî, a.g.e., II, 353; Hindî, a.g.e., IV, 1514

⁴⁷⁴ Bu görüş Mâlikîlerin bir kısmına nispet edilmektedir. Bk. Merdâvî, a.g.e., VI, 2562; Âmidî, a.g.e., II, 353; Birmâvî, a.g.e., IV, 1525

⁴⁷⁵ el-Kehf, 18/23-24

⁴⁷⁶ Hafnâvî, a.g.e., s. 393-394; Temîmî, a.g.e., s. 81; bk. Âmidî, a.g.e., II, 355; Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., III, 176; Bâbertî, a.g.e., II, 221

Teâlâ'nın meşietî ile irtibatlandırmadıkça "inşallah yarın bunu yapacağım deme" mefhumu anlaşılmaktadır.⁴⁷⁷

b) Rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.v.) (والله لأغزون قريشًا)⁴⁷⁸ "Vallahi Kureyş ile savaşıcağım" demiş ve ardından susmuştu. Bir süre sonra ise "inşallah" demişti. Buna göre sükût ettikten sonra istisnâda bulunması sahih olmasaydı kendisi böyle yapmazdı. Zira O, kendisine uyulacak kişidir.⁴⁷⁹

Bu delile şöyle itiraz edilmiştir: "Mezkûr sükûtun hükmen muttasıl olduğu"⁴⁸⁰ yani "nefes alıp verme gibi konuşmayı engelleyen bir durumun gerçekleşmesi nedeniyle sükûtun meydana geldiği"⁴⁸¹ şeklinde ya da "Hz. Peygamber'in (s.a.v.), mezkûr yemini işiten kişinin bir şey söylemesini beklediği"⁴⁸² şeklinde yorumlanması mümkündür.

Ayrıca hadisin medlulünde, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) uzun bir süre sonra "inşallah" lafzını kullandığının, yani istisnâyı munfasıl kıldığının delili de yoktur. Aksine hadis bir bütün olarak, O'nun (s.a.v.), söylediği ilk söz ile istisnâsının arasını sükût ile ayırdığına delalet etmektedir. Ki bu sürenin önemsiz olduğu söylenebilir.⁴⁸³

c) Nasıl ki, munfasıl tahsis edicilerde tahsis edilen ile tahsis eden delil arasında muttasıl olma şartı yoksa yani "munfasıl tahsis edicinin tehiri/ zaman bakımından sonraya bırakılması caiz ise"⁴⁸⁴ istisnâ için de aynı durum geçerlidir.⁴⁸⁵ Görüldüğü üzere burada ileri sürülen delilde istisnâ, kendilerinden önce gelen kelamın medlulünde mündemiç bir kısım anlam veya hükmü kapsam dışına çıkartma özelliklerine binaen munfasıl tahsis edicilere kıyaslanmaktadır. Ne var ki bu delil iki bakımdan kusurludur:

Öncelikle bu iddia muttasıl tahsis edicilerden olan sıfat ve gayeye kıyasla geçersizdir. Şöyle ki, bunların her ikisi de istisnâ gibi birer muttasıl tahsis edici oldukları için kendilerinden önceki kelam ile muttasıl olmalarının şart olması yönünden istisnâ ile

⁴⁷⁷ Hafnâvî, a.g.e., s. 394; Temîmî, a.g.e., s. 82; bk. Âmidî, a.g.e., II, 356; Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 329-330

⁴⁷⁸ Ebû Dâvûd, "el-Eymân ve'n-Nüzûr", 17; Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi es-San'ânî, *el-Musannef*, I-XII, thk.: Habîbürrahmân el-Azamî, 1.bs., el-Meclisü'l-İlmî, 1390/1970, VI, 385 (H.no: 11306); VIII, 518 (H.no: 16123); Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, X, 82 (H.no: 19927). Mezkûr rivayetle ilgili detaylı değerlendirme için bk. Bâbertî, a.g.e., II, 220 1 no'lu dipnot

⁴⁷⁹ Hafnâvî, a.g.e., s. 394; Temîmî, a.g.e., s. 81; bk. Âmidî, a.g.e., II, 355; Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., III, 176-177

⁴⁸⁰ Bk. Âmidî, a.g.e., II, 356; Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 329; Bâbertî, a.g.e., II, 220

⁴⁸¹ Hafnâvî, a.g.e., s. 394

⁴⁸² Hindî, a.g.e., IV, 1519

⁴⁸³ Temîmî, a.g.e., s. 81

⁴⁸⁴ Kelvezânî, a.g.e., II, 76

⁴⁸⁵ Bk. Âmidî, a.g.e., II, 356; İsnævî, *Nihâyetü's-Sûl*, II, 411; İbn İmâm el-Kâmiliyye, a.g.e., III, 339

müşterektirler. Dolayısıyla nasıl ki, muttasıl tahsis edicilerin tehiri caiz değilse istisnânın da tehiri caiz değildir.

İkinci olarak istisnânın, munfasıl tahsis edicilere kıyas edilmesi kıyas maalfarıktır. Her bir munfasıl tahsis edici kendisinden önceki kelamdan bağımsız olduğu için bu tür tahsis edicilerde infisalın gerçekleşmesi mümkündür. Hâlbuki istisnâ ve diğer muttasıl tahsis ediciler kendilerinden önceki kelamdan bağımsız olmayıp ayrılmayacak şekilde birbirleriyle ilişkili oldukları için bu tür tahsis edicilerde fasılanın bulunması caiz değildir.⁴⁸⁶

d) Bu görüş sahipleri; İbn Abbâs'ın, istisnâda fasılanın geçerli olduğu yönündeki görüşünü istisnânın munfasıl olabileceğine dair bir delil olarak görmektedirler. Çünkü onlara göre İbn Abbâs hem Kur'ân'ın tercümanı hem de Arapların fasihidir.⁴⁸⁷ Dolayısıyla munfasıl istisnâ sahih olmasaydı İbn Abbâs böyle bir görüş serdetmezdi.

Öncelikle usulcüler; yukarıda delil olarak ileri sürülen rivayette yer alan raviler arasındaki A'meş'in (ö.148/765) müdellis olduğu gerekçesiyle rivayetin sahih oluşunu kabul etmemektedirler.⁴⁸⁸ Buna rağmen rivayet sahih kabul edilse bile İbn Abbâs'ın rivayetinde bahsedilen istisnâ şeklini, "meşiete dayalı istisnâ" olarak veya sadece Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ait bir hak olarak değerlendirmek mümkün olduğu gibi⁴⁸⁹ İbn Abbâs'ın bu görüşünden rücu etmiş olabileceği şeklinde⁴⁹⁰ ya da O'nun, müstesnâ minh zikredilirken gizli olarak müstesnânın varlığına niyet edilmesi halinde istisnânın munfasıl olmasını caiz gördüğü şeklinde tevil etmek de mümkündür.⁴⁹¹

e) İstisnâ, yeminle ilgili hükmü geçersiz kıldığına göre nasıl ki yemin konusunda kefaretin tehiri caiz ise istisnânın tehiri de caiz olmalıdır.⁴⁹² Hindî burada ortak niteliğin genelleştirilmesinin söz konusu olduğunu, böyle bir şeyin yapılmasının muteber olmadığını ifade ederek bu delili eleştirmektedir. Çünkü hem kefaretin hem de istisnânın, hükmü ortadan kaldırma biçiminde belirgin bir fark bulunmaktadır. İstisnâ, yemini tümünden geçersiz kılmak suretiyle yeminin hükmünü ortadan kaldırırken kefaret, yeminin

⁴⁸⁶ Bk. Hafnâvî, a.g.e., s. 395; Temîmî, a.g.e., s. 82-83

⁴⁸⁷ Bk. Temîmî, a.g.e., s. 82; Âmidî, a.g.e., II, 355

⁴⁸⁸ Bk. İbnü'l-Lahhâm, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Ba'î, *el-Kavâ'idü ve'l-Fevâidü'l-Usûliyye ve ma Yete'allaku bihâ mine'l-Ahkâmî'l-Fer'iyye*, thk.: Abdülkerîm el-Fudaylî, 1.bs., Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1418/1998, s. 331

⁴⁸⁹ Temîmî, a.g.e., s. 82; bk. Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 330; Bâbertî, a.g.e., II, 221

⁴⁹⁰ Bk. İbn İmâm el-Kâmilîyye, a.g.e., III, 336; Birmâvî, a.g.e., IV, 1527

⁴⁹¹ Bâbertî, a.g.e., II, 219, 221. Ancak Bâbertî böyle bir yorumun hukukî netice üretmeye katkısının bulunmadığını düşünmektedir. O'na göre bir kimse, karısına (أنت طالق) dedikten uzun bir süre sonra (إن شاء الله) derse talak gerçekleşmez. Bâbertî, a.g.e., II, 221-222; ayrıca bk. Neseî, a.g.e., II, 113

⁴⁹² Bk. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, a.g.e., II, 664; Kelvezânî, a.g.e., II, 76

bozulması sebebiyle Allah'ın adının gelişigüzel kullanılmaması bakımından yeminin hükmünü ortadan kaldırmaktadır.⁴⁹³ Dolayısıyla "hükmü ortadan kaldırma" işlevi "ortak bir nitelik" olarak kabul edilemez ve istisnânın munfasıl olması tecviz edilemez.

2.4.4.1.2. Müstesnâ ile müstesnâ minh aynı cinsten olmalı

Ulema farklı cinsten yapılan istisnânın geçerliliği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Hanbelîlerin⁴⁹⁴ ve Şâfiîlerin⁴⁹⁵ büyük çoğunluğu, Mâlikîlerin ve Hanefîlerin bir kısmı farklı cinsten istisnâyı tümden reddederken* İmâm Mâlik (ö.179/795) ve Bâcî (ö.474/1081) gibi bir kısım Mâlikîlerin yanısıra "Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (ö.436/1044) gibi Mu'tezîlî âlimler"⁴⁹⁶ mutlak olarak bunu caiz görmektedirler.* Hanefîlerin çoğunluğu müstesnânın, "tartılabilir/veznî" veya "ölçülebilir/keylî" niteliğe sahip olmaları durumunda farklı cinsten istisnâyı caiz görürlerken Şâfiîlerin bir kısmı "delilin bulunması" durumunda caiz görmektedirler.⁴⁹⁷

Bu şartın; istisnânın muttasıl ve munkatî' şeklinde iki taksim edilmesinde etkili olduğuna ilgili başlıkta temas edilmişti. İlgili başlıkta muttasıl ve munkatî' istisnânın tanımlarına temas edildiği için bu kısımda tanımlarına temas edilmeyecek, bunun yerine özellikle usulcüler arasında tartışmalı bir konu olan munkatî' istisnânın geçerliliğine temasa edilecektir. Bu bağlamda munkatî' istisnâyı geçerli görenler ve dayandıkları delillerin yanısıra geçerli görmeyenler ve dayandıkları deliller ele alınacaktır.

2.4.4.1.2.1. Munkatî' istisnâyı geçerli kabul edenler ve delilleri

Âmidî (ö.631/1233),⁴⁹⁸ İbn Kudâme (ö.620/1223),⁴⁹⁹ Hindî (ö.715/1315)⁵⁰⁰ gibi usulcülerin dört mezhep imamı ve Ebû Bekr el-Bâkîllânî'nin yanısıra bir grup kelamcıya ve nahiv âlimlerine nispet ettikleri bu yaklaşıma göre farklı cinsten istisnâ yapılmasında hiçbir sakınca yoktur. Bununla birlikte Ebû Hanîfe'nin bunu, mutlak olarak caiz gördüğü

⁴⁹³ Hindî, a.g.e., IV, 1520

⁴⁹⁴ Bk. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, a.g.e., II, 673

⁴⁹⁵ Bk. Şîrâzî, *et-Tebsıra*, s. 165; Sem'ânî, a.g.e., I, 445

* Bu görüş sahipleri hem mana hem de lafız bakımından munkatî' istisnânın geçersizliğini savunmaktadır. Bk. Sem'ânî, a.g.e., a.y.

⁴⁹⁶ Bk. Basrî, a.g.e., I, 262-263

* Bu görüş sahipleri hem lafız hem de mana bakımından munkatî' istisnânın geçerli olduğunu savunmaktadır. Bk. Sem'ânî, a.g.e., I, 446

⁴⁹⁷ Bâbertî, a.g.e., II, 207 1 no'lu dipnot. Bu görüş sahipleri ise lafız bakımından değil de bir yönüyle aynı cins üzerinde birleşen mana bakımından olması durumunda munkatî' istisnâyı geçerli kabul etmektedirler. Bk. Sem'ânî, a.g.e., I, 446

⁴⁹⁸ Bk. Âmidî, a.g.e., II, 357

⁴⁹⁹ Bk. İbn Kudâme, a.g.e., II, 86

⁵⁰⁰ Bk. Hindî, a.g.e., IV, 1522. Hindî burada Ahmed b. Hanbel'in adını zikretmemektedir.

hususunu tartışmalıdır. Gazzâlî⁵⁰¹ ve İbnü'l-Lahhâm'ın (ö.803/1401)⁵⁰² da temas ettiği üzere Ebû Hanîfe'den aktarılan meşhur rivayete göre O, farklı cinsten yapılan istisnâyı müstesnânın, sadece ikrara dayalı meselelerle ilgili olması ve “tartılabilir/موزون” veya “ölçülebilir/مكيل” türden olması durumunda geçerli kabul etmektedir.⁵⁰³ Munkatî' istisnâyı geçerli kabul eden ulemayı da kendi içinde a) her halükarda geçerli kabul edenler, b) belli şartlar doğrultusunda geçerli olduğunu savunanlar şeklinde ikiye ayırmak mümkündür.

2.4.4.1.2.1.1. Her halükârda geçerli kabul edenler

Hakikî ya da mecâzî istisnâ şeklinde bir ayırmada bulunmayan kimi usulcüler istisnâyı “aksine bir delil bulunmadıkça” her halükârda geçerli kabul ederken munkatî' istisnâyı mecâzî olarak niteleyen diğer bir grup âlim ise ihraç işlevi gösterdiği gerekçeyle zımnî/ gizli bir niteliği esas alarak munkatî' istisnâyı geçerli görmektedir.

İster aynı cinsten olsun ister farklı cinslerden olsun yapılan her türlü istisnânın geçerli olduğunu savunan İbn Hazm (ö.456/1064), görüşüne (...إلا ابليس كان من الجن...)⁵⁰⁴ âyetini delil getirmektedir. Mezkûr cümleyi bir yandan hem başlangıç cümlesidir hem de hiçbir değişikliğe uğramayan –kendisinden önceki- cümleden yapılan bir istisnâ konusunda değerlendiren İbn Hazm, aksine bir nass veya icmâ bulunmadıkça istisnânın, cümlede işlevsel kılınmasının engellenmesini, yani geçersiz kılınmasını caiz görmektedir.⁵⁰⁵ Başka bir deyimle İbn Hazm'a göre istisnânın “munkatî'” veya “muttasıl” şeklinde ikiye ayrılmasını gerektirecek bir dayanak bulunmamaktadır.

Diğer grup ise; özellikle dilcilerin (ليس له ابل , (ما في الدار رجل إلا امرأة), (ليس له ابن إلا بنت), (إلا بقر) şeklindeki örneklerini esas alarak “her ne kadar bu cümlelerdeki müstesnâ ile müstesnâ minh sözlük anlamları itibariyle farklı cinslerden ise de aralarında var olan münasebet ve yakın benzerliğe binaen bunları muttasıl şeklinde takdir etmek; yani ilk cümlede “çocuk olma”, ikinci cümlede “insan olma”, üçüncü cümlede “hayvan olma” niteliklerini münasip özellik kabul etmek ve her iki ögeyi de aynı cins olarak değerlendirmek mümkündür”⁵⁰⁶ demektedir. Bu görüşte olanlar bu tür kullanımların belirgin oluşunu ve yaygınlığını esas almanın yanısıra istisnâ üslubunun cümlede ihraç işlevi göstermesini dikkate almaktadırlar. İhraç işlevi gösterdiğine göre farklı lafızlar arasındaki

⁵⁰¹ Bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 672

⁵⁰² Bk. İbnü'l-Lahhâm, a.g.e., s. 336

⁵⁰³ Hafnâvî, a.g.e., s. 398. Ayrıca bk. Serahsî, *Usûl*, II, 44; Merdâvî, a.g.e., VI, 2551

⁵⁰⁴ el-Kehf, 18/50

⁵⁰⁵ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî, *en-Nebzetü'l-Kâfiye fî Ahkâmi Usûli'd-Dîn*, thk.: Muhammed Ahmed Abdülazîz, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985, s. 52

⁵⁰⁶ Bk. Hindî, a.g.e., IV, 1525

münasebetin/ ortak özelliğın tespiti önem kazanmaktadır. Basrî⁵⁰⁷ bu noktada şunları dile getirmektedir: Farklı cinsten istisnâ kullanımları yaygındır. Meleklerden olmadığı halde iblisin onlardan istisnâ edildiğı âyet buna örnek verilebilir. “Hakiki istisnâda lafzın kapsamındaki bir şeyin lafızdan ihraç edilmesi esastır” kuralı gereğı âyetteki istisnânın mecâzî olduğı söylenebilir. “İblis” lafzı her ne kadar “melek” lafzıyla aynı cinsten değil ise de âyette ihraç etme işlevinin varlığından bahsetmek yerinde olacaktır ki, buradaki ihraç “lafızdan” ziyade “manadan” yapılmaktadır. “Farklı cinsten yapılan her istisnâ, lafzın anlamından ihraçta bulunma manasına” geldiğine göre bu anlamın kaynağının tespit edilmesi önemlidir. Bu anlam ya müstesnâda ya da müstesnâ minhte gizlidir/içkindir*. Müstesnâda içkin oluşuna (لزيد علي عشرة أثواب إلا دينارًا) cümlesi örnek verilebilir. Burada istisnâ edilen şey dinarın “kıymeti” olup “kıymet” manası hem müstesnâda hem de müstesnâ minhte gizli olarak mevcuttur. Müstesnâ minhte içkin oluşuna (فسجد) âyeti örnek verilebilir. Bu âyet “İblis hâriç melekler ve secde etmekle emrolunanlar secde ettiler” anlamına gelmektedir. Bu âyette “melekler” ile “iblis” arasındaki ortak nokta “secde etmekle emrolunmaları”dır ki yapılan istisnâ geçerlidir.

2.4.4.1.2.1.1.1. Esas aldıkları deliller

2.4.4.1.2.1.1.1.1. Naklî deliller

1) (وإذ قلنا للملائكة اسجدوا لآدم فسجدوا إلا إبليس....) ⁵⁰⁹ Bu âyette “İblis”, “melek” cinsinden olmadığı halde meleklerden istisnâ edilmiştir. ⁵¹⁰ (إلا إبليس كان من الجنّ فسق عن أمر ربّه) âyetinin de gösterdiği üzere “iblis”, “cin” türündendir; cinler ise meleklerle aynı cinsten değildirlerdir. Çünkü cinler ⁵¹¹ (خلقتني من نار) âyetinin de gösterdiği üzere ateşten yaratılmışlardır. Dolayısıyla bu bakımdan da aynı cinsten değillerdir. Bir başka açıdan (أفتتخذونه وذريته) ⁵¹² âyetinden de anlaşılacağı üzere iblisin zürriyeti varken meleklerin zürriyeti bulunmamaktadır. Buna göre farklı cinslerden olmakla birlikte iblis, müstesnâ minh olan

⁵⁰⁷ Bk. Basrî, a.g.e., I, 262. Benzer bir yaklaşım için bk. Ebü'l-Feth Alâüddîn Muhammed b. Abdilhamîd b. Hüseyin el- Üsmendî es-Semerkandî, *Bezlü'n-Nazar fî Usûli'l-Fıkh*, thk.: Ahmed Ferîd el-Mezîdî, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1436/2015, s. 262

* “İçkin” şeklinde tanımladığımız (إضمار) hakkında detaylı bilgi için bk. Semerkandî, *Mizân*, s. 401-405

⁵⁰⁸ el-Hicr, 15/30-31

⁵⁰⁹ el-Bakara, 2/ 34

⁵¹⁰ el-Kehf, 18/50

⁵¹¹ el-A'râf, 7/12

⁵¹² el-Kehf, 18/50

“melekler” lafzından istisnâ edilmiştir.⁵¹³ Bu da göstermektedir ki farklı cinsten istisnâ yapılması caizdir.⁵¹⁴

Bu delile itiraz edenlerin dile getirdikleri gerekçeleri şöyle sıralamak mümkündür:

i) İblis, meleklerden farklı bir cins değildir. Onlara göre İblis, cin olma bakımından meleklerle aynı cinstendirler. Çünkü melekler, cennet erbabından olup İblis de onların reisi konumundaydı. Buna göre onun cin olarak adlandırılması Bağdâdî ve Mekkî'nin de belirttiği üzere cennete nispetlidir. Muhtemelen iblis, gizli olma, görünmeme özelliğine sahip olduğu için böyle adlandırılmıştır.⁵¹⁵

ii) Ayrıca iblisin ateşten meleklerin de nurdan yaratılmış olmaları iblisin cinlerden veya meleklerden olmasını geçersiz kılan bir gerekçe olamaz.⁵¹⁶

iii) Ayrıca İbn Abbâs'tan aktarılan rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.v) (هو من جملة الملائكة)“O (iblis), melekler topluluğundandır” şeklinde buyurmaktadır.⁵¹⁷

2) (أفرأيتم ما كنتم تعبدون أنتم وأبائكم الأقدمون فإنهم عدو لي إلا رب العالمين)⁵¹⁸ Bu âyette Allah Teâlâ (c.c.) diğer varlıklarla aynı cinsten olmadığı halde kendisini, insanların taptığı put vb. her türlü varlıktan istisnâ etmektedir.⁵¹⁹

Bu delile karşı çıkanlar; “tapınma unsuru” olmaları bakımından Allah ile diğer mabutlar arasında cins benzerliği bulunduğunu düşünmektedirler. Nitekim âyetin muhatabı olan müşrikler Allah'ı tümünden inkâr etmiyorlardı. Putların yanısıra O'na da ibadet ediyorlardı. Dolayısıyla müstesnâ ile müstesnâ minh arasında cins farklılığı bulunmamaktadır.⁵²⁰

3) (ما لهم به من علم إلا اتباع الظن)⁵²¹ Bu âyette de aynı cinsten olmayan “zan” ve “ilim” kelimeleri birbirlerinden istisnâ edilmektedir.⁵²²

Karşıt görüşte olanlar bu âyetin delil getiriliş yönünü iki açıdan eleştirmektedirler:

⁵¹³ Âmidî, a.g.e., II, 359

⁵¹⁴ Hafnâvî, a.g.e., s. 399

⁵¹⁵ Âmidî, a.g.e., II, 361. Benzer bir değerlendirme hakkında bk. Karâfî, *Nefâisü'l-Usûl*, II, 592-593

⁵¹⁶ Bk. Âmidî, a.g.e., II, 362

⁵¹⁷ Şirâzî, *et-Tebşıra*, s. 167; bk. Üsmendî, a.g.e., s. 262

⁵¹⁸ eş-Şu'arâ, 26/75-77

⁵¹⁹ Âmidî, a.g.e., II, 359

⁵²⁰ Bk. Âmidî, a.g.e., II, 362

⁵²¹ en-Nisâ, 4/157

⁵²² Âmidî, a.g.e., II, 359

i) Âyet; “ilim” olarak adlandırılan her şeyi kapsayan âm niteliktedir. (فإن علمتموهن)⁵²³ âyetinin de gösterdiği üzere “zan” da ilim olarak adlandırılmaktadır. Nitekim âyette geçen (فإن علمتموهن) ifadesinden kastedilen anlam, “onlar hakkında kesin bilgi bulunmaması” gerekçesine binaen (إن ظننتموهن)⁵²⁴ şeklindedir. “Zan” kelimesi ister “mutlak” nitelikteki isim olsun ister “müşterek” veya “mecâzî” nitelikteki kelimeler arasında yer alsın yine “ilim” kelimesi ile farklı cinslerden değildir.

ii) Ayrıca âyette geçen (إلا) kelimesi cümlede istisnâ anlamında değil (لكن) anlamına gelmektedir. Nitekim kendisinden sonra gelen âyetlerdeki hüküm de bu anlamda kullanıldığını göstermektedir.⁵²⁵

4) (لا يسمعون فيها لغوًا ولا تأثيماً إلا قبيلاً سلاماً سلاماً)⁵²⁶ Bu âyette de aynı cinsten olmadıkları halde “selam” kelimesi “lağv” kelimesinden istisnâ edilmektedir.⁵²⁷

5) (يا أيها الذين آمنوا لا تأكلوا أموالكم بينكم بالباطل إلا أن تكون تجارة عن تراض منكم...)⁵²⁸ Bu âyette de farklı cinslerden olan “ticaret” kelimesi “mal” kelimesinden istisnâ edilmektedir. Nitekim “mal” lafzı, a’yân türü olan şeyler için kullanılan bir lafız iken “ticaret” lafzı bu a’yân üzerinde yapılan tasarruf anlamına gelmektedir.⁵²⁹

6) (وما كان لمؤمن أن يقتل مؤمناً إلا خطأ...)⁵³⁰ Bu âyette Allah Teâlâ farklı cinsten olan halde “hataen öldürme” davranışını “kasten öldürme” davranışından istisnâ etmektedir.⁵³¹

Munkatî’ istisnâyı tümüyle geçersiz kabul edenler; bu âyetlerle delil getirilmesi hususunda genel olarak şu itirazı dile getirmektedirler: Bu âyetlerin hepsinde yer alan (إلا) edatı istisnâ anlamında olmayıp (لكن) anlamına geldiğinden mevcut iddiaları destekleyecek bir durum söz konusu değildir.⁵³²

2.4.4.1.2.1.1.1.2. Nesirden getirdikleri deliller

Bu görüş sahipleri Araplar arasında sıkça kullanılan “(ما زاد إلا نقص)/Eksilmedikçe artmaz”; “(ما بالدار أحد إلا وتد)”; “(ما جاءني زيد إلا)”;

⁵²³ el-Mümtehine, 60/10

⁵²⁴ Bu ifade aynen geçmemekle birlikte âyetteki “ilim” kelimesinin “zan” anlamına geldiğine dair yorum için bk. Ebüssuûd, a.g.e., VIII, 239

⁵²⁵ Bk. Âmidî, a.g.e., II, 362

⁵²⁶ Meryem, 19/62

⁵²⁷ Âmidî, a.g.e., II, 359

⁵²⁸ en-Nisâ, 4/29

⁵²⁹ Hafnâvî, a.g.e., s. 399

⁵³⁰ en-Nisâ, 4/92

⁵³¹ Hafnâvî, a.g.e., a.y.

⁵³² Hafnâvî, a.g.e., s. 400

(عمرو)/Bana Amr değil Zeyd geldi” türünden cümleleri delil getirmektedirler. Görüldüğü üzere Araplar aynı cinsten olmadıkları halde “noksan” lafzını “fazlalık” lafzından, “direk” lafzını “şey” lafzından ve “Amr” lafzını da “Zeyd” lafzından istisnâ etmektedirler.⁵³³ Dolayısıyla munkatî’ istisnâ geçerlidir.

Diğer görüş sahipleri “(ما زاد إلا نقص) cümlesi, aynı cinsten yapılan istisnâya örnektir. Zira her iki öge de aynı cinstendir. Çünkü mezkûr söz (ما زاد شيء إلا الذي نقص) anlamına gelmektedir. (ما بالدار أحد إلا وتد) sözüne gelince burada da aynı cinsten yapılan istisnâ söz konusudur. Zira (أحد) kelimesi insan için kullanılabilirdiği gibi hayvan veya eşya için de kullanılabilir. Buna göre (وتد) kelimesi (أحد) kelimesi ile aynı cinstendir. (ما لکن) anlamında olup buradaki istisnâ munkatî’dir. Bütün bu sebeplerle bahsedilen örnekler iddiaları destekler nitelikte değillerdir”⁵³⁴ diyerek itirazda bulunmaktadırlar.

2.4.4.1.2.1.1.1.3. Aklî delil

1) İstisnâ, müstesnâ minh’in tamamını hükümsüz bırakmamaktadır. Dolayısıyla örneğin dirhem dinardan ya da dinarın dirhemden istisnâ edilmesinde olduğu gibi farklı cinsten de istisnâ yapılabilir.

Bu delile; “istisnânın; müstesnâ minh’in tamamını hükümsüz bırakmayışı farklı cinsten istisnâ yapılmasının geçerli olduğunun delili olamaz. Dirhem ve dinarların birbirlerinden istisnâ edilmesi meselesi farklı cinsten istisnâ yapılmasını geçerli görmeyenlere göre tartışmalı bir meseledir. Her ne kadar nakit ve semen özellikleri bakımından aralarındaki benzerlikten hareketle, yapılan istisnânın geçerli olduğunu söylemek zor olsa da aynı cinsten istisnâda bulunulduğuna işaret vardır”⁵³⁵ denilerek itiraz edilmiştir.

2) İstisnâ; lafzın “delalet-i mutabakat” ve “delalet-i tazammun” şeklinde delalet ettiği şeyden yapıldığı gibi “delalet-i iltizam” şeklinde delalet ettiği şeyden de yapılmaktadır.* Buna göre örneğin bir kimse (لفلان علي ألف دينار إلا ثوبًا) şeklinde bir ikrarda bulunursa

⁵³³ Âmidî, a.g.e., II, 360

⁵³⁴ Bk. Âmidî, a.g.e., II, 363

⁵³⁵ Âmidî, a.g.e., II, 363

* Klasik mantıkta lafzî-vazî delâletin “mutabakat”, “tazammun” ve “iltizam” olmak üzere üç türünün bulunduğu kabul edilir. Bir nesneyi veya bir kavramı ifade etmek üzere kullanılan lafzın o nesnenin veya kavramın bütün varlığına ve unsurlarına delâlet etmesine mutabakat (delâlet-i mutâbakat), bu unsurlardan birine veya birkaçına delâlet etmesine tazammun (delâlet-i tazammun) denir. Meselâ “insan” lafzının bütün varlık ve unsurlarıyla “düşünen canlı”ya delâlet etmesi mutabakat, sadece “canlı” veya “düşünen” varlığa delâlet etmesi tazammundur. Bir lafzın doğrudan doğruya konusunun yanında bir de zihnin bu konuyla bağlantılı gördüğü başka bir varlık veya anlama delâlet etmesine iltizam (delâlet-i iltizâm) denir. Meselâ “mahlûk” lafzının bütün yaratılmışlara delâleti mutabakat, insana delâleti tazammun, hâlîka delâleti ise iltizamdır. Çünkü mahlûk lafzı hâlîk fikrini içermemekle birlikte zihin dolaylı ve zorunlu olarak

(إِلَّا تَوْبًا) ifadesi “delâlet-i iltizâm” yoluyla (إِلَّا قِيَمَةٌ تَوْبٍ) anlamına gelir.⁵³⁶ Bu iddianın geçerliliğine Fahreddîn er-Râzî şöyle itiraz etmektedir: Eğer mana bakımından *var olan tecânûs özelliğine binaen* istisnâ sahih olsaydı bu durumda hiçbir cins farkı gözetilmeksizin her bir şeyin birbirinden istisnâsının da sahih olması gerekirdi.⁵³⁷

2.4.4.1.2.1.2. Belli şartlar doğrultusunda geçerli kabul edenler

Genel olarak Hanefîler istisnâ edatının cümlede (لكن) anlamında veya atıf olarak kullanılması durumunda istisnânın munkatî’ olacağını değerlendirmektedirler.⁵³⁸ Dolayısıyla onlara göre istisnâ edatı bu işlevleri göstermediği sürece yapılan istisnâ muttasıldır. Bu işlevleri göstermesi durumunda istisnâ edatı ve sonrasındaki kelime sureta istisnâ olup Hanefîler bu tür kullanımı mecâzî anlamda istisnâ olarak kabul etmektedirler. Onlara göre istisnânın mecâzî olması, istisnâ edatı ve sonrasındaki kısmın, sadece lafız yönünden muttasıl istisnâyâ benzemesi anlamına gelmektedir. Lafız yönünden benzemesi dışında munkatî’ istisnâ, müstakil cümle hüviyetinde olduğu için istisnâ edatı ve sonrasındaki kısım, öncesindeki kısımla hiçbir bağı bulunmayan istisnâ özelliği taşımaktadır.⁵³⁹ Munkatî’ istisnânın muttasıl istisnâdan ayrıştığı nokta; müstakil cümle hüviyeti taşıyıp taşıyamamalarıdır. Buna göre muttasıl istisnâ müstakil cümle hüviyeti taşımazken munkatî’ istisnâ taşımaktadır. Dolayısıyla muttasıl istisnâ “hakiki”, munkatî’ istisnâ ise “mecâzî” olarak kabul edilmektedir. Başka bir deyimle müstakil cümle hüviyetine sahip olması munkatî’ istisnânın, istisnânın şartlarına ve geçerliliğine tabi olmasına engeldir.

Hanefîlere göre (لا يسمعون فيها)⁵⁴¹, (فإنهم عدو لي إلا رب العالمين)⁵⁴⁰, (لا يعلمون الكتاب إلا أمانتي...)⁵⁴² âyetlerindeki (إِلَّا) edatı (لكن) anlamında kullanılmakta; (إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ)⁵⁴³ âyetinde ise atıf harfi olarak (ولا) anlamında kullanılmaktadır.⁵⁴⁴ Bu noktada “istisnâ edatının mecâzî anlamda kullanıldığını yani (لكن) vb. anlamına geldiğini Hanefîler nasıl

(bi'l-iltizâm) hâlik fikrine varmaktadır. M. Naci Bolay, "Delâlet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/delalet#1> (12.07.2019).

⁵³⁶ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 594

⁵³⁷ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 595

⁵³⁸ Serahsî, *Usûl*, II, 42

⁵³⁹ Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., III, 195

⁵⁴⁰ el-Bakara, 2/78. Âyetin irabı için bk. Muhyiddin ed- Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Beyânüh*, I-X, (Beyrut: el-Yemâme) – (Beyrut: Dâru İbn Kesîr) – (Humus: Dârü'l-İrşâd), 1983, I, 133; Muhammed Tayyip İbrâhîm, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîmi'l-Müeyesser*, 4.bs., Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1430/2009, s. 12

⁵⁴¹ eş-Şu'arâ, 26/77. Âyetin irabı için bk. Dervîş, a.g.e., VII, 87; İbrâhîm, a.g.e., s. 370

⁵⁴² Meryem, 19/62. Âyetin irabı için bk. Dervîş, a.g.e., VI, 124; İbrâhîm, a.g.e., s. 309

⁵⁴³ I-Bakara, 2/150. Âyette geçen (إِلَّا) edatının cümleye kattığı anlam tartışmalıdır. Muttasıl istisnâ olarak kullanıldığına örnek için bk. Dervîş, a.g.e., I, 213; munkatî’ istisnâ olarak kullanıldığına örnek için bk. İbrâhîm, a.g.e., s. 23

⁵⁴⁴ Bk. Serahsî, *Usûl*, II, 42

tespit etmektedirler?” sorusu izaha muhtaç durmaktadır. Kanaatimizce Hanefiler; burada ince bir işçilik yaparak müstesnâ ile müstesnâ minh'in aynı cinsten olup olmadığını tespitten hareketle istisna edatının cümlede (لكن) vb. anlamında kullanıldığı yönünde çıkarımda bulunmaktadırlar. Yani her iki ögenin aynı cinsten olduğu kanaatine ulaşmaları durumunda istisnâ edatının hakiki anlamda, farklı cinsten olduğunu tespit etmeleri durumunda da mecâzî anlamda kullanıldığı sonucu çıkartmaktadırlar.

Bu noktada bir başka sorunun, “her iki öge arasındaki cinsin tespitinde hangi unsurlardan yararlandıkları?” sorusunun sorulması önem kazanmaktadır. Kanaatimizce onların, her iki ögeyi oluşturan kelimelerin sözlük anlamlarının yanısıra özellikle mantık ilmindeki cins kategorisini* dikkate aldıkları söylenebilir. Örneğin (جاء القوم إلا زيداً) cümlesindeki (زيد) kelimesinin (قوم) kelimesi ile aynı cinsten olduğu kanısına sözlük bilgisinden ulaşmak mümkündür. Nitekim Arapçada (قوم) kelimesi “bir iş konusunda birlikte hareket eden insanlar” anlamına gelmekte, bu da her iki kavram arasındaki ortak özellik olan ⁵⁴⁵ “insan” cinsinin varlığına işaret etmektedir.

Hanefilere göre herhangi bir cümledeki (إلا) edatının, hakikî anlamında kullanıldığıнын tespitini engelleyen bir durum söz konusu olmadıkça (إلا) edatının mecâzî, yani (لكن) vb. anlamında kullanıldığı sonucu çıkartılamaz. ⁵⁴⁶

Bu konuyu Hanefilerin, ⁵⁴⁷ kazf âyeti⁵⁴⁸ üzerinden yaptıkları değerlendirmeler ışığında açıklamak yerinde olacaktır. “Hanefilere göre kazf âyetinde geçen (إلا الذين تابوا) ibaresindeki (إلا) edatı (لكن) anlamında olup buradaki istisnâ munkatı'dır.”⁵⁴⁹ Debûsî munkatı' oluşunu iki yönden ele almaktadır:

i) Âyette geçen (الذين تابوا) ibaresi, sadr-ı kelam* olan (وأولئك هم الفاسقون) ibaresinin kapsamına dâhil değildir. Yani anlamsal olarak farklı içeriklere sahip olduklarından aralarında cins birlikteliği söz konusu değildir. Şöyle ki “tevbe eden” lafzı, “tevbe etme vasfına sahip olan ve kendisinde fisk özelliği bulunmayan” anlamına gelirken “fasık” lafzı, “kendisinde fisk özelliği bulunan ve tevbe etme vasfına sahip olmayan” demektir. Buna

* Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Öner, *Klasik Mantık*, s. 24 vd.

⁵⁴⁵ Bk. Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el- Askerî, *el-Furûk fi'l-Luga*, thk.: Cemâl Abdülganî Medgamaş, 1.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2002, s. 505

⁵⁴⁶ Bk. Serahsî, *Usûl*, II, 43

⁵⁴⁷ Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., III, 197-198; Serahsî, *Usûl*, II, 43; Debûsî, *Takvîm*, s. 150; Teftâzânî, a.g.e., II, 70 vd. Teftâzânî ve Sadrüşşerîa el-Mahbûbî buradaki istisnâyı diğerlerinden farklı olarak muttasıl istisnâ kabul etmektedirler.

⁵⁴⁸ والذين يرمون المحصنات ثم لم يأتوا بأربعة شهداء فاجلدوهم ثمانين جلدة ولا تقبلوا لهم شهادة أبداً وأولئك هم الفاسقون. (إلا الذين تابوا من بعد ذلك) (en-Nûr, 24/4-5) وأصلحوا فإن الله غفور رحيم

⁵⁴⁹ Serashî, *Usûl*, II, 43

* Sadr-ı kelamdan maksat istisnâ edatından önceki cümle kısmıdır.

göre burada istisnâ edatı kullanılınsaydı bile her halükârda “tevbe eden” ifadesi, müstesnâ minh olan “fasık” lafzının kapsamına dâhil olmayacaktı. Hâlbuki hakikî istisnâda aslolan “ihrâc” özelliğidir ki, burada her iki lafzın farklı cinslerden olması nedeniyle ihrâc durumu yani kapsam dışına çıkarma durumu söz konusu olmamaktadır. Dolayısıyla buradaki istisnâ hakikî, yani muttasıl değil munkatı’dır.

ii) Hakiki istisnâ, müstesnânın hiçbir şekilde müstesnâ minh’in kapsamına dâhil olmadığını beyan etmek amacıyla kullanılır. Buna göre eğer istisnâ edatı cümlede kullanılmamış olsaydı bu durumda müstesnâ, müstesnâ minh’in kapsamına dâhil olacaktı. Muttasıl istisnâ olan (جاءني القوم إلا زيّداً) örneğinde “Zeyd”, kesinlikle “gelme” hükmünün kapsamına dâhil değildir. Ne var ki istisnâ edatı kullanılınsaydı dâhil olacaktı. Buna göre kazf âyetindeki istisnâ muttasıl olsaydı “tevbe edenler” lafzı, “fâsıklar” lafzının kapsamına dâhil olacağından tevbe etmiş olsalar bile “iftira edenler/ والذين يرمون” lafzının kapsamından çıkmayacaktı. Dolayısıyla buradaki istisnâ edatını hakikî olarak değerlendirmek yerine munkatı’ olarak değerlendirmek gerekir. Buna göre (إلا الذين تابوا) ibaresi (لكن إن تابوا فالله يغفر لهم) şeklinde anlaşılmalıdır.

Âyetteki istisnâ munkatı’ olduğuna göre sadr-ı kelamda sübut bulan “had cezasının gerekliliği”, “şahitlik yapılması” ve “fasık olarak nitelendirme” hükümlerinde istisnâ edatına dayalı hiçbir değişiklik* söz konusu değildir. Değişiklik “tevbe etme” ve “fisk” niteliklerinin birbirine zıt olmalarından kaynaklanmaktadır. Nitekim tevbe etmeyle “fisk” vasfında değişiklik gerçekleşir. Dolayısıyla buradaki değişiklik; kullanılan istisnâ edatından değil bir şeyin, zıddıyla kaim olmasının muhal olduğu kuralından kaynaklanmaktadır. “Tevbe etme” meselesine gelince onun, şahitliğin kabul edilmemesi ile çelişen bir yanı da bulunmamaktadır. Nitekim adil kölenin şahitliği de kabul edilmemektedir. Dolayısıyla kâzif tevbe etse bile şahitliğinin reddedilmesi hükmü varlığını aynen devam ettirmektedir.

Kapsamına dâhil olduğu gerekçesiyle “tevbe edenler” lafzının; sadr-ı kelamın kapsamından çıkartılmasının mümkün olmaması durumunda istisnâ edatını, cümleye “vakit belirtme” anlamı kattığı şeklinde değerlendirmek de mümkündür. Buna göre (إلا) ifadesini (الذين تابوا) anlamında (حين يتوبوا) şeklinde anlamak mümkündür. Hanefilere göre istisnâ edatının, cümleye “vakit belirtme” anlamı kattığının kabul edilmesi durumunda hakiki istisnâdan bahsedilemez. Çünkü “vakit belirtmek” suretiyle sadr-ı kelamın mucibi, bütün olarak kesinlik kazanır ve hiçbir şey onun kapsamından hariç

* Burada Hanefilere göre istisnânın “beyân-ı tağyir” niteliğine işaret edilmektedir. Nitekim Hanefilere göre hakiki istisnâ, dahil olduğu cümlede tağyirde bulunma niteliğine sahiptir. Başka bir deyimle Hanefilere göre hakiki istisnâda, müstesnânın hükmünün müstesnâ minh’in hükmüne mugayir olması esastır.

olamaz. Hâlbuki hakiki istisnâda istisnâ edatının kullanılması durumunda müstesnânın hiçbir şekilde sadr-ı kelamın kapsamına dâhil olmaması, kullanılmaması durumunda ise dâhil olması esastır.

Uslucülerin çoğunluğuna göre ise buradaki istisnâ edatı hakikî anlamda kullanıldığı için istisnâ muttasıldır. Çünkü bir lafzı mümkün olduğunca hakiki anlamında değerlendirmek vaciptir. Bu kurala göre onlar (شيا) lafzının delaletini –ki bu lafız, aynı cinsten olma özelliğinin varlığına delalet etmektedir- esas alarak buradaki istisnâyı halden/ durumdan yapılan istisnâ şeklinde; sadr-ı kelamı da “tüm durumlar” –ki bu durumların sadr-ı kelamda zımnem var olduğu kabul edilmektedir- şeklinde yorumlamaktadırlar. Buna göre âyeti şöyle takdir etmektedirler: “Onlar her durumda fâsıktırlar.” Yani ister kişinin yüzüne karşı ister onun gıyabında ister kâdının ister insanların huzurunda veya onların gıyabında, ister iftirada ısrar etme durumunda isterse iftiradan tevbe ve rücu etme durumunda... Ne var ki Hanefilere göre bu şekildeki kabullerin ve yorumların, âyette yer alan “şahitliğin reddedilmesi” hükmüyle hiçbir alakası yoktur. Şöyle ki buradaki istisnâ muttasıl kabul edilse bile mevcut istisnâ, matuf cümlelerden oluşan sadr-ı kelamın son cümlesinden yapılmış kabul edileceğinden diğer cümlelere rücu edemeyecektir. Nitekim Hanefilere göre cümlelerin birbirine atfedilmesi durumunda müstesnâ, cümlelerin tamamına değil son cümleye rücu eder. Buradaki istisnâ munkatı’ olarak kabul edildiği takdirde de müstesnâ son cümleye rücu edecektir. Çünkü munkatı’ olması durumunda (إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا) ifadesi, başlangıç cümlesi hükmündedir. Başlangıç cümlesi ise mümkün olduğunca muaraza yoluyla cümlede işlev gösterir ki burada “tevbe etme” vasfının sadece fısk vasfına muarız olmasından bahsedilebilir. Bundan da anlaşılacağı üzere (إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا) ifadesinin, şahitliğin reddedilmesiyle bir alakası bulunmamaktadır. Serahsî’ye göre ise, tevbe ettikten sonra fısk vasfının ortadan kalkmasının nedeni bu niteliğin varlığını gerektiren delilin bulunmamasıdır yoksa bu niteliğin varlığını engelleyen bir muarız/karşıt bir delilin bulunması değildir.

Hanefilerin, lügavi bakımdan munkatı’ görünümünde olan istisnâyı zımnî/ gizli bir cinsin varlığına binaen muttasıl olarak değerlendirdiklerini söylemek mümkündür.* Hanefiler bu cinsin tespitine bağlı olarak istisnânın muttasıl ya da munkatı’ olduğuna hükmetmektedirler. Bu cinsin tespiti yoruma dayalı olduğu için mezhepler arasında farklı hükümlerin verildiği görülmektedir. Özellikle Hanefiler ile Şâfiîler arasında, cinsin

* Zımnî cinsin varlığı konusunda her iki grup hemfikir olmakla birlikte ayrıldıkları nokta şudur: İlk gruptakiler istisnâ edatının cümlede “ihraç” işlevi göstermesini yeterli görürlerken ikinci gruptakiler –özellikle Hanefiler- müstesnâ ile müstesnâ minh arasındaki ortak özelliğin mekilat veya mezvunat cinslerinden olmasını şart koşmaktadırlar.

tespitine yönelik yorum farklılığı neticesinde oluşan hükümlere iki örnek üzerinden temas etmekte fayda vardır.

Bu örneklerden ilki (له علي ألف درهم إلا كره حنطة)⁵⁵⁰ cümlesi diğeri ise (له عندي مائة درهم)⁵⁵¹ cümlesidir. Öncelikle Hanefilerin; ilk istisnâ üslubunu yükümlülük bakımından geçerli kabul ederken ikincisini kabul etmediklerini belirtmek gerekir. Her iki cümlede de müstesnâ ile müstesnâ minh öğeleri farklı cinslerden oluştuğu halde Hanefilerin, niçin ilk cümleyi geçerli ikinci cümleyi geçersiz kabul ettiklerinin cevabı, bir bakıma “zımnî/gizli cinsin” –ki bu örneklerde “zimmette borç oluşturma” niteliğidir- tespitine dayanmaktadır.

Şâfiîlere göre (له عندي مائة درهم إلا ثوبًا) şeklinde ikrarda bulunan kişi, elbisenin kıymeti hariç bin dirhem ödemekle yükümlüdür. Çünkü onlara göre istisnânın, muarız bir delil olması nedeniyle müstesnânın hükmünü nefyeymeyi gerektirmesi bir kuraldır. Muarız bir delille mümkün olduğunca amel edilmesi gerekli olduğuna göre buradaki imkân ölçüsü, elbisenin ayn'ının/ kendisinin nefyedilmesi değil kıymetinin nefyedilmesidir.⁵⁵² Şâfiîler; farklı cinslerden oluşan unsurların, lafız bakımından değil mana bakımından istisnâ edilmesini geçerli görmekte dirler. Çünkü onlara göre farklı iki lafız arasında bir yönüyle mana bakımından cins birlikteliği söz konusu olursa yapılan istisnâ bizzat lafızlara değil mütecanis olan manaya (gizli özelliğe) bağlıdır. Dolayısıyla nasıl ki (لفلان علي) şeklindeki kullanım da caizdir. Çünkü her ne kadar (دينار) ve (ثوب) kelimeleri lafzi bakımdan (درهم) kelimesi ile mütecanis değilse de “kıymet/ piyasa değerine sahip olma” özelliği bakımından mütecanislerdir.⁵⁵³ Dolayısıyla buradaki mütecanis özellik “kıymet” vasfıdır. Şâfiîler “kıymet” vasfının, mutabakat yoluyla lafzın medlulünden elde edilen mana olduğunu; müstesnâ ile müstesnâ minh arasında müşterek vasıf özelliği taşıdığı için de yapılan istisnânın geçerli olduğunu savunmaktadırlar. Nitekim onlara göre –aşağıdaki örnekte görüleceği üzere- Hanefilerin yaptığı da bundan, yani mutabakat yoluyla lafzın medlulünden mana çıkartmaktan farklı değildir.⁵⁵⁴ İlk bakışta Şâfiîler, örnekteki istisnânın geçerliliği bakımından, munkatî' istisnâyı tümünden geçerli kabul edenlerle aynı fikirdeymiş gibi bir izlenim uyanıyorsa da müstesnânın müstağrak* olmamasını şart koşarak onlardan ayrıldıklarını belirtmektedirler. Yani müstesnâ olan “elbisenin kıymeti” müstesnâ minh olan “bin

⁵⁵⁰ Serahsî, *Usûl*, II, 38

⁵⁵¹ Îcî, a.g.e., III, 14

⁵⁵² Serahsî, *Usûl*, II, 38

⁵⁵³ Bk. Sem'ânî, a.g.e., I, 214-215

⁵⁵⁴ Bk. Âmidî, a.g.e., II, 358

* Müstesnânın müstağrak olması konusuna ilgili başlığında detaylı olarak temas edilecektir.

dirheme” eşit veya fazla olması durumunda mezkûr ikrarı geçersiz kabul etmektedirler.⁵⁵⁵

Hanefilere göre ise bu şekilde ikrarda bulunan kişi bin dirhemini tamamını ödemekle yükümlüdür. Çünkü istisnâ; kelamın, istisnâ edilmeyen kısımdan – ki böylece hüküm de istisnâ edilmeyen kısma has olmaktadır- ibaret olduğunu belirtmek amacıyla vazedildiği için burada hakikî istisnânın varlığından bahsedilemez. Ayrıca buradaki müstesnâ ne lafız ne de mana bakımından sadr-ı kelamın kapsamına dâhil değildir; yani (درهم) ve (ثوب) kelimeleri aynı cins değildirler. Dolayısıyla buradaki istisnâ munkatı’ olup (إلا ثوبًا) kısmı (لكن لا ثوب له عليّ) anlamına gelmektedir,⁵⁵⁶ yani menfi bir başlangıç cümlesi hükmündedir. Cümlenin menfi oluşunun –her ne kadar muttasıl istisnadaki istisnâ edatı da kendisinden önceki kısmı menfi kılmakta ise de- bin dirhem ödeme yükümlülüğüne herhangi bir etkisi yoktur.⁵⁵⁷ Bir başka açıdan “elbise”; mekîlât ve mevzûnât türü bir şey olmadığı için hem lafız hem de mana bakımından zimmette borç oluşturmamaktadır. Elbise sadece mebî olarak zimmette borç oluştururken dirhem, semen olarak borç oluşturmaktadır. Dolayısıyla Hanefilere göre buradaki istisnâ hem lafız hem de mana bakımından ihraç özelliği taşımayıp munkatı’dır.⁵⁵⁸

(له علي ألف درهم إلا كَر حنطة) örneğine gelince; Ebû Hanife ve Ebû Yûsuf buradaki istisnâyı muttasıl olarak kabul ederlerken İmâm Muhammed munkatı’ olarak değerlendirmekte ve şöyle demektedir: Şayet hükme konu olacak kısım, istisnâ edilmeyen kısımdan ibaret olacaksa bu durumda bu kişinin bin dirhemi eksiksiz ödemesi gerekir. Çünkü (كَر)⁵⁵⁹ kelimesi (درهم) kelimesi ile aynı cinsten değildir; dolayısıyla istisnâ geçersizdir.⁵⁶⁰ Ancak Ebû Hanife ve Ebû Yûsuf, istihsanda bulunarak mana itibariyle bu istisnânın hakikî olduğunu düşünmektedirler. İstihsan yönü onlara göre şudur: Sadr-ı kelam her ne kadar lafız bakımından, söylenen miktarın ödenmesi yükümlülüğünü bildiriyorsa da –yani cümle ihbari nitelikteyse de- mana bakımından zimmette var olan borcu açıklamaktadır. Bununla birlikte onlara göre mekîlât ve mevzûnât türü şeyler; zimmette borç olma bakımından benzerdirler. Yani bunlardan her biri semen (para vasfı) gibi zimmette

⁵⁵⁵ Bk. Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el- İsnevî, *et-Temhîd fî Tahrîci'l-Fürû' 'ale'l-Usûl*, thk.: Muhammed Hasan Heyto, 1.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981, s. 391; Hindî, *Nihâyetü'l-vusûl*, IV/1524; Birmâvî, a.g.e., IV, 1519

⁵⁵⁶ Serahsî, *Usûl*, II, 44

⁵⁵⁷ Ebû'l-Hasen Ebû'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdülkerîm el- Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî (Kenzü'l-Vusûl ilâ Ma'rifeti'l-Usûl)*, thk.: Said Bektaş, 1.bs., (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye) – (Medine: Dârüs-Sirâc), 1436/2014, s. 478

⁵⁵⁸ Serahsî, *Usûl*, II, 44; ayrıca bk. Debûsî, *Takvîm*, s. 154

⁵⁵⁹ Yedi yüz bin kırk sekiz dirhem anlamının yanısıra müdd ve ölçek manasına da gelir. Bk. Karahisarî, a.g.e., s. 811

⁵⁶⁰ Bk. Serahsî, *Usûl*, II, 38; Debûsî, *Takvîm*, s. 154

sahih bir şekilde sübut bulurlar. Ayrıca buradaki istisnâ lafız bakımından ziyade mana bakımından ihraç özelliğine sahip olduğu için (كَرَّ حَنْطَةَ) kadarı zimmette borç olmaktan ihraç edilmektedir. Matlup olan da bu olduğuna göre mana, lafza tercih edilmektedir. İşte bu sebeplerle buradaki istisnâyı ihraç özelliğine sahip kabul etmekte ve yapılan ikrarı, bir kürr buğdayın mâli değerinin bin dirhemden düşülmesi şeklinde kabul etmektedirler.⁵⁶¹ Açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Ebû Hanife ve Ebû Yûsuf “zimmette borç oluşturduğu” gerekçesiyle örnekteki istisnâyı muttasıl olarak İmâm Muhammed cins farklılığını esas alarak munkatı’ olarak değerlendirmektedir. Her ne kadar iki örnekteki müstesnâlar farklı cinslerden oluşsa da zimmette borç oluşturmadığı gerekçesiyle “elbise” hakkında munkatı’dır diyenler –İmâm Muhammed hariç- zimmette borç oluşturduğu gerekçesiyle bir kürr buğday hakkında muttasıl hükmünü vermektedirler.

Yukarıda da görüldüğü üzere Hanefiler, “mekîl, mevzûn veya aded-i mütekeribe” özelliğine sahip olan malları –ki bunlar miktara/ölçüye dayalı şeylerdir- “zimmette borç olmaya” uygun görmektedirler.⁵⁶² Çünkü miktara dayalı şeyler; semen olarak kullanılabilirliklerinden ötürü manen -istihsana dayalı olarak- aynı cins kabul edilirler. Nitekim Hanefilere göre bir kimse “belli bir ölçek buğday” veya “bir münn yağ” ya da “belli miktarda ceviz” karşılığında köle satın alırsa yapılan akit geçerlidir. Bundan da anlaşılacağı üzere “buğday”, “yağ” veya “ceviz” semen özelliğine sahiptirler.⁵⁶³ Buna göre hem örf hem de şer’ bakımından miktara dayalı olduğu kabul edilen her şey; sureta farklı cinsten olsa bile Ebû Hanife ve Ebû Yûsuf’a göre istisnâ edilebilir ve yapılan istisnâ geçerlidir. İmâm Muhammed’e göre ise geçerli değildir. Örneğin (لفلان علي ألف درهم إلا) (دينارًا / فلسًا / كرَّ حنطة) şeklindeki cümleler İmâm Muhammed’e göre geçerli değilken diğerlerine göre geçerli olmaktadır.⁵⁶⁴

2.4.4.1.2.2. Munkatı’ istisnâyı geçersiz kabul edenler ve delilleri

2.4.4.1.2.2.1. Geçersiz kabul edenler

Bu görüş sahiplerine göre her iki ögenin de aynı cinsten olmaları gerekir. Örneğin (جاء القوم إلا حمرا) cümlesi; cümle içinde yer alan (حمرا) kelimesinin vaz’î açıdan/ sözlük anlamı bakımından (قوم) kavramı kapsamına dâhil olmamasından ötürü geçerli bir kullanım değildir. Benzer şekilde (عندي مائة درهم إلا دينارًا) sözü de geçerli değildir.⁵⁶⁵ Han-

⁵⁶¹ Bk. Serahsî, *Usûl*, II, 44

⁵⁶² Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., III, 201

⁵⁶³ Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., a.y.; ayrıca bk. Debûsî, *Takvîm*, s. 154

⁵⁶⁴ Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., III, 201

⁵⁶⁵ Hafnâvî, a.g.e., s. 397

belâilerin⁵⁶⁶ ve Şâfîilerin⁵⁶⁷ büyük çoğunluğunca benimsenen, Hanefîlerden İmam Muhammed (ö.189/805) ve Züfer'e (ö.158/775) nispet edilen⁵⁶⁸ bu yaklaşımı Âmidî⁵⁶⁹ ulemanın çoğunluğuna nispet etmektedir.

2.4.4.1.2.2.2. Esas aldıkları deliller:

i) "İstisnâ" gerçekte müstesna minh olan lafzın kapsamına dâhil olanların bir kısmını kapsam dışı bırakma işlevi göstermektedir. Bu işlev örneğin (رَأَيْتُ النَّاسَ إِلَّا الْحَمْرَ) cümlesinde tahakkuk etmemektedir. Çünkü müstesnâ olan (حمر) kelimesi müstesnâ minh'in medlulüne dâhil değildir. Müstesnâ, müstesnâ minhte değişiklik meydana getirmediği gibi hiçbir şekilde müstesnâ minh ile alakası bulunmamaktadır. Dolayısıyla lafızdan yapılan bir istisnâdan bahsetmek mümkün olmadığı gibi müstesnâ ile müstesnâ minh arasında var olduğu iddia edilen mana benzerliğini esas alarak istisnânın geçerli oluşundan bahsetmek de mümkün değildir. Mümkün olsaydı o takdirde cins ayrımı gözetilmeksizin her şeyin istisnâsı kaçınılmaz biçimde geçerli olurdu.⁵⁷⁰

ii) Nasıl ki tahsis delili, âm lafzın kapsamında bulunmayan bir mana, hüküm vb.ni kapsam dışına çıkartmıyorsa istisnâ da aynen lafzın medlulünde yer almayan mana, hüküm vb.ni kapsam dışına çıkartamaz. Dolayısıyla farklı cinsten bir istisnâda bulunulması caiz değildir.⁵⁷¹

iii) (إِلا) edatı cümle başında kullanılmadığı için bağımsız bir cümle ögesi değildir. Buna karşın sadece kendisinden önce gelen kelama bağlı olarak tahakkuk etmesi gereken müstesnânın, farklı cinsten olması durumunda müstesnâ minh ile ilişkisi bulunmayacak ve başlangıç cümlesi hükmünde olacaktır. Dolayısıyla böyle bir kullanım caiz değildir.⁵⁷²

iv) Dil uzmanları, bir kişinin (جاءني الناس إلا الحمير) veya (رَأَيْتُ النَّاسَ إِلَّا الْكِلَابَ) şeklinde istisnâ üslubu kullanmasını na hoş bulmaktadırlar. Bu da farklı cinsten istisnânın caiz olmadığına delalet eder.⁵⁷³

v) Munkatı' istisnâyı geçerli kabul edenlerin delil olarak ileri sürdükleri âyet vb. unsurlardaki lafızlar, kesinlikle kendilerinden önceki lafızları tahsis etmediği gibi o lafız-

⁵⁶⁶ Bk. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, a.g.e., II, 673

⁵⁶⁷ Bk. Şîrâzî, *et-Tebssira*, s. 165; Sem'ânî, a.g.e., I, 445

⁵⁶⁸ Bk. Merdâvî, a.g.e., VI, 2548

⁵⁶⁹ Âmidî, a.g.e., II, 357

⁵⁷⁰ Bk. Âmidî, a.g.e., II, 357

⁵⁷¹ Hafnâvî, a.g.e., s. 398

⁵⁷² Hafnâvî, a.g.e., s. 398; Şîrâzî, *et-Tebssira*, s. 166

⁵⁷³ Hafnâvî, a.g.e., s. 398. Ayrıca bk. Şîrâzî, *et-Tebssira*, s. 166; Sem'ânî, a.g.e., I, 448

ların anlamlarını umumi olmaktan çıkartıp hususi şekle dönüştürmeyi de gerektirmektedir. Ne var ki bu lafızlar, menfi olanı müspet, müspet olanı da menfi kılacak şekilde kendisinden önceki lafızların içerdiklerini aynen içermektedir.⁵⁷⁴

vi) Dilsel kullanım açısından da mesele tartışmalıdır. Şöyle ki; (لَا) dilde, istisnâ amacıyla vazedilmiş bir kelimedir ve Araplar da bu amacı taşıyan kelimeyi istisnâ olarak adlandırmaktadır. Buna rağmen bu amacı taşımayan istisnâ edatının, “farklı cinsten yapılan” istisnâ şeklinde adlandırılması⁵⁷⁵ durumunda bir kıyaslamadan bahsetmek mümkündür. Ancak usulcülerin büyük bir kısmı dilde kıyas yapılmasını geçerli görmemektedirler.

vii) Bilindiği üzere istisnâ, cümleye dâhil olanı ihrâç etmektedir. Farklı cinsten olan ise cümlenin kapsamına dâhil olamaz. Dolayısıyla farklı cinsten olanın cümleden istisna edilmesi sahih değildir. Çünkü hâriç olmayanın, bir şeye dâhil edilmesi tahayyül edilemediği gibi dâhil olmayan bir şeyin ihraç edilmesi de tahayyül edilemez.⁵⁷⁶

2.4.4.1.3. Müstesnâ, müstesnâ minh’i müstağrak olmamalı

“Kapsamından hiçbir şey hariç olmayacak şekilde fertlerin tamamını kapsama”⁵⁷⁷ anlamına gelen (استغراق) kelimesinin ism-i mefulü olarak kullanılan (مستغرق) kavramını usulcüler, özellikle istisnâ bahsiyle ilgili olarak, “istisnânın geçerliliği açısından müstesnâ ile müstesnâ minh arasında miktar bakımından olması gereken ‘kapsam’ ilişkisi” şeklinde değerlendirdikleri söylenebilir. Kapsam bakımından müstesnâ ile müstesnâ minh arasında dört farklı ilişkinin varlığından bahsedilebilir:

a) Ya müstesnâ, müstesnâ minh’in tamamını kapsar,

b) Ya müstesnâ, müstesnâ minh’in tamamını değil de yarısından çoğunu kapsar,

c) Ya müstesnâ, müstesnâ minh’in yarısını kapsar,

d) Ya müstesnâ, müstesnâ minh’in yarısından az bir kısmını kapsar.

Bu dört farklı kapsam ilişkisine dair usulcüler arasında farklı yaklaşımların varlığından bahsedilebilir.

⁵⁷⁴ Cüveynî, *Kitâbü’t-Telhîs*, II, 72

⁵⁷⁵ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 672

⁵⁷⁶ Sem’ânî, a.g.e., I, 448

⁵⁷⁷ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *Mu’cemu’t-Ta’rifât*, thk.: Muhammed Sıddîk el-Minşâvî, Kahire: Dârü'l-Fazîle, t.y., s. 157

2.4.4.1.3.1. Müstağrak olmamasını şart görenler ve delilleri

2.4.4.1.3.1.1. Müstağrak olmamasını şart görenler

İstisnânın geçerli olması için müstesnânın, müstesnâ minh'i müstağrak olması, yani "müstesnâ minh'in tüm fertlerini kapsamaması"⁵⁷⁸ şarttır. Müstağrak olma durumu (عبيدي أحرار إلا عبيدي) örneğinde olduğu gibi ister lafız yönünden (له علي عشرة إلا) örneğinde olduğu gibi ister sayı yönünden olsun aynıdır. Bu tür kullanımlar; "hükümsüzlük ifade edeceği"⁵⁷⁹ gerekçesiyle âlimlerin ittifakıyla* caiz değildir.⁵⁸⁰ Eğer sözü söyleyen kişi, geriye *hükümün tahakkuk edeceği* fert bırakmayacak şekilde istisnâyı müstağrak olarak kullanırsa istisnâsı geçersiz olur ve istisnâ edatından önce kullandığı ikrarı dikkate alınır.⁵⁸¹

2.4.4.1.3.1.2. İstisnâ edilmesini geçerli gördükleri miktar

İstisnânın müstağrak olmasını geçerli görmeyen usulcülerden bazıları –ki bunlara Hanefiler örnek gösterilebilir- ister müstesnâ minh'in yarısından fazla olsun, ister yarısına denk olsun ister yarısından az olsun her türlü istisnâyı ayırım yapmaksızın geçerli görmektedirler.⁵⁸² Bazıları ise ayırırda bulunarak müstesnânın miktar bakımından müstesnâ minh'ten "daha az" olması gerektiği hususunda ittifak etmekle birlikte "daha az"ın ölçüsü konusunda ihtilaf görmektedirler.⁵⁸³ Tartışmalı olan ölçü belirlenirken müstesnâ minh'in esas alındığı görülmektedir. "Çoğun istisnâsı"nın geçerli görmeyenler ile geçerli görenler; müstesnânın, miktar bakımından, müstesnâ minh'in yarısından daha az olması gerektiği hususunda ittifak görmektedirler.⁵⁸⁴ Bir başka ifade ile cümlede kullanılan müstesnânın geçerliliği, müstesnâ ile müstesnâ minh arasındaki miktarın "yarım" olması kıstasına göre belirlenmektedir. Buna karşın her iki grup arasındaki esas tartışma "yarım olanın" veya "yarımdan fazla olanın" istisnâsı meselesinde düğümlendiği

⁵⁷⁸ Hafnâvî, a.g.e., s. 405

⁵⁷⁹ Ebüssenâ Şemsüddîn Mahmûd b. Abdîrahmân b. Ahmed el- İsfahânî, *Şerhu'l-Minhâc li'l-Beydâvi fi 'İlmi'l-Usûl*, I-II, thk.: Abdülkerîm b. Alî b. Muhammed en-Nemle, 1.bs., Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999, I, 384

* Bk. İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus, *Muhtasarü Müntehâ's-Sûl fi 'İlme'l-Usûl ve'l-Cedel*, I-II, thk.: Nezir Hamâdû, 1.bs., Beyrut: Dâr-ı İbn Hazm, 1427/2006, I, 806; Hasen b. Muhammed b. Mahmûd el- Attâr, *Hâşiyetü'l-Attâr 'alâ Cem'i'l-Cevâmi' 'alâ Şerhi'l-Celâli'l-Mahallî 'alâ Cem'i'l-Cevâmi' li'l-İmâm İbni's-Sübkî ve bi Hâmişihî Takrîri li'ş-Şeyh Abdurrahmân eş-Şirbînî 'alâ Cem'i'l-Cevâmi' li'l-İmâm İbni's-Sübkî*, I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y., II, 47; Tüffî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, II, 597-598; İsfahânî, *Şerhu'l-Minhâc*, I, 384; İcî, a.g.e., III, 36; Âmidî, a.g.e., II, 363; Teftâzânî, a.g.e., II, 72; Şevkânî, a.g.e., s. 404

⁵⁸⁰ Temîmî, a.g.e., s. 84

⁵⁸¹ Abdülkerim b. Ali b. Muhammed en- Nemle, *el-Muhezzeb fi İlmi Usûli'l-Fikhi'l-Mukârin*, I-V, 1.bs., Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999, IV, 1683

⁵⁸² Muhammed b. el-Hasen el- Bedahşî, *Şerhü'l-Bedahşî Menâhicü'l-'Ukûl ve ma'ahu Şerhü'l-İsnevî Ni-hâyetü's-Sûl*, I-III, el-Ezher: Matba'atü Muhammed Alî Subayh ve Evlâdühü, t.y., II, 96

⁵⁸³ Bk. Şevkânî, a.g.e., s. 404; Hafnâvî, a.g.e., s. 407-408;

⁵⁸⁴ Bk. Zerkeşî, a.g.e., III, 288

görülmektedir. “Çoğun istisnâsı”nı hiçbir şekilde geçerli görmeyenler “yarımın istisnâsı”nın da geçerli olmadığını dile getirirlerken geçerli görenlere göre “yarımın istisnâsı” da geçerlidir.

2.4.4.1.3.1.2.1. Çoğun istisnâsı

Bu konuda usulcüler; “çoğun istisnâsını geçerli görenler” ve “geçerli görmeyenler” şeklinde iki gruba ayrılmaktadırlar.⁵⁸⁵

Her iki grubun görüşlerine ve gerekçelerine geçmeden önce “çok”, başka bir deyimle “müstesnânın müstesnâ minh’in yarısından fazla olması” mefhumundan ne anlaşıldığı ve bu miktarın nasıl belirleneceği hususuna temas etmekte fayda vardır. “Çok” kelimesi yoruma açık, spekülâtif bir kavram olup herkesin üzerinde ittifak edileceği bir kavram değildir. Yani bir şey “neye” ya da “kime” göre çok olacaktır. Ayrıca “çoğun istisnâsı”nı geçerli görenlerin esas aldıkları delillere bakıldığında “çok”luğun tespitinin yoruma açık olduğu görülecektir.

“Çoğun istisnâsı”ndan öte meseleyi daha da tartışmalı hale getiren husus, “yarımın istisnâsı” kullanımındaki “yarımın” ve buna bağlı olarak “çoğun” tespit edilmesidir. Müstesnâ ile müstesnâ minh; “bir, on, yüz...” gibi “belirgin sayıya” karşılık gelen kelimelerden oluşabileceği gibi “belirgin sayıya” karşılık gelmeyen kelimelerden de oluşabilir. “Belirgin sayı” olarak gelmesi durumunda “yarımın” ve buna bağlı olarak “çoğun” tespiti mümkün iken farklı bir lafız olarak gelmesi durumunda bunun tespiti mümkün değildir ve yoruma açıktır. Örneğin (أكرم بني تميم إلا الجهال) cümlesinde “cahil” olanların “âlim” olanlardan fazla olup olmadığı neye göre söylenebilecektir? Nitekim örnekte de görüldüğü üzere müstesnâ ile müstesnâ minh’i oluşturan kelimeler âm nitelikte olup “belirgin sayıya” karşılık gelmemektedir. Her ne kadar İbnü’l-Lahhâm’ın da belirttiği şekliyle “kullanılan lafızda müstesnânın, müstesnâ minh’ten çok olduğuna delalet eden unsurun nazar ve tefekkürle bilinmesi”⁵⁸⁶ söz konusu olsa bile “çok”un tespiti yorumdan azade değildir. Müstesnâ minh’in “belirgin sayı” olarak gelmemesi durumunda durum böyle iken “belirgin sayı” olarak gelmesi durumunda hem “yarımın” hem de “çoğun” miktar olarak tespiti daha kolay olacağından “çok” olanın tespiti ve hükmün bu nitelikteki lafza bağlanması daha objektif bir tutum olacaktır.

“Çoğun istisnâsı” görüşünde olanların, bu yaklaşımlarını “mutlak” olarak ele aldıkları, yani müstesnâ minh’in “belirgin sayıya” karşılık gelen kelime olup olmadığı bakımından ayırımda bulunmadıkları yönünde bir kabulün yanısıra böyle bir ayırımda bu-

⁵⁸⁵ Bk. Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1684

⁵⁸⁶ İbnü’l-Lahhâm, a.g.e., s. 329

lunduklarına dair kabul de bulunmaktadır. Bu kabule göre –ki daha objektif bir kabul olduğu söylenebilir- (له علي عشرة دراهم إلا ستة / خمسة) cümlesindeki gibi müstesnâ minh, “belirgin sayıya” karşılık gelen bir kelime olması durumunda yarımın veya çoğun istisnâsı geçersizdir. Buna karşın müstesnâ minh’in “belirgin sayıya” karşılık gelmeyen bir kelime olması durumunda cümlede “bir” kişiye varıncaya kadar yapılan istisnâ geçerlidir. (أكرم بني تميم إلا الجهال) cümlesi; müstesnâ minh’in “belirgin sayıya” karşılık gelmeyen kelime olduğu, dolayısıyla “cahil olanların” sayısı “bin”, “âlim olanların” sayısı da beşyüz veya daha azı olsa bile buradaki istisnâyı geçerli gördükleri yönünde⁵⁸⁷ örnek verilebilir.

2.4.4.1.3.1.2.1.1. Çoğun istisnâsını geçerli görmeyenler ve delilleri

Basra ekolünün ve Hanbelîlerin çoğunluğunun yanısıra Bâkılânî; İbnü'l-Mâcişûn (ö.212/827) gibi bazı Mâlikî uleması ile Ebû Yûsuf gibi bazı Hanefî uleması tarafından benimsenen bu yaklaşıma göre müstesnâ minh’in yarısından fazlasının istisnâ edilmesi caiz değildir. Aksine istisnâ edilecek olan kısım yarısından daha az olmalıdır.⁵⁸⁸

Her ne kadar Hanbelîlerin bu görüşte olduğu yönünde bir kanı mevcut ise de Hanbelî usulcülerden İbnü'l-Lahhâm'ın, “eğer ‘çokluk’, lafız cihetinden değil de harici bir delil cihetiyle anlaşılabiliriyorsa bu durumda ‘çoğun istisnâsı’nın geçerli olduğu yönünde ihtilaf bulunmamaktadır”⁵⁸⁹ sözü Hanbelîlerin ve benzer görüşte olanların “çoğun istisnâsı”na her halükârda, yani ayırmda bulunmaksızın karşı oldukları yönündeki kanıyı çürütmektedir. İbnü'l-Lahhâm'ın “lafız cihetinden” ifadesiyle kastettiği hususun; müstesnâ minh'in, “belirgin sayıya” karşılık gelen kelime olduğu; “harici bir delilden” kastettiğinin ise “belirgin sayıya” karşılık gelmeyen kelime olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre “çoğun istisnâsı”nı geçerli görmeyenlerin; bunu, müstesnâ minh'in “belirgin sayıya” karşılık gelen kelime olması durumunda söz konusu ettikleri söylenebilir.

Bununla birlikte “belirgin sayının” niteliği konusunda ayırmda buldukları da görülmektedir. Bu görüşte olanlara göre müstesnâ “tam sayı” olması halinde çoğun istisnâsı geçersizken “küsürlü sayı” olması halinde geçerlidir. Mesela (له عندي عشرة إلا) (درهما) şeklindeki kullanımda müstesnâ tam sayıyı ifade ettiği için yapılan istisnâ geçersizdir. Buna karşın müstesnâ (له عندي عشرة إلا دانقاً / ثلثاً / نصفاً / ثلثين) örneğinde olduğu gibi küsürlü sayıyı ifade eden kelimedenden oluştuğu zaman yapılan istisnâ geçerlidir.⁵⁹⁰

Görüşlerini dayandırdıkları deliller şunlardır:

⁵⁸⁷ Bk. İbn Emîru Hâc, a.g.e., I, 324; Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 331

⁵⁸⁸ Bk. Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1684-1685

⁵⁸⁹ İbnü'l-Lahhâm, a.g.e., s. 327

⁵⁹⁰ Bk. Bâkılânî, a.g.e., III, 142; Zerkeşî, a.g.e., III, 288

a) İstisnâ ve istisnâyla ilgili hükümler; dilcilerin kullandıkları yöntem(ler)den elde edilmiştir. Bizzat dilciler, konuşan kişinin “çoğu” istisnâ etmesini kendini ifade edememe becerisi ve gramer hatası olarak kabul etmektedirler. İbn Cinnî'nin (ö.392/1002) de belirttiği üzere (هذه مائة إلا تسعين) şeklindeki bir kullanım Arapça dil kurallarına uygun bir kullanım olmayıp hatalı telaffuzdur. Benzer şekilde İbn Kuteybe'nin (ö.276/889) de ifade ettiği üzere (صمٹ الشهر كلّه إلا تسعة) şeklindeki kullanım geçerli olurken (صمٹ الشهر إلا يومًا) şeklindeki kullanım geçerli değildir.⁵⁹¹

Bunun yanısıra Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın (ö.311/923) da dile getirdiği üzere Arap kelamında sadece “az olanın” istisnâ edilmesine dair örneklerin varlığı Arap dil uzmanlarının inkâr ettiği istisnâ şeklinin, “çok olanın” istisnâ edilme şekli olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla çok olanın istisnâ edilmesi dilsel kullanım bakımından caiz değildir. Eğer çok olanın istisnâsı caiz olsaydı o takdirde dil uzmanlarının çirkin ve nahoş gördüğü her türlü kullanımın caiz olması gerekirdi.⁵⁹² Nitekim (له عندي تسعة دراهم) şeklinde ikrarda bulunmak varken (له عندي عشرة إلا درهماً) şeklinde uzatarak ikrarda bulunmak Arap kelamında hoş karşılanan bir durum değildir. Kısa yoldan yapılan ikrarı, dil uzmanları hem daha uygun hem de güzel bir kullanım olarak görmektedirler.⁵⁹³

Âmidî “çoğun istisnâsının” Arap dil uzmanlarınca çirkin ve nahoş görülmesinin, bu tür istisnânın geçersizliğine delil kılınmasını eleştirmekte ve böyle bir nedenin “çoğun istisnâsı” şeklindeki kullanıma mâni bir durum taşımadığını dile getirmektedir. Ona göre aslolan, bu tür bir kullanımın “kural dışılığı” değil, bunu kullanan kişinin doğru söyleme olasılığına binaen “çoğun istisnâsı”nın kabul edilmesi, bir bakıma bu tür kullanıma hüküm bağlanmasıdır.⁵⁹⁴

b) İstisnâ; ikrardan sonra yapılan inkâra benzediği için Arap dilinde kendisinden önce gelen temel cümleye aykırı bir kullanım hükmündedir. Aslolan inkâr etmemek olduğu halde bazen insan yaptığı ikrarın bir kısmına dair gafil davranır; dolayısıyla bunu telafi edebilmek için az olanın istisnâ edilmesi caiz görülmüştür. Ancak –az olanın değil de- çok olanın istisnâsına gelince böyle bir kullanım konusunda insanın gafil davranmış olabileceği düşünülmez. Dolayısıyla istisnâ geçersiz olur ve istisnâ edatından önceki kısım hüküm ifade eder.⁵⁹⁵

⁵⁹¹ Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1685. Ayrıca bk. Şevkânî, a.g.e., s. 404-405

⁵⁹² Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1685. Ayrıca bk. Bâkılânî, a.g.e., III, 143

⁵⁹³ Bk. Bâkılânî, a.g.e., III, 142; Zerkeşî, a.g.e., III, 288

⁵⁹⁴ Bk. Âmidî, a.g.e., II, 367. Benzer bir yaklaşım için bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., III, 183

⁵⁹⁵ Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1685. Ayrıca bk. Âmidî, a.g.e., II, 366; Şevkânî, a.g.e., s. 405

2.4.4.1.3.1.2.1.2. Çoğun istisnâsını geçerli görenler ve delilleri

Bu görüş sahiplerine göre istisnâ yapıldıktan sonra geride kalan miktar için herhangi bir sınır yoktur. Geride kalan miktar “bir” dahi olsa yapılan istisnâ geçerlidir. Nahiv âlimlerinden Sayrafi ve Ebû Ubeyd’in yanısıra cumhur ulemanın benimsediği, Kûfe ekolünün ve usulcülerin çoğunluğunun geçerli kabul ettiği bu yaklaşıma göre⁵⁹⁶ bir kimsenin (له علي عشرة إلا تسعة) şeklinde bir ikrarda bulunması geçerlidir ve bir dirhem borcun varlığını ikrar etmiş kabul edilir.⁵⁹⁷

Bu görüş sahiplerinin esas aldıkları deliller ve bu delillere yönelik eleştiriler hakkında şunlar söylenebilir:

a) Esas aldıkları deliller (فبعضتك لأغوينهم أجمعين إلا عبادك منهم المخلصين)⁵⁹⁸ âyeti ile (إنّ) (عبادي ليس لك عليهم سلطان إلا من اتبعك من الغاوين)⁵⁹⁹ âyetidir. Onlara göre bu âyetlerin delalet yönü şudur: Her iki âyette de her bir grup diğerinden istisnâ edilmektedir. İlk âyette (عباد) kelimesi (غاوين) kelimesinden; ikinci âyette ise (عباد) kelimesinden istisnâ edilmektedir. Eğer her iki grup sayı bakımından birbirlerine denk ise bu durumda denk olanların istisnâsı söz konusudur. Eğer sayı bakımından farklı iseler çok olan diğerinden istisnâ edilmiş olmakta, az olanı ibkâ edilmektedir. Bu da çok olanın istisnâsının caiz olduğunu göstermektedir.⁶⁰⁰

(وما أكثر) ve (ولا تجد أكثرهم شاكرين)⁶⁰² (وقليل من عبادي الشكور)⁶⁰¹ kelimesine gelince (غاوين) kelimesinin de delalet ettiği üzere “sapıtanların” sayı bakımından çok olduklarında şüphe yoktur.⁶⁰⁴

Bu iddiaya şu yönlerden itiraz edilmektedir:

1) Eğer gerçekten âyette geçen iki gruptan birinin miktar bakımından diğerinden daha fazla olduğu iddiası sağlam ise bu durumda çok olanın istisnâsından değil az olanın istisnâsından bahsedilebilir. Nitekim ilk âyette az olanın istisnâsını gösteren birtakım delaletler bulunmaktadır. Şöyle ki; (أرايتك هذا الذي كرمت... إلا قليلا)⁶⁰⁵ âyetinin de delalet ettiği üzere, (لأغوينهم أجمعين) ibaresindeki (هم) zamirinden kastedilenler “ademoğulları”dır.

⁵⁹⁶ Hafnâvî, a.g.e., s. 408

⁵⁹⁷ Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1686

⁵⁹⁸ Sâd, 38/82

⁵⁹⁹ el-Hicr, 15/42

⁶⁰⁰ Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1686; Hafnâvî, a.g.e., s. 411. Ayrıca bk. Âmidî, a.g.e., II, 364

⁶⁰¹ Sebe, 34/13

⁶⁰² el-A'râf, 7/17

⁶⁰³ Yûsuf, 12/103

⁶⁰⁴ Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1686. Ayrıca bk. Âmidî, a.g.e., II, 364

⁶⁰⁵ el-İsrâ, 17/62

Başka bir sûrede bulunan (إِلَّا عِبَادِكَ مِنْهُمْ الْمَخْلُصِينَ)⁶⁰⁶ âyetinde de istisnâ edilmiş olanlar (منهم) lafzından da anlaşılacağı üzere az olanlardır. Bu âyetlerin de gösterdiği üzere az olan istisnâ edilmiş, çok olan ibkâ edilmiştir.⁶⁰⁷

2) Bu âyetlerde kullanılan (إِلَّا) edatı (لكن) anlamına gelmektedir. Bu takdirde ilk âyet (ولكن من اتبعك من الغاوين فإن جهنم) şeklinde; ikinci âyet de (ولكن عبادك المخلصين لا أستطيع غوايته) şeklinde takdir edilebilir. İlk âyetteki (إِلَّا) edatından (لكن) anlamı açıkça anlaşılmaktadır.⁶⁰⁸ Dolayısıyla munkatı' istisnâ söz konusudur.

3) İstisnâ ancak aynı cinslerden yapıldığı takdirde geçerli olur ki, bu âyetlerde her iki öge arasında cins birlikteliği bulunmamaktadır. Nitekim (غاوين/şeytana uyanlar) “kul” kapsamında değildir.⁶⁰⁹

b) Bu görüş sahipleri ikinci delil olarak istisnâyı, munfasıl tahsis edicilere kıyas etmektedirler. Buna göre munfasıl tahsis ediciler kullanılarak lafzın kapsamındaki fertlerin çoğunun kapsam dışına çıkartılması nasıl caiz ise aynı durum istisnâ için de geçerli olmalıdır. Çünkü onlara göre her iki delil türü arasında “kullanılmamaları durumunda ‘âm lafzın kapsamına dâhil olan miktarı ihraç etme” şeklinde nitelenebilecek ortak bir özellik bulunmaktadır.⁶¹⁰

Ne var ki bu delile; yapılan kıyaslanmanın fasit bir kıyas, yani kıyas maalfarık olduğu gerekçesiyle karşı çıkılmaktadır. Karşıt görüşte olanlara göre istisnâ ögesi ile munfasıl tahsis edici öge arasında iki yönden farklılık bulunmaktadır.

1) Munfasıl tahsis ediciler, istisnâ gibi, sadece ibareye özgü/ lafzî değildir. Munfasıl tahsis edicilerde hem aklî hem de naklî tüm munfasıl delillerle tahsis etme imkânı varken istisnâda bu özellik yoktur. Ayrıca munfasıl tahsis ediciler, istisnâ gibi belli birtakım harflerin kullanımına bağlı olarak gerçekleşmez. Buna karşın istisnâdan bahsedebilmek için (إِلَّا) vb. özel birtakım kelimelerin kullanılması gerekir.⁶¹¹

2) Munfasıl tahsis edicilere benzeyen unsurlardan biri de cümleyi tümüyle hükümsüz bırakan “nesh”tir. Her iki ögenin de benzeştikleri nokta bir şeyi “tahsis etme”leridir. Nitekim munfasıl/ayrık muhassıs/ tahsis edici deliler(ler) “a’yânı tahsis etme”,

⁶⁰⁶ Sâd, 38/83

⁶⁰⁷ Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1687

⁶⁰⁸ Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1687. Ayrıca bk. Âmidî, a.g.e., II, 365

⁶⁰⁹ Hafnâvî, a.g.e., s. 412. Ayrıca bk. İsfahânî, *Şerhü'l-Minhâc*, I, 386

⁶¹⁰ Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1688. Ayrıca bk. Âmidî, a.g.e., II, 365

⁶¹¹ Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1688. Ayrıca bk. Bâkılânî, a.g.e., III, 143

nesh ise “zamanı tahsis etme” özelliklerine sahiptir. Buna karşın istisnâda –neshte olduğu gibi- cümleyi tümünden hükümsüz bırakma özelliği yoktur.⁶¹²

c) Dayandıkları delillerden üçüncüsü ise “çoğun istisnâsını”, “azın istisnâsına” kıyaslamalarıdır. Onlara göre her iki şekildeki istisnânın da sahip olduğu “âm lafzın kapsamına dâhil fertlerin bir kısmını ihraç etme” şeklindeki ortak niteliğe binaen nasıl ki azın istisnâsı çok olanı ibkâ ediyorsa çoğun istisnâsı da az olanı ibkâ etmektedir.⁶¹³

Karşit görüş sahipleri “ne var ki bu şekilde yapılan kıyaslama ‘kıyas maalfarık’ olduğu için fasit bir kıyastır” diyerek itiraz etmektedirler. Çünkü “azın istisnâsı” ile “çoğun istisnâsı” arasında iki yönden farklılık vardır:

1) “Azın istisnâsı”, Arap dilinin bir özelliği olup dilciler bu tür istisnâyı kullandıkları gibi böyle bir kullanımın geçerli olduğunu açıkça dile getirmektedirler. Ancak çoğun istisnâsına gelince bu tür bir kullanımı hem reddetmekte hem de nahoş görmektedirler. Dolayısıyla dilcilerin nahoş görüp inkâr ettiklerinin –çoğun istisnâsının- güzel görüp cevaz verdikleri kullanıma –azın istisnâsına- kıyas edilmesi aklen mümkün değildir.⁶¹⁴

2) İstisnâ ihtisarda bulunma veya istidrak –hatayı düzeltme- amacıyla vazedilmiş bir kullanım şeklidir. Böyle bir amaç azın istisnâsında güzel olur; çoğun istisnâ edilmesinde istisnâ üslubunu kullanmanın bir hikmeti yoktur.⁶¹⁵

d) (له علي عشرة دراهم إلا تسعة) şeklinde ikrarda bulunan bir kişinin; yarıdan çoğunu istisnâ etmek ve bu ikrarı sebebiyle sadece “bir dirhemi” borçlanacak şekilde “az olanı” ibkâ etmek şeklinde yaptığı istisnânın geçerliliği hususunda icma vardır. Bu da yarıdan fazlanın hem dil açısından hem de şer’an geçerli olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla başka bir miktarın istisnâsı nasıl geçerliyse çoğun istisnâsı da aynen öyle geçerlidir.⁶¹⁶

2.4.4.1.3.1.2.2. Yarım olanın istisnâsının geçerliliği

“Çoğun istisnâsını geçerli görmeyenler”, “yarım olanın istisnâsının” geçerliliği konusunda iki görüşe ayrılmaktadırlar.⁶¹⁷

2.4.4.1.3.1.2.2.1. Yarım olanın istisnâsını caiz görmeyenler ve delilleri

Bu görüşte olanlara göre yarım olanın istisnâsı geçerli olmayıp yarımdan az olanın istisnâsı geçerlidir. Basra ekolünün çoğunluğunun yanısıra Halîl b. Ahmed

⁶¹² Bk. Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1688

⁶¹³ Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1688-1689. Ayrıca bk. Bâkılânî, a.g.e., III, 143

⁶¹⁴ Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1689

⁶¹⁵ Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1689

⁶¹⁶ Bk. Hafnâvî, a.g.e., s. 411; İsfahânî, *Şerhü'l-Minhâc*, I, 385

⁶¹⁷ Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1691

(ö.175/791), Nadr b. Şümeyl (ö.204/820) gibi dilciler; Hanbelîlerin çoğunluğu ve Bâkîllânî gibi usulcüler bu görüşü benimseyenler arasındadır.⁶¹⁸ Meselâ (عشرة إلا خمسة) şeklindeki kullanım geçerli değilken (عشرة إلا أربعة) şeklindeki kullanım geçerlidir.⁶¹⁹

Bu görüş sahiplerinin esas aldıkları deliller ile “çoğun istisnâsını” geçerli görmeyenlerin dile getirdikleri deliller aynı olduğu için⁶²⁰ burada bunları tekrar etmeye gerek bulunmamaktadır.

2.4.4.1.3.1.2.2.2. Yarım olanın istisnâsını geçerli görenler ve delilleri

Bu görüş sahiplerine göre istisnâ yapıldıktan sonra geride kalan miktar, müstesnâ minh'in ya yarısı olmalı ya da yarısından az olmalıdır. Müstesnânın, müstesnâ minh'in yarısından fazla olması caiz değildir. Buna göre denk miktarın istisnâsı geçerli olduğu gibi az olanın istisnâsı da geçerlidir. Meselâ (عشرة إلا ستة) şeklindeki istisnâ geçerli kabul edilmezken (عشرة إلا خمسة) şeklindeki istisnâ geçerlidir.⁶²¹ Nahiv âlimlerinin ve Hanbelîlerin bir kısmının tercih ettiği görüş budur.⁶²²

Esas aldıkları delil (يا أيها المزمّل قم الليل إلا قليلاً نصفه)⁶²³ âyetidir. Onlara göre bu âyetin delil olma yönü şudur: Bu âyette “yarım” olan istisnâ edilmiştir. (نصف) kelimesi müstesnâ minh'ten daha az değildir, aksine ona denktir. Burada yapılan istidlâl, (نصفه) kelimesinin (قليلاً) kelimesinden bedel kılınmasıdır. Buna göre (ليل) kelimesinden istisnâ edilmiş durumda olmaktadır. Buna göre âyeti (قم الليل إلا نصفه) şeklinde takdir etmek mümkündür.⁶²⁴

Karşıt görüş sahipleri bu iddiaya iki yönden itiraz etmektedirler:

1) (نصفه) kelimesi istisnâ değil, mübtedadır. Buradaki istisnâ (إلا قليلاً) ibaresidir.

2) (نصفه) kelimesi âyette geçen “gelme” eylemi için zarf konumundadır. Dolayısıyla bu kelime (ليل) kelimesinden bedel olmaktadır. Buna göre âyeti (قم الليل نصفه إلا قليلاً) şeklinde veya (قم نصف الليل إلا قليلاً) şeklinde takdir etmek mümkündür. Dolayısıyla âyet, yarım olanın istisnânın geçerli olduğuna yönelik istidlâlde bulunmaya uygun bir delil değildir.⁶²⁵

⁶¹⁸ Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1691. Ayrıca bk. Şevkânî, a.g.e., s. 405

⁶¹⁹ Hafnâvî, a.g.e., s. 409

⁶²⁰ Bk. Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1691

⁶²¹ Hafnâvî, a.g.e., s. 408. Ayrıca bk. Isfahânî, *Şerhü'l-Minhâc*, I, 384-385

⁶²² Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1691

⁶²³ el-Müzzemmil, 73/2

⁶²⁴ Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1691-1692

⁶²⁵ Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1692. Ayrıca bk. Âmidî, a.g.e., II, 366

2.4.4.1.3.2. Belli şartlar dışındaki müstağrak istisnâyı geçerli görenler ve görüşleri

Hanefîler; istisnânın müstağrak olması konusunda diğer mezheplerden farklı düşünmektedirler. Diğer mezhepler ilkesel olarak “bütün”ün “bütün”den istisnâsını geçersiz görürlerken Hanefîler burada lafzi kullanımı esas alarak ayırmda bulunmakta ve hükmü ona göre belirlemektedirler. Hanefîlere⁶²⁶ göre müstesnâ ile müstesnâ minh aynı lafızlardan müteşekkil ise ise veya eşanlamlısı olan lafızdan oluşmuşsa yapılan istisnâ geçersizdir; dolayısıyla hüküm sadr-ı kelama mahsus olur. Buna karşın yukarıdaki iki şartı (yani her iki ögenin aynı lafızdan oluşması veya eşanlamlı olmaları şartlarını) taşımayan istisnâ üslupları “bütün” özelliği taşısa bile Hanefîlere göre geçerlidir, hüküm ifade eder.

(عبيدي أحرار إلا عبيدي) cümlesinde müstesnâ ile müstesnâ minh aynı lafızlardan; (عبيدي أحرار إلا مملوكي) cümlesinde ise eşanlamlı lafızlardan oluşmaktadır. Hanefîlerin bu tür kullanımları geçersiz kabul etmesinin nedeni böyle bir kullanımda “bir şeyin, kendi kendisine mugayir olmasını gerektiren bir durumun bulunmasıdır. Nitekim böyle bir durumda istisnâ yapılmasının ardından hükme konu olabilecek bir miktar geride kalmamaktadır. Başka bir deyimle sanki müstesnâ telaffuz edilmemişcesine sadr-ı kelim varlığını aynen devam ettirmektedir.”⁶²⁷ Bu tür kullanımlarda müstesnâ ile müstesnâ minh arasında bulunması gereken “parça-bütün” ilişkisi yerine lafzî kullanım bakımından “bütün-bütün” ilişkisi olduğu görülmektedir. Buna karşın yukarıdaki şartları taşımayan ancak her iki öge arasında “bütün-bütün” ilişkisi bulunan kullanımları Hanefîler, geçerli görmekte ve onlara hüküm bağlamaktadırlar. Örneğin bir kimse cümlede müstesnâ minh olarak belirttiği kölelerinden başka hiçbir kölesi bulunmadığı halde (عبيدي إلا هؤلاء) veya (عبيدي أحرار إلا سالما وغانما وراثدا) (أحرار إلا هؤلاء) demiş olsa yapılan istisnâ geçerlidir. Çünkü onlara göre müstesnâ her ne kadar realitede müstesnâ minh’e denk olsa bile, başka bir deyimle örneğin (هؤلاء) lafzı miktar bakımından (عبيدي) lafzına denk olsa bile buradaki müstesnâ, mana yönünden müstesnâ minh’ten daha hususi olduğu için yapılan istisnâ geçerlidir.⁶²⁸ Başka bir deyimle Hanefîlere göre⁶²⁹ bu tür kullanımlarda istisnâ hükmünün tahakkuk edebileceği en az bir kişinin mevcut olma olasılığı bulunduğu için yapılan istisnâ geçerlidir. Aynı veya eşanlamlı lafızların kullanıldığı istisnâ üsluplarında böyle bir olasılık bulunmadığından yapılan istisnâ geçersiz görülmektedir.

⁶²⁶ Bk. İbn Emîru Hâc, a.g.e., I, 323; Emîr Pâdişah, a.g.e., I, 300; Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 330

⁶²⁷ Molla Hüsrev, a.g.e., s. 268

⁶²⁸ Bk. Teftâzânî, a.g.e., II, 72; Molla Hüsrev, a.g.e., s. 269; Zerkeşî, a.g.e., III, 287; Seydişehrî, a.g.e., s. 283

⁶²⁹ Bk. Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 330

Meseleyi bir başka açıdan değerlendirmek de mümkündür. Şöyle ki Hanefilere göre cümlede kullanılan istisnâ lafzî bir tasarruf olup istisnânın geçerli oluşu hükmün geçerliliğine değil lafzın geçerliliğine bağlıdır.⁶³⁰ Başka bir deyimle Hanefiler müstesnâ olarak kullanılan lafzın, lafız olarak “kullanılabilirliğini” esas almaktadırlar, yoksa hüküm bakımından “kullanılabilirliğini, uygunluğunu” değil. Çünkü onlara göre şart olan; “istisnânın ardından tekellüm edilebilecek, yani hükme konu olabilecek bir miktarın bulunmasıdır.”⁶³¹ Eğer müstesnâ olan lafız bu şartı gerçekleştiriyorsa o takdirde istisnâyı geçerli görmektedirler.

Hanefiler’e göre; müstesnâ, müstesnâ minh’ten farklı bir lafız olarak kullanıldığıında “istisnânın ardından tekellüm edilebilecek bir miktarın bulunması” şartını taşıdığı gerekçesiyle istisnâ, sadr-ı kelamın kapsamındakileri ihraç etme işlevi gösterebilmektedir. Aynı lafızla gelmesi durumunda ise istisnâ cümlede ihraç işlevi gösterememektedir. Buna göre her iki öge aynı lafızlardan oluşmuşsa müstesnâ olan lafız, “kullanılabilirlik, uygunluk” niteliğini taşımadığı için istisnâ da geçersiz olmaktadır.⁶³² Bu durumu şu iki örnek üzerinden değerlendirmek yerinde olacaktır:

a) (أنت طالق ثلاثا إلا ثلاثا) cümlesine bakıldığında her iki öge de aynı lafızlardan müteşekkildir ve “bütün”ün “bütün”den istisnâsı söz konusudur. Bununla birlikte bu tür kullanımlarda hükmün tahakkuk edeceği “bir fert” geride kalmadığı için yapılan istisnâ Hanefilere göre geçersizdir. Dolayısıyla bu sözün muhatabı olan kadın üç talakla boşanmış olacaktır.

b) (نسائي طالق إلا هؤلاء) cümlesine bakıldığında her iki öge her ne kadar “anlamsal” açıdan “bütün-bütün” ilişkisi gösteriyorsa da lafızların farklı türden olması nedeniyle hükmün tahakkuk edeceği “bir fert”in bulunması ihtimaline binaen yapılan istisnâ Hanefilere göre geçerli olmaktadır. Dolayısıyla (هؤلاء) lafzıyla işaret edilen kadınlar boşanmış olmayacaklardır.

İkinci örnek şu açıdan da açıklanabilir: Hanefilere göre “istisnâda itibar lafzadır.”⁶³³ Buna göre “(إلا) edatı yerine (غير) kelimesi kullanılarak buradaki cümle (نسائي طالق (غير هؤلاء) şeklinde değerlendirildiğinde”⁶³⁴ talak, kişinin işaret ettiği eşler dışındaki

⁶³⁰ Bk. Zerkeşî, a.g.e., a.y.; İbn Emîru Hâc, a.g.e., I, 323

⁶³¹ Seydîşehrî, a.g.e., s. 283

⁶³² Bk. Zerkeşî, a.g.e., a.y.

⁶³³ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed el- Kâsânî, *Bedâiü’s-Sanâi’ fî Tertîbi’ş-Şerâi’*, I-VII, 2.bs., Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1406/1986, III, 156

⁶³⁴ Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 330

eş(ler)ine izafe edilmiş olacaktır.⁶³⁵ Lafızların da farklı oluşları nedeniyle geride en az “bir fert”in kalması ihtimaline binaen istisnâ geçerli olacak ve işaret edilen eşler boşanmamış olacaktır.

Aynı veya eşanlamlı lafızlardan oluşan istisnâ üslubunu geçersiz kabul eden Hanefiler; istisnâyı müstağrak olmaktan çıkartacak bir durumun gerçekleşmesi halinde istisnâ üslubunu geçerli kabul etmektedirler. Örneğin bir kimse (له علي ثلاثة إلا اثنين) şeklinde bir ikrarda bulunsa yaptığı istisnâ geçerlidir ve o kişi “iki” dirhem vs. ödemekle yükümlü olur.⁶³⁶

2.4.4.2. Tartışmalı Olan Şartlar

2.4.4.2.1. Müstesnâ ile müstesnâ minh aynı kişiden sadır olmalı

Usulcülerin bir kısmı tarafından ileri sürülen bu şart bazılarına göre gerekli değildir. Çünkü onlara göre müstesnâ ile müstesnâ minh’in bir kişiden sadır olması bedihi bir durumdur. Bununla birlikte, Allah Teâlâ’nın (اقتلوا المشركين)⁶³⁷ deyip Hz. Peygamber’in (s.a.v) de (إلا أهل الذمة) demesi örneğinde olduğu gibi müstesnâ bir kişiden, müstesnâ minh de bir başkasından sadır olursa bu durumda istisnâ muttasıl olarak mı yoksa munfasıl olarak mı değerlendirilir?⁶³⁸

Bu konuda iki farklı kişiden sadır olduğu gerekçesiyle istisnânın munfasıl olduğunu savunanlar⁶³⁹ bulunduğu gibi tek bir kişiden sadır olmuş gibi muttasıl ve geçerli olduğunu savunanlar da bulunmaktadır. Nitekim muttasıl ve geçerli olduğunu savunanlara göre Hz. Peygamber (s.a.v.), Allah Teâlâ’nın tebliğcisi konumundadır.⁶⁴⁰

Muttasıl olduğunu savunanlar Hz. Peygamber’in (s.a.v.) (لا يختلئ خلاه)⁶⁴¹ sözünün ardından İbn Abbâs’ın (إلا الإنحر) demesini, ardından Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bu ifadeyi tekrarlamasını delil getirmektedirler. Görüldüğü üzere burada Hz. Peygamber (s.a.v.)

⁶³⁵ Kâsânî, a.g.e., III, 156

⁶³⁶ Seydişehrî, a.g.e., s. 282-283; Molla Hüsrev, a.g.e., s. 269

⁶³⁷ et-Tevbe, 9/5

⁶³⁸ Temîmî, a.g.e., s. 101

⁶³⁹ Bk. Attâr, a.g.e., II, 41; Merdâvî, a.g.e., VI, 2536; İbnü'n-Neccâr, a.g.e., III, 284-285; Zerkeşî, a.g.e., III, 275, 300

⁶⁴⁰ Bk. Abdurrahmân b. Câdullâh el-Bennânî, *Hâşiyetü'l-Bennânî 'alâ Şerhi'l-Celâl Şemsiddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî 'alâ Metn-i Cem'i'l-Cevâmî' li'l-İmâm Tâciddîn Abdilvehhâb b. es-Sübkî ve bi-Hâmişihî Takrîr-i Şeyhi'l-İslâm Abdurrahmân eş-Şirbînî*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y. II, 10

⁶⁴¹ Buhârî, “Cezâü's-Sayd”, 10; Müslim, “el-Hacc”, 455

İbn Abbâs'ın istisnâsı ile yetinmemekte, kendisi de bizzat istisnâyı tekrarlamaktadır.⁶⁴² Bu örnek, istisnânın tek bir kişiden sadır olmuş gibi değerlendirildiğini göstermektedir.⁶⁴³

2.4.4.2.2. *Müstesnâ minh nekre olmamalı*

Bu şartı gerekli görenlere göre (جاءني رجالٌ إلا زيداً) şeklindeki istisnâ kullanımı caiz değildir. Çünkü bu sözü söyleyenin, “Zeyd” lafzını ihraç edecek şekilde (رجال) lafzının kapsamına dâhil etmeyi kastetmemiş olma “ihtimali” bulunmaktadır. Süyûtî (ö.911/1505) ve Birmâvî (831/1428), nekre kelimenin tam bir anlam ifade etmesi durumunda yapılan istisnânın geçerli olduğunu belirtmektedirler.⁶⁴⁴ Süyûtî konuyla ilgili şöyle demektedir: “Tam bir anlam ifade etmemesi durumunda mûceb bir cümledeki nekre kelimedenden istisnâ yapılamaz. Örneğin tam bir anlam ifade etmediği için (جاء قوم إلا رجلاً) veya (قام رجالٌ إلا زيداً) şeklinde bir istisnâ kullanımı caiz değildir. Ancak (فلبث فيهم ألف سنة إلا) (قام رجالٌ وكانوا في دارك إلا رجلاً) cümlesinde olduğu gibi veya (خمسین عامًا)âyetinde olduğu gibi veya (قام رجالٌ وكانوا في دارك إلا رجلاً) cümlesinde olduğu gibi tam bir anlam ifade etmesi durumunda yapılan istisnâ geçerlidir.⁶⁴⁶

Birmâvî ise şöyle demektedir: “Tam bir anlam ifade etmediği takdirde nekre bir kelimedenden yapılan istisnâ muttasıl olamayacağı gibi munkatî’ da olamaz. Nitekim müstesnânın, müstesnâ minh’in kapsamına “kesin olarak” dâhil olması şarttır. Ne var ki nekre kelimedenden yapılan istisnâda böyle bir “kesinlik” bulunmamakta, aksine dâhil olma “ihtimali” barındırmaktadır. “Kesinlik” bulunmadığı için de nekre kelimedenden yapılan istisnâ caiz değildir.”⁶⁴⁷ Tam bir anlam ifade etmesi durumunda, “kesinlik” şartı bulunacağından, mürekkep bir kelimenin cüzünün istisnâ edilmesi caizdir. (اشتریت عبداً إلا ربه) veya (اشتریت داراً ألا سقفاها) şeklindeki kullanımlar caizdir.⁶⁴⁸

2.4.4.2.3. *Müstesnâya, müstesnâ minh zikredilirken niyet edilmeli*

Bu şartı benimseyenler arasında Ahmed b. Hanbel ve ashabının yanısıra Şafii-ler bulunmaktadır.⁶⁴⁹ İbnü'l-İrâkî (ö.826/1423) şöyle demektedir: İstisnânın muttasıl olmasını şart koşanlar kelamın başında istisnânın varlığına niyet edilmesi konusunda da hemfikirdirler. İstisnâya niyet edilmesi kelamın başında değil de müstesnâ minh zikredildikten sonra söz konusu olursa istisnâ geçerli olmaz. Âlimlerin bir kısmı; niyetin, ke-

⁶⁴² Temîmî, a.g.e., s. 102

⁶⁴³ İbnü'n-Neccâr, a.g.e., III, 285

⁶⁴⁴ Bk. Temîmî, a.g.e., s. 105

⁶⁴⁵ el-Ankebût, 29/14

⁶⁴⁶ Süyûtî, a.g.e., III, 249

⁶⁴⁷ Bk. Birmâvî, a.g.e., IV, 1515-1516

⁶⁴⁸ Birmâvî, a.g.e., IV, 1515

⁶⁴⁹ Bk. İbnü'n-Neccâr, a.g.e., III, 303-304; İbnü'l-Lahhâm, a.g.e., s. 332

lama başlanmadan önce bulunmasını dikkate almaktadırlar. Bir kısmına göre ise kelam tamamlanmadan önce istisnâya niyet edilmesi yeterlidir.⁶⁵⁰

2.4.4.2.4. İstisnâ edatından önce atıf harfi kullanılmamalı

(عندي عشرة دراهم وإلا درهما) örneğinde olduğu gibi şayet istisnâ edatından önce atıf harfi gelmişse istisnâ geçersizdir. Ebü'l-İshâk el-İsferâyînî (ö.418/1027), atıf harfi ile birlikte kelamın ardından gelen istisnânın geçersiz olduğunu belirtmektedir.⁶⁵¹

2.4.4.2.5. Müstesnâ, ism-i işâret türü lafızlardan olmalı

Bir kimsenin, on dirheme işâret ederek (هذه الدراهم لفلان إلا هذا وهذا) demesi bu kısma örnek verilebilir. İmâmü'l-Harameyn "en-Nihâye" adlı eserinde şöyle demektedir: Bu tür bir kullanım sahih değildir. Çünkü bir kimse, yaptığı ikrarı belli bir şeye izafe ederse bu ikrar, mutlak mülkiyeti gerektirir. Bununla birlikte ikrarın bir kısmını istisnâ etmeyi dilerse bu durum, ikrardan rücu etmek anlamına gelir. Şevkânî'ye göre bu tür bir kullanım geçerlidir. Böyle bir kullanımda bulunulmasını engelleyen bir durum da söz konusu değildir. Nitekim kelamın başında gerçekleşen salt ikrar- bir şeye işâret edilsin ya da edilmesin fark etmez- varlığı itibariyle kelamın son kısmına bağlıdır.⁶⁵²

⁶⁵⁰ Hafnâvî, a.g.e., s. 396

⁶⁵¹ Şevkânî, a.g.e., s. 406; Zerkeşî, a.g.e., III, 293; Hafnâvî, a.g.e., s. 405

⁶⁵² Şevkânî, a.g.e., s. 406

II. BÖLÜM
İSTİSNÂ İLE İLGİLİ
TARTIŞMALI MESELELER

1. İSTİSNÂNIN CÜMLENİN HÜKMÜNE DELÂLET ŞEKLİ

Usulcülere göre istisnâ cümlede ya “beyan” ya da “muaraza” yoluyla işlev göstermektedir. Bu görüş farklılıklarının açıklamasına geçmeden önce, bazı hususlara temas edilmesi yerinde olacaktır. Öncelikle “istisnânın cümledeki işlevi” tabirinde yer alan “istisnâ” kelimesinden ne anlaşıldığına; ardından ıstılâhî olarak tanımlandığında istisnâ kelimesinin nasıl tanımlandığına ve bu tanımlarda kullanılan bazı kavramlar ve istisnâ türleri ile “beyan” ve “muaraza” kavramları arasındaki ilişkiye; ardından da usulcülerin istisnânın “beyan” veya “muaraza” yoluyla nasıl işlev gösterdiğine dair gerekçelerine temas edilecektir. Buna göre önce şu soruların cevapları aranmalı, ardından istisnânın “muaraza” veya “beyan” yoluyla işlev gösterdiği yönünde usulcülerin açıklamalarına temas edilmelidir.

a) İstisnâ; “ihraç etme” anlamında kullanıldığında cümlede ihraç işlevini gösteren unsur hangisidir ve bu unsur müstesnâyı hükmün mü yoksa mahkûmun bih'in mi kapsamından ihraç etmektedir?

b) İhraç olgusu ile müstesnâ ve müstesnâ minh'i oluşturan lafızlar arasında nasıl bir ilişki bulunmaktadır?

c) İhraç olgusu ile istisnâ türleri arasında nasıl bir ilişki bulunmaktadır?

a) Cümlede “ihraç” işlevi gösteren cümle unsuru

İlkin usulcülerin; “istisnânın cümledeki işlevi” tabirinde yer alan “istisnâ” kelimesinden aynı şeyi anlamadıkları gibi kullandıkları bu kelimeyle aynı şeyi kastetmedikleri belirtilmelidir. “(قام القوم إلا زيداً)” cümlesi bağlamında söylenirse bu cümledeki hangi unsura “istisnâ” denileceği hususu tam belirgin olmadığı için tartışmalıdır. Zeyd'in ‘kapsam dışı bırakılması’, yani ‘ihraç’ edilmesi işlemine istisnâ denilebileceği gibi (إلا) edatından sonra zikredilen “Zeyd” lafzına da (إلا زيداً) ibaresine de istisnâ denilmektedir. Doğal olarak bu farklı bakış açılarına göre “istisnâ” lafzının terim anlamı da farklılık göstermektedir.”¹ Dolayısıyla “istisnâ” lafzının mutlak olarak kullanılması, bu lafız ile tam olarak cümledeki hangi unsurun kastedildiğinin anlaşılmasını da zorlaştırmaktadır.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında; “Zeyd” lafzına istisnâ denilmesi mümkün değildir; çünkü bu kelime cümlenin müstesnâsı konumundadır. İstisnâyı gerçekleştiren somut unsuru belirgin kılmaması nedeniyle kanaatimizce cümlede gerçekleşen “ihraç” işlemine istisnâ denilmesi de doğru değildir. Çünkü “ihraç” kavramının “mutlak” olarak kullanılması, yani “ihraç” eden unsur belirtilmeden ele alınması istisnânın hakikatinin

¹ Bk. İbn İmâm el-Kâmilîyye, a.g.e., III, 333

anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Geriye ise “istisnâ” tabirinin istisnâ edatı için kullanılması kalmaktadır.

Kanaatimizce bu birkaç yönden yerinde bir kullanımdır. İlk olarak istisnâ edatının –özellikle (لَا)‘nın- cümledeki işlevine baktığımızda bu kelime, “istisnâda bulunmak amacıyla cümlede kullanılan bir harftir ve kendisinden sonra gelen kısmı –yani müstesnâyı- kendisinden önce gelen kısmın hükmünden istisnâ etmektedir.”² İkinci olarak kimi istisnâ tanımlarında³ “ihraç” işleminin bizzat (لَا) vb. kelimelerle gerçekleştiğine dair yapılan vurgu, bu kelimenin “istisnâ” olarak adlandırılmasını mümkün kılan diğer bir nedendir. Netice olarak (لَا) edatının, müstesnâyı, kendisinden önceki kısmın kapsamından “ihraç etme” işlevi gösterdiği söylenebilir.

Mezhepler arasındaki esas tartışma alanı, “kendisinden önceki kısım” ifadesinden ne anlaşıldığı hususudur. Nitekim bu hususa verdikleri cevap –ki bu cevap mezhepler arasındaki bir başka tartışma konusu olan “ispattan yapılan istisnâ nefy, nefyden yapılan istisnâ ispat ifade eder” mi? sorusuyla bağlantılıdır- bir bakıma istisnânın cümledeki işleyişine dair benimsedikleri “beyan veya muaraza yoluyla amel eder” şeklindeki ihtilaflarını da açıklayıcı türdendir. Şöyle ki: müstesnâyı, sadr-ı kelamın hükmünün kapsamından ihraç eden istisnâ edatı ihraçta bulunurken, bir bakıma müstesnâyı sadr-ı kelamın hükmüne zıt bir hüküm yüklemiş olmaktadır. Hanefiler ispattan yapılan istisnânın nefy, nefyden yapılan istisnânın ispat ifade etmediğini savunurken diğer mezhepler ispattan yapılan istisnânın nefy, nefyden yapılan istisnânın ispat ifade ettiğini savunmaktadırlar. Buna göre Hanefiler istisnâ edatının cümlede bir bakıma “beyan” işlevi gördüğünü, diğer mezheplerin ise “muarız delil” işlevi gördüğünü savunmaktadırlar. “Mezhepler arasındaki müspet veya menfi cümleden yapılan istisnânın durumuyla ilgili tartışma; cumhura göre ‘istisnâ üslubunun biri müspet diğeri menfi olmak üzere iki cümleden ibaret olması’, Hanefilere göre ise ‘istisnâ üslubunun tek cümle konumunda olması ve müstesnânın hükmünün meskûnun ‘anh olması’ şeklindeki kabullere dayanmaktadır. Bunun yanısıra müstesnâ için, müstesnâ minh’e aykırı ve karşıt bir hükmün belirlenmesinin *nedeni de istisnâ edatının* mefhum⁴ türünden olmasıdır. Mefhum ise

² Ömer, a.g.e., I, 112. Ayrıca bk. Karâfi, *el-İstiğnâ*, s. 565

³ Bk. Bâkılânî, a.g.e., III, 126; Ebû Ya’lâ el-Ferrâ, a.g.e., II, 659; Cüveynî, *Kitâbü’t-Telhîs*, II, 62; Sem’ânî, a.g.e., I, 210; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 668; Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 589; Beyzâvî, *Minhâcü’l-Vusûl*, s. 55

⁴ İslâm hukukçuları, İslâm’ın temel kaynakları olan Kur’an ve Sünnet’i yorumlama faaliyetleri sırasında söz konusu naslarda iki türlü anlam (delâlet) bulunduğu dikkat çekmişlerdir. Bunlardan birincisi nasların (dinî metinlerin) açıkça ifade ettiği anlamlar (mantûk), ikincisi naslarda açıkça belirtilmemekle birlikte onlardan anlaşılan mânalardır (mefhum). Şevkânî’nin de işaret ettiği gibi lafızlar, kendilerinden çıkarılan anlamların birer kalıbı niteliğinde olduğundan (*İrşâdü’l-fuhûl*, Beyrut: Dârü’l-ma’rife, t.s., s. 178’den

Hanefîlere göre hüccet değil iken; cumhurun bir kısmı istisnâyı mefhum türlerinden bir kısmı ise mantuk türlerinden kabul etmektedir.”⁵

“İhraç” olgusu/ kavramı kapsamında değerlendirildiğinde herhangi bir istisnâ üs- lubunda üç unsurun bulunması gerekir. Bunlar sırasıyla “muhrac”, “muhrac” ve “muhracun minh” kavramlarıdır ki; örnekteki muhrac (ص) edatıdır, muhrac “Zeyd” lafzıdır, muhracun minh ise (ص)’dan önceki kısımdır. (ص)’dan önce ise iki şey bulunur: Hüküm ve mahkûmun bih.”⁶

(ص) edatının müstesnâyı, “hükümün” kapsamından mı yoksa “mahkûmun bih”in kapsamından mı ihraç ettiği hususu mezhepler arasında tartışmalıdır. Mezheplerin bu soruya verdikleri cevap doğrudan “müspet veya menfi cümleden yapılan istisnânın durumu”nu izah etmeye yönelik iken dolaylı olarak da istisnânın “beyan” veya “muaraza” yoluyla cümlede işlev gösterdiği şeklindeki kabullerini de izah etmektedir. Peki, (ص) edatı müspet veya menfi bir cümlede kullanıldığında müstesnâyı “hükümün” mü yoksa “mahkûmun bih”in mi kapsamından ihraç etmektedir? Hanefîlere göre “hükümün” diğer mezheplere göre ise “mahkûmun bih”in kapsamından ihraç etmektedir. “Mahkûmun bih”in kapsamından ihraç edildiğini savunanlar bunu şöyle izah etmektedirler: “Karşıt durumlardan birinin kapsamından çıkan diğerinin kapsamına dâhil olur. Çünkü iki karşıt durum arasında vasıta yer almamaktadır. Buna göre yokluğun kapsamından çıkan varlığın kapsamına dâhil olduğu gibi varlığın kapsamından çıkan da yokluğun kapsamına dâhil olmaktadır ki, bu iki kural hakkında tartışma bulunmamaktadır. Esas tartışma yukarıdaki örnekte zikredilen “gelme” durumunun muhracun minh olarak “hüküm” veya “mahkûmun bih” şeklinde belirlenmesinde ortaya çıkmaktadır. Hanefî dışındaki mezheplere göre “muhracun minh” olan unsur mahkûmun bih olan “gelme” durumudur.

naklen) onlardan bazen açıkça ve doğrudan doğruya bir anlam elde edilir, bazen de çeşitli anlamlar yoluyla bir mânaya ulaşılır. Mantûk; sarîh ve gayr-ı sarîh olmak üzere ikiye ayrılır:

- 1) Sarîh mantûk: Lafzın kendisi için vazolunduğu mânaya mutabakat veya tazammun yoluyla delâletidir. Burada sadece lafzın bir dildeki sözlük anlamını bilmekle başka bir şeyin aracılığına gerek duyulmaksızın yalnız okumak, söylemek veya işitmekle doğrudan anlamına ulaşılmaktadır. Bir lafzın kendisi için vazolunduğu mânayı tam olarak ifade eder biçimde kullanılmasına mutabakat (delâletü'l-mutabaka), mânanın bir kısmını ifade etmek üzere kullanılmasına tazammun (delâletü't-tazammun) adı verilir. Meselâ “insan” kelimesinin bilinen varlık anlamında kullanılması mutabakat delâleti, “canlı” veya “konuşan” anlamında kullanılması bir tazammun delâletidir. Sarîh mantûk Hanefî usul terminolojisinde “bizzat lafzın sığasının gösterdiği anlam” demek olan ibârenin delâletiyle paralellik gösterir. Nas ve zâhir lafızların delâletleri de sarîh mantûk kapsamında değerlendirilir.
- 2) Gayr-ı sarîh mantûk: Lafzın kendisi için vazolunmadığı, ancak iltizam yoluyla kendisine delâlet ettiği anlamdır. İltizam, lafza şer'î (hukukî) bir anlam verebilmek için hâricî bir unsura ihtiyaç duyulması halidir. Böylece hâricî bir unsurun yardımıyla elde edilen mânaya delâletü'l-iltizâm denir. İltizâm yoluyla söz konusu mânanın anlaşılması sürecinde zihin lafzın anlamından onu gerekli kılan hâricî unsura doğru bir geçiş yapar. Eğer bu zihinsel geçiş yapılmazsa söz konusu mânaya ulaşmak mümkün olmaz. (Bk. Ferhat Koca, “Mantûk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mantuk> (04.04.2020).

⁵ İyâz b. Nâmi es- Sülemî, *Usûlü'l-Fıkh ellezî lâ Yesa'u'l-Fakîh Cehlehu*, 1.bs., Riyad: Dârü't-Tedmûriyye, 1426/2005, s. 344

⁶ Şûşâvî, a.g.e., (2015), III, 48

Çünkü “gelme”nin zıttı “gelmeme”dir. Buna göre “gelme” durumunun kapsamından çıkıp “gelmeme” durumunun kapsamına dâhil olan “Zeyd”, gelmemiş olmaktadır. Hanefilere göre ise muhracın minh, cümlelerin hükmüdür. Hükmün karşıtı ise “hükümsüzlük” halidir. Buna göre hükmün kapsamından çıkan Zeyd, hükümsüzlüğün kapsamına girmektedir. Yani ne “geldiği” ne de “gelmediği” yönünde hüküm verilebilir. Çünkü onlara göre istisnâ [edatı] bir şeyin ne sübutunu ne de nefyedilmesini gerektirmektedir.”⁷

Yukarıdaki açıklamadan da anlaşıldığı üzere diğer mezhepler nazarında (إلا) edatı, müstesnânın hükmünü kendisinden önceki kısmın hükmüne karşıt kılan bir delil işlevi göstermektedir ki, buna göre istisnâ edatı cümlede “muaraza” yoluyla işlev görmektedir. Hanefilere göre (إلا) edatı diğer mezheplerin benimsediği şekliyle cümlede delil işlevi göstermediği için istisnâ cümlede “beyan” yoluyla işlev görmektedir.

Burada temas edilmesi gereken bir diğer husus; yapılan istisnâ tanımlarında tercih edilen kavramlar ile istisnânın cümledeki işlevi arasındaki ilişkidir. Aslında istisnânın cümledeki işlevine dair bakış açılarının izdüşümlerinin, benimsenen istisnâ tanımında kullanılan kavramlarda aranması yerinde olacaktır. Tercih edilen kavramların farklı oluşu Hanefî usulcüler ile diğer usulcülerin tanımlarında bizzat görülmektedir.

Diğer usulcüler arasında istisnâyı (دال على أن المذكور) (إنه كلام ذو صيغ مخصوصة محصورة، دال على أن المذكور) ⁸ veya (إخراج بعض الجملة من الجملة بلفظ إلا أو ما أقيم مقامه) ⁹ şeklinde tanımlayanlar bulunmaktadır. Tanımlarında kullandıkları (كلام) vb. kavramlardan; istisnânın bizzat istisnâ edatı ile gerçekleştiğini, (دال) vb. kavramlarla da istisnâ edatının, müstesnânın hükmünün, sadr-ı kelamın hükmünün kapsamından çıkmasına delalet etmesi nedeniyle “delil” olduğunu kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Aynı şekilde ikinci tanımda kullanılan (إخراج... بلفظ إلا...) kavramları da istisnâ edatının bizzat ihraç etme işlevini gösterdiği ifade edilmektedir. Bu durumda istisnâ edatı cümlede “delil” konumunda olmaktadır. Bu ve benzeri tanımlar ışığında tanım sahiplerine göre istisnâ edatının, cümlede “muaraza” yoluyla işlev gösterdiğini kabul ettikleri söylenebilir. Ancak burada cevaplanması gereken bir başka soru ortaya çıkmaktadır: Müstesnânın hükmünün, sadr-ı kelamın hükmüne muhalif olduğuna delalet eden istisnâ edatının iki unsur arasındaki mevcut aykırılığa delaleti “delâlet-i mutabakat” veya “delâlet-i iltizâm” yoluyla mıdır yoksa “delâlet-i işâret” yoluyla mıdır? Bu sorunun cevabının detayına ilgili başlıklarında temas edilecektir.

⁷ Şûşâvî, a.g.e., (2015), III, 48

⁸ Bâkılânî, a.g.e., III, 126. Benzer tanımlar için bk. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, a.g.e., II, 659; Cüveynî, *Kitâbü't-Telhîs*, II, 62; Sem'ânî, a.g.e., I, 210; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 668

⁹ Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 589. Benzer tanımlar için bk. Beyzâvî, *Minhâcû'l-Vusûl*, s. 55

Hanefîler arasında istisnâ kelimesini doğrudan tanımlayanların sayısı oldukça az olmakla birlikte bilinen en yaygın tanımlar arasında (أن الاستثناء تكلم بالباقي بعد الثتيا، كأنه لم)¹⁰ ve (الاستثناء يمنع التكلم بقدر المستثنى فيجعل تكلما بالباقي بعده)¹¹ tanımları bulunmaktadır. Mevcut tanımlara bakıldığında mütekellim usulcülerin tanımlarından farklılık gösterdiği görülecektir. Mütekellim usulcüler istisnâ kelimesini, istisnâ edatının cümlede doğrudan işlev gösterdiğini ifade eden “ihraç etme” kavramıyla tanımlama yolunu seçerlerken Cessâs, Serahsî, Pezdevî gibi Hanefî usulcüler, istisnâ bahsini ele almaya başlarken doğrudan istisnâ kelimesini tanımlamak yerine onun cümledeki dolaylı işlevine, yani “beyân-ı tağyir” işlevine odaklanmışlardır. Her iki grubun istisnâ kelimesini tanımlama biçimlerinden, onların, istisnânın cümledeki işleviyle ilgili farklı düşündükleri anlaşılmaktadır. Şöyle ki; istisnânın özellikle (إخراج) kavramıyla tanımlanması, istisnâ edatının cümlede delil olmasını ima etmektedir ki, bunun böyle olmadığı Hanefîlerin tanımlarına bakıldığında anlaşılmaktadır. Hanefîlerin; tanımlarında kullandıkları (تكلم) ve (يمنع) gibi kavramlardan; onların, istisnâ edatının cümlede “ihraç etme” şeklinde doğrudan işlev göstermek yerine “dolaylı işlev gösterdiğini kabul ettikleri anlaşılabilir. İstisnâ edatını; müstesnânın hükmünü dolaylı olarak belirleyici görmeleri, onu delil olarak görmediklerini; dolayısıyla istisnâ edatının cümlede “beyan” yoluyla amel ettiğini kabul ettiklerini göstermektedir.

b) İstisnâ üslubundaki lafızların farklı niteliklerde olması:

İstisnâ edatının cümlede “ihraç” işlevi gösterdiğinin kabul edilmesi durumunda açıklanması gereken bir diğer husus; müstesnâ ile müstesnâ minh'i oluşturan lafızların niteliğinin “ihraç” işlevi ile olan ilişkisinin tespit edilmesidir. Bilindiği üzere istisnânın geçerlilik şartlarından biri de müstesnâ ile müstesnâ minh arasında cins birlikteliğinin mevcudiyetidir; her ikisinin de aynı cinsten olması esastır. Cins birlikteliği sağlayan unsurlardan biri de her iki unsur için kullanılan lafızların “aynı şeyden” bahsediyor olmaları, yani aynı cinsleri kapsıyor olmalarıdır. Her iki unsur aynı cinsten olduğunda, bir başka deyimle müstesnâ minh olan lafız müstesnâyı kapsayacak nitelikte olduğunda gerçek anlamda bir “ihraç” olgusunun varlığından bahsedilebilir. Dolayısıyla “ihraç” olgusunun varlığından bahsedilebilmesi için kullanılan lafzın niteliği önemlidir. Bu noktada usulcüler arasındaki tartışma özellikle müstesnâ olarak kullanılan kelimenin zahir ya da nass lafız olarak kullanılmasıyla ilgilidir.

¹⁰ Bk. Şâşî, *Usûl*, s. 161. Benzer tanımlar için bk. Debûsî, a.g.e., s. 109;

¹¹ Nesefî, *Keşfü'l-Esrâr*, II, 121. Benzer bir tanım için bk. Teftâzânî, a.g.e., II, 53

Malum olduğu üzere müstesnâ ve müstesnâ minh olarak kullanılan lafızlar; (أنت) örneğinde olduğu gibi adedî nitelikte, yani nass lafız olarak kullanılabilceği gibi (جاء القوم إلا زيدا) örneğinde olduğu gibi gayr-ı adedî nitelikte, yani zahir lafız olarak da kullanılabilir. Bir kısım Hanefî usulcünün benimsediği adedî ve gayr-ı adedî şeklindeki ayırım;* özellikle Hanefî olmayan kimi usulcülerin istisnâ ile ilgili benimsedikleri tanımların yanısıra bu tanımlardan hareketle “istisnânın cümledeki işlevine” dair yaptıkları izahların daha iyi anlaşılmasını sağlaması bakımından yararlıdır. Şöyle ki; kimi mütekellim usulcüler, istisnâ ile ilgili tanımlarında özellikle “ihraç” kavramını kullanmaktadır ki, bundan “bir şeyin başka bir şeyin” kapsamında çıkartılması kastedildiği aşıkardır. Buna göre müstesnâ olarak kullanılan lafzın müstesnâ minh olarak kullanılan lafzın kapsamında yer alması gerekir. Bu bağlamda zahir lafzın kullanılması durumunda işlem-kaplam ilişkisinden söz edilebilirse de nass lafzın kullanılması durumunda böyle bir ilişkinin varlığından bahsedilemez. Şöyle ki; “istisnâ, umumun miyarıdır”¹² kuralınca, müstesnâ minh olan lafzın ‘âm lafız olması gerektiği açıktır. Buna göre zâhir lafzın, ‘âm lafız kategorisinde kabul edilmesi mümkün iken nass lafzın ‘âm lafız kategorisinde kabul edilmesi tartışmalıdır. Yukarıdaki örnekte zikredilen (قوم) lafzı; “sıyga bakımından tekil olmakla birlikte fertler toplamını içine aldığından”¹³ umum ifade eden lafızlar¹⁴ arasında kabul edilmektedir. “İhraç” olgusu bakımından değerlendirildiğinde “Zeyd” lafzının “kavm” lafzının kapsamında çıkartılması, yani istisnâ edilmesi – her ne kadar tartışmalı olsa bile-¹⁵ mümkündür. Buna karşın “âlimler arasında nass kavramının üç farklı anlamı bulunmaktadır”¹⁶ diyen Gazzâlî’nin belirttiği ikinci anlam dikkate alındığında nass lafzın, ‘âm lafız kategorisinde değerlendirilmesi zordur. Bu ikinci anlama göre nass lafız; “uzaktan yakından başka ihtimale açık olmayan lafız anlamında kullanılmaktadır. En yaygın ve en tutarlı anlamı budur. Mesela “beş” lafzı böy-

* Zerkeşî’nin özellikle dile getirdiği bu ayırımı; istisnânın cümledeki işleyiş şeklini, “ihraç” kavramı ekseninde izah etmesi bakımından önemlidir. Nitekim Hanefîlere göre müstesnâ olarak kullanılan lafzın gayr-ı adedî/ zahir lafız olması durumunda müstesnânın müstesnâ minh’in kapsamında ihraç edilmesi ve hükmün bâkî olana has kılınması söz konusu iken adedî/ nass lafız olması durumunda ise ihraç olgusundan bahsedilmesi mümkün değildir. (Bk. *el-Bahrü’l-muhit*, III, 299). Bu durumda istisnâ üslubu bir bütün olarak değerlendirilip hüküm, tasavvur yoluyla oluşan neticeye bağlanmaktadır. Yani أنت طالق ثلاثا (إلا واحدة) örneği bağlamında müstesnâ olan (واحدة) kelimesi, müstesnâ minh olan (عشرة) kelimesinden zahiren ihraç edilmek yerine bu cümle bir bütün olarak değerlendirilip netice olarak zihinde teşekkül eden (اثنتان) mefhumuna hüküm bağlanmaktadır.

¹² Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Velîd b. Fehd el- Vedân, “Kâ’idetü’l-İstisnâ Mi’yâru’l-‘Umûm Te’sîlen ve Tatbîken”, *Mecelletü’l-‘Ulûmi’ş-Şer’iyye: Câmî’atü’l-Kassîm*, C.11, S.1, ss: 409-486, 1439/2017

¹³ H. Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü – Giriş Kitabı- 5.bs.*, Ankara: Bilay Yay., 2018, s. 220

¹⁴ Apaydın, a.g.e., s. 219

¹⁵ Mevcut tartışmayla ilgili bk. Zerkeşî, a.g.e., III, 294

¹⁶ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 537

ledir. Ne dörde ne altıya ne de başka bir sayıya ihtimali bulunmaktadır.”¹⁷ Sayı ifade eden/ adedî lafızlar; “belli bir sayı için vazedilmiş özel isim oldukları için vazedildiği anlamdan başka bir anlam için kullanılamazlar.¹⁸ Dolayısıyla “ihraç” olgusu bakımından bir sayının başka bir sayının kapsamından hakiki anlamda ihraç edilmesinden bahsetmek güçtür. Her ne kadar teorik olarak adedî lafızlar özel isim oldukları için has lafız olarak değerlendiriliyorsa¹⁹ da pratik olarak (أنت طالق ثلاثاً إلا واحدة) benzeri cümlelerin, özellikle talak, ikrar vb. fikhî meselelerde yaygın kullanımları nedeniyle bunlara da istisnâ üslubu hükümlerinin uygulandığını belirtmek gerekir.

“İhraç” kavramı bağlamında değerlendirildiğinde gayr-ı adedî nitelikteki lafzın ihracının mümkün olduğundan adedî nitelikteki lafzın ihracının ise tartışmalı olduğundan bahsedilmişti. Zaten mezhepler arasındaki esas tartışma adedî nitelikteki lafzın kapsam dışı bırakılmasının “istisnâ” tanımına göre imkânı problemidir. Bir bakıma “ihraç” kavramının istisnânın tanımında “mutlak” olarak kullanılması teori/tanım ile pratiğin/ fihhi uygulamanın çatışmasına neden olmaktadır. İstisnâyla ilgili yaptıkları tanımdan hareketle kimi Hanefîler; adedî lafızlar kullanılarak yapılan istisnâyı (تکلم بالباقي بعد الثنيا)²⁰ şeklinde; gayr-ı adedî lafızlar kullanılarak yapılan istisnâyı ise (استخراج بعض ما تكلم به)²¹ veya (إخراج بعض ما تناوله اللفظ)²² şeklinde tanımlayarak tanım ile fikhî uygulama arasındaki çatışmayı bertaraf etmeye çalışmışlardır. Diğer bir kısmı ise “ihraç” kavramından daha kapsamlı gördükleri kavramları kullanarak, örneğin (أن الاستثناء يمنع التكلم بحكمه بقدر المستثنى)²³ veya (وهو المنع عن دخول بعض ما تناوله صدر الكلام في حكمه)²⁴ şeklinde tanımlayarak bu çatışmayı gidermeye çalışmışlardır. Bununla birlikte Mâlikî usulcü Karâfî, istisnâya dair yaptığı tanımda bu çatışmayı bertaraf etmeyi büyük ölçüde başarmıştır.²⁵

Sadrüşşerîa; istisnânın salt (إخراج) kavramı ile tanımlanmasıyla istisnânın cümledeki işlevine yönelik oluşan problemi şu şekilde açıklamaktadır: “İstisnâyı (هو إخراج

¹⁷ Apaydın, "Nas", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nas> (29.03.2020). (Bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 538. Ayrıca bk. Sadrüşşerîa, *et-Tavdîh li Metni't-Tenkîh*, (Şerhu't-Telvîh içinde), II, 55)

¹⁸ Sadrüşşerîa, a.g.e., a.y.

¹⁹ Bk. Apaydın, a.g.e., s. 219

²⁰ Şâşî, *Usûl*, s. 161; Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., III, 188; Sadrüşşerîa, a.g.e., II, 56

²¹ Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., III, 188; Semerkandî, *Mîzân*, s. 317

²² Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr 'an usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, I-IV, thk.: Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997, II, 25, 172

²³ Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (2012), III, 183

²⁴ Sadrüşşerîa, a.g.e., II, 53

²⁵ Karâfî'nin istisnâ tanımı şöyledir: (وهو عبارة عن إخراج بعض ما دلّ (اللفظ عليه) ذاتاً كان أو عدداً أو ما لم يدلّ عليه وهو إما محلّ (المدلول أو أمر عام بلفظ إلا (أو ما) يقوم مقامه). Şûşâvî, a.g.e., (2015), III, 19-20.

Tanımında özellikle kullandığı (ذاتاً كان أو عدداً) şeklindeki ayrımın, Hanefîlerin benimsediği ancak tanımlarında bizzat kullanmadığı adedî-gayr-ı adedî şeklindeki ayrıma denk düştüğü söylenebilir. Aslında tanımında bu ayrımı bizzat zikretmekle temayüz eden Karâfî'nin, mevcut ikilemi çözmeye çalıştığı söylenebilir.

(بإلّا وأخواتها) şeklinde tanımlayan kişi, bundan hakikî ihracın varlığını kastediyorsa bu imkânsızdır. Çünkü “ihraç” olgusu ya hükümden önce ya da hükümden sonra söz konusu olacaktır ki, hükümden sonra olduğu kabul edildiğinde *müstesnâ ile müstesnâ minh arasında* tenakuz gerçekleşecektir. Ne var ki istisnâ olgusu Allah’ın kelimada vaki olduğu için *Allah’ın kelimada tenakuzun varlığından söz edilemez*. Gerçek anlamda “ihraç” ancak ve ancak *bir şeyin başka bir şeyin* kapsamına dâhil olmasından sonra söz konusu olabilir. Hâlbuki müstesnâ, sadr-ı kelâmın kapsamına dâhil değilse “hükümden yapılan ihraç”tan da söz edilemez. Şayet müstesnânın, müstesnâ minh’in kapsamına dâhil oluşu vaz’î/laflî olarak sadr-ı kelâmdan anlaşılıyorsa yine “kapsama dâhil olma” bakımından müstesnânın ihraç edilmesinden bahsedilemez. Çünkü istisnânın ardından *müstesnâ müstesnâ minh’in* kapsamına dâhil olmayı sürdürecektir. Bundan da hakikî ihracın *mütekellim tarafından* kastedilmemiş olduğu anlaşılır. Yukarıdaki tanımı benimseyenler bu olasılıklar doğrultusunda istisnâyı (هو إخراج ما لو لاه لدخل) şeklinde açıklamışlardır. Bundan da “ihraç” kavramından zımnen (المنع من الدخول) özelliğinin kastedildiği anlaşılmaktadır. Ne var ki, yaptıkları tanımlarda bu özelliği bizzat kullanmamışlardır.”²⁶

Zahir lafız ve nas lafız şeklinde ayırım yapılmasında dikkate çekici nokta; müstesnâ ve müstesnâ minh’i oluşturan lafızlar “gayr-ı adedî lafız” türünden olduklarında her iki unsurun birbirinden ihracıyla ilgili usulcüler arasında ciddi tartışmaların bulunmamasıdır. Buna karşın, her iki unsuru oluşturan lafızlar “adedî lafız” türünden olduğunda bunların birbirinden ihraç edilmesiyle ilgili usulcüler arasında ciddi görüş farklılıkları bulunmaktadır. Özellikle nass lafzın kullanıldığı “muttasıl istisnâda (لزيد علي عشرة إلا) (عشرة) lafzının (ثلاثة) lafzında zımnen ispat edilmesi, ardından açıkça nefyedilmesi bakımından tenakuz oluşmaktadır. Bu tenakuzu çözmeye mecbur kalan usulcüler”²⁷ görüldüğü kadarıyla “istisnânın delâlet ettiği hükmün belirlenmesiyle ihtilaf etmekte ve ‘istisnâ, hüküm oluşmadan önce gerçekleşen bir ihraç işlemi midir?’²⁸ sorusu çerçevesinde üç farklı açıklama getirmektedirler.

a) İbnü’l-Hâcib ve Sübkî’nin benimsediği bu görüşe göre; “müstesnâ minh, ‘bütün’ olarak kastedilir ardından müstesnâ kapsam dışı bırakılır. Her ne kadar hüküm; istisnâ edatından önce zikredilmiş olursa da istisnânın ardından gerçekleştiği tasavvur edilen isnada dayandırılır.”²⁹ “Örneğin (له علي عشرة إلا ثلاثة) denildiğinde ilk olarak (عشرة)

²⁶ Sadrüşşerîa, a.g.e., II, 54

²⁷ Teftâzânî, a.g.e., II, 54

²⁸ Zerkeşî, a.g.e., III, 294-295

²⁹ Zerkeşî, a.g.e., III, 296

lafzı fertleri itibariyle kastedilmiş olmaktadır. Fakat cümlenin haber ögesi olan (له) lafzının, mübteda ögesi olan (عشرة) lafzına isnat edilmesiyle gerçekleşmesi *gereken hüküm* (ثلاثة) lafzı ihraç edildikten sonra tahakkuk eder. Bir bakıma cümlenin hükmü lafzen (عشرة) lafzına isnat edilirken manen (سبعة) lafzına isnat edilmiş olmaktadır. Yani hüküm, ihraç işlemi gerçekleştikten sonra oluştuğu için *ihraç işleminden hâsıl olan* (سبعة) lafzına isnat edilmiş olmaktadır. Dolayısıyla bu cümledeki istisnâdan kastedilen hüküm; (عشرة) lafzıyla kastedilenin *istisnâ edatı tarafından* beyan edilmesinden öte istisnâ edatıyla gerçekleşen “ihraç” işlemi vasıtasıyla ortaya konulmuş olmaktadır.”³⁰

Bu görüş sahiplerine göre Arapçayı bilen kişi; tamamlanmadan önce cümlenin istisnâ vb. bir unsurla değişikliğe uğratılabileceği ihtimaline binaen cümle tamamlanmadan oluşan isnada dayanarak hüküm vermemelidir. Buna göre istisnânın hakikatine dair “ikrardan sonra inkârdır” veya “tenakuz eder” türünden varit olan iddialar da geçersiz hale gelmiş olmaktadır. Çünkü bu kabullere göre istisnâ; *sadr-ı kelamda* kastedilenin yokluğuna delalet etmek amacıyla cümlede işlev göstermek yerine *sadr-ı kelamda* var olan “nispetin” değişmesi için cümlede işlev göstermektedir.³¹

b) “İbnü'l-Hâcib'in çoğunluk usulcüye nispet ettiği bu yaklaşıma göre (عَلَى عَشْرَةِ إِلَّا) (ثلاثة) cümlesindeki (عشرة) lafzından kastedilen *aslında* (سبعة) mefhumudur. (إِلَّا ثَلَاثَةً) ibaresi ise bu maksadı “beyan” eden bir karine konumundadır. Çünkü bu cümlede hakikî olarak “bütün” olan (عشرة) lafzı kullanılmış ancak mecazen bu lafızla “bütün”ün “parça”sı kastedilmiştir. Âlimlerin “muttasıl istisnâ, ihraç eder” şeklindeki icmâsına aykırı olduğu gerekçesiyle bu görüşü reddeden İbnü'l-Hâcib'e göre mezkûr örnekteki (عشرة) lafzı, medlulü itibariyle nass lafız olduğu için tahsis edilemez. Tahsis ancak zahir lafızda gerçekleşebilir.”³² Ne var ki Zerkeşî; Kûfelilerin “istisnâ hiçbir şeyi ihraç etmemektedir” şeklindeki kabullerini gerekçe göstererek İbnü'l-Hâcib'in “icma bulunduğu” yönündeki aktarımının kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. Nitekim Kûfelilere göre (قام القوم إِلَّا زَيْدًا) denildiği zaman “aralarında Zeyd'in bulunmadığı topluluğun gelişinden” haber verilmiş olmaktadır. “Zeyd” ise meskûtun anı olup onun gelip gelmediği yönünde hüküm verilemez.³³

³⁰ İbnü'l-İrâkî, Ebû Zûr'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdîrahîm el-Hüseyn el-Kürdî el-Mihrânî, *el-Gaysü'l-Hâmi Şerhu Şerhi Cem'î'l-Cevâmi'*, thk.: Muhammed Tâmir Hicâzî, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004, s. 311-312. Ayrıca bk. Teftâzânî, a.g.e., II, 54; Zerkeşî, a.g.e., III, 296; Birmâvî, a.g.e., IV, 1522-1523

³¹ Zerkeşî, a.g.e., a.y.

³² Zerkeşî, a.g.e., III, 294-295

³³ Zerkeşî, a.g.e., a.y. Ayrıca bk. İbnü'l-İrâkî, a.g.e., s. 312; Teftâzânî, a.g.e., II, 54; Birmâvî, a.g.e., IV, 1522

c) Üçüncü yaklaşıma göre hem müstesnâ hem müstesnâ minh bütün haliyle bir tek anlam için vazedilmiş olup istisnâ bu bütünden son kertede anlaşılan şeydir. Bu görüş sahiplerine göre cümlenin bütününden anlaşılan (سبعة) mefhumu için biri müfret – ki o da (سبعة) lafzıdır- biri de mürekkep –ki o da (عشرة إلا ثلاثة) terkididir- olmak üzere iki kullanım bulunmaktadır. Bu görüş sahipleri “istisnâ; cümlenin bütününden hâsıl olan şeydir” diyerek *hüküm yönünden* kelimada müstesnâ ile müstesnâ minh arasında tenakuzun bulunduğu iddialarından da sakınmış olmaktadır. Ne var ki her ne kadar sakınmaya çalışsalar da mevcut kabulleri, nahivcilerin “istisnâ, ihraç etmektir” şeklindeki icmâlarına aykırı olmaya devam etmektedir. Netice olarak bu görüş sahiplerinin kabulüne göre istisnâda “ihraç” söz konusu değildir.³⁴ Bu yaklaşımı dil kurallarının kapsamı dışında değerlendiren İbnü'l-Hâcib, bu konuda eskiden beri bir tek mana için (عشرة إلا ثلاثة) benzeri üç lafızdan oluşan mürekkep bir lafzın kullanımının varlığı bilinmemektedir, diyerek eleştirmekte ve “biz istisnânın *cümlede*, ‘ihraç etmek’ suretiyle *hükme* delalet ettiğini kesin olarak bilmekteyiz” demektedir.³⁵

c) İstisnâ türlerinin farklılığı:

İstisnâ edatının cümlede “ihraç” işlevi gösterdiğinin kabul edilmesi durumunda açıklanması gereken bir diğer husus; istisnâ türlerinin “ihraç” işlevi ile olan ilişkisinin tespit edilmesidir. “İstisnânın cümledeki işlevi”ne dair mezhepler arasındaki görüş farklılıklarının, istisnâ türleri arasındaki farklılıklara dayandığı da söylenebilir. Burada, “istisnâ türlerinden”; usulde benimsenmiş olan muttasıl, munkatî' veya müferrağ türü istisnalardan ziyade “istisnâ edatı kullanılarak yapılan istisnâ ile özellikle (إن شاء الله) lafzı kullanılarak yapılan istisnâ şeklindeki ayırım”³⁶ kastedilmektedir. Buradaki vaz'î ve örfî istisnâ şeklindeki ayırım; vaz'î istisnânın sadr-ı kelamdaki hükmü “kısmen” geçersiz kılması örfî istisnânın ise “tümünden” geçersiz kılması nedeniyle hem istisnâ kelimesinin efradını câmi ve ağıyârını mâni özellikte tanımlanmasını hem de istisnânın cümledeki işleyişinin açıklanmasını zorlaştıran bir özelliğe sahiptir. Aralarındaki bu temel farklılık nedeniyle her iki tür istisnâyı kapsayacak türden bir tanımın yapılmasının zorluğu orta-

³⁴ İbnü'l-İrâkî, a.g.e., s. 312. Ayrıca bk. Teftâzânî, a.g.e., II, 54; Zerkeşî, a.g.e., III, 295; Birmâvî, a.g.e., IV, 1522

³⁵ Zerkeşî, a.g.e., III, 295

³⁶ Şûşâvî, a.g.e., (2015), III, 17.

Hanefîler, özellikle fûrû'ı fıkıhta, istisnâyı vaz'î ve örfî istisnâ şeklinde ikiye ayırmaktadırlar. Vaz'î istisnâdan, istisnâ edatları kullanılarak gerçekleşen istisnâyı anlarlarken örfî istisnâdan (إن شاء الله) lafzı kullanılarak yapılan istisnâyı anlamaktadırlar ki, biz de burada bu ayrımı esas almaktayız. Diğer mezhepler ise, örfî istisnâ türü karşılığında “meşiete dayalı istisnâ” tabirini kullanmaktadırlar.

Mevcut ayırım hakkında detaylı bilgi için bk. Kâsânî, a.g.e., III, 154; Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el- Aynî, *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye*, I-XIII, thk.: Eymen Sâlih Şabân, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/1999, V, 432.

dadır. Şöyle ki; istisnâ kelimesi, mutlak olarak “ihraç” kavramıyla tanımlandığı takdirde vaz’î istisnâda müstesnâ ile müstesnâ minh arasında işlem-kaplam ilişkisinin kurulması mümkün olup fertlerin bir kısmı kapsam dışına çıkartılabilirken örfî istisnâda fertlerin tamamı hükmün kapsamı dışına çıktığı için hükme konu olabilecek fert geride kalmamış olmaktadır. Hâlbuki istisnâdan amaç, istisnâ yapıldıktan sonra geriye hükme muhatap olacak belli sayıda ferdin kalmasıdır. Bu amaç vaz’î istisnâda sağlanabilip örfî istisnâda sağlanamadığı için her iki istisnâ türünü kapsayacak ortak bir tanımın yapılması imkânsız olduğu gibi bu ayrım dikkate alınmadan yapılan istisnâ tanımları, istisnânın cümledeki işleyişinin açıklanmasını da zorlaştırmaktadır.

1.1. İSTİSNÂ CÜMLEDE “MUARAZA” YOLUYLA İŞLEV GÖSTERİR

Hukukî hükmün teşekkülü bakımından “istisnânın cümledeki işlevi”nin anlaşılması mezheplerin; istisnâ edatının cümlede nasıl işlev gösterdiğine, neye delalet ettiğine dair benimsedikleri yaklaşımın, bir bakıma mezheplerin kendilerine has geliştirdikleri “istisnâ teorisinin” anlaşılması açısından önemlidir. Nitekim mezheplerin örneğin Nûr sûresi 4. ve 5.âyetler üzerinden yaptıkları değerlendirmeler ve ulaştıkları hukukî sonuçların farklılığı bu önemi gözler önüne sermektedir. Aslında konuyla ilgili mevcut tartışmayı mezheplerin “istisnâ; cümlede muaraza yoluyla mı yoksa beyan yoluyla mı amel etmektedir?”³⁷ sorusu bağlamında ele alıp değerlendirdikleri söylenebilir. Özet olarak “Hanefîler istisnânın cümlede beyan yoluyla amel ettiğini, diğer mezhepler –ki Hanefîlerin özellikle işaret ettiği Şâfiiler- muaraza yoluyla amel ettiğini savunmaktadırlar.”³⁸ Hanefîlerin ve özellikle Şâfiilerin mevcut tartışmada hangi noktada durdukları ve nasıl bir açıklamada buldukları açıklanmadan önce Şâfiilerin mezkûr görüşte olup olmadıklarıyla ilgili tartışmaya; ardından “tearuz” kavramından ne anlaşıldığına temas edilmesi yerinde olacaktır.

Şâfiiler’e göre istisnânın cümlede “muaraza yoluyla” işlev gösterdiği şeklindeki kabul; özellikle Hanefî usul ve fûrû³⁹ kaynaklarında dile getirilmektedir. Her ne kadar kendisi de Şâfiî olan Zencânî⁴⁰ (ö. 656/1258) istisnânın cümlede “muaraza yoluyla”

³⁷ Zerkeşî, a.g.e., III, 298; Semerkandî, *Mizân*, I, 316

³⁸ Bk. Zerkeşî, a.g.e., a.y.; Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (2012), III, 184

³⁹ Bk. Kâsânî, a.g.e., VII, 210; Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el- Bâbertî, *el-İnâye Şerhu’l-Hidâye*, I-X, Dârü’l-Fikr, t.y., VIII, 355; Aynî, a.g.e., IX, 451; Dâmâd Efendi, Abdullâh b. eş-Şeyh Muhammed b. Süleymân, *Mecma’ü’l-Enhur fî Şerhi Mülteka’l-Ebhur*, I-II, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, t.y., II, 296; Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârî ez- Zeylâî, *Tebyinü’l-Hakâik Şerhu Kenzi’d-Dekâik ve Hâşiyetü’ş-Şilbî*, I-VI, 1.bs., Bulak: el-Matba’atü’l-Emiriyetü’l-Kübrâ, 1314, II, 244

⁴⁰ Bk. Ebû’l-Menâkib Şihâbüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mahmûd b. Bahtyâr ez- Zencânî el-Bağdâdî, *Tahrîcu’l-Fürû’ ale’l-Usûl*, thk.: Muhammed Edîb Sâlih, 2.bs., Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1398, s. 152

işlev gösterdiğinden bahsetse de bir başka Şâfiî olan Zerkeşî (ö. 794/1392) “bu iddiasının sahiplerinin Hanefî âlimler olduğunu”⁴¹ belirttikten sonra “Hanefîlerin Şâfiîlere nisbet ettikleri bu görüşün yanlışlığını”⁴² şu gerekçelere dayandırarak açıklamıştır:

İlk olarak Nevevî'nin (ö. 676/1277) er-Ravza adlı eserinde belirttiği üzere Şâfiîlere göre “tercih edilen görüş; kendisinden önce ispat edileni iptal ettiği için”⁴³ istisnânın, sadr-ı kelamda kastedilmeyeni beyan ettiği yönündedir.”⁴⁴ Nevevî'den bu aktarımı yapan Zerkeşî, Hanefîlerin iddiasının aksine Şâfiîlere göre de istisnânın cümlede “beyan yoluyla” işlev gösterdiğini ima etmektedir.

Bunun yanında Zerkeşî; Hanefî usulcü Semerkandî'den özetleyerek aktardığı şu açıklamayı da kendi iddiasını teyit amacıyla kullanmaktadır: “İstisnâ cümlede beyan etme işlevi göstermeseydi aynı kelam içinde neshin gerçekleşmesine, dolayısıyla Allah'ın kelamında tenakuzun bulunmasına neden olacaktı. Şâfiî'nin istisnâyı ilgili açıkladığı meselelerin tamamı ‘beyan’ olgusunun varlığını ortaya koymaktadır. Onun istisnâyı ilgili açıklamalarının, *istisnânın cümlede ‘muaraza yoluyla’ işlev gösterdiği şekilde* yorumlanması mümkün değildir. Nitekim ‘tearuz’ birbirine denk iki şey arasında gerçekleşir. Hâlbuki müstesnâ ile müstesnâ minh; müstesnâ minh'in müstakil cümle olması ve müstesnânın da kendisiyle cümleye başlanması mümkün olmadığı için nakıs bir cümle olması bakımından birbirine denk değildir. *Dolayısıyla her iki öge arasında ‘tearuzun’ varlığından bahsedilemez.*”⁴⁵

Hanefîlerin Şâfiîlerle ilgili yaptıkları çıkarımın doğru olmadığını savunan Zerkeşî; Hanefîlerin konuyla ilgili çıkarımlarını şöyle aktarmaktadır: “Hanefîler ‘istisnâ; tıpkı tahsis delili gibi muaraza yoluyla cümlede işlev görmektedir’ yaklaşımını Şâfiîlere nisbet etmektedir. *Onların iddiasına göre* buradaki ‘muaraza’ kavramından maksat sadr-ı kelamın hükmüne zıt bir hükmün belirleniyor olmasıdır. Şöyle ki sadr-ı kelam ‘bütün’ olanın kastedildiğine delalet ederken istisnâ kısmı sadr-ı kelamda kastedilenin ‘parça’sının kapsam dışına çıkartılmasının kastedildiğine delalet etmektedir. Böylece ‘parça’nın niteliğine dair sadr-ı kelam ile istisnâ kısmı birbiriyle tearuz etmiş olmaktadır.”⁴⁶

⁴¹ Zerkeşî, a.g.e., III, 298

⁴² Zerkeşî, a.g.e., III, 299

⁴³ Altı çizili kısım Nevevî'nin eserinde (لأنه إبطال ما أثبت) şeklinde geçerken –ki biz de bu kullanımı esas aldık– muhtemelen yazım yanlışı nedeniyle Zerkeşî'nin eserinde mevcut aktarım (لا أنه إبطال ما أثبت) şeklinde yer almaktadır. (Bk. *el-Bahrü'l-muhît*, III, 299)

⁴⁴ Nevevî, *Ravzatu't-Tâlibîn*, IV, 407; Zerkeşî, a.g.e., III, 299

⁴⁵ Zerkeşî, a.g.e., a.y.; ayrıca bk. Semerkandî, *Mizân*, s. 317

⁴⁶ Zerkeşî, a.g.e., III, 298; ayrıca bk. Teftâzânî, a.g.e., II, 55

Her ne kadar Semerkandî ve Zerkeşî böyle bir çıkarımın doğru olmadığını belirliyorlarsa da kanaatimizce Hanefîlerin çıkarımı yerindedir. Nitekim (له علي عشرة إلا خمسة) cümlesindeki (إلا خمسة) terkinin (فإنها ليست علي) anlamına geldiğini söylemek, bu terkinin ‘muarız bir delil’ kabul edildiğine işaret etmektedir. Çünkü her ne kadar (إلا خمسة) terkinin ‘müstakil cümle’ özelliğine sahip değilse de (فإنها ليست علي) şeklinde çıkarım yapılan anlam ‘müstakil cümle’ özelliğine sahiptir. “Bu bakımdan bu anlamın müstakil özellikte bir tahsis delili gibi değerlendirilmesinde sakınca bulunmamaktadır.”⁴⁷ Dolayısıyla Hanefîlerin nasıl ki müstakil tahsis delili cümlede ‘muarız bir delil’ gibi işlev gösteriyorsa istisnâ da ‘muarız bir delil’ işlevi göstermektedir şeklindeki çıkarımları yerindedir.

İstisnânın cümlede muarız bir delil gibi işlev göstermesinin anlaşılabilmesi için burada “tearuz” kavramından ne anlaşıldığından bahsedilmesi uygun olacaktır.

Sözlükte “iki olgudan her birinin diğerine karşıt olması, aralarında zıtlık bulunması” gibi anlamlara gelen “tearuz” kelimesinin terim anlamları arasında şunlar bulunmaktadır:

1) “İster menfi veya müspet olmak bakımından ister olumlu veya olumsuz olmak bakımından isterse helal veya haram olmak bakımından zaman ve konu birlikteliği *bulunmak şartıyla* birinin gerektirdiğini diğerinin gerektirmediği iki delilin karşı karşıya gelmesidir.”

2) Biri diğerine üstün olmayacak şekilde birbirine denk iki hüccetin birbirine zıt iki hükümde birleşmeleridir.

3) Birbirine denk olan ancak hiçbir şekilde cemedilmeleri mümkün olmayan iki hüccetin karşı karşıya gelmesidir.⁴⁸

Her üç tanımda da görüldüğü üzere tearuzun varlığından bahsedilebilmesi için “tearuzun rüknü olan, iki delilin eşit bir şekilde karşı karşıya gelmesi”⁴⁹ gibi bir durum söz konusu olmaktadır ki, bu bağlamda müstesnâyı da müstesnâ minh’i de birbirine denk kabul etmek gerekmektedir. Ne var ki Semerkandî’nin de belirttiği şekliyle “müstesnâ minh’in müstakil cümle olması müstesnânın da nâkıs bir cümle olması bakımından aralarında denkliğin bulunduğu”⁵⁰ bahsedilemez. Şöyle ki; (لفلان علي عشرة دراهم إلا) (إلا خمسة) örneği bağlamında söylemek gerekirse; (إلا خمسة) kısmı söylenmeksizin sadece

⁴⁷ Bk. Teftâzânî, a.g.e., II, 54

⁴⁸ Veliyyüddîn Muhammed Sâlih el-Ferfûr, *el-Müzheb fi Usûli’l-Mezheb ‘ale’l-Müntehab*, I-II, Mektebetü Dâri’l-Ferfûr, t.y., y.y., I, 515

⁴⁹ Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, s. 297

⁵⁰ Semerkandî, *Mizân*, a.y.

(لفلان علي عشرة دراهم) denildiği zaman kendisinden sonra müstesnâ kullanılsa da kullanılsa da bu cümle anlamlı bir cümle olduğu gibi hüküm de ifade etmektedir. Buna karşın yalnızca (إلا خمسة) denildiğinde bu lafız anlam ifade etmediği gibi hüküm de ifade etmemektedir. Dolayısıyla aralarında “denklik” bulunmamaktadır. Buna göre müstesnâyı, müstesnâ minh’e muarız bir delil olarak telakki etmek doğru değildir.

Her ne kadar Zerkeşî; istisnânın cümlede “muaraza” yoluyla işlev gösterdiği savını Hanefîlerin Şâfiîlere isnat ettiğini söylüyorsa da kimi Şâfiî usulcüler doğrudan veya dolaylı olarak bu savı doğrulayacak şekilde açıklamalarda bulunmaktadırlar. Örneğin Zencânî, muttasıl istisnânın tanımında muarazanın varlığına doğrudan temas ederken bazı Şâfiî usulcüler özellikle “munkatı’ istisnânın geçerlilik şartları” bahsinde istisnânın “muaraza” yoluyla cümlede işlev gösterdiğine zımnen işaret etmektedir.

Örneğin; “Şâfiî’ye göre hakiki istisnâ, (إلا) vb. istisnâ edatları vasıtasıyla cümlenin bir kısmının cümlenin tamamının kapsamı dışında tutulması demektir” diyen Zencânî istisnânın cümledeki işlevini doğrudan şöyle açıklamaktadır: “Cümlede istisnâ işlevi gören lafız; tahsis deliline benzer şekilde ‘muaraza’ yoluyla müstesnâ kadarının müstesnâ minh’in kapsamında yer almamasını gerektirir. Ancak şu var ki istisnânın kelama muttasıl olması şart iken tahsis delilinin muttasıl olması şart değildir.

İstisnânın cümledeki işlevine dair İmam Şâfiî şunları delil getirmektedir:

a) Dilciler; kelime-i tevhidin, ulûhiyet vasfının Allah’tan gayrısı için nefyedilmesi, Allah’ın ulûhiyetinin ispat edilmesi amacıyla vazedilmiş bir kelime olduğu hususunda icmâ etmişlerdir. Şayet buradaki istisnâ; *Allah’tan gayrisinin ilâh olmadığı hususunun* ispat edilmesi için karşıt bir delil *işlevi görerek* menfi hükmün varlığını ifade etmemiş olsaydı bu durumda kelime-i tevhit, ulûhiyetin Allah için ispat edilmesini gerektirmeyeceği gibi sadece ‘Allah dışındaki varlıklar için ulûhiyet menfidir’ anlamına gelmiş olacaktı. Böyle olduğunda ise *kişinin* imanı tamamlanmamış olacaktır. Kelime-i tevhidin; imanın tamam olmasını sağlayan anlamda kullanılması ise, müstesnâ minh’in menfi kılınması için müstesnânın, *cümlede* karşıt bir delil *işlevi göstererek hükmü* ispat ifade ettiğine delalet etmektedir.⁵¹

b) (لفلان علي ألف) sözü, bu sözü söyleyen kişinin “bin dirhem” ödemesini gerektirmektedir. Dolayısıyla kişi susmaya devam ettiği sürece, *yani cümledeki hükmü değiştirme özelliğine sahip bir ifade kullanmadığı sürece* bu meblağı ödemekle yükümlüdür. Buna karşın *susmayıp muttasıl bir şekilde* (إلا مائة) derse bu söz; ilk cümlelerin kapsamın-

⁵¹ Zencânî, a.g.e., s. 152

daki parçanın kapsam dışı bırakılması nedeniyle muarız *delil işlevi gösterir*. Dolayısıyla ikinci ifade nefyi gerektirirken ilk ifade ispatı gerektirmektedir. İşte bu nedenle Şâfiî “nefyden yapılan istisnâ ispat, ispattan yapılan istisnâ nefy ifade eder” demektedir. Örneğin bir kimse (لفلان علي عشرة إلا تسعة.....إلا واحدة) demiş olsa *mevcut kural gereği* “beş dirhem” ödemekle yükümlü olur. Çünkü ispat bildiren sayılar toplandığında “otuz”, nefy bildiren sayılar toplandığında “yirmi beş” etmektedir. Menfi olan sayılar müspet olan sayılardan çıkartıldığında ise geriye “beş” kalmaktadır.⁵²

Diğer yandan Şâfiî usulcüler “munkatı’ istisnânın geçerli olmasının şartları” bağlamında “hükümün menfi kılınabilmesi için müstesnâ, müstesnâ minh’e muhalif olmalıdır ya da müstesnâda *müstesnâ minh’e aykırı* farklı bir hüküm yer almalıdır”⁵³ şeklinde açıklamalarda bulunurlarken kimileri de “müstesnânın hükmü, cümlede kullanılan istisnâ edatı (لكن) anlamına gelecek şekilde müstesnâ minh’in hükmüne aykırı olmalıdır”⁵⁴ şeklinde açıklama yapmaktadırlar. Bu açıklamaların da gösterdiği üzere munkatı’ istisnâda, müstesnâ ile müstesnâ minh arasında hüküm farklılığının bulunması bir bakıma istisnânın cümlede “muaraza” yoluyla amel edeceği savının zımnen kabul edildiğine de işaret etmektedir.

İstisnânın cümlede “muaraza” yoluyla işlev gösterdiğini kabul edenler; bunu, müspet veya menfi cümleden yapılan istisnânın durumu meselesiyle irtibatlı olarak ele almaktadırlar. Bu durumda muarız bir delil gördükleri istisnâ edatının, müspet veya menfi cümlede nasıl işlev gösterdiğini, hangi delalet yollarıyla müstesnâ için muhalif hüküm belirlediğini izah etmeleri gerekir. Bu noktada Karâfî şunları ifade etmektedir: “Bu, *açıklanması* kolay olmayan bir meseledir. Nitekim (لَا) kelimesi, öncesindeki hükümün kapsamından *birilerini* ihraç etmek amacıyla vazedilmiş bir kelimedir. İspat bildiren/müspet lafızdan yapılan ihraç nefy ifade ederken nefy bildiren/ menfi lafızdan yapılan ihraç ispat bildirmektedir. Dolayısıyla (لَا) kelimesi, istisnânın, müspet cümleden yapılması durumunda hem vazî olarak hem de mutabakat yoluyla nefyin varlığına delalet eder. Menfi cümleden istisnâ yapılması durumunda ise istisnâ edatı *sadece* mutabakat yoluyla hükümün ispatına delalet eder. İstisnâyı mefhum türlerinden biri kabul eden âlimler istisnânın; gaye, sıfat, şart, zaman, mekân, sayı vb. diğer mefhumlar arasında değerlendirmiş olmaktadır. Buna göre istisnâyı *bu türden mefhumlardan bir* mefhum kabul ettiklerinde (لَا) lafzı cümlede mutabakat (delâlet-i mutâbakat) yoluyla

⁵² Zencânî, a.g.e., s. 153

⁵³ İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar*, II, 249; Sübkî, *Ref'ü'l-Hâcib*, III, 235

⁵⁴ Bâbertî, a.g.e., II, 207; İcî, a.g.e., III, 14

değil iltizâm (delâlet-i iltizâm) yoluyla hükme delalet etmiş olmaktadır. Çünkü her türlü mefhum, delâlet-i iltizâm kapsamındadır.”⁵⁵

1.2. İSTİSNÂ CÜMLEDE “BEYAN” YOLUYLA İŞLEV GÖSTERİR

İstisnânın cümlede “muaraza” yoluyla amel ettiği, işlev gösterdiği savını kabul etmeyen Hanefîlere göre istisnâ cümlede “beyan” yoluyla amel etmektedir. “İstisnânın muaraza yoluyla cümlede amel ettiğini savunanlar; ihraç olgusunun, ancak ve ancak dâhil olma olgusu söz konusu olduktan sonra tahakkuk edebileceğini ileri sürmektedirler. Buna karşın istisnânın beyan yoluyla amel ettiğini savunanlara göre *dâhil olma olgusu söz konusu olmadığı için* ihraç olgusundan da bahsedilemez.”⁵⁶ Hanefîlerin, istisnânın cümlede “beyan” yoluyla amel ettiği yönündeki açıklamalarına geçmeden önce “beyan” kavramından ne anladıklarına temas edilmesi yerinde olacaktır.

Malum olduğu üzere Hanefîler; istisnâ bahsini, “tahsis” başlığı altında tahsis türlerinden biri olarak ele alan diğer mezheplerin aksine “beyan” başlığı altında “beyan-ı tağyir” olarak ele almaktadırlar.

Sözlükte “açık seçik olmak” ve “açıklamak” mânalarına gelen beyân kelimesi, terim olarak da sözlük anlamı ile paralellik gösteren bir muhtevaya sahiptir. Buna göre beyân, “mânadaki kapalılığı giderip ona muhatabın anlayacağı biçimde açıklık kazandırmaktır.” Bununla birlikte açıklama işine mi, açıklama vasıtasına mı, yoksa açıklamadan elde edilen sonuca mı beyân deneceği hususu usulcüler tarafından tartışılmıştır. Bu tartışmanın tabii uzantısı olarak usulcüler, “maksadın açıklanması”nı veya “araştırılan sonuca doğru bir biçimde ulaştırılan delil”i yahut “delilden elde edilen bilgi veya sonuç”u esas alan beyân tarifleri vermişlerdir. İmam Şâfiî ve Hanefî usulcülerin çoğunluğu “maksadın açıklığa kavuşturulması”nı (izhâr) esas almışlardır. Abdülazîz el-Buhârî, bazı Hanefî usulcüler ve Şâfiîler’in çoğunluğu tarafından beyânın “maksadın açıklığa kavuşması” (zuhûr) şeklinde anlaşıldığını⁵⁷ ifade etmiştir. Hanefîlerin çoğunluğu tara-

⁵⁵ Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 565.

Bu bilgiler ışığında, (بَيَانٌ) kelimesinin cümledeki delalet şeklinin açıklanması yerinde olacaktır. Karâfî aslında (بَيَانٌ) kelimesinin; mantûk ve mefhum olması bakımından, delâletinin farklılaşacağına işaret etmektedir. (بَيَانٌ)’nın cümlede ihraç amacıyla vazedilen bir kelime olduğunu söylemek, onun mantuk olduğunu belirtmek demektir. Mantuk olması bakımından (بَيَانٌ)’nın cümledeki delalet biçimi delâlet-i mutabakat yoluyla olurken mefhum olması bakımından delaleti, delâlet-i iltizam yoluyla olmaktadır. Aslında (بَيَانٌ) kelimesinin (قَوْلٌ) kelimesi gibi ilk duyulduğu anda akla geliveren müstakil bir anlamı yoktur; aksine cümledeki işlevi yönüyle kendisi için takdir edilen belli birtakım anlamlara sahiptir. Bu yönüyle bu kelime cümlede, delâlet-i mutabakat yerine delâlet-i iltizâm yoluyla işlev göstermektedir. Nahiv âlimlerinin bu kelimeyi doğrudan tanımlamak yerine bu kelimenin cümledeki işlevine göre (استثنائي) vb. anlamlar takdir etmeleri de bu kelimenin delaletinin delâlet-i iltizam olduğunu gösterir.

⁵⁶ Zerkeşî, a.g.e., III, 275

⁵⁷ İbrahim Kâfi Dönmez, "Beyân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/beyan--fikih> (21.03.2020).

findan benimsenen “beyan” tanımı “maksadın açıklanması” –ki izhar etmek anlamına da gelmektedir- tanımıdır. Beyan kelimesinin anlamlarından olan “delil” anlamını benimseyenler arasında İmâmü'l-haremeyn, Gazzâlî, Âmidî vb. usulcüler bulunmaktadır. “Medlûl”, ya da “delilden elde edilen bilgi” şeklindeki anlamını benimseyenler arasında Ebû Bekr ed-Dekkâk ve Ebû Abdillâh el-Basrî (ö. 369/979) gibi âlimler bulunmaktadır.⁵⁸

“Beyân” kelimesinin terim anlamları arasında ise; “mütellimin, maksadını işitene izhâr etmesi”, “kendisi sayesinde hükümlerin açıklığa kavuştuğu deliller”, “maksudun izâh edilmesi ve açıklığa kavuşturulması”⁵⁹ anlamları yer almaktadır.

Bir istisnâ üslubunda kullanılan istisnâ edatı ve müstesnâ, sadr-ı kelimadan kastedilenin ne olduğunu beyan etmektedir. Usulcüler⁶⁰ “beyan” kelimesinin ne anlama geldiğini tartışmışlar bir kısmı “izhar etmek” anlamını benimserken bir kısmı ise “zuhur etme” anlamını benimsemişlerdir. Bu ayrım, istisnâyâ dâir yaptıkları tanımlarda da göze çarpmaktadır. Sözlük ve terim anlamları dikkate alındığında “beyan” kelimesi, “izhar etmek” şeklinde tanımlandığında kelimadan kastedileni açıklığı kavuşturma bakımından aslında kelamı kullanan kişinin etkin olduğu, başka bir deyimle cümlede kullanılan istisnâ edatının, kelimadan kastedileni açıklama işlevine sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Bu yönüyle müstesnâ cümlede “muarız delil” işlevi görmediği gibi istisnâ da cümlede “muaraza” yoluyla işlev göstermek yerine “beyan” yoluyla işlev göstermiş olmaktadır. Beyan kelimesi “zuhur etme” şeklinde tanımlandığında ise kelimadan kastedileni, kelamı kullanan kişinin iradesi değil aslında cümledeki istisnâ edatı açıklamış olmaktadır. Bu yönüyle müstesnâ, cümlede “muarız delil” işlevi gördüğü gibi istisnâ da cümlede “muaraza” yoluyla işlev göstermiş olmaktadır.

Hanefîler; istisnâyı, cümlede gerçekleşen “lafzî tasarruf” olarak gördükleri için cümlede “beyan” yoluyla amel ettiğini savunurlarken diğer görüş sahipleri “hükmî tasarruf” olarak gördükleri için “muaraza” yoluyla amel ettiğini savunmaktadırlar. Teftâzânî bu hususu şöyle açıklamaktadır: “Hanefîlere göre istisnâ cümlede; *müstesnânın ifade ettiği* parçanın/ fertlerin sadr-ı kelimada sabit olmadığına delalet edecek şekilde “beyan” yoluyla amel etmektedir. *Bu anlamda* (زيد علي عشرة إلا ثلاثة) denildiğinde bir bakıma (علي سبعة) denmiş gibi olmaktadır.* Yani (عشرة) lafzının kullanılmasının “üç” *dirhem*in ödenme

⁵⁸ Bk. Muhammed b. Abdurrahmân İdû'l-Mahlâvî, *Teshîlû'l-Vusûl ilâ 'İlmi'l-Usûl*, I-II, thk.: Şâban Muhammed İsmâîl, 1.bs., el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1428/2007, I, 253

⁵⁹ Ferfûr, a.g.e., I, 550

⁶⁰ Usulcülerin “beyan” kelimesini “izhar etmek” ve “zuhur etmek” şeklinde tanımlamalarıyla ilgili detaylı bilgi için bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (2012), III, 158 vd.

* Aslında bu açıklama Hanefîlerin istisnâ ile ilgili benimsedikleri (تكم بالباقي بعد الثنیا) şeklindeki tanımla örtüşmektedir.

yükümlülüğüyle *doğrudan* bir irtibatı yokmuş gibi olmaktadır. Zira istisnâ; kelamı, müstesnânın maverasından ibaret kılacak şekilde kelamda gerçekleşen *lafzî* bir tasarruftur. İmam Şâfî'ye göre ise kelamın başı *hükmü* cümlelerin tamamı için geçerli kılmaktadır. Buna karşın muarız *delil olan ve müstesnanın ifade ettiği* parçaya ait *hükmün* nefyedildiğine delâlet eden istisnâ o cümlede yer aldığı için *hükmün cümlelerin tamamı için* gerçekleşmemesine *neden olacak* şekilde istisnâ cümlede 'muaraza' yoluyla amel etmektedir. Buna göre (إلا ثلاثة) ibaresi (فإنها ليست علي) anlamına gelmiş olmaktadır. Dolayısıyla cümlede muarız bir delilin bulunmasından ötürü kişi "üç" *dirhem* ödemek zorunda değildir. Buna göre istisnâ hükümde gerçekleşen/*hükmî* bir tasarruf olmaktadır."⁶¹

Böyle bir gerekçelendirmeyi sağlıklı bulmayan Teftâzânî bunu şöyle açıklamaktadır: "Onlar 'istisnâ cümlede 'muaraza' yoluyla amel etmektedir' görüşleriyle, müstesnâ minh'in mecazî olarak *istisnânın ardından* geride kalan miktardan ibaret olduğunu, istisnâ *edatının* ise bu mecazi anlamın varlığını gösteren bir karine işlevi gösterdiğini kastetmektedirler. Ne var ki *örnekte yer alan* (سبعة) lafzı ne hakikî anlamda ne de mecazi anlamda (عشرة) lafzının müsemmeâtı arasında yer almamaktadır. Çünkü sayı isimleri, başka bir anlama ihtimali olmayacak şekilde medlulü bakımından birer nas lafızdır. Buna rağmen başka bir anlama gelme ihtimali olduğu kabul edilirse bu durumda mecazi anlam, kural dışı olarak tercih edilmiş olur."⁶²

Hanefîlere göre istisnânın cümledeki delâlet şeklini Pezdevî şöyle açıklamaktadır: "Sadr-ı kelam menfi olduğu zaman müstesnânın hükmü, *delâlet-i işâre*⁶³ yoluyla cümlede sabit/ müspet olur. Aynı şekilde sadr-ı kelam ispat bildirdiği zaman müstesnânın hükmü, işaret yoluyla menfi olur. Çünkü müstesnânın hükmü, menfi veya müspet olması amaçlanarak bizzat kendisinde zikredilmiş değildir."⁶⁴

Hanefîler, istisnânın "beyan" yoluyla cümlede işlev gösterdiği yönündeki görüşlerini, aksi kıyas yoluyla, Şâfîlilerin benimsedikleri görüşü eleştirmek suretiyle açıklamaya çalışmaktadırlar. Özellikle bunu istisnâyla ilgili benimsedikleri tanım üzerinden yapmaktadırlar. Şöyle ki, Hanefîlere göre "istisnâ, müstesnâ kadarının müstesnâ minh'in kapsamına kesinlikle dâhil olmadığını beyan etmektedir. Çünkü dilcilerin de dediği gibi istisnâ, müstesnânın ardından geriye kalanın telaffuz edilmesi/ *kelama ve hükme konu*

⁶¹ Teftâzânî, a.g.e., II, 55

⁶² Bk. Teftâzânî, a.g.e., II, 55

⁶³ Delâletü'l-işâre: Lafzın, ibarenin delâletinin ve sözün sevkediliş gayesinin dışında kalan, fakat yine de dil ve mantık kurallarına göre lafızdan dolayı olarak çıkarılabilen bir mânaya delâletidir. Bk. Ali Bardakoğlu, "Delâlet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/delalet#2-fikih> (06.04.2020).

⁶⁴ Bk. Hüsâmüddîn Hüseyin b. Alî b. Haccâc el-Buhârî es-Siğnâkî, *el-Kâfî Şerhu'l-Pezdevî*, I-IV, thk.: Fahreddin Seyyid Muhammed Kânit, 1.bs. Mektebetü'r-Rüşd, 1422/2001, III, 1453

kılınması, anlamına gelmektedir. Müstesnâ minh olan lafzın hükmünün müstesnâda tahakkuk etmemesinin nedeni lafzın müstesnâyı şamil olmamasıdır. Yoksa muaraza nedeniyle lafzın hükmünün müstesnâda bulunmaması değildir. *Her iki unsur arasında muaraza bulunduğu iddiası ise birkaç yönden fasittir:*

a) İstisnâ *edatının* müstesnâ minh'e mukarin/ bitişik olarak *zikredilmiş olması nedeniyle*,

b) "Muaraza"nın cümlede müstakil bir delil ile gerçekleşmesi *nedeniyle*. Buna göre istisnâ lafzı müstakil bir delil olmadığı için muarız bir delil de olamaz.

c) İstisnânın muaraza yoluyla amel ettiğinin iddia edilmesi durumunda, *cümlede istisnâ kullanıldığıında bunun* ikrardan rücu etmek anlamı taşıyacağı *nedeniyle*. Nitekim kul hakkı alanında ikrardan rücu edilmesi sahih değildir. İstisnâ cümlede "beyan" yoluyla işlev gösterdiği takdirde beyan işlevi; ancak müstesnânın ya lafız yönünden ya da mutlak olarak zimmette borç oluşturma olasılığının bulunması yönünden müstesnâ minh'in cinsinden olduğu takdirde söz konusu olur.⁶⁵

Hanefîlerin istisnânın cümlede muarız bir delil olarak işlev göstermediğine yönelik ileri sürdükleri aklî delil ise şudur: İstisnânın cümlede anlam ifade edebilmesi için kendisinden önceki cümle kısmına ihtiyacı vardır. Dolayısıyla kendisinden önceki cümle kısmına tabi olması gerekir. Tâbi olanın, asıl cümleye muarız olamayacağına dair icma bulunmaktadır. Ayrıca istisnâ üslubu; kullanılmadan önce asıl cümlelerin gerektirdiği hükmün sübut bulmamasını sağlayacak şekilde cümlede etkili olmaktadır. Çünkü istisnâ anlam ve hüküm ifade etme bakımından müstakil cümle olmadığı için kelamın parçası mesabesinde dir. Dolayısıyla kelam, bir bütün olarak söylenmeden önce salt kelamın parçası olan kısım kullanılarak anlam tamamlanmış olmayacaktır. Buna göre istisnâ üslubundan kastedilen anlam ancak müstesnâ telaffuz edildikten sonra tamamlanmış olacaktır. Çünkü müstesnâ asıl kelamı tağyir edici özellikteki bir lafızdır.⁶⁶

2. MATUF CÜMLELERİN ARDINDAN GELEN İSTİSNÂNIN HÜKMÜ

İstisnâ bahsiyle ilgili girift alanlardan biri matuf cümlelerden sonra gelen müstesnânın merciinin tespitidir. Girift olmasının nedeni, müstesnânın rücu edeceği cümle kısmının tespiti neticesinde mezhepler arasında ortaya çıkan hukuki hükmün niteliğindeki farklılaşmadır. Merciin tespitine dair mezhepler, bazı ölçütleri devreye sokmuşlar-

⁶⁵ Bk. Kâsânî, a.g.e., VII, 211

⁶⁶ Bk. Muhammed Sabrî Abdullah, "el-Beyân 'inde'l-usûliyyîn", *Mecelletü Külliyyet'iş-Şerî'ati ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti*, Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyyeti, ss.49-108, (k-tb.com/book/Quraan05237-البيان-عند-الأصوليين. Ziyaret tarihi: 20/05/2020), s. 82

dır ki bunlardan biri karinelerin belirlenmesi diğeri ise matuf cümlelerde kullanılan atıf harfinin –özellikle vâv’ın- cümlede kullanılış amacı ve bu amaç doğrultusunda cümleye kattığı anlamdır.

Konuyla ilgili olarak önce karinelerin belirlenmesi ele alınacak ardından özellikle atıf harflerinden olan vâv harfinin, kullanılış amacına binaen cümleye kattığı anlam tespit edilmeye ve bu tespite dair mezheplerin değerlendirmeleri ele alınmaya çalışılacaktır.

2.1. KARİNELERİN HÜKME ETKİSİ

Matuf cümlelerden sonra gelen müstesnânın hükmüyle ilgili usulcülerin, üzerinde yoğunlaştıkları konulardan biri müstesnânın merciini gösteren karinelerdir.⁶⁷ “Cümlede, müstesnânın hangi cümleye rücu ettiğini gösteren lafzî ya da manevî bir karinenin bulunması durumunda bu karinenin gereği ile amel edilir” diyen Tûfî bu karineleri örnekler üzerinden şöyle açıklamaktadır:

Manevî karinenin varlığına (نسائي طوالق وعبيدي أحرار وخيلي وقف إلا الحيض) örneği verilebilir ki bu cümlede yer alan müstesnâ, ilk cümleye rücu etmek zorundadır. Çünkü “hayızlı” olma durumu, kadınlara özgü bir karinedir. Eğer cümle (نسائي طوالق وعبيدي أحرار) şeklinde olursa müstesnâ ikinci cümle olan (عبيدي أحرار) cümlesine özgü olacaktır ki, zencilik vasfı örfte kölelere özgüdür. Eğer cümle (نسائي طوالق وعبيدي أحرار) şeklinde olursa müstesnâ üçüncü cümle olan (وخيلي وقف) cümlesine özgü olacaktır ki, örfte göre Arap atı şeklinde niteleme atlar için kullanılmaktadır.⁶⁸

Lafzî karineye ise (أكرم بني تميم والنحاة البصريون إلا البغاددة) cümlesi örnek verilebilir ki, buradaki “vav” cümlede atıf amaçlı kullanılmamış, aksine ibtidâ/ başlangıç amaçlı kullanılmıştır. Buna göre örnekteki (أكرم بني تميم), (والنحاة البصريون) cümlesinden bağımsız ve yeni bir cümledir. “Vav” harfinin cümlede atıf amaçlı mı yoksa ibtida amaçlı mı kullanıldığı tam olarak tespit edilemediği zaman “vakfetmek/ hüküm vermemek” gerekmektedir.⁶⁹

Müstesnânın mercii meselesinde “karinenin” varlığını esas alan İbnü’l-Hâcib’e göre son cümlelerin, matuf olan diğer cümlelerden munkatî’/ayrık olduğunu gösteren açık bir karine bulunduğu müstesnâ son cümleye; diğer cümlelerle muttasıl olduğu-

⁶⁷ Usulcülere göre karine ve karinenin usul kâidelerine etkisi hakkında detaylı bilgi için Bk. Muhammed el-Hiyemî, *el-Karînetu ‘Inde’l-Usûliyyîn ve Eseruhâ fi’l-Kavâ’idi’l-Usûliyye*, 1.bs., Dımaşk: Müessesetü’r-Risâle, 1431/2010

⁶⁸ Tûfî, *Şerhu Muhtasari’r-Ravza*, II, 613

⁶⁹ Bk. Âmidî, a.g.e., II, 369; Tûfî, *Şerhu Muhtasari’r-Ravza*, II, 612-613

nu gösteren bir karine bulunduğunda ise müstesnâ, matuf cümlelerin tamamına rücu edecektir. Böyle bir karinenin bulunmaması durumunda ise tevakkuf edilir.⁷⁰

2.2. VÂV'IN CÜMLEDE KULLANILIŞ AMACI VE CÜMLEYE KATTIĞI ANLAM

Nahiv ilminde atıf konusu, tevâbi' (uyanlar) başlığı altında ele alınmaktadır. Tevâbi', "kendilerinden önce gelen kelimeye i'râb yönünden uyan ve onu çeşitli bakımlardan açıklayan ve tamamlayan"⁷¹ cümle unsurları şeklinde tanımlanmaktadır. Atıf terkihi,⁷² istisnâ üslubuna benzer şekilde atıf harfi, matuf ve matufun aleyh olmak üzere üç unsurdan oluşur.

Atıf harfleri, kelimelerin yanısıra cümleleri de birbirine bağlayabilmektedir. Konumuzla ilgili olarak matuf kelimeler veya kelime hükmünde olan nakıs cümlelerden sonra gelen müstesnânın durumu ve hükmü yerine birden fazla matuf cümlelerin ardından gelen müstesnânın durumu ve hükmünün belirlenmesi önemlidir. Çünkü istisnâ ile ilgili, usulcüler arasındaki en temel tartışmalardan biri, matuf cümlelerden sonra gelen müstesnânın, hangi cümle ile irtibatının kurulup/ matuf cümlelerden hangisinin müstesnânın müstesnâ minh'i kabul edilip hükmün de ona göre verileceğine dairdir.

Usulcüler, matuf kelimelerden sonra gelen müstesnânın, bu kelimelerin tamamına rücu edeceğine, yani matuf kelimelerin tamamının müstesnâ minh olduğuna dair ihtilaf etmezlerken, farklı hüküm ve özellik taşıyan ve atıf harfi ile birbirine atfedilmiş cümlelerden sonra gelen müstesnânın, hüküm açısından hangi cümle ile irtibatlı olduğunun tespitine dair ihtilaf etmişlerdir.⁷³ Bu ihtilafın dayanağı ise, matuf cümlelerde kullanılan atıf harfinin niteliği ve cümleye kattığı anlamdır. Cümleye kattığı anlam dolayısıyla verilecek hükmün niteliğini tespit açısından, usulcülerin, müstesnânın mercii me-

⁷⁰ İbnü'l-Hâcib, *Muhtasaru Müntehâ*, I, 812-813; İsfehânî, *Beyânü'l-Muhtasar*, II, 281; Emîr Pâdişâh, a.g.e., I, 304

⁷¹ R. Resul Sevinç, *Arapçanın Temel Kuralları*, 1.bs., İstanbul: Ensar Yay., 2013, s. 373

⁷² Konuyla ilgili detaylı için bk. Sevinç, a.g.e., s. 423 vd.; Yusuf Uralgiray, *Arabça İlk ve İleri Dilbilgisi*, I-II, İstanbul: Tebliğ Yay., s: 747-768.

Özellikle cümlelerin birbirine atfedilmesine dair dilbilgisi tartışmaları için bk. Abdülkâhîr Cürcânî, *Delâilü'l-İcâz – Sözdizimi ve Anlambilim-*, çev: Osman Güman, 2.bs., İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016, s. 199 vd.

⁷³ Matuf müfret kelimelerden sonra gelen müstesnâyâ Mâide sûresinin 3.âyeti örnek verilebilir. Bu ayette geçen (إِلَّا مَا نَكَيْتُمْ وَمَا ذِيح...) ifadesindeki müstesnânın, kendisinden önceki matuf kelimelerin tamamına munsarif olacağına dair ittifak vardır. Matuf cümlelerden sonra gelen müstesnâyâ, Nisâ sûresinin 89.âyeti örnek verilebilir. Bu âyette geçen (وَاقْتُلُوهُمْ), (فَخَذُوهُمْ) ibareleri "tür" bakımından farklı matuf cümlelerdir. Nitekim (وَاقْتُلُوهُمْ), (فَخَذُوهُمْ) ibareleri emir cümlesi, (وَلَا تَتَّخِذُوا) ibaresi ise nehiy cümlesi olması bakımından aralarında fark vardır. Buna göre ayette geçen (إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ...) şeklindeki müstesnânın mercii, bu ibarelerin hepsi değil kendisinden önceki (وَاقْتُلُوهُمْ), (فَخَذُوهُمْ) ibareleridir. Bk. Ahmed b. Muhammed b. Alî el- Vezîr, *el-Musaffâ fi Usûli'l-Fıkıh*, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1417/1996, s. 571-572

selesinde atıf harflerinden özellikle “vav”la⁷⁴ ilgili değerlendirmeleri ele alınacaktır. Nitekim Cürçânî'nin⁷⁵ de ifade ettiği şekliyle, tespiti girift olan nokta, yalnızca vâv harfiyle yapılan atıflardadır, diğer harflerde değil. Çünkü diğer atıf harfleri⁷⁶ cümleleri ortak [müşterek]⁷⁷ kılmaya ek olarak başka anlamlar da içerirler...Vâv harfinin ise ikincisinin birinciye bağlandığı i'râbı gerektiren hükümde ortak kılmaktan başka bir anlamı yoktur.

Nahiv ilminde âmil olan ve olmayan şeklinde ikiye ayrılan vâv harfi, âmil olması durumunda cümlede harf-i cer olarak işlev görürken âmil olmaması durumunda cümlede atıf, isti'nâf, hâl vb.⁷⁸ amaçlarla kullanılmakta ve bu amaçlar doğrultusunda cümleye anlamlar katmaktadır. “Usulcüler arasında atıf amaçlı kullanılan vâv'ın cümleye kattığı anlamın niteliğine dair üç farklı yaklaşım bulunmaktadır: Bu yaklaşımlardan ilkinde göre cümleye “tertip/nazm” anlamı katmaktadır ki, bu görüş Şafiiler arasında yaygınlık kazanmıştır. İmam Mâlik'in yanısıra Hanefîlerden Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e nispet edilen ikinci yaklaşıma göre cümleye “maiyyet/birliktelik” anlamı katarken aralarında İbnü'l-Hâcib, Âmidî, Fahreddin er-Râzî, Karâfî, Sübkî gibi usulcülerin yanısıra Hanefîlerin cumhurunun da yer aldığı üçüncü yaklaşıma göre cümleye “mutlak cemetme” anlamı katmaktadır.”⁷⁹

Kullanılış amacına göre vâv harfinin cümleye kattığı anlamın; müstesnânın rücu edeceği matuf cümle(ler)in tespitine dair Hanefîler ile Şâfiîler arasındaki tartışmanın belirleyici unsuru olduğu söylenebilir. Şöyle ki, Şafiilere göre vâv harfi, cümleye “ter-

⁷⁴ Âmidî, İbnü'l-Hâcib ve Fahreddin er-Râzî gibi usulcülerin meseleyi, sadece (و) ile yapılan atıf ile sınırlandırmalarını, bu harfi, atfedilmiş iki unsur arasındaki hükmün müşterekliğini vurgulaması bakımından temel atıf harfi olarak ele aldıkları şeklinde yorumlamak daha uygundur. Mahmûd Muhammed ed-Dahşân, *el-Hilâfu'l-Usûliyyu Beyne'l-Hanefiyye ve Cumhûri'l-Usûliyyîn*, 1.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1436/2015, s. 310.

Cümleye müştereklik anlamı katma bakımından vâv ile birlikte değerlendirdikleri (ف), (ثم) ve (حتى) atıf harfleri ile matuf olan cümlelerden sonra gelen müstesnânın, bu harflerin cümleye “tertip” anlamı katmalarından ötürü son cümleye rücu edeceğine dair usulcüler arasında bir kabul söz konusu olup bu harfleri tartışma dışı bırakmışlardır. Nitekim bu harflerin “tertip” anlamına sahip oluşlarının, usulcüler tarafından, müstesnânın, son cümleye rücu etmesine neden olan bir karine olarak değerlendirildiğini söylemek mümkündür. Bk. Ebû Abdilmu'iz Muhammed Alî el-Ferkûs, *el-İnâre Şerhu Kitâbi'l-İşâreti fî Ma'rifeti'l-Usûl ve'l-Vicâze fî Ma'ne'd-Delîl*, 1.bs., el-Cezâir: Dârü'l-Mevkî', 1430/2009, s. 158; el-Âmidî, a.g.e., I, 87; Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 669

⁷⁵ Bk. Cürçânî, *Sözdizimi*, s. 200-201

⁷⁶ Diğer atıf harfleri arasında yer alan (لا), (لكن), (أو), (أم) ve (أما) atıf harflerinden” sonra gelen müstesnâ, matuf cümlelerin tamamına rücu etmez. Bk. Zerkeşî; a.g.e., III, 314; Dahşân, a.g.e., s. 310.

Bu altı harfin cümlede kullanılması durumunda istisnânın nasıl rücu edeceğine dair detaylı bilgi için bk. Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 669 vd.; Karâfî, *Şerhu Tenkihî'l-Fusûl*, s. 198 vd.; Karâfî, *el-İkdü'l-Manzûm*, II, 255 vd.; Zerkeşî, a.g.e., III, 314

⁷⁷ Vâv'ın yanısıra cümleye müştereklik anlamı katan harfler arasında (ف), (ثم) ve (حتى) harfleri bulunmaktadır. Bk. Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 668-669; Karâfî, *Şerhu Tenkihî'l-Fusûl*, s. 198; Karâfî, *el-İkdü'l-Manzûm*, II, 254. Ayrıca bk. İsnevî, *Nihâyetu's-Sûl*, II, 431; Emîr Pâdişâh, a.g.e., I, 302; İbn Emîru Hâc, a.g.e., I, 327

⁷⁸ “Vâv”ın kullanılış amacı ve cümleye kattığı anlamlara dair geniş bilgi için bk. Bâbestî, a.g.e., II, 1160-75

⁷⁹ Yaklaşımlar ve delillerle ilgili detaylı bilgi için bk. Ferfûr, a.g.e., II, 564 vd.

tip/nazm”⁸⁰ anlamı kattığı için bu harf ile matuf cümlelerden sonra gelen müstesnâ, cümlelerin tamamına rücu eder. Böyle bir ilişkinin tesisini doğru ve yeterli bulmayan; vâv harfinin aslî anlamının “mutlak cemetme/müşareket” olduğunu ve bu anlama ilave anlamlarda bulunmanın doğru olmadığını savunan Hanefîler ise, müstesnânın, matuf cümlelerden kendisine en yakın olanına rücu edeceğini savunmaktadırlar.⁸¹

Hanefîler; vâv’ın, (قام زيد وقعد عمرو) örneğinde olduğu gibi sübut bakımından veya (قام زيد وعمرو) örneğinde olduğu gibi hüküm bakımından ya da (قام وقعد زيد) örneğinde olduğu gibi zât bakımından iki durumu cemetmek ve onların müşterek olduklarını bildirmek amacıyla⁸² “mutlak cemetme” anlamında kullanıldığını kabul etmektedirler. Onlara göre “mutlak cemetme”den maksat, bu harfin, maiyyet* ve mukârenet* türünden “birlik-teliğin” aynı zaman dilimi içinde veya tertip, yani zaman bakımından birinin diğerinden sonra gerçekleşmesi bakımından söz konusu olduğuna delalet etmemesidir.⁸³

Hangi anlamda kullanıldığıyla ilgili olarak Cessâs; İmâm Muhammed’in, ‘vâv’ın kullanıldığı anlam, isti’nâf amaçlı kullanıldığını gösteren delil bulununcaya kadar ‘cemetmek’ sözünü delil getirmektedir. Ayrıca nahiv âlimlerinden olan Müberred’in, “vâv, cemetme amaçlı kullanılan bir harf olup onun tertip amaçlı kullanıldığına dair bir delil bulunmamaktadır. Nitekim bir kimse (رأيتُ زيدًا و عمرًا) dediği zaman bu cümleden, hangisinin daha önce görüldüğü anlaşılmaz. Bu kişiler aynı anda görülmüş olabileceği gibi Amr’ın Zeyd’den önce görülmüş olması da muhtemeldir” sözünü de delil getiren Cessâs devamla şöyle demektedir: “Bu harfin tertip amaçlı kullanıldığına dair delilin var

⁸⁰ Bu görüş sahipleri, Ferrâ’dan aktarılan şu rivayeti kendilerine delil almışlardır: Vâv harfi, (زيد راع وساجد) örneğindeki gibi müfret kelimelerle birlikte kullanıldığında veya (اركعوا واسجدوا) (el-Hacc, 77) ayetindeki gibi cümlelerle birlikte kullanıldığında “birliklilik/cemetme” anlamı verecek şekilde “tertip/nazm” anlamına sahiptir. Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (1997), II, 161

⁸¹ Abdülazîz el-Buhârî’ye göre kullanılış amacı ve anlam açısından vâv’ın gerektirdiği hüküm ancak Arap kelamı örneklerinden tümevarım yoluyla bilinebilir. Yani vâv’ın anlamının, onların, hangi cümlelerde tertip amaçlı hangisinde salt cemetme amaçlı kullandıklarına bakılarak anlaşılabilir. Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (1997), II, 162; Emîr Pâdişâh, a.g.e., II, 64; İbn Emîru Hâc, a.g.e., II, 50

⁸² Atıf üslubunda aslolan müşareketin varlığını ortaya koymaktır. Vâv harfi atıf amacıyla kullanıldığı takdirde mümkün olduğunca cümleye müşareket anlamı kattığı şeklinde yorumlanır. Hanefîlere göre müşareket anlamı; müfret lafızlarda olduğu gibi hakiki olarak veya müfret konumunda kabul edilebilen –nakıs cümleler gibi- cümlelerde olduğu gibi hükmi olarak matuf olan unsurun, matufun aleyh’in hükmüne muhtaç olması durumundadır. Dolayısıyla vâv, mümkün olduğunca aslî görevinde kullanılır ve cümleye müşareket anlamı kattığı şeklinde yorumlanır. Matuf olan unsur (وأقيموا الصلاة وآتوا الزكاة) âyetinde olduğu gibi müfret konumunda olmayan müstakil bir cümle olarak geldiği zaman ise kesinlikle kendisinden önce gelen cümleye muhtaç olmadığı için bu ayette geçen vâv, müşareket amaçlı kullanılmak yerine salt tertip amaçlı kullanılmış olur. Bk. Teftâzânî, a.g.e., I, 221

* Eylemlerin bir arada gerçekleşmesi

* Eylemlerin aynı anda gerçekleşmesi

⁸³ Bk. Teftâzânî, a.g.e., I, 212; Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (1997), II, 161; Ferfûr, a.g.e., II, 1194.

Vâv harfinin; eylemin aynı zaman dilimi içinde gerçekleştiğine delalet ettiğine dair İmâm Mâlik’ten rivayet aktarıldığı gibi Ebû Yûsuf’a da bu görüş isnat edilmektedir. Tertip bakımından gerçekleştiğine delalet ettiğine dair rivayet İmâm Şâfiî’den aktarıldığı gibi Ebû Hanîfe’ye de isnat edilmiştir. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Teftâzânî, a.g.e., I, 212; Emîr Pâdişâh, a.g.e., II, 64; İbn Emîru Hâc, a.g.e., II, 51

olduğunu iddia eden kimse hata etmiş olur. Nitekim tertip amaçlı kullanılmış olsaydı matuf ile matufun aleyhin takdim ve tehir edilmesi imkânsız olurdu.”⁸⁴

Atfın, atfedilenler arasında müşareketin bulunduğunu ispat etmek için yapıldığını savunan Hanefîler vâv harfinin, salt müşarekete delalet ederken diğer atıf harflerinin müşareket anlamına ilave anlamlara sahip olduğunu dolayısıyla yapılan atfın, salt müşareketin varlığından ibaret olması durumunda cümleye bu anlamı katacak olan harfin sadece vâv harfi olabileceğini söylemektedirler.⁸⁵ Matuf ile matufun aleyh arasında müşareketin bulunabileceği konusunda ittifak eden Hanefîler ile Şafiiler mevcut müşareketin niteliği hususunda ihtilaf etmektedirler. Hanefîlere göre kelimeler birbirine atfedildiğinde vâv harfi matuf ile matufun aleyh’in, cümlede sadece hüküm bakımından müşterek olduklarına delalet etmektedir. Buna karşı cümleler birbirine atfedildiklerinde kullanılan vâv harfi, matuf ile matufun aleyh’in, hüküm yönünden değil de sübut yönünden müşterek olduklarına delalet etmektedir. Nitekim onlara göre bu, fetva imamlarının ve dilcilerin ekseriyetinin kabul ettiği bir yaklaşımdır.⁸⁶ Şâfiîler ise kelimeler gibi cümleler de birbirine atfedildiği zaman vâv harfi, matuf ile matufun aleyhin hüküm bakımından müşterek olduklarına delalet ettiğini ve dolayısıyla müstesnânın, cümlelerin tamamına rücu edeceğini savunmaktadırlar.⁸⁷ Şafiiler tarafından yapılan bu gerekçelendirmenin “hayal ürünü” olduğunu belirten Cüveynî “böyle bir iddia ancak müstakil olmayan matuf müfret kelimeler için geçerlidir. Yoksa matuf cümleler için değil”⁸⁸ değerlendirmesinde bulunarak Şâfiîlerin bu yaklaşımını eleştirmektedir.

Kelimelerin yanısıra eksik/nâkis cümleler⁸⁹ birbirine atfedildiğinde matuf ile matufun aleyhin hüküm bakımından müşterek olacakları yönünde ittifak eden âlimler⁹⁰ arasındaki esas tartışma en az iki “tam cümlenin”⁹¹ birbirine atfedilmesi durumunda

⁸⁴ Bk. Cessâs, *el-Fusûl*, I, 83 vd.

⁸⁵ Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (1997), II, 161

⁸⁶ Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (1997), II, 161; Muhammed Abdülhalîm b. Muhammed Emînillâh el-Ensârî el-Leknevî, *Kamerü'l-Akmâr li Nûri'l-Envâr fi Şerhi'l-Menâr*, I-II, thk.: Muhammed Abdüsselâm Şâhîn, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415/1995, II, 69

⁸⁷ Bk. Cüveynî, *el-Burhân*, I, 141

⁸⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, a.y.

⁸⁹ Cümle lafzi olarak nakıs olabileceği gibi mana bakımından da nakıs olabilir. Örneğin (*إن دخلت الدار فامرأتني*) طالق وعيدي حرّ cümlesinde mütekellimin kastı, kölenin derhal azat olması olmayıp azat olmasını “eve girme” şartına bağlı kılmasıdır. Bu cümledeki atfın, sözü söyleyenin, matuf cümleyi şarta bağlı kılma noktasında matufun aleyh’e müşareket kastı ile hareket ettiğine delalet ettiğini göstermektedir. Buna göre ikinci cümle hem mana bakımından hem de mütekellimin kastı bakımından noksan bir cümle durumundadır. Semerkandî, *Mizân*, s. 417-418

⁹⁰ Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (1997), II, 383; Debûsî, a.g.e., s. 156-157; Cüveynî, *Kitâbü't-Telhîs*, II, 78 vd.; Bâkılânî, a.g.e., III, 149

⁹¹ Burada “tam cümle” ifadesinden maksat hüküm bildirmesi bakımından yüklemli cümledir. Arapçada bu özelliğe sahip olan cümleler; mübteda ve haberden oluşan isim cümlesi ve fiil ile failden oluşan fiil cümlesidir.

matufun, matufun aleyh ile benzer hükme sahip olup olmayacağıyla ilgili olduğu⁹² görülmektedir. Benzer hükme sahip olmayacağı iddiasında bulunan Hanefilerin aksine sahip olacağı iddiasında bulunanlar, “iki cümle arasında nazım yönünden var olan yakınlık, hüküm yönünden de yakınlık bulunmasını gerektirir”⁹³ kuralını esas almaktadırlar.

Bu görüşte olanlar “tam cümleler” birbirine atfedildiğinde her iki cümlenin hüküm yönünden müşterek olmaları hususunu, “eksik/nakıs” cümle tam cümleye atfedildiğinde hüküm bakımından müşterek olacakları kuralına kıyas ederek şöyle demektedirler: “Nasıl ki (إن دخلت الدار فأنت طالق وعبيد حرّ) cümlesinde⁹⁴ hüküm yönünden hem boşama hem de özgürlük kaçınılmaz olarak şartın varlığına bağlı ve müşterektir. Aynı şekilde tam ve müstakil cümleler birbirine atfedildiklerinde her iki cümle de hüküm yönünden müşterek olmaktadır. Ancak Hanefiler bir cümlenin bir başka cümleye atfının, onları dil açısından müşterek kılması gerektiği savını kabul etmemektedirler.⁹⁵ Çünkü her bir cümle için aslolan, müstakil olmaları ve hüküm bakımından diğer cümlelere bağlı olmamalarıdır. (جاءني زيد وذهب عمرو) cümlesinde olduğu gibi cümleler arasında iştirakin bulunduğunu iddia etmek her iki cümleyi tek cümle hükmünde kılmak olacaktır. Ne var ki, bu durum, hakikî kullanıma aykırıdır. Böyle bir ilişkinin kurulması ancak zorunluluk halinde, yani cümlenin nakıs olması durumunda mümkündür. Yükleme sahip olmayan eksik cümle, anlam ve hüküm ifade edebilmesi için tam cümleye atfedilmelidir. Ne var ki tam cümlelerin birbirine atfedilmesinde nakıs cümle için söz konusu olan zorunluktan bahsedilemeyeceği gibi aralarında hüküm bakımından müşterekliğin varlığından da

⁹² Bk. Semerkandî, *Mizân*, s. 415.

Atıf vâv'ının her durumdan ziyade bazı durumlarda hüküm bakımından müşterekliği gerektirdiğini savunan Semerkandî, müşterek kılma hususunun, vâv harfinin, nakıs cümlelerin mi yoksa tam cümlelerin mi önüne geldiği zaman söz konusu olduğunu sormakta ve şöyle demektedir: “Eğer nakıs cümlelerin önüne geldiği zaman gerekli kılar diyorsanız bu kabul edilebilir bir durumdur. Lakin tam cümlelerin önüne geldiği takdirde gerekli kılar diyorsanız bu tartışma alanıdır.” Semerkandî, a.g.e., s. 418

⁹³ Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (1997), II, 383; Debûsî, a.g.e., s. 156; Semerkandî, *Mizân*, s. 415; Teftâzânî, a.g.e., I, 220

⁹⁴ Bu ve benzeri örneklerden hareketle Hanefilerin; cümlelerde kullanılan vâv'ın, hangi amaçla kullanıldığının belirlenmesini önemsedikleri ve karşıtlarını, kullanım amaçları bakımından vâv'lar arasında ayırma dikkatli olmadıkları yönünde eleştirdikleri söylenebilir. Örneğin Hanefilere göre bu cümlede yer alan vâv, nazm/ibtida amaçlı kullanılmış iken karşıt görüşte olanlar bu harfi atıf harfine benzetmek suretiyle müstakil özelliğe sahip matuf cümleleri tek cümle hükmünde kabul etmektedirler. Buna karşın nazm amaçlı kullanıldığını düşünen Hanefiler, her bir cümleyi müstakil olarak değerlendirdikleri için buradaki vâv'ın, cümleleri tek cümle haline getirmediğini savunmaktadırlar. Bk. Debûsî, a.g.e., s. 157; Semerkandî, *Mizân*, s. 416

⁹⁵ (هذه طالق ثلاثة وهذه طالق) cümlesinde olduğu gibi bazen vâv, iki cümle arasında geldiği halde müşareketi gerekli kılmaz. Dolayısıyla örneğe göre ikinci eş üç talak ile değil bir talak ile boşanmış olur. Müşareket ancak, sonra gelen cümle ilk gelen cümleye hüküm bakımından bağlı olduğu takdirde söz konusudur. Teftâzânî, a.g.e., I, 217-218; Emîr Pâdişâh, a.g.e., II, 67; İbn Emîru Hâc, a.g.e., II, 53

söz edilemez. Nitekim aralarında iştirak özelliği bulunmadığı halde birbirine atfedilmiş cümle örnekleri Kur'an'da⁹⁶ çokça yer almaktadır.⁹⁷

Görüşlerini temellendirmek amacıyla; “me’ânî ilmi kurallarından biri olan ‘cümlelerin atfedilmesinde tenasüb özelliğine riayet edilmesi şarttır’ kuralı gereği nazım yönünden var olan benzerlik hüküm yönünden de bulunmalıdır” şeklinde dile getirdikleri diğer iddialarına Hanefiler şöyle karşı çıkmaktadırlar: “Tenasüb özelliğinin kelamı güzel kılan hususlardan biri olduğunu inkâr etmiyoruz. Ancak biz, bu kurala binaen hükmün de sübut bulacağı iddiasını –ki bu iddia kesinlik barındırmamaktadır – kabul etmiyoruz. Nitekim muhtemel olan şey ile hüküm sabit olmaz.”⁹⁸

Cümleye “tertîp/nazm” anlamı kattığını savunan Şâfiilerin aksine Hanefiler,⁹⁹ bu harfin, mukârenete veya tertibe delalet etmediğine, cümlede mutlak cemetme amacıyla kullanıldığına dair birkaç delil getirmektedirler:

1) Tertibin varlığına delalet etmediği yönünde dil imamlarından yapılan aktarım bu delillerden biridir. Hanefîler; delalet etmediği konusunda hem Ebû Alfî'nin dilciler arasında icmâ bulunduğunu dile getirmesini hem Sîbeveyhî'nin, kitabının on yedi yerinde konudan bahsetmesini hem de Kûfe ve Basra ekollerinin bu yönde icmâ ettiklerini gösteren naklin varlığını delil getirmektedirler.

2) Bu harfin kullanım alanlarından tümevarım yoluyla elde edilen delil. Nitekim Hanefîler, bu harfin, tertip ya da mukârenet amacıyla kullanımının uygun olmadığı pek çok cümleyi örnek vermektedirler. Ayrıca onlar “bir şeyin ‘mutlak olarak’ kullanılmasında aslolan, hakiki anlam” olduğuna göre bu kuraldan vazgeçilmesini gerektirecek şekilde tertip ve mukârenet amacıyla kullanıldığını gösteren bir delilin de bulunmadığını ifade etmektedirler. Meselâ onlara göre (تشارك زيد وعمرو), (اختصم بكر و خالد), (المال بين زيد), (جاءني زيد وعمرو), (وعمرو) örneklerinde zikredilen matuf ve matufun aleyh öğelerinden hangisinin önce ya da sonra gerçekleştiği, yani tertibin varlığı tam olarak tespit edilememektedir.

3) Karşıt görüşte olanlara göre “farklı iki isim arasında kullanılan vâv, aynı özellikteki iki isim arasında kullanılan ‘elif’e benzemektedir. (جاءني رجلان) örneği, tertip ve

⁹⁶ eş-Şûrâ, 24; el-Hacc, 5; et-Tevbe, 15; el-A'râf, 26 vb.

Konuyla ilgili olarak Semerkandî'nin şu değerlendirmesi örnek verilebilir: Ulemanın geneline göre (محمد رسول (الله والذين معه أشداء على الكفار) (Feth, 29) âyetinde ikinci cümle olan (والذين معه أشداء على الكفار) kısmı cümlelerin ilk kısmı olan (محمد رسول الله) ifadesine atfedilmiş olmakla birlikte ilk cümlelerin haber ögesi olan “risalet” açısından ikinci cümleyle müşterek olduğu söylenemez. Semerkandî, *Mizân*, s. 417

⁹⁷ Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (1997), II, 383-384; Debûsî, a.g.e., s. 156-157

⁹⁸ Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (1997), II, 385

⁹⁹ Bk. Teftâzânî, a.g.e., I, 212-213; Emîr Pâdişâh, a.g.e., II, 65; İbn Emîru Hâc, a.g.e., II, 51; Ferfûr, a.g.e., II, 1194-1195

mukarenetin varlığına tam anlamıyla delalet etmektedir. Dolayısıyla (جاءني رجل وامرأة) cümlesi için de aynı şey söylenebilir.” Hanefîler bu iddia sahiplerinin; “aynı özellikteki iki isim arasındaki elif” şeklindeki sözleri/benzetmeleri, ancak müsamaha ile karşılanabileceğini söylemektedirler.

2.3. MÜSTESNÂNIN MERCIİNE DAİR GÖRÜŞLER VE DELİLLER

Usulcülerin konuyla ilgili görüşlerine geçmeden önce müstesnânın hangi cümleye rücu etmesini gerektiren nedene temas edilmesinde fayda vardır. Hüseyin el-Basrî'nin (436/1044)¹⁰⁰ belirttiği şekliyle, istisnânın cümlelerin tamamına ya da son cümleye rücu etmesini gerektiren neden, mütekellimin kullandığı istisnâ üslubu değildir. Aksine müstesnânın rücu ettiği delalet eden a) Kur'ân âyetleri ve sahabe uygulaması gibi munfasıl/harici neden ve b) İstisnâ ile doğrudan bağlantılı neden şeklinde iki neden bulunmaktadır. İstisnâ ile doğrudan bağlantılı nedenin de *usulcüler tarafından*, 1) Mütekellimin maksadı, 2) İstisnânın müstakil cümle unsuru olup olmadığı, 3) Atıf harfi ve 4) İstisnânın, başka cümle unsurlarına kıyas edilmesi şeklinde ele alındıkları görülmektedir. Buna göre; istisnânın, cümlelerin tamamına rücu ettiğini savunanların, mütekellimin maksadını ve atıf harfini; istisnânın, son cümleye rücu ettiğini savunanların ise istisnânın müstakil cümle unsuru olup olmadığını dikkate aldıkları görülmektedir. Başka cümle unsuruna kıyas etmeyi dikkate alanların da kendi içlerinde; a) son cümleye rücu eder ve b) cümlelerin tamamına rücu eder şeklinde iki gruba ayrıldıkları görülmektedir.

Matuf cümlelerden sonra gelen müstesnânın, hangi cümleye rücu edeceği yönündeki taksimatın genel olarak usulcüler tarafından belli isimlerle anılarak yapıldığı görülmektedir.¹⁰¹ İsimlendirme farklılıkları bulunmakla birlikte müstesnânın merciyle ilgili beş farklı yaklaşım bulunmaktadır:

- a) Cumhura göre müstesnâ matuf cümlelerin hepsine rücu eder,
- b) Hanefîlere göre müstesnâ son cümleye rücu eder,
- c) Bâkılânî ve Gazzâlî'ye göre hangi cümleye rücu ettiğini gösteren karine belirinceye kadar tevakkuf edilmesi gerekir,

¹⁰⁰ Bk. Basrî, a.g.e., I, 267

¹⁰¹ Bk. İbnü'l-Hâcib, *Muhtasarü Müntehâ*, I, 809 vd.; Âcî, a.g.e., III, 39; Kelvezânî, a.g.e., II, 91 vd.; Sem'ânî, a.g.e., I, 451 vd.; Şirâzî, *et-Tebşıra*, s. 172 vd.; Âmidî, a.g.e., I, 367 vd.; Basrî, a.g.e., I, 264 vd.; Tûfî, *Şerhu Muhtasarî'r-Ravza*, II, 612; İsfahânî, *Beyânü'l-muhtasar* II, 278; Sirâcuddîn Mahmûd b. Ebî Bekr el-Urmevî, *et-Tahsîl Mine'l-Mahsûl*, I-II, thk: Abdülhamîd Alî Ebû Zenîd, 1.bs., Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1408/1988, I, 378

d) Şerîf el-Murtezâ'ya¹⁰² (ö. 436/1044) göre müstesnâ, matuf cümlelerin tamamına veya bunlardan herhangi birine eşit şekilde rücu edebilir,

e) Hüseyin el-Basrî'ye göre son cümlede, diğer matuf cümlelerden açıkça vazgeçildiğini gösteren bir karine mevcutsa müstesnâ son cümleye, değilse matuf cümlelerin tamamına rücu eder.

Müstesnânın hangi durumlarda ve şartlarda, matuf cümlelerden hangisine rücu edeceğine dair âlimler arasında yer alan yukarıdaki görüş farklılıklarını, dayandıkları delilleri ve bu delillere yöneltilen eleştirileri şu başlıklar altında değerlendirmek mümkündür:

2.3.1. Cümlelerin Hepsine Rücu Eder

İmâm Mâlik, İmâm Şâfiî¹⁰³ ve Ahmed b. Hanbel gibi mezhep imamlarının benimsediği bu yaklaşıma göre cümlelerden birinin ihraç edildiğine delalet eden bir delil/ karine mevcut değilse, matuf cümlelerden sonra gelen müstesnâ, matuf cümlelerin hepsine rücu eder.¹⁰⁴ "Cümlelerin hepsine rücu edebilmesi için müstesnânın merciini gösteren bir karine bulunmamalıdır" kuralı gereği müstesnânın ilk veya son cümleye ya da cümlelerin tamamına rücu ettiğini gösteren karine bulunduğu karinenin gereği ile amel edilmesi gerektiği hususunda âlimler ittifak etmişlerdir. Sübkî'nin¹⁰⁵ de belirttiği üzere matuf cümlelerden sonra gelen müstesnâ, harici bir karinenin bulunması durumunda, karinenin işaret ettiği cümle kısmına rücu eder. Böyle bir karinenin bulunmaması durumunda ise, matuf cümlelerden herhangi birine rücu edebileceği gibi cümlelerin tümüne de rücu edebilir.¹⁰⁶ Meselâ San'ânî'ye göre matuf cümlelerde inkıtâ'nın bulunması, yani munkatî' istisnânın söz konusu olması, müstesnânın, cümlelerin tamamına rücu etmesine engel bir karine işlevi görürken istisnânın muttasıl olması da cümlelerin tamamına rücu edeceğine gösteren bir karine işlevi görmektedir.¹⁰⁷

¹⁰² İmâmiyye'nin önde gelen fıkıh ve kelâm âlimi olan Şerîf el-Murtazâ'nın tam adı; Alemü'l-hüdâ Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyin b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî. Hakkında detaylı bilgi için bk. Mustafa Öz, "Şerîf el-Murtazâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/serif-el-murtaza> (26.04.2020).

¹⁰³ Cüveynî (bk. *el-Burhân*, I-II, thk: Salâh b. Muhammed b. 'Uvayza, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997, I, 140), İmâm Şâfiî'den, "istisnâ, matuf cümlelerin tamamına rücu eder, son cümleye ait değildir" dediği yönünde görüş aktarıldığını belirtirken Teftâzânî (Bk. *Şerhu't-Telvîh*, II, 73) Şâfiî'nin; müstesnânın, cümlelerin tamamına rücu etmesinin kesin olmadığı, bir delilin bulunması durumunda başka bir cümleye de rücu edebileceği yönünde görüşüne sahip olduğunu söylemektedir.

¹⁰⁴ Bk. Hafnâvî, a.g.e., s. 438

¹⁰⁵ Bk. Sübkî, *Ref'ü'l-Hâcib*, III, 268

¹⁰⁶ Bk. Dahşân, a.g.e., s. 310

¹⁰⁷ Ebü İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâil es-San'ânî, *İcâbetu's-Sâil Şerhu Buğyeti'l-Âmil*, thk: Hüseyin b. Ahmed es-Süyâğî – Hasen Muhammed Makbûlî el-Ehdel, 2.bs., Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1408/1988, s. 326

San'ânî, bu görüşü "cumhur ulemanın yaklaşımı"¹⁰⁸ şeklinde nitelerken Merdâvî, üç mezhep imamının yanısıra bu mezhep mensuplarının da bu görüşü benimsediklerini belirtmektedir.¹⁰⁹ Mâlikî usulcülerden olan İbnü'l-Kassâr (ö.397/1007) bu görüşü bizzat İmâm Mâlik'e isnat ederken¹¹⁰ Bâcî (474/1081) Mâlikî âlimlerin tamamına isnat etmektedir.¹¹¹

Şâfii mezhebine gelince, Fahreddîn er-Râzî, "Şâfii'nin ve arkadaşlarının görüşü bu yöndedir"¹¹² demektedir. Bu görüşün bizzat Şâfii'ye nispet edilmesi konusunda, Zerkeşî; Mâverdî (ö.450/1058) ve Rûyânî'den (ö.502/1108) şunları aktarmaktadır: "Beyhakî (ö.458/1066); es-Sünen adlı eserinde 'kâzifin şahitliği meselesiyle' ilgili olarak Şâfii'nin ifadesinden hareketle, dilcilerin, kelamın son kısmında gerçekleşen istisnânın, hem kelamın ilk kısmına hem de son kısmına rücu edeceği yönünde görüş belirttiklerini; onlardan hiçbirinin istisnânın, kelamın ilk kısmına mı yoksa son kısmına mı rücu edeceği hususunda kesin bir ayırmda bulunmadıklarını belirtmektedir."¹¹³ Şâfiilere göre vâv ve (ف - ثم - حَتَّى) gibi benzeri atıf harfleri kullanılarak matuf olan cümlelerin ardından istisnâ geldiğinde müstesnâ, nassa dayalı olarak değil aksine zahiri olarak bu cümlelerin hepsine müteallik olmaktadır. Çünkü istisnânın hangi cümleye rücu edeceğine dair elde kati bir delil bulunmamaktadır.¹¹⁴

Hanbelî mezhebine gelince; bu mezhebe mensup âlimler, Ahmed b. Hanbel'in kendisine ait olan (لا يُؤمَّ الرجل في أهله، ولا يجلس على تكريمته، إلا بإذنه)¹¹⁵ rivayetini aktardıktan sonra "buradaki müstesnânın, istisnâ edatından önce gelen ifadelerin tamamına rücu

¹⁰⁸ San'ânî, a.g.e., s. 327

¹⁰⁹ Bk. Merdâvî, a.g.e., VI, 2590

¹¹⁰ Bk. İbnü'l-Kassâr, Ebu'l-Hasen Alî b. Ömer, *Mukaddime fi Usûli'l-Fıkh*, thk: Mustafa Mahdûm, 1.bs., Riyâd: Dârü'l-Ma'leme, 1420/1999, s. 285

¹¹¹ Bâcî, a.g.e., I, 283; İbnü'l-Kassâr, a.g.e., s. 286, 1 nolu dipnot.

¹¹² Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 599.

Râzî ve kimi usulcüler Şâfii'ye göre "cümlelerin tamamına rücu eder" şeklinde genel bir yaklaşımı dile getirirken İsfahânî, "cümlelerin tamamına rücu etmediğine delalet eden bir delil bulunmadığı sürece cümlelerin tamamına rücu eder" diyerek Şâfii'nin görüşünü kayıtlayarak ifade etmektedir. İsfahânî, *Şerhu'l-Minhâc*, I, /393.

¹¹³ Zerkeşî, a.g.e., III, 307.

Dahşân, Zerkeşî'nin bu aktarımıyla ilgili olarak Beyhakî'nin, *es-Sünen* adlı eserinde geçen ifadenin 'cümleler arasında haber cümlesi olmadığı sürece fıkıhçılara göre müstesnâ, cümlelerin tamamına rücu eder' şeklinde olduğunu dolayısıyla Şâfii'nin, bu görüşü dilciler yerine fıkıhçılara nispet ettiğini belirtmektedir. Bk. Dahşân, a.g.e., s. 312.

¹¹⁴ Emîr Pâdişâh, a.g.e., I, 302

¹¹⁵ Farklı versiyonları ile birlikte hadis için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve bi-Hâmişihî Muntehab Kenzu'l-Ummâl*, y.y., t.y., IV, 118, 121, 122; V, 272

ettiğini düşünmekteyim” şeklindeki cevabını esas aldıkları görülmektedir.¹¹⁶ Hanbelîlere göre görüş budur.¹¹⁷

2.3.1.1. Şartları

Bu görüş sahipleri müstesnânın, matuf cümlelerin tamamına rücu edebilmesi için aşağıdaki birtakım şartları ileri sürmüşlerdir:

i) Usulcüler arasındaki temel tartışma konusu müstesnânın, atif harfi ile birbirine atfedilmiş cümlelerden sonra kullanılması meselesidir. Matuf kelimelerin ardından kullanılan müstesnânın, bunların tamamına rücu edeceğine dair tartışma bulunmamaktadır. Bu şarta göre “cümleler birbirine atfedilmiş olmalıdır. Kelimeler değil. Zira matuf kelimelerden sonra gelen müstesnânın, tümüne rücu edeceğine dair ittifak vardır.”¹¹⁸ Eğer cümleler arasında atif harfi yoksa cümleler arasında irtibat bulunmayacağından müstesnâ cümlelerin tamamına değil sadece son cümleye rücu eder.¹¹⁹ Çünkü atfın bulunmaması cümleler arasında tam bir inkıta’ın/ kopukluğun varlığını göstermektedir. Cümlede tam inkıta’ın¹²⁰ bulunuşu müstesnânın cümlelerin tümüne rücu etmesini engelleyen bir karinedir.¹²¹ Bu şartı detaylı şekilde ele alanlar arasında Bâkılânî,¹²² Ebû’t-Tayyib et-Taberî (ö.450/1058), İbnü’s-Sem’ânî (ö.489/1096), Şeyh Ebû İshâk, İbnü’l-Kuşeyrî, Âmidî¹²³ gibi usulcüler yer almaktadır.¹²⁴

Bu şartta dikkat çeken noktalardan biri “cümle” lafzından ne anlaşılması gerektiğidir. Nahiv ilmi bağlamında “cümle”den maksat fiil ve fail unsurlarından müteşekkil fiil cümlesi ile mübteda ve haber unsurlarından müteşekkil isim cümlesidir. Ancak bu şart bağlamında kullanılan “cümle” lafzından maksat İbn Teymiyye’nin deyimiyle,¹²⁵ nahiv âlimlerinin belirlediği şartlara uygun cümle yapılarından ziyade ihraç işleminin yapılabilmesini sağlayacak şekilde “şümullü” olma özelliğine sahip olan üsluptur. Örneğin

¹¹⁶ Bk. Dahşân, a.g.e., s. 312

¹¹⁷ Bk. Ebû Ya’lâ el-Ferrâ, a.g.e., II, 678-679; İbn Teymiyye, Mecduddîn Ebi’l-Berekât Abdüsselâm b. Abdillâh, *el-Müsevvede fî Usûli’l-Fıkh*, thk: Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl, 1.bs., Beyrut: Dârü’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1428/2007, s. 162-163; İbnü’n-Neccâr, a.g.e., III, 320; Kelvezânî, a.g.e., II, 91; Tûfî, *Şerhu Muhtasari’r-Ravza*, II, 612

¹¹⁸ Vezîr, a.g.e., s. 567

¹¹⁹ Zerkeşî, a.g.e., III, 312; Sübkî, *el-lbhâc*, II, 162; Hafnâvî, a.g.e., s. 439;

¹²⁰ Tam ittisâl ise; ikinci cümlenin birinin ihbârî diğerinin de inşâî özellikteki farklı iki cümleden oluşması demektir. Tam ittisâl ise; ikinci cümlenin ilk cümleyi tekit eden veya ondan bedel olarak gelen ya da atf-ı beyan özelliğine sahip olması demektir. Bu konu, me’ânî ve beyân ilimlerinin “el-fasl ve’l-vasl” konu başlığının yanısıra nahiv ilminde de “atif” başlığı altında detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Vezîr, a.g.e., s. 567

¹²¹ Dahşân, a.g.e., s. 309; Vezîr, a.g.e., s. 567

¹²² Bk. Bâkılânî, a.g.e., III, 149

¹²³ Âmidî, a.g.e., I, 369-370

¹²⁴ Zerkeşî, a.g.e., III, 312; Sübkî, *el-lbhâc*, II, 162; Hafnâvî, a.g.e., s. 439

¹²⁵ Bk. İbn Teymiyye, a.g.e., s. 163

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve diğeri sayılarının yanısıra (رجل ورجل) ve (رجلين) türünden kullanımları da “şümül/kapsayıcı olması” bakımından cümle formunda değerlendirilmektedirler.¹²⁶

ii) “Atıf, “vav” harfi kullanılarak yapılmalıdır. Aksi durumda müstesnâ son cümleye rücu eder. Örneğin (ثم) ile atıf yapılması durumunda müstesnâ son cümleye rücu etmektedir.”¹²⁷ Nitekim esas tartışmalı olan husus; hangi cümle kısmına rücu ettiğini gösteren bir karineden soyutlanmış vâv harfi ile birbirine atfedilen cümlelerden sonra kullanılan istisnânın hükmüdür.¹²⁸

iii) Matuf cümleler arasına uzun cümle girmemelidir. Aksi halde müstesnâ, kendisinden önceki cümle kısmına rücu eder. Örneğin bir kimse: “çocuklarıma şunları vakfettim. Onlardan ölen birinin geride oğlu varsa ölenin payı oğullarına –erkek evlatlara kızların payının iki katı olacak şekilde- aittir. Eğer oğlu yoksa ölenin payı oğlunun dengi olana aittir. Eğer hiçbirinin erkek evladı yoksa bu pay, falanca kardeşlerime aittir, fasık olanları hariç” dese buradaki müstesnâ, ara cümlenin uzun olmasından ötürü ilk cümle ile ikinci cümle arasında kopukluk bulunduğu¹²⁹ için “kardeşlere” ait olacaktır.¹³⁰

iv) Cümleler, her biri farklı şeylerden haber veriyor olacak şekilde munkatı', yani kopuk olmamalıdır. Bu şartı dile getiren Ebû Nasr b. el-Kuşeyrî şöyle demektedir: (اضرب الغصاة، والجناة، والطغاة، والبغاة إلا من تاب) örneğinde olduğu gibi aynı anlamı bildiren ibareler ardı ardına geldikten sonra istisnâ gerçekleşse, müstesnâ kesinlikle kendisinden önceki matuf lafızların tamamına rücu eder. Bir başka örnek olarak bir kimse, eşine, tekrar niyetiyle dört kere “sen boşsun” dese, dördüncünün ardından da “inşallah” ifadesini kullansa Gazzâlî'nin fetvasına göre yapılan istisnâ dört kere söylenen sözün hepsine rücu eder. Çünkü kelam, pekiştirme bağıyla muttasıl olduğu sürece tek bir cümle hükmünde olur.¹³¹

v) Matuf cümleler arasında *cümlenin inşâi veya ihbârî olması bakımından* uyum bulunmalıdır. Uyum yoksa bir kısmının ya da hepsinin kastedilmesine bağlı olarak atıf harfinin kullanılması doğru olmaz. Bu şartı Beyan âlimleri, cümlelerin birbirine sahih bir şekilde atfedilebilmesi için dikkate almışlardır. Onlara göre inşâî bir cümlenin ihbârî bir

¹²⁶ Bk. Zerkeşî, a.g.e., III, 318; Merdâvî, a.g.e., VI, 2591; Dahşân, a.g.e., s. 308

¹²⁷ Bk. Zerkeşî, a.g.e., III, 313-314; Sübkî, a.g.e., II, 162-163.

¹²⁸ Bk. Vezîr, a.g.e., s. 567

¹²⁹ Zerkeşî, a.g.e., III, 314-315; Sübkî, a.g.e., II, 163

¹³⁰ Hafnâvî, a.g.e., s. 441

¹³¹ Zerkeşî, a.g.e., III, 315

cümleye –ki tersi de mümkündür- atfedilmesi doğru değildir. Nahiv âlimlerinden İbn Mâlik de bu düşüncede olmakla birlikte nahiv âlimlerinin ekseriyeti farklı nitelikteki cümlelerin birbirine atfedilmesinin genel olarak geçerli olduğu görüşündedirler. Beyân âlimleri; “وأولئك هم الفاسقون/İşte onlar fasıklardır”¹³² ifadesi, ihbârî cümlenin inşâî cümleye atfedilmesine örnek olduğu için “kazf ayetinin”, müstesnânın cümlelerin tamamına rücu ettiğine yönelik örnek gösterilemeyeceğini ifade etmektedirler. Böyle olmakla birlikte bu ifadenin, lafzen ihbârî bir cümle olmasına rağmen mana bakımından inşâî bir cümle olduğunu söylemek de mümkündür. Evet, cümlelerin birbirine atfedilmesi noktasında her iki cümlenin isim veya fiil cümlesi olmasını şart koşanlar her iki cümlenin de farklı yapılarda olması –yani birinin isim diğerini fiil cümlesi olması- durumunda müstesnânın, matuf cümlelerin tamamına rücu etmesini caiz görmemektedirler. Dolayısıyla “işte onlar fasıklardır” ifadesinin isim cümlesi, “kesinlikle onların şahitliğini kabul etmeyin”¹³³ ifadesinin de fiil cümlesi olduğu söylenebilir. Bunun yanısıra ikinci ifadenin başında yer alan “vav” harfinin isti’nâf ya da ibtidâ/başlangıç amacıyla kullanıldığı da söylenebilir. Buna göre bir cümle herhangi bir şekilde –örneğin cümle başındaki vâv harfinin ibtidâ amacıyla cümlede kullanılmasından ötürü- kendisinden önceki cümlelerden bağımsız ise müstesnâ, diğer matuf cümlelere rücu etmez.¹³⁴

vi) Müstesnânın matuf cümlelerin tamamına rücu edebilmesi için “müstesnânın, müstakil cümle oldukları gerekçesiyle matuf cümlelerden her birine ayrı olarak rücu etme imkânı bulunmamalıdır.”¹³⁵ Bu şarta göre müstesnânın, cümlelerin tamamına rücu etmesini engelleyen bir karine bulunduğu müstesnâ ya mümkün olan cümleye rücu eder ya da son cümleye. Kaffâl eş-Şâşî (ö.365/976), İbn Fûrek (ö.406/1015), Ebû’t-Tayyib, İlkiyâ et-Taberî (ö.504/1110) gibi âlimler bu şartı dile getirmişlerdir. “Celde” âyetinin* konuya örnek verilebileceğini belirten Kaffâl eş-Şâşî’ye göre bu âyetteki müstesnânın matuf cümlelerden ilki olan (فاجلدوهم ثمانين جلدة) cümlesine rücu etmesi mümkün değildir. Çünkü celde cezasının kul hakkıyla ilgisi bulunmaktadır. Bu nedenle tövbe edilmekle celde cezası ortadan kalkmaz. Ancak tövbe edilmesi *ikinci cümlede zikredilen* şahitliğin makbul oluşunu sağladığı gibi *üçüncü cümlede belirtilen* fisk özelliğinin de

¹³² en-Nûr, 4

¹³³ en-Nûr, 4

¹³⁴ Zerkeşî, a.g.e., a.y.; Hafnâvî, a.g.e., s. 442

¹³⁵ Zerkeşî, bu şartı (أن يمكن عوده إلى كل واحدة على انفرادها) şeklinde olumlu olarak kullanmaktadır. Ancak cümlenin bağlamından, olumsuz kullanılması gerektiğini düşünmekteyiz.

* Celde âyetinden maksat, en-Nûr suresinin 4-5.âyetleridir. Bu âyetlerde sırasıyla birbirine atfedilmiş durumda olan (فاجلدوهم ثمانين جلدة), (ولا تقبلوا لهم شهادة أبدًا) ve (وأولئك هم الفاسقون) cümleleri bulunmaktadır. En son cümleden sonra ise (إلا الذين تابوا) şeklinde istisnâ edatı ve müstesnâdan müteşekkil cümle kısmı gelmektedir. Mezhepler arasındaki esas tartışma âyetteki müstesnânın mercii, yani müstesnâ minh’i olabilecek cümlenin belirlenmesidir.

zail olmasını sağlar. Kısacası tövbe etmek; kul hakkını hükümsüz bırakmaz, sadece Allah'ın hakkını hükümsüz bırakır.¹³⁶

vii) Müstesnânın matuf unsurların tamamına rücu edebilmesi için “اهجر بني فلان” (وهجر بني فلان إلا من صلح) cümlesinde olduğu gibi âmilin tek mamulün ise birden fazla olması gerekir. Nitekim bu cümledeki tek âmil (اهجر) fiilidir. Mamul ise birbirine atıf harfiyle atfedilmiş olan (بني فلان) lafızlarıdır. Bu durumda müstesnâ olan (إلا من صلح) kısmı matuf cümlelerin tamamına etmektedir. Çünkü bu cümledeki müstesnânın, kendisinden önce geçen cümle kısımlarından herhangi birine mahsus olmasını gerektiren bir karine bulunmamaktadır. Eğer (لا تحدث النساء والرجال إلا زيّدا) örneğinde olduğu gibi müstesnânın bir şeye mahsus olduğu gösteren bir karine varsa –*ki bu örnekteki müstesnâ erkek olduğu için (والرجال) kelimesine mahsustur*- o durumun gereği yerine getirilir,¹³⁷ yani müstesnâ o cümle kısmına rücu eder.

2.3.1.2. Delilleri

Aşağıdaki deliller kıyasta bulunularak elde edildiği için aklî deliller olarak da kabul edilebilir.

a) Birbirine atfedilmiş farklı cümleler *tıpkı birbirine atfedilmiş kelimeler gibi* bir tek cümle hükmündedirler. Nasıl ki “*Tövbe eden(ler)i hariç olmak üzere aralarında katil, hırsız ve zânilerin bulunduğu topluluğu dövün*” anlamına gelen (اضرب الجماعة التي منها قتلة) cümlesi ile “*tövbe edenleri hariç olmak üzere adam öldüren, hırsızlık yapan ve zinâ eden kişileri dövün*” anlamına gelen (اضرب من قتل وسرق وزنا إلا من تاب) cümlesi arasında anlam yönünden fark bulunmuyorsa müstesnânın, matuf unsurların tamamına rücu etmesi yönünden de aralarında fark bulunmamalıdır.¹³⁸ Başka bir ifade ile anlam bakımından aralarında fark bulunmayan bu cümlelerde, nasıl ki müstesnâ ilk örnekteki gibi matuf kelimelerin tamamına rücu ediyorsa ikinci örnekteki gibi matuf cümlelerin tamamına da rücu edebilmelidir.

Ancak şu bilinmelidir ki, “ ‘müstesnâ, cümlelerin tamamına rücu etmelidir’ kuralından vazgeçirten bir karine bulunduğu takdirde o karinenin gereği ile amel edilmesi gerektiği hususunda tartışma bulunmamaktadır.”¹³⁹ Dolayısıyla karinenin gereği olarak müstesnâ matuf cümlelerden ilgili olanına rücu etmelidir.

¹³⁶ Zerkeşî, a.g.e., III, 315-316; Bk. Hafnâvî, a.g.e., s. 442

¹³⁷ Zerkeşî, a.g.e., III, 317

¹³⁸ Bk. Âmidî, a.g.e., II, 369-370; Âcî, a.g.e., III, 42; Bâcî, a.g.e., I, 284; Bâkîllânî, a.g.e., III, 149; Basrî, a.g.e., I, 268; Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, II, 613-614; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 675

¹³⁹ Bk. Vezîr, a.g.e., s. 567-568. Ayrıca bk. Dahşân, a.g.e., s. 318.

Bu delile yönelik getirilen eleştirilerden bazıları şunlardır:

1) “Birbirine atfedilmiş cümleler tek cümle hükmündedir” şeklindeki iddia “çok olanın tek, tek olanın çok olması” kabulünü ilzam eder ki, böyle bir durum aklen muhaldir. “Eğer aralarında fark vardır” denirse bu durumda hüküm yönünden bunları müşterek kılan ortak bir niteliğin bulunması gerekir ki, bu durumda dilde kıyas yapılması gibi bir durum söz konusu olacaktır.”¹⁴⁰ Hâlbuki dilbilgisi öğeleri arasında kıyas yapılamaz.

Fahreddin er-Râzî ise bu delili, “iki şey arasında bir yönden benzerliğin/ müşterek noktanın varlığı bütün yönlerden de benzer olmalarını gerektirmemektedir”¹⁴¹ diyerek eleştirmektedir.

2) Müstesnânın, matuf unsurların tamamına rücu edebilmesi müfret kelimelerde mümkündür. Matuf cümlelerde böyle bir durum söz konusu değildir.¹⁴² Nitekim matuf kelimeler tek başlarına kullanıldıklarında hüküm ifade etmemektedirler. Buna karşın matuf cümlelerin her biri, atıf terkibi şeklinde kullanılmaksızın tek başlarına kullanıldıklarında hüküm ifade etmektedirler. Dolayısıyla matuf cümleler arasında atıf işlevi gören “vav” harfinin -matuf kelimelerde olduğu gibi- matuf cümleler arasında hüküm yönünden müşterekliği zorunlu kıldığı iddiası, uzak bir ihtimaldir.¹⁴³

b) “Allah’a Andolsun ki, inşallah yemeyeceğim, içmeyeceğim ve dövmeyeceğim” anlamına gelen (والله لا أكلت ولا شربت ولا ضربت إن شاء الله) cümlesi ile “şayet şu eve girersem hem kölelerim hür olsun hem de eşlerim boş olsun” anlamına gelen (عبيدي أحرار ونسائي)¹⁴⁴ طوالت إن دخلت الدار cümlesinde olduğu gibi birden fazla cümlenin ardından şart veya meşiete dayalı istisnâ¹⁴⁵ kullanıldığında bunların, cümlelerin tamamına rücu edeceğine dair âlimler arasında icmâ vardır. Benzer şekilde unsurlarının her birini bir tek unsur haline getirmesinden ötürü (لَا) ve benzerleri ile yapılan istisnânın da kendisinden önceki cümlelerin tamamına rücu etmesi gerekir.¹⁴⁶ Bu delilde müstesnânın, şart unsuruna benzetildiği, kıyas edildiği görülmektedir. Bilindiği üzere kıyas edilen unsurlar ara-

Bu delil hakkında detaylı bilgi için bk. Cüveynî, *el-Burhân*, I, 141; Alî b. İsmâil el- Ebyârî, *et-Tahkîk ve'l-Beyân fî Şerhi'l-Burhân fî Usûli'l-Fıkıh*, I-IV, thk: Alî b. Abdirrahmân Bessâm el-Cezâirî, 1.bs., Katar: Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyyeti İdâretu's-Şuûni'l-İslâmiyyeti, 1434/2013, II, 112-113; İsfahânî, *Şerhu'l-Minhâc*, I, 395

¹⁴⁰ Âmidî, a.g.e., II, 370. Ayrıca bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 675

¹⁴¹ Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 606

¹⁴² İcî, a.g.e., III, 42. Ayrıca bk. İbn Emîru Hâc, a.g.e., I, 329; Emîr Pâdişah, a.g.e., I, 306

¹⁴³ Bk. Dahşân, a.g.e., s. 319. Bu itiraz hakkında detaylı bilgi için bk. Cüveynî, *el-Burhân*, I, 141; Sübkî, *Ref'û'l-Hâcib*, III, 273; Merdâvî, a.g.e., VI, 2596

¹⁴⁴ Bu örnek için bk. Kelvezânî, a.g.e., II, 92

¹⁴⁵ “İnşallah” lafzı, hakiki anlamda istisnâ demek olmayıp cümlede şart işlevi görmektedir. Bk. Âmidî, a.g.e., II, 370; İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar*, II, 283; İcî, a.g.e., III, 42; Kelvezânî, a.g.e., II, 93

¹⁴⁶ Bk. Vezîr, a.g.e., s. 568; İbnü'l-Hâcib, *el-'Udde*, II, 680; İcî, a.g.e., III, 42; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 676; Şirâzî, *et-Tebşıra*, s. 173

sında ortak noktanın, yani illetin bulunması gereklidir. Usulcüler tarafından tespit edilen illetler arasında; “her ikisinin de bağlı oldukları cümle unsuruna muhtaç olmaları”,¹⁴⁷ “her ikisinin bizatihi müstakil cümle unsuru olmamaları”,¹⁴⁸ “her ikisinin de muttasıl muhassıs olmaları”,¹⁴⁹ “aralarındaki mana benzerliği”¹⁵⁰ türünden illetler/ ortak özellikler bulunmaktadır.

Bu delile yönelik getirilen eleştirilerden bazıları şunlardır:

1) Bu delil, şart ögesi ile istisnâ arasında kıyas yapılmak suretiyle öne sürülmektedir. Hâlbuki dil kuralları, kıyas yapılarak tespit edilemez.¹⁵¹ Dilde kıyas yapılması caiz kabul edilse bile aralarında tartışmasız bir fark vardır ki, o da şart, lafzen cümle sonunda kullanılsa bile *hükmen*¹⁵² cümle öncesinde kullanılmış gibi kabul edilir. Ancak istisnâ için bu durum geçerli değildir. Dolayısıyla şartın cümle başında kullanılması nedeniyle cümlelerin tamamına rücu etmesi caiz iken istisnânın cümle başında kullanılamaması nedeniyle cümlelerin tamamına rücu etmesi caiz değildir. Aralarında fark bulunmadığı kabul edilse bile bu durum, aralarındaki çelişkiyi ortadan kaldırmamaktadır. Nitekim şart, cümlenin son kısmının, öncesine muttasıl olduğunu gösteren bir karine –ki bu da yemindir- sebebiyle matuf cümlelerin tamamına rücu etmektedir.¹⁵³

Tüfî'nin de belirttiği üzere şartın meşrutu öncelemesi/takaddüm etmesi, dil açısından değil akıl bakımından mümkündür. Hâlbuki konuyla ilgili tartışma aklî değil dilsel olup meşrutun şarta bağlı oluşu ve aklen şartın meşrutu öncelemesi/takaddüm etmesi gerekliliği istisnânın da şarta denk olmasını gerektirmemektedir.¹⁵⁴

¹⁴⁷ Tüfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, II, 614. Ayrıca bk. Sem'ânî, a.g.e., I, 466; İsfahânî, *Şerhu'l-Minhâc*, I, 395

¹⁴⁸ Bk. Âmidî, a.g.e., II, 370; Basrî, a.g.e., I, 267; Bâkılânî, a.g.e., III, 150; Sem'ânî, a.g.e., I, 462; Kelvezânî, a.g.e., II, 92;

¹⁴⁹ Bk. İcî, a.g.e., III, 42

¹⁵⁰ Şîrâzî, *et-Tebşıra*, s. 173.

Şîrâzî iki öge arasındaki anlam birliğini şu şekilde kurmaktadır: Yalnız başına kullanılan cümlelerden her birine rücu etmesi mümkün olan şart gibi unsurun, bu cümleler birbirine atfedildiği zaman cümlelerin tamamına rücu etmesi mümkündür. Bu kuralın geçerliliğini açıklayan durum da istisnânın şart anlamına gelmesidir. Şöyle ki (ولا تقبلوا لهم شهادة أبداً إلا الذين تابوا) denilmesi ile (ولا تقبلوا لهم شهادة أبداً ان لم يتوبوا) denilmesi arasında fark bulunmamaktadır. Her ne kadar lafızları farklı olsa da anlamları aynıdır. Buna göre şart nasıl ki cümlelerin tamamına rücu etmektedir, aynı şekilde istisnâ da rücu etmelidir. Ayrıca bk. Hindî, a.g.e., IV, 1561

¹⁵¹ Bk. Âmidî, a.g.e., II, 370; Merdâvî, a.g.e., VI, 2596; İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar*, II, 283; Emîr Pâdişah, a.g.e., I, 307; İbn Emîru Hâc, a.g.e., I, 330; İbn Nuceym, *Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Misrî, Fethü'l-Gaffâr bi Şerhi'l-Menâr*, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1422/2001, s. 333

¹⁵² Tüfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, II, 615

¹⁵³ İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar*, II, 283; İcî, a.g.e., III, 42. Ayrıca bk. Basrî, a.g.e., I, 268; Hindî, a.g.e., VI, 1061.

Ancak Safıyyüddin el-Hindî bu görüşü zayıf bulmaktadır. Bu eleştiriye verilen örnek cevaplar için bk. Kelvezânî, a.g.e., II, 93-94

¹⁵⁴ Tüfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, II, 615-616

2) Şart ve meşiete dayalı istisnâ ile hakikî istisnâ “arasında kesinlikle hiçbir fark yoktur” şeklindeki iddia, farklı şeylerin birbirine kıyas edilmesi olmaktadır ki, bu kıyas maal farıktır.¹⁵⁵

3) Müstesnâ; takip ettiği cümleye rücu ederken şart ögesi cümlemin tamamına rücu eder. Çünkü istisnânın, şarttan farklı olarak, cümlemin hükmünü kendine bağlayacak şekilde cümlede bir etkisi bulunmamaktadır. Aksine o, cümle sahih olduktan sonra cümlemin hükmünün uygulanabileceği bir kısım ferdi müstesnâ minh’in kapsamdan ihraç etmektedir. Ayrıca hükmün kendisine bağlı kılındığı şart ögesi cümlede yer almadığında şart işlevi gören lafza ait hüküm de tahakkuk etmemektedir.¹⁵⁶ Ancak istisnâ üslubunun cümlede bulunmaması durumunda istisnâ edatından önceki lafza/müstesnâ minh’e ait hüküm varlığını devam ettirmektedir.

c) Birbirinden farklı lafızları atfetmek için kullanılan “vâv”, aynı cinsten olan lafızları cemedden “vâv”a benzediği için “vâv” harfiyle atfedilmiş cümleler, tek cümle hükmünde kabul edilmektedir. Dilcilere göre “uzun olanları hariç, Araplara ikramda bulun” anlamına gelen (أكرم العرب إلا الطوال منهم) cümlesi ile “uzun olanları hariç, Mudar, Rebî’a ve Kahtân kabilesine ikramda bulun” anlamına gelen (أكرم مضر وربيعه وقحطان إلا الطوال منهم)* cümlesi arasında, aynı şekilde (اضرب بني ربيعة وتميمًا إلا الطوال) ile (بنو تميم وربيعه اضربوهم إلا)* arasında anlam bakımından hiçbir fark yoktur. Her biri tek cümle hükmünde olduğuna göre bu cümlelerde kullanılan müstesnâ da matuf unsurlardan her birine rücu etmelidir.¹⁵⁷

Bu delile yönelik getirilen itirazlar arasında şunları söylemek mümkündür.

1) “Falanca ve filancaya ikramda bulun” anlamına gelen (أكرم فلانًا وفلانًا) cümlesindeki gibi hüküm bakımından müşterek lafızlar için kullanılan “vâv” harfinin, cemedden “vâv” harfine benzerliğine kıyasla aynı durumun matuf cümlelerden sonra gelen müs-

¹⁵⁵ Bk. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 606

¹⁵⁶ Cessâs, *el-Fusûl*, I, 269

* Bu cümle ile kendisinden önce cümle arasında anlam yönünden hiçbir fark yoktur. Dolayısıyla istisnâ edatından önce matuf unsurların kullanılması ilk cümledeki müstesnâ nasıl ki (عرب) kelimesine rücu ediyorsa Arapları oluşturan kolların ayrı ayrı ve birbirine matuf olarak zikredildiği ikinci cümledeki müstesnâ da matuf unsurların tamamına rücu etmelidir. Çünkü ikinci cümlede kullanılan “vâv” harfi, aynı cinsten olanları cemedden özellikteki bir harftir. Başka bir deyimle (عرب) lafzı ile (مضر وربيعه وقحطان) ifadesi arasında anlam yönünden fark bulunmadığı gibi müstesnânın mercii bakımından da fark bulunmamalıdır. Buna göre (مضر وربيعه وقحطان) ifadesinden sonra kullanılan müstesnâ bunların tamamına rücu etmelidir.

* Bu cümle ile bir önceki cümle arasında ilk cümlemin fiil cümlesi ikinci cümlemin isim cümlesi olması bakımından fark bulunsun bile anlam yönünden fark bulunmamaktadır. Ayrıca ikinci cümledeki “vâv” aynı cinsten olanları cemettiği için müstesnâ, bu cümledeki matuf unsurların tamamına rücu etmelidir.

¹⁵⁷ Sem’ânî, a.g.e., I, 459-460. Ayrıca bk. Kelvezânî, a.g.e., II, 94; Şîrâzî, *et-Tebşîra*, s. 174; Basrî, a.g.e., I, 268; Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 602

tesnânın rücu etmesi için geçerli olduğu söylenemez.¹⁵⁸ Çünkü her bir cümlelerin kendine has bir anlamı bulunduğu gibi kimisi menfi anlamlı iken kimisi de müspet anlamlı olmak¹⁵⁹ suretiyle cümleler farklılık gösterebilmektedir.

2) “Vâv” harfi cümlede atıf amaçlı kullanılabileceği gibi nazım/tertip amaçlı da kullanılabilir. (أكرموا من يزورنا، وقد حبست على أقاربي داري هذه، وإذا مت فاعتقدوا عبيدي إلا الفاسق منهم) cümlesinde kullanılan “vâv” harfinin atıf amaçlı kullanılmış olduğu, dolayısıyla bu cümlelerin tek cümle hükmünde olduğu iddia edilemez. *Çünkü her bir cümlelerin hükmü farklıdır.* Bu da, burada kullanılan “vâv”ın tertip amaçlı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla cümledeki müstesnâ da kendisine en yakın olan cümleye rücu etmelidir.¹⁶⁰

d) Her bir cümlelerin ardından istisnânın tekrarlanması hem dile ağır gelir hem de dil kuralları açısından nahoş bir kullanımdır ki, özellikle Kur’an ve Sünnet’in dili olan Arapça böyle nitelenmekten uzaktır.¹⁶¹

Bu delil; “her bir cümlelerin ardından istisnâ üslubunun tekrarlanması, özellikle cümlelerin muttasıl olduğunu gösteren bir karine bulunduğu nahoş kabul edilir. Aksi halde nahoş kabul edilmez.”¹⁶² Ayrıca “karine bulunsun veya bulunmasın istisnânın tekrarlanması nahoş kabul edilse bile asıl nahoş olan husus, cümlelerin kısa tutulması mümkün iken uzatılmasıdır”¹⁶³ denilerek eleştirilmektedir.

e) İstisnânın; matuf cümlelerden herhangi birine rücu etmesi mümkündür ve şu cümleye rücu etmesi diğerine rücu etmesinden daha öncelikli değildir.¹⁶⁴

Bu delil ise; “istisnânın, cümlelerin tamamına rücu etme imkânına sahip olması, cümlelerin tamamına rücu etmesini gerektirmemektedir. Nitekim herhangi bir lafız bir şey hakkında hakikî başka bir şey hakkında ise mecazî anlama geldiğinde o lafzın, mecazî anlama yorulması mümkündür. Mümkün olması, o lafzın *hakikî anlamının bırakılıp mecazî anlamına yorulmasını gerektirmemektedir*”¹⁶⁵ denilerek eleştirilmektedir.

f) (علي خمسة وخمسة، إلا ستة) şeklinde bir ifadenin kullanılması dil açısından geçerlidir. Bu durumda şayet cümledeki müstesnâ, sadece kendisinden önceki kısma mahsus

¹⁵⁸ Bk. Sem’ânî, a.g.e., I, 460; Hindî, a.g.e., IV, 1563

¹⁵⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, I, 142

¹⁶⁰ Bk. Sem’ânî, a.g.e., I, 461. Bu itirazlara yönelik cevaplar için bk. Sem’ânî, a.g.e., I, 461 vd.

¹⁶¹ Bk. Vezîr, a.g.e., s. 568; Hafnâvî, a.g.e., s. 445; Dahşân, a.g.e., s. 320; Ebyârî, a.g.e., II, 114-115; Hindî, a.g.e., IV, 1565; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 676

¹⁶² Bk. İcî, a.g.e., s. 42; İsfahânî, *Beyânü’l-Muhtasar*, II, 284; Emîr Pâdişah, a.g.e., I, 307; İbn Emîru Hâc, a.g.e., I, 330

¹⁶³ İsfahânî, a.g.e., a.y.

¹⁶⁴ Âmidî, a.g.e., I, 371; Kelvezânî, a.g.e., II, 95; Şîrâzî, *et-Tebşîra*, s. 174; İsfahânî, a.g.e., a.y. Ayrıca bk. Hindî, a.g.e., IV, 1564

¹⁶⁵ Âmidî, a.g.e., I, 371. Bk. İcî, a.g.e., III, 43; İsfahânî, *Beyânü’l-Muhtasar*, II, 285

olsaydı müstesnâ müstesnâ minh'i müstağrak olacağı için dil açısından geçerli olmayacaktı.¹⁶⁶

“Rücu etmesini engelleyen bir karine bulunmadığı sürece istisnâ, takip ettiği cümleye rücu eder” iddiasında olanlar bile buradaki müstesnâ olan (سنة) kelimesinin, takip ettiği cümle kısmı olan (خمسة) kelimesine rücu etmesine engel bir durumun bulunduğu belirtmektedirler. Onlara göre istisnâ cümlede, parçayı, bütünden ihraç etme işlevi gösterdiği için buradaki (سنة) kelimesi, (خمسة) kelimesinin parçası olmadığından ona rücu edememektedir.¹⁶⁷ “Buradaki müstesnâ, cümlelerin tamamına rücu eder” diyen Fahreddîn er-Râzî devamla “nitekim burada akıllı bir kimsenin söylediği bir sözdeki *niyetin* dikkate alınması gerekir ki, bu gereklilik de istisnânın matuf unsurlardan herhangi birine rücu etmesine engeldir. Dolayısıyla cümlelerin tamamına rücu etmelidir.”¹⁶⁸

Ayrıca böyle bir delil genel olarak tüm gruplar tarafından belli gerekçelerle benimsenmekle birlikte cümlelerle ilgili olmayıp kelimelerle ilgili olduğu için bu örneğin delil olamayacağı yönünde eleştiriler de bulunmaktadır.¹⁶⁹

2.3.2. Son Cümleye Rücu Eder

Hanefîlere göre ulema arasında “vâv” harfi ile matuf cümlelerden sonra gelen müstesnânın, cümlelerin tamamına rücu edebileceği gibi özellikle son cümleye de rücu edebileceği konusunda ihtilaf bulunmamaktadır. Onlara göre esas ihtilaf, vâv harfinin cümlede “mutlak olarak” kullanılması durumuyla ilgilidir. Mevcut ihtilafın¹⁷⁰ neticesine göre Şâfiî, müstesnânın, cümlelerin tamamına rücu edeceğini savunurken bir kısım usulcü tevakkuf edilmesi gerektiğini belirtmekte ve bir kısmı ise ayrımda/(إضراب) bulunmaktadır.¹⁷¹ Ebû Hanîfe¹⁷² ve ashabına göre matuf cümlelerin hepsine rücu ettiğini gösteren bir delil bulunmadığı sürece matuf cümlelerden sonra gelen müstesnâ, son cüm-

¹⁶⁶ Bk. Âmidî, a.g.e., I, 371; Kelvezânî, a.g.e., II, 95; Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 602; Hindî, a.g.e., IV, 1566

¹⁶⁷ Bk. Âmidî, a.g.e., I, 269

¹⁶⁸ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 607

¹⁶⁹ Îcî, a.g.e., III, 43; isfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar*, II, 285-286. Ayrıca bk. İbn Nüceym, *Fethü'l-Gaffâr*, s. 333; Emîr Pâdişâh, a.g.e., I, 307; İbn Emîru Hâc, a.g.e., I, 330

¹⁷⁰ Mevcut ihtilafın, hukukî hükme etkisine dair örnek için bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (1997), II, 385-388

¹⁷¹ Teftâzânî, a.g.e., II, 72. Ayrıca bk. İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd b. Mes'ûd es-Sîvâsî, *et-Tahrîr fî Usûli'l-Fıkıh*, Mısır: Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, 1351, s. 117-118; Emîr Pâdişâh, a.g.e., I, 302; İbn Emîru Hâc, a.g.e., I, 327; İbn Nüceym, *Fethü'l-Gaffâr*, s. 332; İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî, *Nesemâtü'l-Eshâr*, 3.bs., Karâçî: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-'ulûmi'l-islâmiyyeti, 1418, s. 200

¹⁷² Ebû Hanîfe'nin kesin olarak bu görüşte olduğu hususu tartışmalıdır. Hanefî ve diğer mezhep kaynakları bu görüşte olduğunu beyan ederken Bâkılânî (bk.a.g.e., III, 146-147) Ebû Hanîfe'nin; müstesnânın, matuf cümlelerin tamamına rücu edeceği görüşünde olduğunu; son cümleye rücu edeceğine dair görüşün ise Kerhî gibi bir kısım Hanefî alimine ait olduğunu belirtmektedir.

Şâfiî'nin de bu görüşe sahip olduğu iddiası ve buna dair değerlendirme için bk. Zerkeşî, a.g.e., III, 308

leye rücu edecektir.¹⁷³ Kimi Hanefî kaynaklarında “cümlelerin tamamına rücu ettiğine dair bir delil bulunmadığı sürece” şeklinde bir kayıt yer alırken bazı Hanefî kaynaklarının¹⁷⁴ yanısıra *el-Mu'temed*,¹⁷⁵ *el-'Udde*¹⁷⁶ ve *et-Tebşıra*¹⁷⁷ gibi Hanefî dışındaki mütekaddimîn dönemi mütekellim usul kaynaklarda bu görüş mutlak olarak ele alınmakta, herhangi bir kayıt ile sınırlandırılmamaktadır.¹⁷⁸

Hanefîlerin yanısıra bu yaklaşımı tercih edenler arasında İbn Teymiyye¹⁷⁹ (ö.728/1328) ve Fahreddîn er-Râzî¹⁸⁰ gibi usulcüler bulunduğu gibi Ebû Alî el-Fârisî¹⁸¹ (ö.377/987) ve Mehâbâzî¹⁸² gibi dilciler bulunmaktadır. Basrî, *el-Mu'temed*¹⁸³ adlı eserinde Zâhîrîlerden bu yönde bir görüş aktarırken, bazı kaynaklarda Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö.340/952) ve Ebû Abdullâh el-Basrî'nin (ö.369/979-80) bu görüşte oldukları belirtilmektedir.¹⁸⁴

2.3.2.1. Rücu Etme Nedenleri

Hanefîlere göre müstesnânın son cümleye rücu etmesinin birkaç nedeni vardır:

Bu nedenlerden ilki, müstesnânın son cümleye “yakın” olmasıdır. Yakın olmalarından ötürü istisnâ üslubu ve matuf cümlelerden sonuncusu birbirine muttasıldır. Her ne kadar müstesnâda, son cümleden öncekilerine rücu eden zamir veya ism-i işaret

¹⁷³ Bk. Cessâs, *el-Fusûl*, I, 265-266; Emîr Pâdişâh, a.g.e., I, 303; Zerkeşî, a.g.e., III, 308; İbn Berhân, Şerrefü'lislâm Ebû'l-Feth Ahmed b. Alî, *el-Vusûl ile'l-Usûl*, I-II, thk.: Abdülhamîd Alî Ebû Zenîd, Riyâd: Mek-tebetü'l-Ma'ârif, 1403/1982, I, 252, 1 nolu dipnot; Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 343; Emîr Pâdişâh, a.g.e., I, 303; İsfahânî, *Şerhu'l-Minhâc*, I, 393; Sa'd b. Nâsır b. Abdilazîz eş- Şüserî, *Şerhu Kitâb-i Kavâ'idü'l-Usûl ve Ma'âkidü'l-Fusûl*, 1.bs., Riyâd: Künûz İşbiliyâ, 1427/2006, s. 279

¹⁷⁴ Bk. Teftâzânî, a.g.e., II, 72

¹⁷⁵ Basrî, a.g.e., I, 264.

Konu başlığını “iki cümlelerin ardından gelen müstesnâ, cümlelerin tamamına mı yoksa ikinci cümleye mi rücu eder?” şeklinde ele alan Basrî, “Ebû Hanîfe'nin ashâbına göre ikinci cümleye rücu eder” demektedir.

¹⁷⁶ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, a.g.e., II, 679.

Ebû Ya'lâ; “Ebû Hanîfe'nin ashâbına ve Mu'tezîlî bir gruba göre zikredilen en yakın cümleye rücu eder” demektedir.

¹⁷⁷ Şîrâzî, *et-Tebşıra*, s. 173.

Şîrâzî, “Ebû Hanîfe'nin ashâbına göre müstesnâ, sadece zikredilen en yakın cümleye rücu eder” demektedir.

¹⁷⁸ Bu görüşün “müstesnâ son cümleye rücu eder” şeklinde mutlak olarak ifade edilmesinin, Hanefîlerin görüşüne dair yanlış bir algıya neden olduğu görülmektedir. Nitekim kendisi de Hanefî usulcüsü olan ve bu görüşün, Hanefîler tarafından açıkça zikredilmiş olmadığını aksine, istisnânın muttasıl olması gerektiği şartına binaen yapılan istidlalden elde edildiğini ifade eden İbnü'l-Hümâm “bu istidlâl; müstesnânın, son cümle dışındaki cümlelere rücu etmesinin sahih olmadığı şeklinde bir kabulü gerektirmektedir ki, böyle bir kabul batıldır. Çünkü delilin bulunması durumunda müstesnânın cümlelerin tamamına rücu etmesi de mümkündür.” Bk. İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, s.: 117-118; Emîr Pâdişâh, a.g.e., I, 304

¹⁷⁹ İbn Berhân, a.g.e., I, 252, 1 nolu dipnot

¹⁸⁰ İsnævî, *Nihâyetü's-Sûl*, II, 432

¹⁸¹ Bk. Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 342

¹⁸² Bk. Zerkeşî, a.g.e., III, 308

¹⁸³ Bk. Basrî, a.g.e., I, 264

¹⁸⁴ Bk. Zerkeşî, a.g.e., a.y.

gibi unsurlar bulunsa bile matuf cümlelerden sonuncusu; müstesnâ ile kendisinden önceki cümleleri birbirinden ayırmaktadır. Başka bir deyimle son cümle, müstesnâ ile diğer cümleler arasında sükût etmeye benzer şekilde matuf cümlelerin tamamının tek cümle kabul edilmesine mani bir engel gibi durmakta dolayısıyla istisnânın şartlarından biri olan “muttasıl olma”¹⁸⁵ şartı gerçekleşmemektedir.¹⁸⁶ Hanefîlere göre istisnâ, muttasıl olma şartını matuf cümlelerden sonuncusuna rücu etmekle sağlamaktadır. Çünkü onlara göre son cümle, istisnânın diğer matuf cümle(ler) ile olan ilişkisini ortadan kaldırmaktadır.¹⁸⁷ Hanefîler bu nedeni benimserken muhtemelen “Araplara göre; birbirine müteallik unsurların, en yakınına taalluk etmesi temel bir kuraldır”¹⁸⁸ kaidesini esas almaktadırlar.

İkinci neden “zaruret”tir. Serahsî’nin de belirttiği üzere kelimada aslolan, kelamın, vazediliş amacına göre cümlede âmil olmasıdır ki bu özellik istisnâ üslubunda mevcut değildir.¹⁸⁹ Âmil olma özelliği kelâmın, müstakil cümle olduğunu gösterir ki, istisnânın müstakil bir cümle olmaması onun cümlede âmil olmadığına işaret etmektedir. Bununla birlikte istisnânın, cümlede âmil olması zarureti de vardır ve âmil olabilmesi için de bir müstesnâ minh’in varlığına ihtiyaç duymaktadır. “Zaruret, miktarınca takdir edilir”¹⁹⁰ kuralınca bir müstesnâ minh’in varlığını yeterli gören Hanefîler, matuf cümlelerden sonuncusunu müstesnânın rücu edebileceği müstesnâ minh olarak belirlemişlerdir.¹⁹¹

Üçüncü neden ise istisnâ üslubunun, en kuvvetli tağyir edici delil/ beyân-ı tağyir türlerinden biri olmasıdır. İstisnâ, hükmü ortadan kaldırmak amacıyla cümlede kullanıldığına göre Hanefîler, matuf cümlelerin yekûnundan oluşan hükmü tümünden geçersiz

¹⁸⁵ Lafzen muttasıl olma şartına karşılık örfen muttasıl olma gerekçesini ileri sürerek müstesnânın, cümlelerin tamamına rücu edebileceği iddiasına yönelik değerlendirme için bk. Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 343-344

¹⁸⁶ Teftâzânî, a.g.e., II, 72. Ayrıca bk. İbn Nuceym, *Fethü’l-Gaffâr*, s. 332; İbn Âbidîn, *Nesemâtü’l-Eshâr*, s. 200; Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (2012), III, 201

¹⁸⁷ Bk. Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 343

¹⁸⁸ Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 343

¹⁸⁹ Serahsî, *Usûl*, II, 45

¹⁹⁰ Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (2012) III, 198; Neseîfî, a.g.e., II, 30; Kivâmüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Hucendî el- Kâkî, *Câmi’u’l-Esrâr fî Şerhi’l-Menâr*, I-V, thk.: Fazlurrahmân Abdülgafûr el-Efgânî, 2.bs., Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1426/2005, III, 844; İbn Melek, Mevlâ Abdülâtîf, *Şerhu Menâri’l-Envâr fî Usûli’l-Fikh*, Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, t.y., s. 239-240; Emîr Pâdişâh, a.g.e., I, 304

¹⁹¹ Bk. Emîr Pâdişâh, a.g.e., I, 304; Teftâzânî, a.g.e., II, 73; Leknevî, a.g.e., II, 70; Cîven, Ahmed b. Ebî Saîd b. Abdillâh (Ubeydillâh) el-Leknevî, *Nûru’l-envâr fî şerhi’l-Menâr*, I-II, thk.: Hâfîz Senâullâh ez-Zâhidî, Sadıkabad: Merkezû’l-İmâm el-Buhârî li’t-türâs ve’t-tahkîk, t.y., II, 130-131; Dihlevî, Mahmûd b. Muhammed, *İfâdetül’-envâr fî idâeti usûli’l-Menâr*, thk.: Hâlid Muhammed Abdülvâhid, 1.bs., Riyad: Mektebetü’r-rüşd, 1426/2005, s. 349

kılmak yerine geçersiz hükmün miktarını azaltmak amacıyla müstesnânın, son cümleye rücu edebileceğini kabul etmişlerdir.¹⁹²

2.3.2.2. Delilleri

1) Matuf cümlelerden sonra gelen müstesnâ, cümlelerin tamamına rücu edebilseydi kazf âyetinde (en-Nûr, 24/5) geçen (إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا) ibaresi cümlelerin tamamına rücu eder ve böylece tevbe etmek suretiyle celde cezasının sakıt olması gerekirdi ki, sâkıt olmayacağına dair ulema arasında ittifak vardır.¹⁹³

Hanefîlerin bu delili şu şekilde eleştirilmiştir: “Müstesnânın, cümlelerin tamamına rücu edebilmesi her zaman böyle olmasını gerektirmemektedir. Aksine bazen bir delilden ötürü müstesnâ, cümlelerin tamamı yerine belli bir cümleye de rücu edilmektedir. Bu âyette de aynı durum geçerlidir. Çünkü celde cezası kul hakkıdır ve tevbe etmek suretiyle değil ancak hak sahibinin affetmesiyle bu ceza düşer.”¹⁹⁴

2) Meselâ bir kimse (عَلَيَّ عَشْرَةَ دِرَاهِمٍ إِلَّا أَرْبَعَةَ إِلَّا اثْنَيْنِ) şeklinde ikrarda bulunsa buradaki (إِلَّا اثْنَيْنِ) müstesnâsı kendisinden önceki kısım olan (أَرْبَعَةَ) ifadesine rücu eder. Böylece dört sayısından iki sayısını istisnâ eden kimse sekiz dirhem borçlanmış olmaktadır.¹⁹⁵ Bu örnek üzerinde fakihlerin/Hanefîlerin icmâsının bulunduğunu söyleyen Cessâs şöyle devam etmektedir: “Mevcut icmâ, her bir müstesnânın hükmünün, takip ettiği cümleye rücu ettiğine/bağlı olduğuna, diğer cümlelere rücu etmediğine delalet etmektedir.”¹⁹⁶

Bu delil; verilen örnekte “cümleler yerine kelimelerin müstesnâ olarak kullanıldığı”, “atıf harfi kullanılmaksızın istisnâdan istisnâ yapıldığı” gerekçeleri ile geçersiz kabul edilmektedir.¹⁹⁷

3) Hanefîler; “istisnâ edatına yakın olan cümle, müstesnânın cümlelerin tamamına rücu etmesini engelleyen bir engel konumundadır”¹⁹⁸ diyerek son cümlelerin, istisnânın geçerlilik şartlarından olan “müstesnânın, müstesnâ minh’e ‘muttasıl’ olma” şartını ortadan kaldırdığını vurgulamaktadırlar.

¹⁹² İbn Nüceym, *Fethü'l-Gaffâr*, s. 333. Ayrıca bk. Dihlevî, a.g.e., s. 349

¹⁹³ İcî, a.g.e., III, 46. Ayrıca bk. Sem'ânî, a.g.e., I, 459; İbnü'l-Hâcib, *Muhtasar Müntehâ*, II, 815; Âmidî, a.g.e., I, 372; Vezîr, a.g.e., s. 568; İsfehânî, *Beyânü'l-Muhtasar*, II, 287

¹⁹⁴ İcî, a.g.e., III, 46. Benzer bir delil için bk. Âmidî, a.g.e., II, 373; İsfehânî, a.g.e., II, 288

¹⁹⁵ Bk. İcî, a.g.e., III, 46. Benzer örnek için bk. Cessâs, *el-Fusûl*, I, 266-267; Âmidî, a.g.e., I, 373; İsfehânî, a.g.e., a.y.

¹⁹⁶ Cessâs, *el-Fusûl*, I, 266-267

¹⁹⁷ Bk. İcî, a.g.e., III, 46; Kelvezânî, a.g.e., II, 97; İbnü'l-Hâcib, *Muhtasar Müntehâ*, II, 815; İsfehânî, a.g.e., a.y.

¹⁹⁸ Bk. İcî, a.g.e., III, 46; Kelvezânî, a.g.e., II, 99; Şîrâzî, *et-Tebşîra*, s. 175; İbnü'l-Hâcib, a.g.e., a.y.; Âmidî, a.g.e., II, 374; İsfehânî, *Beyânü'l-muhtasar*, II, 289

Karşit görüşte olanlar; “yakın cümlelerin engel konumunda olduğu” iddiasının “ancak matuf cümlelerin tamamı bir tek cümle mesabesinde olmadığı zaman geçerli olacağını”;¹⁹⁹ “hâlbuki vâv ile matuf cümlelerin tek cümle hükmünde”²⁰⁰ olduğunu; dolayısıyla bu iddianın, müstesnânın, cümlelerin tamamına rücu etmeyişiinin gerekçesi olmayacağını savunmaktadırlar.

4) Hükmü kesin ve tamamlanmış olan ilk cümlelerin fertlerinden, istisnâ vasıtasıyla hükmün kaldırılması şüphe barındıracağı için müstesnâ, son cümleye rücu etmelidir.²⁰¹ Nitekim ilk cümlelerin; beyân-ı tağyir türlerinden olan istisnâ üslubu ile doğrudan bağlantısının bulunmaması, onun hükmünün kesinleşmiş olduğunu göstermektedir.²⁰² Buna göre istisnâ yoluyla hükmün, müstesnâ minh’in bir kısım fertlerine özgü kılınması şüphe barındıracağından şüphe barındıran cümle unsurunun, hükmü kesin olan cümleye muarız olması beklenemez.²⁰³

Bu delile itiraz edenler şöyle demektedirler: İlk cümlelerin hükmünün kesin olduğu savını kabul etmiyoruz. Nitekim müstesnânın, cümlelerin tamamına rücu etmesinin mümkün olması ile *anlamın ve hükmün* kesin olması arasında hiçbir ilişki bulunmamaktadır. İkinci olarak ilk cümlelerin hükmü için geçerli olan iddia son cümle için de geçerlidir.²⁰⁴ Dolayısıyla bu delil, müstesnânın son cümleye rücu etmesini gerektiren bir neden barındırmamaktadır.

5) İstisnâ üslubu, müstakil cümle olmadığı için tek başına kullanıldığında anlamlı değildir. Müstakil cümle olup anlamlı olabilmesi için takip ettiği cümleye rücu etmesi zorunludur.²⁰⁵ Nitekim “zaruret, miktarınca takdir olunur” kuralınca müstesnânın bir tek cümleye rücu etmesi yeterli olup bu özelliğe sahip olan da son cümledir.²⁰⁶ Aksi durumda diğer cümlelere rücu ettiğini gösteren bir delilin bulunması gerekir.²⁰⁷

Hanefîlerin, müstesnânın son cümleye rücu etmesiyle ilgili ileri sürdükleri “zaruret” ölçütünü geçerli bulmayanlara göre “müstesnâ, matuf cümlelerin tamamına rücu etme potansiyeline sahip olduğu gibi vâv harfiyle matuf cümlelerin tek cümle hükmünde

¹⁹⁹ İcî, a.g.e., III, 47

²⁰⁰ Bk. Kelvezânî, a.g.e., II, 99

²⁰¹ İcî, a.g.e., III, 47; Emîr Pâdişah, a.g.e., I, 304

²⁰² Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 343

²⁰³ Bk. Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., a.y.

²⁰⁴ İcî, a.g.e., III, 47

²⁰⁵ Bk. Kelvezânî, a.g.e., II, 97; Sem’ânî, a.g.e., I, 457; Basrî, a.g.e., I, 269; Bâkılânî, a.g.e., III, 152; Bâcî, a.g.e., I, 284; İsfehânî, *Şerhu’l-Minhâc*, I, 395-396; Urmevî, a.g.e., I, 379; Âmidî, a.g.e., I, 375; Tüffî, *Şerhu Muhtasari’r-Ravda*, II, 617; İsfehânî, *Beyânü’l-Muhtasar*, s. 290; Fahrreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 603; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 676

²⁰⁶ Bk. İcî, a.g.e., III, 47

²⁰⁷ Şîrâzî, *et-Tebşira*, s. 176

olmaları ve rücu etme bakımından hiçbir cümlelerin, diğerinden daha öncelikli olmaması nedeniyle müstesnâ cümlelerin tamamına rücu etmektedir.”²⁰⁸

6) Âm lafzın mutlak olarak kullanılması, kapsamındaki müsemmeyâtın bilinmesini gerektirdiğine göre delil bulunmadığı sürece âm lafzın kapsamından tahsiste bulunamaz. Aynı şekilde matuf unsurlardan oluşan hitaba bitişik olan müstesnâ da kendisinden önceki cümlede amel etmeli ve “diğer cümlere rücu edebilir” zannına binaen diğer cümlelere rücu etmemelidir. Nitekim “tahsis edilmiş olabilir” şeklindeki bir zanna dayanılarak âm lafzın tahsisi de caiz değildir.²⁰⁹

Bu noktada “nasıl ki âm lafzın, müsemmeyâtının bir kısmı yerine tamamını kapsamaması mümkünse istisnânın da matuf cümlelerin bir kısmı yerine tamamına rücu etmesi mümkündür” şeklinde ileri sürülebilecek bir itiraza Cessâs şöyle karşılık vermektedir: “Âm lafız, kapsamındaki müsemmeyâtın tamamını ifade etmek amacıyla vaz edilmiş olup bu bakımdan müsemmeyâtının tamamını kapsamaktadır. Yoksa sadece kapsamındaki fertler için “kullanılabilir/uygun” bir lafız olması bakımından onları kapsamamaktadır. Fertlerinin tamamını kapsamaması, yani âm lafzın, kapsamındakilerin tamamı için kullanılabilir olması, “uygunluk” açısından olursa mecazı kapsamaması ve âm lafzın, mecaz anlama yorulması da kaçınılmaz olur. Nitekim “Zeyd” ismiyle tanınan bir şahsa hüküm isnat edilse kendileri için kullanılmaya uygundur gerekçesiyle ismi Zeyd olan herkesi bu hükmün kapsamaması gerekir”²¹⁰ ki böyle bir şey söz konusu değildir.

7) İstisnânın ne lafzında ne de mazmununda onun, matuf cümlelerin sonuncusu yerine diğer cümlelere rücu etmesini gerektiren bir durum bulunmamaktadır. Dolayısıyla istisnânın hükmü, takip ettiği cümle ile sınırlı olup diğer cümlelere de rücu edebileceğini iddia eden kimse, elinde delil bulunmaksızın âm lafzın tahsis edilebileceğini iddia eden kimse gibi olmaktadır.²¹¹

8) Matuf cümlelerden yapılan istisnâ, istisnâdan yapılan istisnâya benzer. Buna göre istisnâdan istisnâ yapılması durumunda nasıl ki müstesnâ, takip ettiği cümleye rücu eder aynı şekilde cümlelerden yapılan istisnâda da müstesnâ son cümleye rücu edecektir.²¹²

²⁰⁸ Bk. Kelvezânî, a.g.e., II, 97; Îcî, a.g.e., III, 47; Tûfî, *Şerhu Muhtasari’r-Ravda*, II, 618-619

²⁰⁹ Bk. Cessâs, *el-Fusûl*, I, 268. Benzer bir delil için ayrıca bk. Bâcî, a.g.e., I, 285

²¹⁰ Cessâs, *el-Fusûl*, I, 268

²¹¹ Cessâs, *el-Fusûl*, I, 269

²¹² Bk. Sem’ânî, a.g.e., I, 457-458; Basrî, a.g.e., I, 270; Urmevî, a.g.e., I, 380; Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 605

“Bir kimse istisnâdan istisnâ yapmak suretiyle (لزيد علي عشرة دراهم إلا ثلاثة إلا درهماً) şeklinde ikrarda bulunsa en son müstesnâ olan (درهماً) kelimesi kaçınılmaz olarak (ثلاثة) kelimesinden istisnâ edilmiş olacaktır. Çünkü (درهماً) kelimesinde, “müstesnâ, kendisinden önceki unsurların tamamına rücu etmelidir” kuralı gereği hem (ثلاثة) hem de (عشرة) lafzına rücu etme olasılığı bulunsaydı biri (ثلاثة) lafzından diğeri de (عشرة) lafzından olmak üzere iki farklı dirhem istisnâ edilmiş olacaktır”²¹³ gerekçesi ile müstesnânın son cümleye rücu etmesini kaçınılmaz bulanlar Hanefîlerin yaptıkları kıyasın doğru olmadığını ileri sürmek suretiyle bu delile karşı çıkmışlardır. Karşıt görüştekiler Hanefîlere ait olan bu gerekçede iki unsur arasında yapılan kıyası, kıyas maalfarık olarak görmektedirler. Çünkü Hanefîlerin gerekçe olarak dile getirdikleri örneğin, konuyla uzaktan yakından ilgili bulunmamaktadır. Şöyle ki, mevcut örnekte istisnâlar tekrarlanıyor olsa bile tekrarlanan istisnâlar, atıf harfi kullanılarak tekrarlanmamaktadır. Hâlbuki tartışma konusu olan husus, “vâv” harfiyle matuf cümlelerin merciinin tespitidir. Dolayısıyla verilen örnek ve bu örneğe dayalı yapılan gerekçelendirme yerinde değildir.

9) Matuf cümlelerden ilki “mutlak” hükmünde olup sonuncusu istisnâ ile takyit edildiği için “mukayyet” hükmündedir. Başka bir deyimle, ilk cümle ‘âm özellikte olup son cümlenin ardından zikredilen müstesnâ, kendisinden önce gelen cümlelerin tamamına rücu edebileceği gibi son cümleye de rücu edebilir. Fakat böyle bir ihtimalin/şüphenin varlığı ile ilk cümlenin ‘âm olma niteliğinin geçersiz kılınması caiz değildir.²¹⁴

10) Matuf cümleler, atıf harfiyle birbirlerinden ayrılmış durumdadırlar. Bu ise matuf cümlelerin yabancı bir cümle ile birbirlerinden ayrılmasına benzer. Buna göre başka bir cümle ile cümlelerin ayrılması durumunda nasıl ki müstesnâ, cümlelerin tamamına rücu etmemektedir; aynı şekilde atıf harfi ile birbirlerinden ayrılmış cümlelerden sonra gelen müstesnâ da cümlelerin tamamına rücu edemez.²¹⁵

Tûfî bu delili şöyle eleştirmektedir: “Bir başka eserimizde de açıkladığımız üzere²¹⁶ cemetme anlamına gelen vâv ile yapılan atıf, birbirine atfedilen unsurlar arasında manevi birlikteliğin varlığını gerektirmektedir. Nitekim (الزیدان) ve (الزیدون) şeklindeki tesniye ve çoğul kullanımlar da (قام زيد وزيد وزيد) örneğinde olduğu gibi atıf olarak değerlendirilmektedir. (قاموا) kullanımı da buna benzemektedir ki buna göre hem atıf vâvı hem çoğul kullanım hem de fiile bitişen zamir benzer konumdadırlar. Netice olarak burada

²¹³ Basrî, a.g.e., I, 270

²¹⁴ Bk. Sem’ânî, a.g.e., I, 456-457

²¹⁵ Bkz: Tûfî, *Şerhu Muhtasari’r-Ravda*, II, 617

²¹⁶ Bk. Tûfî, *el-Bülbül*, 2.bs., Riyâd: Mektebetü’l-İlmâm eş-Şâfiî, 1410, s. 112

muteber olan *matuf unsurlar arasında* “lafzî fasılanın/kopukluğun” bulunması yerine *var olduğu düşünülen* “manevî birlikteliğin” dikkate alınmasıdır. Böyle olduğu takdirde matuf cümleler, vâvın ögeler arasında irtibat kurması sayesinde tek cümle hükmünde olurlar ve müstesnâ da cümlelerin tamamına rücu etmiş olur.”²¹⁷

2.3.3. Şerîf el-Murtezâ'nın Görüşü*

“İştirak” teorisi şeklinde adlandırılması mümkün olan ve Şiî âlim Şerîf el-Murtezâ'ya nispet edilen bu görüşe²¹⁸ göre “matuf cümlelerden sonra gelen müstesnâ, dilsel kullanımı icabı cümlelerin tamamına rücu edebileceği gibi cümlelerin bir kısmına da rücu edebilmektedir.”²¹⁹ Bir bakıma müstesnâ her iki kısma eşit/ müşterek şekilde rücu edebilmektedir. Dolayısıyla müstesnâ rücu etmeyle ilgili mevcut iştirak özelliğine binaen matuf cümlelerin tamamına rücu edebileceği gibi son cümleye de rücu edebilmektedir. Çünkü Murtezâ'ya göre “cümlelerin tamamına rücu etmesi” ile “matuf cümlelerden herhangi birine rücu etmesi” arasında bunlardan birinin diğerine tercih edilmesini gerektirmeyecek şekilde denklik bulunmaktadır. Nasıl ki (قرء) ve (عين) lafızları; hem hayız hem de hayızdan temizlenmiş olma anlamlarında kullanılmaya uygun müşterek bir lafız²²⁰ ise müstesnâ da hem cümlelerin tamamına hem de cümlelerin bir kısmına eşit durumda rücu edebildiği için müşterek lafza benzemektedir. Ne var ki Karâfî,²²¹ müşterek olan (قرء) ve (عين) gibi lafızlarda var olan iştirak özelliğinin matuf cümleler için geçerli olabileceğini kabul etmemekte; başka bir deyimle bu şekilde bir kıyas yapılmasını doğru bulmamaktadır.

²¹⁷ Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, II, 618

* Her ne kadar musanniflerin çoğuna göre hem Bâkîllânî'nin benimsediği “tevakkuf” görüşü hem de Murtezâ'nın benimsediği “iştirak” görüşü benzer kabul edilseler bile çalışmamızda Merdâvî'nin (bk. *et-Tahbîr*, VI, 2596) de yaptığı gibi bu görüşleri ayrı ayrı ele almayı tercih ettik.

²¹⁸ Bk. Âmidî, a.g.e., I, 369; Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 599; Şevkânî, a.g.e., s. 408; Emîr Pâdişah, a.g.e., I, 303; Karâfî, *Nefâisü'l-Usûl*, (1995), V, 2018

²¹⁹ Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, II, 621. Ayrıca bk. Şûşâvî, a.g.e., (2004), IV, 135.

Usulcüler arasında Murtezâ'nın görüşüne dair farklı değerlendirmelerin olduğu görülmektedir. Örneğin kimi usulcüler (bk. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 599; İsfahânî, *Şerhü'l-Minhâc*, I, 393) gibi usulcüler O'nu, Bâkîllânî gibi “tevakkuf” edenler arasında değerlendirirken “iştirak” özelliğinin varlığı sebebiyle tevakkuf ettiğini belirtmek suretiyle bu görüşte olanlardan ayrıldığına işaret etmektedir. Bazı usulcüler ise (bk. Âmidî, a.g.e., I, 377; İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar*, II, 290) böyle bir ayırmada bulunmaksızın “iştirak teorisini” O'na mutlak şekilde/herhangi bir kayıta bulunmaksızın nispet etmektedir. Ayrıca bk. Şûşâvî, a.g.e., (2004), IV, 135, 4 nolu dipnot.

Zerkeşî farklı bir perspektiften Murtezâ'ya ait görüşün şu olduğunu belirtmektedir: “*el-Mesâdir*” adlı eserin yazarı Murtezâ'nın, müstesnânın, kesin olarak son cümleye rücu edeceğini lakin diğer cümlelere rücu etmesi meselesinde tevakkuf ettiğini, yani cümlelerin tamamına sarfedilmesini caiz gördüğü gibi son cümleye hasredilmesini de caiz gördüğünü belirtmektedir.” Bk. Zerkeşî, a.g.e., III, 311

²²⁰ Bk. Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravdâ*, II, 612; Dahşân, a.g.e., s. 314; Hafnâvî, a.g.e., 448

²²¹ Bk. Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 670-671

2.3.3.1. Delilleri

Bu yaklaşımın esas aldığı deliller ve bu delillerle ilgili değerlendirmeleri şu şekilde sıralanabilir:

1) “*Bir tanesi hariç, kölelerimi döv ve komşularıma ikramda bulun*” anlamına gelen (اضربْ غلماني وأكرمْ جيراني إلا واحداً) cümlesini kullanan kişiye “sen burada, ilk cümleyi mi yoksa cümlelerden herhangi birini mi istisnâ etmeyi amaçladın?” şeklinde soru sorulabilir ki, aslında soru sorulması, iştirakin varlığına delalet etmektedir.²²² Başka bir deyimle soru sorulması, matuf cümlelerden müteşekkil istisnâ üslubunu kullanan kişinin kullandığı istisnâyı, hangi cümle ile ilişkilendirmeyi amaçladığının belirlenebilmesi bakımından önemlidir.²²³ Böylece o kişinin vereceği cevap müstesnânın irtibatının kurulacağı cümle kısmının, yani müstesnâ minh’inin belirlenmesini mümkün kılacak ve istisnâ hükmü o kısımda tahakkuk edecektir. Kısacası bu görüşe göre istisnâyı kullanan kişinin hangi cümle kısmını istisnâ ettiğine dair “amacı” –ki bu da soru sorularak öğrenilebilir- müstesnâ minh olan cümlenin belirlenmesinde belirleyici bir role sahiptir.

Bu delili eleştirenler; “soru sormanın; hakikî veya mecazî anlamın bilinmediği veya istisnâ edatının matuf cümlelerden biri için hakikî diğeri için mecazî anlamda kullanıldığı durumlarda mümkündür. Açıkçası soru, var olan uzak anlam ihtimalini bertaraf edip kesin bilgi elde etmek amacıyla sorulur”²²⁴ diyerek böyle bir gerekçelendirmeye karşı çıkmaktadırlar. Nitekim onlara göre müstesnâ, matuf cümlelerden biri ile hakikî matuf cümlelerin tamamı ile mecazî bir ilişki –tersi de mümkündür- içinde bulunmadığı için müstesnânın merciinin belirlenmesinde soru sormanın bir önemi bulunmamaktadır.

2) Kur’an-ı Kerim’de ve Arapça cümle kullanımlarında müstesnânın; kimi zaman matuf cümlelerin tamamına kimi zaman da özellikle son cümleye münhasıran kullanıldığı görülmektedir. “Kullanımda aslolan hakikî anlamdır” kuralınca Kur’an’da ve Arapçada her iki şekilde kullanımın mümkün olması, iştirakin varlığına delalet etmektedir.²²⁵

3) Dilcilerin ittifakına göre; müstesnânın mutlak olarak kullanılıp takip ettiği cümleye ya da cümlelerin tamamına rücu etmesinin amaçlanmış olması mümkündür. “Mafiaları farklı olsa bile mutlak kullanımda aslolan hakikî anlamdır” kuralınca müstesnânın

²²² Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 605. Ayrıca bk. Âmidî, a.g.e., I, 377; İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar*, II, 291; Urmevî, a.g.e., I, 380; İcî, a.g.e., III, 47; İbnü'l-Hâcib, *Muhtasaru Müntehâ*, I, 815; Merdâvî, a.g.e., IV, 2600

²²³ Bk. İbnü'l-Hâcib, a.g.e., II, 815-816, 9 nolu dipnot

²²⁴ Bk. Âmidî, a.g.e., II, 377; İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar*, II, 291; İcî, a.g.e., III, 47; İbnü'l-Hâcib, *Muhtasaru Müntehâ*, I, 815

²²⁵ Bk. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 605; Şûşâvî, a.g.e., (2004), IV, 144;

her iki şekilde rücu edebilmesi iştirakin varlığına delalet etmektedir.²²⁶ Nitekim müstesnânın matuf cümlelerden herhangi birine mi yoksa cümlelerin tamamına mı rücu ettiği gösteren karine bulunmadığı için müstesnâ cümlede mutlak olarak kullanılmış olmaktadır.

İkinci ve üçüncü delilin; “iştirakin bulunmaması da kuraldır” denilerek geçersiz kabul edildiği görülmektedir. Bu görüşte olanlara göre müstesnânın, matuf cümlelerden birine hakikî olarak rücu ederken diğerine/cümlelerin tamamına mecazî olarak rücu etmesi de mümkündür. Mecaz kullanım ile müşterek kullanım çatıştığında ise mecaz kullanım müşterek kullanıma tercih edilir.²²⁷

4) İstisnâ üslubu, müstakil olmayıp fazlalık bir cümle unsuru olduğuna göre müstesnânın, (ضربتُ زيدًا وعمراً قائماً في الدار يوم الجمعة) örneğinde yer alan hâl, zarf-ı zaman ve zarf-ı mekân öğeleri gibi hem takip ettiği cümle kısmına/ (عمراً) kelimesine hem de cümlelerin tamamına/ (زيدًا و عمراً) kullanımına eşit şekilde rücu etmesi muhtemeldir.²²⁸

Bu delili geçersiz kabul edenler hem “dilde kıyas yapılamaz” kuralına hem de mevcut örnekte kullanılan hâl ve zarf öğelerinin son cümleye mahsus olduğu gerekçesine dayanmaktadırlar.²²⁹ Dilde kıyas yapılamamasından maksat, dilsel bir ögenin cümledeki işlevinin bir başka dilsel ögesinin işlevine benzetilerek kurallaştırılmasının doğru olmadığına vurgulanmasıdır. Mevcut örnekte kullanılan hâl ve zarf öğelerinin, kendilerinden önceki cümle kısmına/ (عمراً) kelimesine mahsus olması böyle bir kıyaslamanın geçersizliğinin göstergesidir. Dolayısıyla bu vb. cümle kullanımlarına dayanılarak matuf cümlelerden sonra gelen müstesnânın merciinin belirlenmesi doğru bir çıkarım olarak görülmemektedir.

2.3.4. Vakfetmek Gerekir Görüşü

Genel olarak Eş'âriyelere,²³⁰ özel olarak ise Bâkılânî,²³¹ Cüveynî,²³² Gazzâlî,²³³ Fahreddîn er-Râzî²³⁴ gibi usulcülere nispet edilen bu yaklaşıma göre müstesnânın, ma-

²²⁶ Bk. Âmidî, a.g.e., I, 377; İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtasar*, II, 291; İbnü'l-Hâcib, *Muhtasarü Müntehâ*, I, 818

²²⁷ Bk. Şûşâvî, a.g.e., (2004), IV, 144-145. Ayrıca bk. İcî, a.g.e., III, 47; İbnü'l-Hâcib, *Muhtasarü Müntehâ*, I, 815

²²⁸ Âmidî, a.g.e., I, 377. Ayrıca bk. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 605-606; Urmevî, a.g.e., I, 380

²²⁹ Bk. Fahreddîn er-Râzî, a.g.e., I, 608-609; Âmidî, a.g.e., I, 378

²³⁰ Bk. Şîrâzî, *et-Tebşîrâ*, s. 173; İbn Teymiyye, a.g.e., s. 163

²³¹ Bk. Bâkılânî, a.g.e., III, 147

²³² Bk. Cüveynî, *el-Burhân*, I, 143; *Kitâbü't-Telhis*, II, 87

²³³ Bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 677

²³⁴ Bk. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 609

tuf cümlelerden hangisine rücu edeceğine dair delil belirinceye kadar tevakkuf edilmesi/ hüküm verilmemesi gerekir.²³⁵

Bu görüş sahipleri; görüşlerinin sahih olduğunu göstermek amacıyla; “müstesnâ, cümlelerin tamamına rücu eder” ve “müstesnâ, son cümleye rücu eder” şeklindeki görüşleri destekleyici yönde dilcilere ait icmânın bulunmayışını ve bu bağlamda her iki yaklaşımın/ durumun da eşit derecede olmasını delil kılmaktadırlar.²³⁶ Müstesnâ için her iki durumun da geçerliliğini savunan Bâkılânî; müstesnânın, bu durumlardan biri için kesin olarak vazedilip diğeri için kullanılmasının caiz olduğunu veya biri için mutlak olup diğeri için karine yoluyla kullanıldığını iddia eden kimseyi “iddiası, aleyhine dönen kimse” olarak nitelemekte ve iddiası için bir delil getirmesi gerektiğini ifade etmektedir.²³⁷

Buna karşın “her iki durumun açık bir delile sahip olmak yerine birbirleriyle çekişme içinde olduğunu; dolayısıyla tevakkuf etmekten başka bir kabul kalmadığını”²³⁸ düşünen ve “bana göre tevakkuf edilmesi doğrudur” diyen Cüveynî; belirleyici bir karinen bulunması durumunda o karinenin gereğine göre hareket edeceğini, bulamadığı takdirde ise ilk önce gelen matuf cümleye ait olan hükmü daha sonra gelip başlangıç konumunda olan cümlede tahakkuk ettirmeyeceğini, böylece tevakkuf edeceğini ifade etmektedir. “İstihkâk/tahakkuk ettirme ancak sağlam bir delil varsa mümkündür” diyen Cüveynî, kendi yaklaşımının, “müstesnâ, cümlelerin tamamına rücu eder” şeklindeki yaklaşımdan daha anlamlı olduğunu belirtmektedir.²³⁹

“Tevakkuf etme yaklaşımı, en doğru yaklaşımdır” diyen Gazzâlî de Arapların, her iki durumu kullandıklarının görüldüğünü; müstesnânın, matuf cümlelerden biri için kullanılmasının hakikî diğeri için mecazî olduğu yönünde dilcilerden sağlam bir nakil gelmediği sürece “bu hakikîdir”, “şu mecazîdir” şeklinde hüküm vermenin mümkün olmadığını belirttiikten sonra “ne var ki, tevakkuf etmenin kesinlikle geçersiz olması gibi bir durum söz konusu olursa bu takdirde ta’mîmde bulunanların, yani müstesnânın, cümlelerin tamamına rücu ettiğini savunanların görüşü evladır. Çünkü *onların, görüşlerini desteklemek amacıyla esas aldıkları* vâv harfi, atıf noktasında matuf ile matufun aleyh’in tür bakımından müttehit olmalarını gerektiren bir emâredir.”²⁴⁰

²³⁵ Bk. Şîrâzî, a.g.e., a.y.

²³⁶ Bk. Bâkılânî, a.g.e., a.y.; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, a.y.

²³⁷ Bk. Bâkılânî, a.g.e., a.y.

²³⁸ Bk. Cüveynî, *Kitâbü't-Telhis*, a.y.

²³⁹ Bk. Cüveynî, *el-Burhân*, a.y.

²⁴⁰ Bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 677

Ancak “müstesnânın, cümlelerin tamamına rücu ettiğinin delil gerektirmeyecek şekilde âşikâr olduğu; delil veya karine vasıtasıyla da en yakını olan cümleye rücu etmesinin mümkün olabileceği” görüşünü esas alan kimi usulcüler²⁴¹ tevakkuf edenlerin yaklaşımını fasit bulmaktadırlar. Çünkü onlara göre selef âlimleri; müstesnânın mercii hakkında a) cümlelerin tamamına rücu eder, b) en yakın cümleye rücu eder şeklinde ihtilaf etmişler ancak onlardan hiç kimse “tevakkuf” edilir dememiştir. Dolayısıyla bu görüş ispatı mümkün olmayan, sonradan ihdas edilmiş üçüncü bir görüştür. Yine onlara göre istisnâ cümlede, şart ögesine benzer şekilde amel etmektedir. Buna göre şartın, kendisinden önceki cümleye rücu ettiği, rücu etme hususunda tevakkuf/ tereddüt edilmediği bilinen bir gerçektir ki, aynı durum istisnâ için de geçerlidir.²⁴²

İbn Teymiyye;²⁴³ tevakkuf görüşünün netice itibarıyla Hanefilerin görüşüne indirgenebileceğini söylemekte; benzer şekilde aralarında Hanefilerin de bulunduğu kimi usulcüler²⁴⁴ de hem Murtezâ'nın hem de tevakkuf görüşünün -kaynak bakımından farklılık arz etse de- hüküm bakımından Hanefilerin görüşüne muvafık olduğuna işaret etmektedirler. Nitekim hem tevakkuf görüşüne hem de Hanefilere göre son cümleye rücu etmesi durumunda müstesnânın hükmü, son cümlede tezahür etmektedir.

2.3.5. Açık Vazgeçme (اضراب)²⁴⁵ Durumu

Kâdî Abdülcebbâr (ö.415/1025) ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin benimsediği bu yaklaşıma göre eğer son cümlede diğer cümlelerden açıkça vazgeçildiğini gösteren bir karine varsa istisnâ son cümleye rücu eder; böyle bir karine yoksa matuf cümlelerin tamamına rücu eder.²⁴⁶

Müteahhir dönem usulcülerinin²⁴⁷ de bu görüşü tercih ettiğini belirten Vezîr, bu görüşün “daha belirgin” oluşunu şöyle temellendirmektedir: “Usul-ı fıkhi ilgilendiren bu tür meselelerin kanıtları, dil kaynaklı olduğuna göre dil de müstesnânın, matuf cümle-

²⁴¹ Bk. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, a.g.e., II, 683; Şîrâzî, *et-Tebşîra*, s. 176

²⁴² Bk. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, a.g.e., a.y. Ayrıca bk. Kelvezânî, a.g.e., II, 100

Bu yaklaşımı fasit olarak değerlendirenlere yönelik yapılan eleştiri için bk. Cüveynî, *Kitâbü't-Telhîs*, II, 82

²⁴³ Bk. İbn Teymiyye, a.g.e., s. 163

²⁴⁴ Bk. İcî, a.g.e., III, 39; Emîr Pâdişah, a.g.e., I, 302; İcî, a.g.e., III, 40

Leknevî; “*Şerhü'l-Bedî*” adlı eserde müstesnânın son cümlede tezahür ettiği hususu kurala bağlanmasına rağmen Nesefî ve İbnü'l-Hümâm'ın sözlerinden Hanefîlerin “tezahür” konusunda tevakkuf etmiş olabileceklerinin anlaşılabilirliğini söylemektedir. Nitekim her ikisi de Hanefîlerin; müstesnânın, son cümlede “tezahür” ettiği görüşünü açıklamak yerine son cümleye “rücu ettiğini” açıkladıklarını belirtmektedirler. Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 342

²⁴⁵ (اضراب) kelimesi nahiv âlimlerine göre bir şeye ihtimam gösterdikten sonra o şeyden yüz çevirmek, o şeyi umursamamak anlamına gelmektedir. Buna göre öncesindeki şeyi iptal etmek, geçersiz kılmak anlamına gelir. Bu kelime ayrıca bir amaçtan başka bir amaca yönelmek/intikal etmek anlamında da kullanılmaktadır. Tehânevî, a.g.e., I, 218

²⁴⁶ Vezîr, a.g.e., s. 567. Ayrıca bk. İcî, a.g.e., III, 39

²⁴⁷ Bk. Sem'ânî, a.g.e., I, 451.

lerden sonra kullanılması durumunda dilsel algılama ve kullanımın, bu konu üzerinde düşünmeyi gerektiren iki unsur olduğunu açıkça ortaya koyduğuna göre son cümlede, diğer cümle(ler)den açıkça vazgeçildiğini gösteren bir delilin varlığı durumunda müstesnâ, son cümleye rücu edecek bulunmaması halinde ise cümlelerin tamamına rücu edecektir. Bu kabul; hem kendisini tatmin eden husus açıklığa kavuşuncaya kadar dilsel algılamasını hem de delilleri araştırıp incelemeyi esas alan müçtehidin tetkikini esas aldığı için cumhurun, “munsarif olacağı cümleye işaret eden bir karine bulunmadığı sürece müstesnâ cümlelerin tamamına rücu eder” şeklindeki görüşünden daha sarih-tir.”²⁴⁸

Diğer yaklaşımlardan farklı olarak bu yaklaşımın; konuşanın veya yazılı metnin “amacını” esas aldığı ve müstesnânın mercii meselesini bu esasa göre izah etmeye çalıştığı söylenebilir. Buradaki “amaç”, idrâb/vazgeçme şekillerini belirleyen gizli veya aşikar bir karine konumundadır. Nitekim Basrî'nin²⁴⁹ de belirttiği üzere müstesnânın merciiinin belirlenmesinde son cümledeki maksadın diğer cümle(ler)de gizli olup olmadığına dikkate alınması mümkündür. Basrî'ye²⁵⁰ göre son cümlede diğer cümle(ler)den vazgeçilip geçilmediğini gösteren emareler, bir başka deyimle idrâb şekilleri şunlardır:

a) Nev'/tür farklılığı nedeniyle idrâb: “*Temîmoğullarını döv. Filanca belde ahalisi hariç, şu fakihler, Ebû Hanîfe'nin ashabıdır.*” anlamına gelen (اضربُ بني تميم. والفقهاء هم) (أصحاب أبي حنيفة، إلا أهل البلد الفلاني) cümlesindeki gibi istisnâ edatından önceki cümle başka bir şeyden bahsettiği için tür/nev' bakımından²⁵¹ diğer cümleden farklılık göstermektedir. Bu kısımda mütekellim, bizatihi müstakil olan bir cümleden yine bizatihi müstakil olan bir başka cümleye geçtiği için müstesnâ son cümleye rücu etmektedir. Bundan da mütekellimin, ilk cümleye ait maksadını o cümlede tamamladığı anlaşılmaktadır. Nitekim mütekellimin son cümlede farklı bir şeyden bahsetmesi ilk cümledeki maksadından döndüğünü gösteren en belirgin emaredir/ delildir. Dolayısıyla müstesnânın, hem son cümleye hem de ilk cümleye, yani cümlelerin tamamına rücu etmesi bir çelişki olacaktır.

b) “Lafız” ve “Hüküm” farklılığı nedeniyle idrâb: “*Temîmoğullarını döv. Uzun olanları hariç, Rebî'a kabilesine ikramda bulun!*” anlamına gelen (اضربُ بني تميم وأكرم ربيعة)

²⁴⁸ Vezîr, a.g.e., s. 568-569. Ayrıca bk. İcî, a.g.e., III, 39

²⁴⁹ Basrî, a.g.e., I, 265

²⁵⁰ Bk. Basrî, a.g.e., I, 265 vd.

²⁵¹ Nitekim cümlelerin ilk kısmı inşâi cümle niteliğinde iken son kısmı ihbarî cümle niteliğindedir. Dolayısıyla cümleler arasında “tür” bakımından farklılık mevcuttur. Bk. İcî, a.g.e., III, 39; Âmidî, a.g.e., I, 368

(إِلَّا الطَّوَال) cümlesindeki gibi son cümle, tür²⁵² bakımından kendisinden önceki cümle(ler) ile aynı olmakla birlikte kullanılan lafız ve hüküm bakımından diğer cümle(ler)den farklılık göstermektedir. Bu kısımda; her bir cümlenin müstakil olmasının yanısıra lafız ve hüküm bakımından farklı oluşları nedenleriyle müstesnâ son cümleye rücu etmektedir.

c) Matuf cümlelerin ya sadece hüküm bakımından ya da sadece lafız bakımından müşterek olup son cümlenin amaç bakımından diğer(ler)inden farklı oluşu nedeniyle idrâb: Bu kısım da kendi içinde ikiye ayrılmaktadır:

c1) Hüküm bakımından müşterek olup son cümlenin amaç bakımından diğer cümle(ler)den farklı oluşu.

“Temîmoğullarına selam ver. Uzun olanları hariç Rebî’a kabilesine de selam ver.” anlamına gelen (سَلِّمْ عَلَى بَنِي تَمِيمٍ، وَسَلِّمْ عَلَى رِبِيعَةَ إِلَّا الطَّوَال) cümlesindeki gibi her iki cümle de “selam verme” hükmü bakımından benzer olsalar da mütekellim, istisnâ edatından önceki cümle ile ilk cümleden udûl ettiği/vazgeçtiği için müstesnâ son cümleye rücu etmektedir. *Vazgeçtiği gösteren karine ise cümle başında, cümleye ibtidâ/başlangıç anlamı katan vâv’ın kullanılmasıdır.*

c2) Lafız yönünden müşterek olup son cümlenin amaç bakımından diğer cümle(ler)den farklı oluşu. Bu da kendi içinde iki şekilde değerlendirilmektedir:

i) *“Temîmoğullarına selam ver. Uzun olanları hariç Temîmoğullarını kirala.”* anlamına gelen (سَلِّمْ عَلَى بَنِي تَمِيمٍ، وَاسْتَأْجِرْ بَنِي تَمِيمٍ إِلَّا الطَّوَال) cümlesindeki gibi her iki cümlenin hükmünün aynı amaçta birleşmemesi durumunda müstesnâ, son cümleye rücu edecektir. Nitekim ilk cümlenin hükmü “selam vermek”, ikincisinin ise “kiralamaktır”.

ii) Her iki cümlenin amaç bakımından müşterek olmaları durumunda idrâbdan söz edilemez. Bu kısım da kendi içinde ikiye ayrılmaktadır:

a) *“Uzun olanları hariç Rebî’a kabilesine selam ver, ikramda bulun.”* anlamına gelen (سَلِّمْ عَلَى رِبِيعَةَ، وَأَكْرِمْ رِبِيعَةَ إِلَّا الطَّوَال) örneğinde olduğu gibi her iki cümlenin de aynı amacı taşıyan hüküm bakımından müşterek olmaları durumunda müstesnâ cümlelerin tamamına rücu edecektir. Çünkü her iki cümlede zikredilen “selam vermek” ve “ikramda bulunmak” hükümleri “tazim gösterme”²⁵³ amacı bakımından müşterektirler.

b) Son cümlede diğer cümle(ler)de var olan bir şeyin içkin olması durumunda da idrâbdan bahsedilemez. Bu içkinlik ya *“Ayakta olanları hariç, Rebî’a kabilesine ikramda bulun ve onları kirala!”* anlamına gelen (أَكْرِمْ رِبِيعَةَ وَاسْتَأْجِرْهُمْ إِلَّا مِنْ قَامٍ) cümlesindeki gibi lafız

²⁵² Nitekim her iki cümle de inşâi cümle türündendir. Bk. Âmidî, a.g.e., I, 368

²⁵³ Bk. Âmidî, a.g.e., I, 368

şeklinde gerçekleşir. *Nitekim istisnâ edatından önceki cümlede, ikinci cümlenin ilk cümlede lafız yönünden içkin olduğunun karinesi olan (هم) lafzı yer almaktadır.* Ya da “*Ayakta olanları hariç, Temîmoğullarına ve Rebî’a kabilesine ikramda bulun.*” anlamına gelen (أكرم بني تميم وربيعه إلا من قام) cümlesindeki gibi hüküm şeklinde gerçekleşir. *Nitekim istisnâ edatından önceki kelime, atıf harfi vasıtasıyla matuf olduğu kelimenin hükmüne tabi kılınmıştır.* Bu kısımlarda da müstesnâ, cümlelerin tamamına rücu edecektir.

Basrî,²⁵⁴ en-Nûr sûresinin 4-5. ayetlerinin ifade ettiği hükümde Hanefîlerden ziyade diğer mezheplerin görüşlerine yakın durmaktadır. Kazf suçundan dolayı celde cezasına maruz kalan kişinin şahitlik yapamayacağını savunan Hanefîlerin aksine O, âyette geçen (إلا الذين تابوا) ifadesinin lafız bakımından kendisinden önceki cümlelerle benzer olduğunu düşünmektedir. Şöyle ki; âyetteki cümlelerin yüklemeleri çoğul sığasında geldiği gibi müstesnâ da çoğul sığasında geldiği için lafız/ çoğul sıgalar bakımından matuf cümlelerin hepsi müştereklerdir. Bunun yanısıra istisnâ cümlesi ile önceki cümleler arasında “amaç” bakımından da benzerlik vardır. Şöyle ki, hem celde cezasından ötürü şahitliğin kabul edilmemesi hem de “fasık” olarak nitelendirme, “intikam almak” ve “zemmetmek” amaçlarında birleşmektedir.

Kimi Hanefî usulcüler,²⁵⁵ “idrâb” teorisinin temelde Şâfiî’nin görüşünden farklı olmadığını; buna karşın her iki görüşün ayrıldıkları noktanın, karineyle ilgili ayrıntılı bilginin verilip verilmemesi olduğunu belirtmektedirler. Şöyle ki hem Şâfiîler hem de Basrî, matuf cümlelerin tamamına rücu yerine matuf cümlelerden sonuncusuna rücu edebilmesi için müstesnânın karineye muhtaç olduğu hususunda hemfikirdirler. Bununla birlikte Şâfiîlerden farklı olarak Basrî müstesnânın son cümleye rücu etmesini belirleyen karineyi idrâb teorisiyle ayrıntılı şekilde ele alarak matuf cümlelerin inşâ veya ihbârî ya da emir veya nehiy gibi tür bakımından farklılık arzemesine dayalı taksimata girişmek suretiyle meseleyi açıklamaya çalışmıştır.

3. MÜSPET VEYA MENFİDEN YAPILAN İSTİSNÂNIN HÜKMÜ

İstisnâ üslubu hem müspet hem de menfi cümlede yer alabileceğine²⁵⁶ göre müspet veya menfi cümleden yapılan istisnâ meselesinin daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle a) müspet veya menfi cümleden ne kastedildiğine ve b) istisnâ üslubunun bu tür cümlelerde nasıl bir işlev gösterdiğine temas edilmesi yerinde olacaktır.

²⁵⁴ Bk. Basrî, a.g.e., I, 265; İcî, a.g.e., III, 40; Emîr Pâdişah, a.g.e., I, 303

²⁵⁵ Bk. Emîr Pâdişah, a.g.e., 303; İbn Emîru Hâc, a.g.e., I, 326

²⁵⁶ İsfahânî, *Şerhu’l-Minhâc*, I, 387

İlk olarak Arapçada cümleler; bir hakkı, borcu, yükümlülüğü vs. ispat etmesi/ gerektirmesi veya nefyetmesi/ gerektirmemesi bakımından müspet veya menfi şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Müspet cümlede bir şeyi ispat etme; menfi cümlede ise bir şeyi ispat etmeme anlamı esastır.* Arapçada –ister isim ister fiil cümlesi olsun- cümle başında nefy, nehiy veya soru edatlarından biri bulunduğunda o cümle “menfi”; bulunmadığında ise “müspet” olarak kabul edilmektedir.²⁵⁷ Örneğin (جاء زيد) cümlesi Zeyd’in gelme durumunu ispat edici nitelikte olduğu için “müspet”; (لم يجى زيد) cümlesi ise cümle başındaki olumsuzluk edatı vasıtasıyla Zeyd’in gelme durumunu ispat edici nitelikte olmadığı, yani nefyettiği için “menfi” cümle niteliğindedir.

İkinci olarak –daha önce de ifade edildiği üzere- usulcülere göre istisnâ edatı, cümlede “ihraç” işlevi göstermektedir. “İhraç” kelimesi, bir şeyi bir şeyin kapsamından çıkartma anlamına geldiğine göre istisnâ edatının da kendisinden sonra gelen kısmı kendisinden önce gelen kısmın kapsamından çıkartma anlamı taşıdığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte istisnâ müspet cümleden gerçekleştirildiğinde müstesnâ acaba “menfi”; menfi cümleden gerçekleştirildiğinde ise “müspet” kategorisine mi dâhil olmaktadır? Ya da müstesnâ neyin kapsamından çıkıp neyin kapsamına dâhil olmaktadır? Dâhil oluyorsa usulcülerin tamamı bu görüşte midir?

Cumhur ile Hanefiler arasında konuyla ilgili usul tartışmasına geçmeden önce dil ekolleri arasındaki aynı konuyla ilgili tartışmaya temas edilmesi yerinde olacaktır ki, usulcüler arasındaki tartışmanın dil ekolleri arasındaki tartışmayla bağlantılı olduğu söylenebilir. Şöyle ki; örneğin (قام القوم إلا زيداً) denildiğinde (زيد) lafzı, (قوم) isminden mi, yoksa “gelme” hükmünden mi ya da her ikisinden mi hariç olduğu hususunu tartışan Arap dil ekolleri, üç farklı yaklaşım ortaya koymuşlardır:

a) Kûfelilere ve Ahfeş’e göre; bu cümle bir yandan Zeyd’in dâhil olmadığı kavmin gelişinden haber verirken diğer yandan “Zeyd” kelimesi meskûtun anı olup geldiği veya gelmediği yönünde bir hüküm vermemektedir. Dolayısıyla bu cümleden, onun gelmiş olabileceği gibi gelmemiş olabileceği de anlaşılabilir.

* “Müspet cümle” karşılığında “müceb cümle”; “menfi cümle” karşılığında da “gayr-ı müceb” cümle kavramlarının kullanıldığı da olmaktadır. Müspet ile müceb, menfi ile gayr-ı müceb kavramları arasında ince bir ayırım bulunmaktadır. Şöyle ki; “Müceb kelâm: kendisinde nefy harfi bulunmamakla birlikte geçmiş zaman anlamı veren “müspet” bir fiilin bulunduğu kelama denir. Örneğin (قام زيد) cümlesi bir yandan müceb olmakla birlikte bir yandan da müspettir. Her müspet cümle müceb olabilir, ancak her müceb cümle müspet değildir. Örneğin (يقوم زيد غداً) cümlesi nefy edatı bulunmadığı için mücebdir, ancak eylem henüz gerçekleşmediği için müspet değildir.” Bk. Lebdî, a.g.e., s. 239. Ayrıca bk. İbn Ya’îş, a.g.e., II, 77. Krş.: İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, II, 210

²⁵⁷ Bk. İbn Hişâm, *Şerhu Katri’n-Nedâ*, s. 246

b) Ferrâ'ya göre (زيد) lafzı, (قوم) lafzından ihraç edilmek yerine Zeyd'in "gelme" vasfı, kavmin "gelme" vasfından ihraç edilmektedir. Buna göre "gelme" vasfı, (قوم) lafzı için mucip olup (زيد) lafzı için menfidir.

c) Sîbeveyhi ve Basralıların cumhuruna göre ise istisnâ edatı bir yandan ikinci isim olan (زيد) lafzını ilk isim olan (قوم) lafzından ihraç ederken bir yandan da ikinci lafzın hükmünü ilk lafzın hükmünden ihraç etmektedir.²⁵⁸

Müspet veya menfi cümleden yapılan istisnâya dair yaklaşımlardan hareketle Hanefîlerin ilk görüşe, yani Kûfelilerin görüşüne; Cumhurun ise üçüncü görüşe, yani Sîbeveyhi ve Basralıların görüşüne yakın durdukları söylenebilir.²⁵⁹

Usûl-ı fıkıh açısından var olan ihtilafa gelince; cumhur ulema ile Hanefîler, a) (لَا) edatının cümlede ihraç işlevi gösterdiği, b) müstesnâ ögesinin "muhraç" olduğu ve c) nakîzinin kapsamı dışına çıkan bir şeyin bir başka nakîzin kapsamına dâhil olduğu hususunda ittifak ederlerken; müstesnânın, kapsamı dışına çıktığı şeyin "niteliğine" dair ihtilaf etmektedirler ki, her iki grubun konuyla ilgili görüşleri bu "niteliğin" belirlenmesine dayanmaktadır. Şöyle ki; (قام القوم إلا زيداً) cümlesinde iki durum söz konusudur: a) Gelme eyleminin bizzat kendisi, b) Gelme hükmü. İşte her iki grup; müstesnânın, bu iki durumdan hangisinin, yani "gelme eyleminin" mi yoksa "gelme hükmünün" mü kapsamından muhraç olduğu hususunda ihtilaf etmektedirler.

Cumhur; müstesnânın, "gelme eyleminden" muhraç olduğunu ve gelme eyleminin nakizi/karşıtı olan "gelmeme" hükmünün kapsamına dâhil olduğunu savunurken Hanefîlerin çoğunluğu "gelme hükmünden" muhraç olduğu ve hükmün nakizi olan "hükümsüzlük/عدم الحكم" halinin kapsamına dâhil olduğunu savunmaktadırlar. Buna göre müstesnâ, mahkûmun aleyh olmamakta dolayısıyla Zeyd'in "gelmesi" de "gelmemiş olması" da mümkün olmaktadır. Bu belirsizliğin nedenini Hanefîler mevcut cümleyi oluşturan lafızların böyle bir hüküm verilmesini sağlayacak niteliğe sahip olmamasına bağlamaktadırlar.²⁶⁰

İki grup arasındaki görüş farklılıklarına geçmeden önce bu ihtilafın dayanağının bir örnek üzerinden değerlendirilmesi konuyu daha anlaşılır kılacaktır.

İlk bakışta tartışma konusu olan meselenin akli izah çabalarında sıkıntı bulunduğu hemen görülmektedir. Şöyle ki, (قام القوم إلا زيداً) cümlesinde (زيد) lafzının (قوم) keli-

²⁵⁸ Bk. Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh, *Selâsilü'z-Zeheb*, thk.: Muhammed el-Muhtâr b. Muhammed el-Emîn eş-Şenkîfî, 2.bs., y.y., 1423/2002, s. 261-262

²⁵⁹ Bk. Zerkeşî, *Selâsil*, s. 261-262; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhîr*, III, 302; İbnü'n-Neccâr, a.g.e., III, 334

²⁶⁰ Bk. Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 553; Hafnâvî, a.g.e., s. 421

mesinin kapsamına dâhil olmadığı söylendiği takdirde cumhura aykırı görüş serdedilmiş olmaktadır. Çünkü onlar muttasıl müstesnânın muhraç olduğu ve ihracın da ancak bir şeyin kapsamına dâhil olduktan sonra söz konusu olabileceği hususunda ittifak etmişlerdir. Buna karşın eğer “Zeyd” lafzının, “kavm” lafzının kapsamına dâhil olduğu ve (لَا) edatının da “kavm” lafzına dâhil olan “Zeyd” lafzını kapsam dışı bırakmak için kullanıldığı söylenirse bu durumda mana “Zeyd kavimle birlikte geldi ancak Zeyd gelmedi” şeklinde olur ki akli başında kişilerin, belirgin çelişki barındıran böyle bir şeyi kastetmemiş olmaları gerekir. Nitekim Kur’ân-ı Kerim’de bu tür kullanımlar pek çok olup bunlardan biri de (فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا) âyetidir. Cumhurun kabulüne göre âyetin, “Nuh (a.s.) bin yılın içinde elli yıllık bir süre onların arasında geçirdi; fakat bu elli yılı onlarla birlikte geçirmedir” şeklinde anlaşılması gerekir ki Allah Teâlâ böyle bir şeyi söylemekten münezzehtir. Dolayısıyla usulcüler, böyle bir çelişkiyi bertaraf etmek adına ibarenin delâletini başka bir şekilde açıklamaya mecbur kalmışlardır. Nitekim onlar, (خَمْسِينَ) lafzını fiile nispet etmişlerdir ki, bu durumda (لَبِثَ) fiili mensubun ileyh olmaktadır. Her ne kadar müstesnâ, fiilden sonra telaffuz edilmiş olsa da müstesnânın varlık/gerçekleşme bakımından, fiilin delalet ettiği nispeti öncelemesi gerekir. Çünkü mensûb ve mensubun ileyh’in, aralarındaki nispeti öncelemesi akli zorunluluk gereğidir. Bu kural istisnâ meselesine uygulandığında; mensubun ileyh olan unsur müstesnâ minh olduğuna göre kapsama dâhil olma veya kapsamdan hâriç olma durumları, müstesnâ ile müstesnâ minh arasındaki nispetten önce gerçekleşmelidir ki, çelişki ortadan kalkmış olsun.²⁶¹

3.1. MÜSPETTEN YAPILAN İSTİSNÂ MENFİ, MENFİDEN YAPILAN İSTİSNÂ MÜSPETTİR

3.1.1. Bu Yaklaşımı Benimseyenler ve Görüşleri

Şâfiîlerin, Mâlikîlerin, Hanbelîlerin ve bir kısım Hanefî ulemasının²⁶² savunduğu; Fahreddîn er-Râzî,²⁶³ Âmidî,²⁶⁴ İbnü'l-Hâcib²⁶⁵ ve Zerkeşî²⁶⁶ gibi âlimlerin de tercih ettiği bu yaklaşıma göre (لَهُ عَلَيَّ عَشْرَةُ دَرَاهِمٍ إِلَّا دَرَاهِمًا) sözünü –ki burada müspetten yapılan istisnâ söz konusudur- söyleyen kişi “dokuz dirhem” borçlu olduğunu ikrar etmiş olmaktadır. Benzer şekilde (لَيْسَ لَهُ عَلَيَّ شَيْءٌ إِلَّا دَرَاهِمًا) sözünü –ki burada menfiden yapılan istisnâ söz

²⁶¹ Bk. Mûsâ b. Âyiş Ebü'r-Reyş, “et-Teşrîf” beyne'l-istisnâi mine'n-nefyi ve'l-isbât”, *el-Mecelletü'l-İlmiyyetü li-Câmi'ati'l-Melik Faysal (el-'Ulûmü'l-İnsâniyye ve'l-İdâriyye)*, C: III, S: 1 (2002), s.9

²⁶² Bu Hanefî usulcülerin arasında Pezdevî, Serahsî, Debûsî gibi âlimlerin bulunduğu yönündeki bilgi için bk. Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 334

²⁶³ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 597

²⁶⁴ Âmidî, a.g.e., II, 378

²⁶⁵ İbnü'l-Hâcib, *Muhtasarü Müntehâ*, I, 816-817

²⁶⁶ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhîf*, III, 301

konusudur- söyleyen kişi de “bir dirhem” borçlu olduğunu ikrar etmiş olmaktadır.²⁶⁷ Dolayısıyla bu yaklaşımı benimseyenlere göre “müspetten yapılan istisnâ menfi, menfiden yapılan istisnâ ise müspettir.”

Bu yaklaşımın daha iyi anlaşılabilmesi için birden fazla istisnâdan oluşan (لفلان) cümlesinin örnek verilmesi yerinde olacaktır. Bakıldığında cümlenin müspet olduğu açıktır. Bu sözü söyleyen kişinin ilk bakışta “beş dirhem” ödemekle yükümlü olduğu şeklinde bir intiba oluşabilirse de mevcut kural doğrultusunda bu kişi “dokuz dirhem” ödemekle yükümlüdür. Şöyle ki; “cümledeki (إلا ثلاثة) ibaresi kendisinden önce gelen (عشرة دراهم) kısmını nefyettiği için o kişinin zimmetinde ‘yedi dirhem’ borç sabit olmaktadır. (إلا درهمين) ibaresi de kendisinden önceki nefyedilen kısmı, yani ‘yedi dirhemi’ ispat ettiği için ‘dokuz dirhem’ borç o kişinin zimmetinde sabit olmaktadır.”²⁶⁸

Cumhurun böyle bir kaniya varmasının nedeni; onların, istisnâ edatı ile müstesnâdan oluşan kısmı, kendisinden önceki kısma “muarız” bir delil olarak görmeleridir. Cumhur; “istisnâ, müstesnâ minh olan lafzın medlulünün bir kısmını ‘muaraza yoluyla’ kapsam dışına çıkarttığı için müspetten yapılan istisnânın menfi olması gerektiği, dolayısıyla müstesnâ minh’in hükmünün müstesnâda geçerli olmaması gerektiğini”²⁶⁹ savunmaktadır. Başka bir deyimle cumhur; müspetten yapılan istisnânın menfi olmasının nedenini, ispatı gerekli kılan delile muarız olan ve nefyetmeyi gerektiren bir delilin –ki bu da istisnâ edatıdır- mevcudiyetine bağlamaktadır.²⁷⁰

3.1.2. Delilleri

Cumhur; müspetten veya menfiden yapılan istisnâyla ilgili görüşlerini aşağıdaki delillere dayandırmaktadırlar:

a) Cumhur; dil uzmanlarının “müspetten yapılan istisnâ menfi, menfiden yapılan istisnâ müspettir” şeklindeki icmâlarını kendi görüşlerine dayanak kılmaktadır. Çünkü cumhura göre onlar; lafızların vazedilme amaçlarını ve delaletlerini en iyi bilenlerdir.²⁷¹ Şayet istisnâ; müstesnâ minh’in hükmüne aykırı bir hükmü gerektirmeseydi böyle bir kural belirlemezlerdi. Bundan da anlaşıldığı üzere istisnâ; hem sadr-ı kelâmın mucibinin zıddı olan hükmü belirlemekte hem de müstesnâ minh’in hükmüne muarız bir delil işlevi göstermektedir. Muarız bir delil olma işlevini de, sadr-ı kelâmın delaleti dolayısıyla kısa

²⁶⁷ Bk. Hafnâvî, a.g.e., s. 422

²⁶⁸ Temîmî, a.g.e., s. 132. Ayrıca bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (2012), III, 188

²⁶⁹ Bk. İsfahânî, *Şerhu'l-Minhâc*, I, 387

²⁷⁰ Bk. İsfahânî, a.g.e., a.y.

²⁷¹ Temîmî, a.g.e., s. 135; Hafnâvî, a.g.e., s. 424

yoldan gerçekleştirmektedir. Örneğin (فشربوا منه إلا قليلا منهم)²⁷² âyetindeki istisnâ kısmı (إلا (خمسين عاما لم يلبث فيهم)²⁷³ âyetindeki istisnâ kısmı (خمسين عاما لم يلبث فيهم) anlamına gelmektedir ki, burada (لم يشربوا) ile (لم يلبث فيهم) kısımları, istisnâ edatından önceki kısmın delaleti nedeniyle ihtisar edilmiştir. Bunun yanısıra dilciler (ما قام القوم إلا زيداً) cümlesini (زيد غير قائم) şeklinde anladıkları gibi (قام القوم إلا زيداً) cümlesini de (زيد عالم) şeklinde anlamaktadırlar. Müferrağ istisnâya örnek olan (لا عالم إلا زيد) cümlesini de (زيد عالم) şeklinde anlamaktadırlar ki, (لا عالم إلا زيد) şeklindeki kullanımdan maksat, Zeyd'in ilim bakımından denginin bulunmadığını ifade etmek amacıyla Zeyd'in övülmesidir. Böyle bir maksat ise ancak ve ancak (...إلا...) şeklindeki kullanımla tahakkuk eder. Şayet Hanefilerin iddia ettiği gibi bu tür kullanımlardan maksat "istisnâ edilmeyen kısmı tekellüm etmek" olarak kabul edilirse bu durumda Zeyd'in övülmesi şeklindeki amaç hiçbir şekilde hâsıl olmayacaktır. Çünkü ilmin, Zeyd dışındakilerden nefyedilmesi demek ilmin Zeyd için ispat edilmesi demektir.²⁷⁴

Hanefîler; cumhurun delil kabul ettiği dilcilere ait "ispattan yapılan istisnâ nefydir; nefyden yapılan istisnâ ispattır" sözünü hakiki değil mecazi anlamda değerlendirmektedirler. Sadece bu sözün esas alınarak meseleye dayanak kılınamayacağını; bunun yanısıra "istisnâ, ihraç etmektir; dolayısıyla istisnâ, istisnâ edilmeyen kısımdan ibarettir" şeklinde de bir icmalarının bulunduğunu ifade eden Hanefîler, bu iki sözün çelişmesi durumunda bunların cemedilmesi gerektiğini belirtmektedirler. Onlara göre dil uzmanlarının bu iki kuralını şöyle cemetmek mümkündür: İstisnâ; lafzın vazedilmesi itibarıyla geride kalanı tekellüm ederken lafzın işareti yoluyla da ispat ve nefyetmektedir. Cumhurdan farklı düşünen Hanefîler, böyle yapılması durumunda bu meselede dilciler ile kendi kabulleri arasında çelişki bulunmayacağını düşünmektedirler.²⁷⁵

b) Menfiden yapılan istisnâ müspet olmasaydı bu durumda kelime-i tevhit; ulûhiyyet vasfını, sırf Allah için ispat etmeksizin sadece Allah dışındaki varlıklar için nefyetme anlamına gelmiş olacak ve böylece tevhidin amacı hâsıl olmayacaktır ki böyle bir şey batıldır. Nitekim tevhidin amacı (أمرت أن أقاتل الناس حتى يقولوا لا إله إلا الله)²⁷⁶ hadisinin de gösterdiği üzere kelime-i tevhidin telaffuzu ile gerçekleşir.²⁷⁷ Kelime-i tevhitteki (لا إله) sözü tüm ilahların varlığını nefyetmektedir. Çünkü (إله) lafzı, nefy edatından sonra gelen

²⁷² el-Bakara, 249

²⁷³ el-Ankebût, 14

²⁷⁴ Bk. Ebû'r-Reyş, a.g.mk., s. 12

²⁷⁵ Bk. Temîmî, a.g.e., s. 135; Hafnâvî, a.g.e., s. 424

²⁷⁶ Buhârî, "Zekât", 1; Müslim, "İmân", 32-33; İbn Mâce, "Fiten" 1; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 95; Tirmizî, "İmân", 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 192

²⁷⁷ Temîmî, a.g.e., s. 135

nekre bir kelime olup “nefy edatından sonra gelen nekre kelime umumilik ifade eder” kuralı gereği umum ifade etmektedir. Buna göre (إِلَّا اللهُ) sözü ulûhiyyet vasfını Allah için ispat edici nitelikte olmasaydı o takdirde tevhit gerçekleşmemiş olurdu. Tevhit ise; ancak ve ancak ulûhiyyet vasfının Allah için müspet, diğer tüm varlıklar için menfi olması durumunda geçerli olacaktır.²⁷⁸

Hanefîler bu gerekçeyi şöyle cevaplamışlardır: “Nefy ve ispattan mürekkep olan tevhit anlayışı hem kelime-i tevhidin medlulünün nefyetmesinden hem de âyetin verdiği bilgiye dayalı ispattan hâsıl olmaktadır. Nitekim kâfirler; (وَلَنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ) (لَيَقُولَنَّ اللهُ) ²⁷⁹ âyetinin de delalet ettiği üzere Allah’ın ulûhiyyetini inkâr etmek yerine O’na şirk koşmaktaydılar. Buna göre Allah’ın dışındaki varlıklardan “şirk” niteliğini nefyetmek suretiyle tevhit anlayışı hâsıl olmaktadır. Kelime-i tevhit ise ibaresiyle nefyederken işaretiyle de ispat etmektedir.²⁸⁰ Yine Hanefîlere göre bir şeyi nefyetmenin ardından ispat etme söz konusu olsa bile *yukarıdaki âyetin de gösterdiği* zorunlu durumsal karinelerin varlığı, konuşan kişinin bu sözü kullanmakla sadece tevhit inancını amaçladığını göstermektedir. İşte bu sebeple bu sözü söyleyenin Müslüman olduğuna lafzın kendisi ile değil de mevcut karineler dolayısıyla hükmedilmektedir.²⁸¹

İbn Dakîkul’îd, kelime-i tevhit üzerinden istisnânın ispat veya nefyetme meselesiyle ilgili yapılan bu tartışmaları şöyle eleştirmektedir: “Bana göre kelime-i tevhit üzerinden yapılan tüm tartışmalar ağız dalaşı ve laf cambazlığından ibarettir. Hâlbuki şeriat; insanları, kelime-i tevhidi söylemekle muhatap kılmış ve onlara tevhidin amacını ispat için kelime-i tevhidi söylemelerini emretmiştir. Dolayısıyla tevhit inancının kabulü için de ilave bir şeye ihtiyaç bulunmamaktadır. Şayet kelime-i tevhit lafzı, vazi olarak tevhit inancını ifade etmemiş olsaydı Allah Teâlâ bunu sağlayacak bir başka şeyi öğretmiş olurdu.²⁸²

3.2. NE MÜSPETTEN YAPILAN İSTİSNÂ MENFİ NE MENFİDEN YAPILAN İSTİSNÂ MÜSPETTİR

Bu yaklaşımı benimseyenler ve görüşleri hakkındaki malumata geçmeden önce usul eserlerinde tartışmalı olan bir yaklaşıma, yani Ebû Hanife’ye nispet edilen görüşün niteliğine burada temas edilmesi yerinde olacaktır.

²⁷⁸ İsfahânî, *Şerhu’l-Minhâc*, I, 388; Hafnâvî, a.g.e., s. 423-424

²⁷⁹ Lokmân, 25

²⁸⁰ Temîmî, a.g.e., s. 135

²⁸¹ Temîmî, a.g.e., s. 135

²⁸² Bk. İbn Dakîkul’îd, Ebû’l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî, *Şerhu’l-İlmâm bi Ehâdisil’-Ahkâm*, I-V, thk.: Muhammed Hallûf el-Abdullâh, 2.bs., Dimaşk: Dârü’n-Nevâdir, 1430/2009, V, 174

Kimi usul kitaplarında²⁸³ aktarıldığı üzere Ebû Hanîfe “müspetten yapılan istisnânın menfi” olacağına dair cumhur ile hemfikirken “menfiden yapılan istisnânın müspet” olacağı hususunda onlardan farklı düşünmektedir. Aktarımda bulunanlara göre her iki grup arasında “müspetten yapılan istisnâda” istisnâ, hükmü menfi kılarken “menfiden yapılan istisnâda” istisnânın hükmü müspet kılıp kılmayacağı hususunda ihtilaf etmektedirler. Nitekim Ebû Hanîfe’ye göre istisnâ hüküm bakımından “meskûtun anı”²⁸⁴ olduğu için nefyden yapılan istisnâ “ispat edici” nitelikte değildir.²⁸⁵

Ebû Hanife ile ilgili mezkûr kabulün gerçeği yansıttığı söylenemez. Nitekim Hafnâvî’nin²⁸⁶ de belirttiği üzere her iki meselede de Hanefîler ile cumhur arasında ihtilaf bulunmakla birlikte muhtemelen Ebû Hanife’ye isnat edilen bu kabulün nedeni O’na nispet edilen “müspetten yapılan istisnâ menfi”dir sözünün, istisnâ ile ilgili olduğunun düşünülmesidir. Hâlbuki bu söz istisnâ ile ilgili olmayıp berâet-i asliyye ilkesi ile ilgilidir.²⁸⁷ Bazı usulcülerin sözleri;²⁸⁸ Ebû Hanife’nin, bu konuda cumhur ile aynı görüşte olduğu izlenimini uyandırıyor da Karâfî’nin dile getirdiği “konuyla ilgili soru yönelttiğim Hanefî mezhebinin ileri gelenleri şöyle demişlerdir: Her iki mesele de bize göre aynıdır; yani ne ispattan yapılan istisnâ nefy ne nefyden yapılan istisnâ ispattır. Bize göre konuyla ilgili fer’î meseleler, bu kabule dayanmaktadır”²⁸⁹ sözü Ebû Hanife’nin bu görüşte olduğunun aksine işaret etmektedir.

3.2.1. Bu Yaklaşımı Benimseyenler ve Görüşleri

Hanefîlerin²⁹⁰ çoğunluğunca benimsenen Fahreddîn er-Râzî’nin de “el-Me’âlim”²⁹¹ adlı eserinde tercih ettiği bu yaklaşıma göre bir kimse (له علي عشرة دراهم إلا) (درهما) şeklinde ikrarda bulunursa “dokuz dirhem” ödemekle yükümlüdür. Ancak bu yükümlülük; ‘müspetten yapılan istisnâ menfidir’ kuralı gereği olmayıp berâet-i asliyye kuralı gereğidir. Eğer (ليس له علي شيء إلا درهما) demiş olsa bu takdirde hiçbir şey ödemekle

²⁸³ Bk. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 596; İsfahânî, *Beyânü’l-Muhtasar*, II, 292; Karâfî, *Şerhu Tenkîhi’l-Fusûl*, s. 193; Babertî, a.g.e., II, 234-235

²⁸⁴ Sükut geçilmiş, temas edilmemiş. Kanun boşluğu.

Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 3.bs., İstanbul: Ensar Neş., 2010, s. 367

²⁸⁵ Temîmî, a.g.e., s. 132

²⁸⁶ Bk. Hafnâvî, a.g.e., s. 420

²⁸⁷ Bk. Hafnâvî, a.g.e., s. 420

²⁸⁸ Bk. İsfahânî, *Şerhu’l-Minhâc*, I, 388; İsfahânî, *Beyânü’l-Muhtasar*, II, 292; Karâfî, *Şerhu Tenkîhi’l-Fusûl*, s. 193; Şevkânî, a.g.e., s. 406

²⁸⁹ Bk. Karâfî, *Nefâisü’l-Usûl*, II, 602

²⁹⁰ Bk. Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 334

²⁹¹ Bk. Fahreddîn er-Râzî, *el-Me’âlim fî Usûli’l-Fıkıh*, thk.: Alî Muhammed İvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Kahire: Dârü’l-Ma’rife, 1414/1994, s. 92

yükümlü değildir.²⁹² Cumhurun aksine Hanefilerin, yükümlülüğün nedeni olarak berâet-i asliyye kuralını esas almalarının nedeni, istisnâ edatı ve müstesnâdan oluşan kısmı sadr-ı kelama muarız bir delil olarak görmeyişleridir. Nitekim özellikle ikrarda bulunan kişi kendisini borç altına sokmaktadır ve “berâet-i asliyye kuralı, borçlar hukukunda kişinin aksine bir delil bulununcaya kadar borçsuzluğunun esas olması anlamına”²⁹³ gelmektedir.

Hanefilere göre istisnâ; cümlede, müstesnâ kadarının, müstesnâ minh'in hükümüyle birlikte kelama konu kılınmasını engellemekte, bir bakıma müstesnânın ardından geride kalanı/ istisnâ edilmeyeni kelama konu kılmaktadır. Böylece müstesnânın hükümü, kendisinden önceki kelamla birlikte şekilsel bakımdan ortaya çıkan ve hükmü mucip kılan delil bulunmadığı için yok hükmünde olmaktadır. Buna göre (لفلان علي عشرة دراهم) (إلا ثلاثة) şeklinde ikrarda bulunan kişi Hanefilere göre sanki “üç” ve “on” lafızlarını hiç telaffuz etmemiş ve sanki (علي سبعة) demiş gibi olmaktadır ki, bu durumda ispattan yapılan istisnânın menfi olmamasının nedeni, onlara göre, müstesnâyı müspet kılmayı gerektiren delilin bulunmamasıdır.²⁹⁴

3.2.2. Delilleri

a) Şayet nefyden yapılan istisnâ ispat ifade etseydi bu durumda (لا صلاة إلا بطهور),²⁹⁵ (لا تبيعوا البرّ بالبرّ إلا سواء بسواء)²⁹⁶ hadislerinden; abdestin varlığı halinde namazın, velinin varlığı halinde nikâhın, denkliğin varlığı halinde de alışverişin tahakkuk edeceğinin anlaşılması gerekirdi. Durum böyle olmadığına göre istisnâ ile kastedilen şeyin; müstesnânın, müstesnâ minh'in kapsamından hariç olduğu ve istisnânın, müstesnânın nefyedilmesine veya ispat edilmesine neden olmadığı anlaşılmaktadır.²⁹⁷

²⁹² Hafnâvî, a.g.e., s. 425

²⁹³ Ali Bardakoğlu, "Berâet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/beraet--fikih> (07.08.2019).

²⁹⁴ Bk. İsfahânî, *Şerhu'l-Minhâc*, I, 387

²⁹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş- Şeybânî, *Muvattaü'l-İmâm Mâlik ma'a't-Ta'liki'l-Münecced 'alâ Muvatta-i Muhammed*, I-III, thk.: Takiyyüddîn en-Nedvî, 1.bs., Dârü's-Sünne ve's-Siyer (Bombay) – Dârü'l-Kalem (Dımaşk), 1412/1991, II, 479 vd.; Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et- Tayâlisî, *Müsned*, I-IV, thk.: Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî, 1.bs., Gize: Hicr, 1420/1999, I, 422; III, 72; Saîd B. Mansûr, Ebû Osmân b. Şu'be, *Kitâbü's-Sünen*, I-II, thk.: Habîbürrahmân el-A'zâmî, 1.bs., Bombay: ed-Dârü's-Selefiyye, 1403/1982, I, 174-176; Dârimî, "Nikâh", 11; İbn Mâce, "Nikâh", 15; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 18-19; Tirmizî, "Nikâh", 14-15

²⁹⁶ Mezkûr rivayet farklı lafızlarla hadis kaynaklarında yer almaktadır. Bk. Sencer b. Abdillâh en- Nâsîrî, *Müsnedü'l-İmâm Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî*, I-III, thk.: Rifat Fevzî Abdülmuttalib, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Beşâirü'l-İslâmiyye, 1426/2005, I, 881 (H.no: 735); Müslim, "el-Müsâkât ve'l-Müzâra'a", 80; Nesâî, "Buyû", 43; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdilmelik İbn Seleme el-Ezdî et- Tahâvî, *Şerhu Ma'âni'l-Âsâr*, I-V, thk.: Muhammed Zehrâ en-Neccâr – Muhammed Seyyid Câdü'l-Hak, 1.bs., Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1414/1994, IV, 4, 5, 76; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, V, 454, 455

²⁹⁷ Âmidî, a.g.e., II, 378; İsfahânî, *Şerhu'l-Minhâc*, I, 389

Cumhur ise; Hanefilerin delil getirdikleri özellikle (لا صلاة إلا بطهور) hadisi üzerinden şu değerlendirmelerde bulunmuşlardır:

1) Mezkûr rivayet,* bu haliyle muhaddisler arasında bilinen bir hadis olmadığı için Hanefilerin iddiasına dayanak teşkil etmez.²⁹⁸ Kimi usulcüler²⁹⁹ mezkûr rivayetin (لا يقبل الله الصلاة إلا)³⁰⁰ hadisinden kimi usulcüler³⁰¹ ise (لا يقبل الله صلاةً بغير طهور)³⁰² hadisinden dönüştürülmüş olma ihtimalinden bahsetmektedirler. Başka bir deyimle Hanefilerin, “mana yoluyla rivayette” bulunmuş olmaları muhtemeldir. Bahrülulûm el-Leknevî'nin (ö.1225/1810); “her ne kadar bu rivayet, lafzı itibariyle sahih değilse de (لا يقبل الله الصلاة إلا)³⁰³ lafzıyla gelen hadis sahihtir. Öyle ki Süyûtî, bu hadisin mütevatir olduğunu ifade etmektedir”³⁰⁴ sözü de bu durumu destekler mahiyettedir.

2) Hadisin sahih olduğu farz edilse bile bu hadiste, farklı cinsten yapılan istisnâ söz konusudur ki, bu da istisnânın munkatî' olduğunu,³⁰⁵ dolayısıyla konuyla ilgili delil olarak kullanılamayacağını göstermektedir. Hanefiler ise bu rivayetteki istisnânın müferrağ olduğu ve her müferrağ istisnânın da nahiv ilminde benimsendiği şekliyle muttasıl olduğu gerekçesiyle bu rivayeti muttasıl kabul etmek suretiyle³⁰⁶ cumhurun eleştirisinin yerinde olmadığını ifade etmeye çalışmışlardır.

* Hadis kaynakları arasında bu lafızlarla yapılmış bir rivayet mevcut değildir. Sadece bir eserde (bk. Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, *es-Sünenü's-Sağîr*, I-IV, thk.: Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, 1.bs., el-Mansûre: Dârü'l-Vefâ, 1410/1989, I, 21, H.no: 19) bu rivayet bu şekilde bap başlığı olarak kullanılmaktadır. Bu eserinde böyle bir bap başlığı kullanan Beyhakî'nin, bir başka eserinde böyle bir başlık kullanmamasının yanısıra her iki eserinde de aktardığı rivayetin (ولا صلاةً بغير طهور) (bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I, 69-70, H.no: 187) lafızlarıyla yapılmış olması mezkûr rivayetin delil getirilmesine yönelik yapılan eleştirileri haklı çıkarttığı söylenebilir.

²⁹⁸ Bk. Hafnâvî, a.g.e., s. 427

²⁹⁹ Bk. Sübkî, *el-lbhâc*, II, 160

³⁰⁰ Bu lafızlarla yapılan rivayetin; kaynaklarda hadis, bap başlığı veya ravi sözü olarak farklı şekillerde geçtiği görülmektedir. “Hadis” şeklinde rivayet için bk. Beyhakî, *es-Sünenü's-Sağîr*, I, 141, H.no: 354; Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et- Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, I-X, thk.: Târik b. İvazullâh b. Muhammed – Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî, Kahire: Dârü'l-Haremeyn, 1415/1995, II, 371-372, H.no: 2262.

Hadis olarak değil de **bap başlığı** şeklinde kullanımlar için bk. İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhîm, *el-Musannef*, I-XV, thk.: Ebû Muhammed Üsâm b. İbrâhîm b. Muhammed, 1.bs., Kahire: el-Fârûkû'l-Hadîse, 1429/2008, I, 316; Dârimî, “Salât”, 36; Tirmizî, “Salât”, 69.

Râvi sözü olarak aktarıldığına dair bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk, *Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, thk.: Nazar Muhammed el-Fâryâbî, 1.bs., Riyâd: Mektebetü'l-Kevser, 1415/1995, s. 136-137; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, II, 92

³⁰¹ İbnü'n-Neccâr, a.g.e., III, 333

³⁰² Bk. Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 31; Tayâlisî, a.g.e., III, 397-398, H.no: 1986; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsât*, VII, 75, H.no: 6897; Beyhakî, *es-Sünenü's-Sağîr*, I, 21, H.no: 19; *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I, 69, H.no: 188; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, I, 14, H.no: 27

³⁰³ Rivayet, bu şekliyle hadis kaynaklarında yer almamaktadır.

³⁰⁴ Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 337

³⁰⁵ Âmidî, a.g.e., II, 378

³⁰⁶ Bk. Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 337

3) Türkçede "...den başka, sadece, fakat"³⁰⁷ gibi anlamlarla karşılanabilecek olan (...لا!...لا) kalıbının cümleye kattığı anlam üzerinden cumhur ile Hanefilerin mezkûr rivayet bağlamında, aşağıda da görüleceği üzere, müferrağ istisnâ özelliği taşıyan cümleleri değerlendirdikleri, hüküm verdikleri ve dolayısıyla ihtilaf ettikleri görülmektedir. Bu kalıp ilk bakışta cümleye, bir şeyi bir şeye özgülemek ve dolayısıyla diğer şeyleri kapsam dışı bırakmak anlamı vermektedir ki, Arapçada bu "hasretmek/ kasretmek" anlamına gelmektedir. Hanefiler, bu kalıbı "hasretmek" anlamında kabul ederlerken Cumhur, "hasretmek" anlamının yanısıra cümleye "mübalağa/tekit etmek" anlamı kattığını da dikkate almaktadırlar. "Hasretmek" ile "tekit etmek" anlamları arasında ince bir fark bulunmaktadır ki; Hanefiler ile Cumhur arasındaki ihtilaf bu farka binaen gerçekleşmektedir. Bu fark da bir müstesnâ minh'in takdir edilmesidir. "Hasretmek" anlamına alındığında müstesnâ minh'in takdir edilmesi gerekmezken "tekit etmek" anlamına alındığında ise müstesnâ minh'in takdir edilmesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla cümlenin anlamı ve hükmü bu takdire göre şekillenmektedir.

Cumhura göre kelime-i tevhitte olduğu gibi bir şeyi müspet kılmak bazen "hasretmek" amaçlı bazen de (الحجّ عرفة)³⁰⁸ hadisinde olduğu gibi mübalağa/tekit amaçlı olabilir. Bu hadisten sadece "Arafat'ta vakfe yapıldığında hac gerçekleşir, yapılmadığında gerçekleşmez" şeklinde bir anlam çıkartılamaz. Malum olduğu üzere haccın geçerli olması için hem bu rüknün hem de haccın diğer rükünlerinin eda edilmesi gerekir. Arafat'ta vakfe yapılması; haccın rükünlerinden sadece biri olduğuna göre Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu hadisi, bu rüknün önemini vurgulamak bakımından mübalağa ifade etmektedir. Hanefilerin delil getirdikleri hadis için de aynı durum geçerlidir. Yani hadisten kastedilen husus, taharet şartının önemini vurgulamak bakımından mübalağa ifade etmektedir. Dolayısıyla taharet, namazın sıhhat şartlarından biri olup mezkûr rivayet, Hanefilerin ileri sürdükleri iddianın delili olamaz.³⁰⁹ İbnü'n-Neccâr'ın (ö.972/1564)³¹⁰ da dile getirdiği üzere hadiste, sanki bu şart dışında başka bir şart yokmuşçasına sadece bu şarta vurguda bulunmaktadır; yoksa hadisten, diğer şartların tamamının nefyedildiği şeklinde bir anlam kastedilmemektedir.

Hadiste "mübalağa"nın bulunduğunu kabul edenlerden Beyzâvî (ö.685/1286), diğerlerinden –ki onlar, şart-meşrut ilişkisine benzeterek bir müstesnâ minh takdir etmektedirler- farklı olarak buradaki mübalağayı sıfat-mevsuf ilişkisine benzeterek açık-

³⁰⁷ Hüseyin Yazıcı, *Örnekleriyle Arapçada Bağlaçlar ve Yapılar*, İstanbul: Dağarcık Yay., 1998, s. 282

³⁰⁸ İbn Mâce, "el-Menâsik", 57; Tirmizî, "el-Hacc", 57; Nesâî, "Menâsikü'l-Hacc", 203

³⁰⁹ Hafnâvî, a.g.e., s. 427-428

³¹⁰ Bkz. İbnü'n-Neccâr, a.g.e., III, 333

lamakta ve hadiste buna göre bir müstesnâ minh takdir etmektedir. Beyzâvî'ye³¹¹ göre bu hadisteki nefyin umumiliğinden maksat; sıfatın, mevsufu için tahakkuk etmesi bakımından mübalağa yapılmasıdır. Buna göre (لا صلاة إلا بطهور) sözü, “namaz için muteber olan sıfat, taharettir” anlamına gelir ki, diğer sıfatların nefyedilmesinden amaç, bu sıfatın ispatı noktasında mübalağa yapılmasıdır. Taharet vasfı, diğer vasıfları tekit edici nitelikte olduğu için diğer sıfatların tamamının nefyedilmesi amaçlanmış olmamaktadır.

Hanefiler ise bu rivayette mübalağanın amaçlanmış olabileceği şeklinde yorum yapılmasını kurala, özellikle şeriata aykırı bulmakta; dolayısıyla böyle bir yoruma tevessül edilmesini doğru bulmamaktadırlar. Bununla birlikte böyle bir kapının – yani müstesnâ minh'in takdir edilmesi kapısının- açılması halinde hiçbir şekilde herhangi bir hükmün sübut bulmayacağını ifade etmekte,³¹² dolayısıyla gelişigüzel hükümler verilmesinin yolunun açılacağından endişe duymaktadırlar.

4) Cumhurun “nefyden yapılan istisnâ ispattır” sözünün genel geçer bir kural olmadığını düşünen kimi usulcüler³¹³ istisnânın; hükümlerden ve mânilerden yapılabileceği gibi şartlardan da yapılabileceğini; şartlardan yapılan istisnânın, cumhurun mezkûr kuralının kapsamı dışında bir durum olduğunu belirtmektedirler. Bu usulcülere göre “şartın mevcudiyeti, bir başka şeyin mevcudiyetini veya yokluğunu gerektirmez” kuralınca “şartın yokluğundan ötürü meşrutun mevcut olmayacağı” şeklinde hükmedilemeyeceği gibi “şartın mevcudiyetinden ötürü meşrutun da mevcut olacağı” şeklinde de hükmedilemez. Dolayısıyla bu usulcüler; cumhurun “nefyden yapılan istisnâ ispattır” sözünün, şartlardan yapılan istisnâ dışındaki diğer istisnâ şekillerine özgü olmasını ve hiçbir âlimin de “şartın mevcudiyetinden meşrutun mevcudiyeti gerekir” dememiş olmasını Hanefilerin mezkûr hadisten kaynaklı ileri sürdükleri şüphelerine cevap vermek için yeterli görmektedirler.

5) Şevkânî ise meseleye dilsel açıdan itiraz yönelterek şöyle demektedir: “Hadisteki müstesnânın başına (ب) harfinin gelmesi, gelmemesi durumunda ortaya çıkan anlamdan farklı bir anlam ifade etmektedir. Bu harfin müstesnânın başına gelmesi; müstesnâyı, istisnâ edatından önceki kısma bağlamakta; yani müstesnâ minh'in kapsamından hariç kılmamaktadır.”³¹⁴ Mezkûr rivayet müferrağ istisnâ olduğuna göre, müstesnânın, cümlede zikredilmeyen müstesnâ minh ile irtibatının kurulabilmesi için bir harf-i cerrin takdir edilmesi gerekmektedir. “Nitekim (لا نكاح إلا الولي) veya (لا صلاة إلا الطهور)

³¹¹ Bk. İsfahânî, *Şerhu'l-Minhâc*, I, 389-390

³¹² Temîmî, a.g.e., s. 137

³¹³ Bk. Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, s. 194

³¹⁴ Bk. Şevkânî, a.g.e., s. 408

şeklinde bir istisnâ üslubunun kullanılması mümkün değildir; bunun yerine (إلا بولي) veya (إلا بطهور) şeklinde ibareler kullanılmalıdır. Ancak bu şekilde müstesnâ ile müstesnâ minh arasında bağ kurulabilir. Bunun yanısıra müstesnâ minh cümlede bizzat yer almadığına göre müstesnânın taalluk edebileceği bir müstesnâ minh'in takdir edilmesi gereğine binaen örneğin (لا نکاح إلا بولي) hadisi, (لا نکاح يثبت بوجه إلا مقترناً بولي) şeklinde veya bir başka şekilde takdir edilmek suretiyle daha anlaşılır olur.³¹⁵

6) Hadiste geçen (طهور) lafzının, farklı cinsten olduğunu kabul edenler bu durumda bu lafzın, hadiste taharetin namaz için şart kılındığını beyan etmek amacıyla kullanıldığını düşünmektedirler.³¹⁶ Nitekim onlara göre (لا قضاء إلا بورع أو بعلم) sözü de bu durumu desteklemektedir. Şöyle ki, bu sözden kastedilen; her âlimin ve her vera sahibinin kazâî hüküm verebileceği değil, aksine bu özelliklerin şart koşulduğudur. Bir başka deyimle hüküm verme yetkisine sahip olan her kişinin vera ve ilim sahibi olması şart koşulmaktadır. Benzer şekilde mezkûr hadiste kastedilen husus; namazın geçerli olması için taharetin şart olduğudur; yoksa taharetin bulunmaması durumunda namazın geçerli olacağı ifade edilmemektedir.³¹⁷

b) Bir diğer delilleri ise (فليثبت فيهم ألف سنة إلا خمسين عاماً)³¹⁸ âyetidir. Hanefiler; bu âyetin, 'menfi cümleden yapılan istisnâ müspet, müspet cümleden yapılan istisnâ menfidir' kuralına göre "müstesnâ, muarız bir delildir" şeklinde yorumlandığı takdirde verilen haberin yalan olma ihtimali taşıyacağını ifade etmekte ve bunu muhal görmektedirler. Dolayısıyla onlara göre birilerinin iddia ettiği gibi ne menfiden yapılan istisnâ müspet ne de müspetten yapılan istisnâ menfidir.³¹⁹

c) Dilcilerin; istisnâ hakkında ileri sürdükleri iki temel kabulün, herhangi bir istisnâ üslubuyla ilgili olarak çelişmesi durumunda bu kabullerin cemedilmesi gerektiğini söylemeleri Hanefilerin dayandıkları bir diğer delildir.

Nitekim Hanefiler; dilcilerin bir taraftan "istisnâ; kapsam dışı bırakmakta ve yapılan istisnânın ardından geride kalanı kelama konu kılmaktadır" derlerken bir taraftan da "menfi cümleden yapılan istisnâ müspet, müspetten yapılan istisnâ menfidir" sözlerini iki temel kabul olarak ele almaktadırlar. Hanefîlere göre herhangi bir istisnâ üslubunda dilcilerin bu iki kabulü arasında çelişki bulunduğu takdirde; "istisnâ vaz'ı nedeniyle geride kalanı kelama konu kılarken işareti nedeniyle de ispat veya nefyetmektedir" demek

³¹⁵ Bk. Şevkânî, a.g.e., s. 408

³¹⁶ Bk. Hafnâvî, a.g.e., s. 428-429

³¹⁷ Bk. Bedahşî, a.g.e., II, 100

³¹⁸ el-Ankebût, 14

³¹⁹ Bk. Nesefî, a.g.e., II, 125

suretiyle bu iki sözü cemederek bu çelişki giderilmelidir. Dolayısıyla müstesnâ; ibâresiy-
le geride kalanı kelama konu kılarken işaretyle de ispat veya nefyetmektedir.³²⁰ Cum-
hur; istisnânın ispat veya nefyetmesi meselesinde ibarenin delaleti varken işaretin dela-
letinin esas alınmasının gerekli olmadığını düşünmektedir. Çünkü onlara göre bir lafız
ilk işitildiği anda akla ilk gelen anlam(lar) o lafzın hakikî anlamının varlığına delalet
eder. Bir başka deyimle ibarenin delaleti işaretin delaletine önceliklidir.³²¹ Dolayısıyla
ibare, bir lafzın ispat veya nefyedilmesine delalet etmişken bunun bırakılıp lafzın işare-
tinin delaleti esas alınmaz.

4. MÜSTESNÂNIN ÖNCE KULLANILMASININ HÜKMÜ

Hukukî yükümlülük oluşturması açısından usulcüler arasında tartışmalı mesele-
lerden biri de müstesnânın, önce kullanılması/ takaddüm etmesidir. Usulcüler; konuyla
ilgili nahiv âlimleri arasındaki genel kabullere dayalı olarak meseleyi ele almakta ve
kendi yaklaşımlarını dillendirmektedirler.

İlk bölümde³²² nahiv ilmi bağlamında ifade edildiği üzere müstesnâ, genel olarak
üç şekilde takaddüm etmektedir. Bunlardan ilki müstesnânın ya müstesnâ minh'ten ya
da müstesnâ minh'in sıfatından önce kullanılması şeklindedir. İkincisi müstesnânın, cümle
başında –yani hem müstesnâ minh'ten hem de hükmün âmili olan cümle unsurundan
önce- kullanılması şeklindedir. Üçüncüsü ise müstesnânın cümle ortasında –yani müs-
tesnâ minh'ten sonra ancak hükmün âmili olan cümle unsurundan önce- kullanılması
şeklindedir.

Kimi usulcüler;³²³ yükümlülük oluşturması bakımından, müstesnânın takaddüm
edebilmesi için istisnâ üslubunun “muttasıl” olmasını şart koşturmaktadırlar. Kimileri,³²⁴
istisnânın geçerlilik şartları arasında ‘lafız cihetiyle müstesnânın muahhar olması’nın/
cümle sonunda kullanılmasının şart koşulmasını gerekçe göstererek müstesnânın her
tür türlü takaddüm edişini geçerli görmektedir. Kimileri³²⁵ de müstesnânın takaddüm etme-
sinin geçerliliğini istisnâ üslubunun bulunduğu cümlenin menfi veya müspet oluşuna
bağlamaktadır.

Müstesnânın takaddümü meselesinde usulcülerin temelde iki yaklaşıma sahip
oldukları söylenebilir. Bu yaklaşımlardan ilkinde göre hüküm ifade etmesi için müs-

³²⁰ Bk. Nesefî, a.g.e., II, 125-126

³²¹ Bk. Temîmî, a.g.e., s. 138

³²² Bk. Mevcut çalışmada s. 44 vd.

³²³ Bk. Cüveynî, *et-Telhîs*, II, 67; Bâkılânî, a.g.e., III, 133; Âmidî, a.g.e., II, 352

³²⁴ Bk. İbnü'n-Neccâr, a.g.e., III, 305

³²⁵ Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (2012), III, 180-181

tesnânın nasıl takaddüm ettiğinin bir önemi yoktur. Yani ister müstesnâ minh'ten önce ister müstesnâ minh'ten sonra fakat hükmün âmilinden önce kullanılsın müstesnâ hüküm ifade edecektir. Başka bir deyimle müstesnânın takaddümü meselesini nahiv âlimlerinin yaptıkları ayrıma benzeterek ele almamaktadırlar. Nahiv âlimlerinin müstesnânın takaddümüyle ilgili ayrımından farklı olarak meseleyi ele alanlardan İbnü'n-Neccâr, "istisnâda; lafız cihetiyle müstesnâ minh'e muahhar olması şart koşulmadığı için müstesnânın her türlü takaddümünü caiz"³²⁶ görmektedir.

Hanefilerden Abdülazîz el-Buhârî de diğer usulcülerin benimsediği ayrımdan farklı olarak hüküm ifade edebilmesi için müstesnânın takaddümünün geçerliliğini, istisnâ üslubunun bulunduğu cümlenin menfi ya da müspet oluşuna bağlamaktadır. Başka bir deyimle O'na göre müstesnânın, nasıl takaddüm ettiğinden ziyade cümlenin menfi veya müspet oluşunun önemi vardır. Konuyu istisnâ ile şart ögesi arasındaki fark bağlamında ele alan Buhârî şöyle devam etmektedir: "Şart ögesinin ceza ögesinden önce veya sonra kullanılması caiz iken müspet cümlede istisnânın müstesnâ minh'ten önce kullanılması caiz değildir. Buna göre (طلقت إلا زينب جميع نسائي), (اعتقت إلا سالمًا جميع), (إلا زينب جميع نسائي طوالق), (عبيدي) veya (إلا سالمًا جميع عبيدي أحرار) şeklindeki istisnâ kullanımları geçerli olmadığı için bu şekilde ikrarda bulunan kişinin eşlerinin hepsi boşanmış olacaktır veya kölelerinin tamamı azat olacaktır. Çünkü istisnâ; parçanın, bütünün dâhil olduğu anlam alanından ihraç edilmesi anlamına gelmektedir ki, müstesnânın takaddüm etmesi durumunda bu anlam geçersiz olmaktadır. Ne var ki şart için böyle bir durum söz konusu değildir. Çünkü şart unsuru, ceza unsurunun, kendisine bağlı kılınması anlamına gelir ki, bu anlam, şartın ceza unsuruna takaddüm etmesi veya ondan muahhar olması durumunda geçersiz olmamaktadır. Ancak menfi bir cümlede istisnânın takaddüm etmesi durumunda yapılan istisna geçerlidir. Buna göre (ما أعتقت إلا سالمًا أحدًا من) (عبيدي) veya (ما طلقت إلا عائشة أحدًا من نسائي) şeklinde yapılan ikrarlarda Salim azat olur, Ayşe de boşanmış olur. Salim veya Ayşe dışındakiler için mevcut hükümler geçerli olmaz. Çünkü bu tür kullanımlarda istisnâ ile ilgili yukarıda belirtilen anlam ihlâl edilmiş olmaktadır."³²⁷

4.1. MÜSTESNÂNIN, SADECE MÜSTESNÂ MİN'H'TEN Veya MÜSTESNÂ MİN'H'İN SIFATINDAN ÖNCE KULLANILMASI

Müstesnâ; (قام إلا زيدًا القوم) örneğinde olduğu gibi ya sadece müstesnâ minh'ten ya da (قام القوم إلا زيدًا العقلاء) örneğinde olduğu gibi müstesnâ minh'ten sonra ancak müstesnâ

³²⁶ İbnü'n-Neccâr, a.g.e., III, 305

³²⁷ Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (2012), a.y.

minh'in sıfatından önce kullanılır.³²⁸ Nahiv³²⁹ ve usul³³⁰ âlimlerinin bir kısmı müstesnânın bu şekilde takaddüm edebileceği hususunda ittifak etmişlerdir.³³¹

Usulcülerin bir kısmı müstesnânın, müstesnâ minh'e takaddüm edebilmesi için hiçbir şart ileri sürmezlerken³³² bir kısmı istisnâ üslubunun muttasıl olmasını şart koşturmakta³³³ ve istisnâ üslubunun muttasıl olması durumunda müstesnâ minh'e takaddümünü caiz görmektedirler.³³⁴

İbnü'n-Neccâr,³³⁵ müstesnânın, müstesnâ minh'e takaddüm etmesinin genel olarak caiz oluşunu, muahhar oluşunun şart koşulmamasına bağlamaktadır. Ne var ki müstesnânın hiçbir şekilde takaddümünü geçerli görmeyenler; İbnü'n-Neccâr'ın bu gerekçelendirme biçimini müstesnânın cümlede muahhar olması ve müstesnâ minh'in de mukaddem olmasının esas olmasını gerekçe göstererek yetersiz bulmaktadırlar.³³⁶ Dolayısıyla müstesnânın muahhar olmasının şart koşulmamış olması onun, takaddüm edebileceğinin gerekçesi olmamaktadır.

4.2. MÜSTESNÂNIN CÜMLE BAŞINDA KULLANILMASI

Müstesnânın cümle başında yer alması, yani müstesnâ minh ile hükmün âmili olan cümle unsurunun başında yer alması, ikinci yaklaşımı benimseyen usulcüler nazarında genel olarak caiz olmamakla birlikte birtakım şartların/ özelliklerin varlığı durumunda bunun caiz olabileceğini savunmaktadırlar. Bunun yanısıra caiz olmamasını, atıf üslubuna kıyas etmek suretiyle gerekçelendirmektedirler.

İsnevî gibi kimi usulcülere göre (إِلَّا زَيْدًا قَامَ الْقَوْمِ) şeklindeki bir kullanım –ki bu kullanımda istisnâ edatı ile müstesnâ unsuru cümle başında yer almaktadır- hukuki hüküm oluşturması bakımından geçersiz bir kullanımdır. Kûfeliler ve nahiv âlimlerinden

³²⁸ Bk. Uzeykân, a.g.e., s. 277

³²⁹ Nahiv âlimlerinin bir kısmının ittifak ettiğine dair bilgi için bk. İbn Akil, *Şerhu İbn-i Akil*, II, 235; Karafî, *el-İstiğnâ*, s. 213

³³⁰ Usul âlimlerinin bir kısmının ittifak ettiğine dair bilgi için bk. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdurrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el- İsnevî, *el-Kevkebü'd-Dürrî fimâ Yeteharracu 'ale'l-Usûli'n-Nahviyyeti mine'l-Fürû'î'l-Fıkhıyye*, thk.: Muhammed Hasen 'Avvâd, 1.bs. Ammân: Dâru Ammâr, 1405/1985, s. 373; İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdurrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî, *et-Temhîd fi Tahrîci'l-Fürû' 'ale'l-Usûl*, thk.: Muhammed Hasan Heyto, 1.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981, s. 390; İbnü'l-Lahhâm, a.g.e., s. 333

³³¹ Uzeykân, a.g.e., s. 277

³³² Bk. İbnü'n-Neccâr, a.g.e., III, 305

³³³ Bk. Cüveynî, *et-Telhîs*, II, 67; Bâkılânî, a.g.e., III, 133; Âmidî, a.g.e., II, 352

³³⁴ Bk. Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1675-1676

³³⁵ Bk. İbnü'n-Neccâr, a.g.e., III, 305

³³⁶ Bk. Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1676

Zeccâc* da bu görüştedirler. Bu usulcüler; bu tür kullanımın geçersizliğini atıf üslubunun benzer kullanımına kıyasla delillendirme yoluna gitmektedirler. Onlara göre nasıl ki atıf üslubunda yer alan atıf harfi ve matuf öğelerinin matufun aleyhten önce, cümle başında zikredilmesi herhangi bir anlam ifade etmiyorsa benzer şekilde istisnâ edatı ile müstesnâ öğelerinin müstesnâ minh'ten önce, cümle başında zikredilmesi de hiçbir anlam ifade etmemektedir.³³⁷

Müstesnânın cümle başında kullanımını mutlak olarak caiz görmeyen usulcüler; istisnâ edatından önce nefyeden bir kelime bulunduğu takdirde farklı yaklaşım sergilemektedirler. "İster müspet ister menfi olsun nahiv âlimlerinin cumhuruna göre müstesnânın cümle başında kullanımı caiz olmamakla"³³⁸ birlikte kimi usulcüler, nefyeden kelimenin niteliğini dikkate alarak müstesnânın cümle başında kullanımını caiz görmektedirler. Şöyle ki; nahiv âlimlerine göre (إِلَّا زَيْدًا مَا أَكَلَ أَحَدٌ طَعَامًا), (إِلَّا زَيْدًا قَامَ الْقَوْمَ) veya (مَا إِلَّا زَيْدًا) şeklindeki kullanımlar, Araplardan bu yönde bir kullanım duyulmadığı gerekçeyle, geçerli değil³³⁹ iken usulcülere³⁴⁰ göre kullanılan nefyedici kelimenin niteliğine göre müstesnânın cümle başında kullanımı caizdir. Şöyle ki, (مَا إِلَّا زَيْدًا فِي الدَّارِ أَحَدٌ) cümlesinde olduğu gibi nefyedici kelimenin edat olması durumunda mevcut kullanım geçerli değildir. Buna karşın (لَيْسَ / لَمْ يَكُنْ إِلَّا زَيْدًا فِي الدَّارِ أَحَدٌ) cümlesinde olduğu gibi nefyedici kelimenin fiil olması durumunda mevcut kullanım geçerlidir, caizdir.

4.3. MÜSTESNÂNIN CÜMLE ORTASINDA KULLANILMASI

Müstesnânın cümle ortasında kullanılmasından genel olarak müstesnânın, müstesnâ minh'ten sonra fakat hükmün âmili olan cümle unsurundan önce kullanılması anlaşılır. İkinci yaklaşımı benimseyen usulcüler,³⁴¹ bu tür bir kullanımın geçerliliğini âmilin niteliğine bağlamaktadırlar. Onlara göre (الْقَوْمَ إِلَّا زَيْدًا جَاؤُوا) örneğinde olduğu gibi âmilin çekimli fiil olması durumunda yapılan istisnâ geçerli olup hüküm ifade etmektedir. Buna karşın (الرِّجَالَ إِلَّا عَمْرًا فِي الدَّارِ) örneğinde olduğu gibi âmilin çekimli fiil olmaması durumunda yapılan istisnâ geçerli olmadığı için istisnâ hüküm ifade etmemektedir.

* İsnevî, *et-Temhîd* adlı eserinde Zeccâc'ın, müstesnânın bu türlü kullanımını caiz görmediğine dair bilgi verirken (ayrıca Bk. İbnü'l-Lahhâm, a.g.e., s. 332) bir başka eseri olan *el-Kevkebü'd-dürri* adlı eserinin 373. Sayfasında caiz gördüğünü ifade etmektedir. Süyûtî'nin verdiği bilgi dikkate alındığında (bk. *Hem'ül'-Hevâmi*, III, 260) Zeccâc'ın, müstesnânın bu türlü kullanımını caiz gördüğü söylenebilir.

³³⁷ Bk. İsnevî, *et-Temhîd*, s. 390; İbnü'l-Lahhâm, a.g.e., s. 332; Bâkılânî, a.g.e., III, 164

³³⁸ Süyûtî, a.g.e., a.y.

³³⁹ Süyûtî, a.g.e., a.y.

³⁴⁰ Bk. İsnevî, *et-Temhîd*, s. 390; İbnü'l-Lahhâm, a.g.e., s. 332; Bâkılânî, a.g.e., III, 133

³⁴¹ Bk. İsnevî, a.g.e., s. 391; İsnevî, *el-Kevkeb*, s. 373; İbnü'l-Lahhâm, a.g.e., s. 333

5. MÜSTESNÂNIN CÜMLEDE BİRDEN FAZLA KULLANILMASININ HÜKMÜ

Cümle içinde birden fazla müstesnânın kullanımı, istisnânın hükme tesiriyle ilgili tartışmalı meselelerden bir diğeridir. Kaynaklarda bu mesele; (الاستثناء من الاستثناء), (الاستثناءات المتعددة), (تعدد الاستثناء), (تكرار الاستثناء) türünden ya başlık olarak ya da içerik olarak ele alınmakta ise de temas ettikleri içerik itibariyle hepsi benzer olup bu başlıklarda, birden fazla müstesnânın cümle içinde kullanılmasının hükme tesir biçimi ele alınmaktadır.

Hükme tesiri bakımından; müstesnâ olarak kullanılan kelimelerin niteliği kadar müstesnâların kullanım şekilleri de önem arz etmektedir. Kelimelerin niteliği bakımından “müstesnâ; ya (علي عشرة إلا خمسة إلا أربعة...)” cümlesinde olduğu gibi sayı ifade eden kelimelerden ya da (جاء المكثون قريشاً إلا هاشمًا إلا عقيلًا...)” cümlesinde olduğu gibi sayı ifade etmeyen kelimelerden oluşabilmektedir.³⁴² Kullanım şekilleri bakımından ise müstesnâlar ya atif harfiyle birlikte ya da atif harfi kullanılmaksızın cümlede birden fazla kullanılabilir. ³⁴³ Usulcüler; özellikle müstesnâların cümledeki kullanım şekillerine dikkat çekmek suretiyle meseleyi ele almaktadırlar.

Usulcülerin üzerinde önemle durdukları hususlardan biri de istisnâdan istisnâ yapılmasının, başka bir deyimle birden fazla müstesnânın cümlede kullanılmasının geçerliliği hususudur. Usulcülere göre genel kural olarak “istisnâdan istisnâ yapılması hem caiz hem de geçerlidir.”³⁴⁴ Çünkü onlara göre hem şer’i delillerde hem de Arap dilinde istisnâdan istisnâ yapıldığına dair örnekler mevcuttur. Mesela Tûfî, bu geçerlilik için el-Hicr sûresinin 58-60. âyetlerini³⁴⁵ şer’i delil, (له علي عشرة إلا خمسة إلا ثلاثة إلا درهمن إلا) , (درهمنًا) şeklindeki kullanımı da dilsel delil olarak göstermektedir.³⁴⁶ Her ne kadar Ebû Bekir İbnü'l-Arabî³⁴⁷ (v.543/1148) istisnâdan istisnâ yapılmasının geçerliliğine dair usulcüler arasında ihtilafın bulunduğu temas etse de Âmidî,³⁴⁸ bu konuda “tartışma bulunmadığını” dile getirmekte Tâcüddîn es-Sübki³⁴⁹ ise tartışmayla ilgili aktarımı zayıf bulmaktadır.

³⁴² Bk. Temîmî, *a.g.e.*, s. 140

³⁴³ Bk. İsfahânî, *Şerhu'l-Minhâc*, I, 390

³⁴⁴ Bk. Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, II, 604; İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *el-Mahsûl fî Usûli'l-Fıkh*, thk.: Hüseyin Ali el-Yederî – Sa'îd Abdüllatif Fevde, 1.bs., Ammân: Dârü'l-Bayânık, 1420/1999, S. 83; Âmidî, *a.g.e.*, II, 353; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhîr*, III, 304; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *a.g.e.*, II, 666; Sübkî, *el-lbhâc*, II, 161

³⁴⁵ (قالوا إنا أرسلنا إلى قوم مجرمين. إلا آل لوط إنا لمنجورهم أجمعين. إلا امرأته قدرنا إنها لمن الغابرين)

³⁴⁶ Bk. Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, II, 604. Ayrıca bk. Âmidî, *a.g.e.*, II, 353

³⁴⁷ Bk. İbnü'l-Arabî, *a.g.e.*, s. 83

³⁴⁸ Âmidî, *a.g.e.*, II, 353

³⁴⁹ Bk. Sübkî, *el-lbhâc*, II, 161

Olgusal olarak istisnâdan istisnâ yapılması hususunda ihtilaf bulunmamakla birlikte usulcüler arasındaki esas tartışmanın, müstesnâların kullanım şekilleriyle ilgili olduğu söylenebilir. Başka bir deyimle atıf harfi kullanılarak ya da kullanılmaksızın cümlede birden fazla müstesnânın kullanılması halinde bunların nasıl değerlendirileceği hususunda usulcüler arasında tartışma bulunmaktadır. Bu tartışmanın dayanağı ise istisnâdan istisnâ yapılması meselesinin daha önce mevzubahis edilen “ispattan yapılan istisnâ nefy, nefyden yapılan istisnâ ispat ifade eder” kaidesiyle bağlantılı³⁵⁰ olmasıdır. İlgili yerinde de görüldüğü üzere Cumhur ulema bu kaideyi geçerli görürken Hanefîler geçerli görmemektedirler. Dolayısıyla Cumhur; tekrarlanan müstesnâların cümledeki işlevini ve hükme tesirini mezkûr kaideyi esas alarak belirlemeye ve açıklamaya çalışmaktadır. Prensipte olarak “müstesnânın hüküm ifade etmediğini, hükmünün meskûtun anı olduğunu kabul eden Hanefîler, bu gerekçeye dayanarak müstesnâdan istisnâ yapılmasını caiz görmeseler”³⁵¹ de özellikle kendilerine ait bazı furu’-ı fıkha dair kaynaklarda,³⁵² örnekler üzerinden konuyla ilgili değerlendirmelerde buldukları görülmektedir.

Cümlede müstesnâ ya atıf harfi kullanılarak ya da atıf harfi kullanılmaksızın birden fazla kullanılmaktadır. Bu şekillerde kullanılan müstesnâların hüküm ifade edebilmeleri için mercilerinin tespit edilmesi önemlidir. Aşağıda ele alınacağı üzere atıf harfi vasıtasıyla birden fazla müstesnânın kullanıldığı cümlede, müstesnâların avdet edeceği merci hakkında usulcüler arasında tartışma bulunmamaktadır. Esas tartışma atıf harfi olmaksızın cümlede birden fazla kullanılan müstesnânın merciiyle ilgilidir. Buna göre “birden fazla kullanılan müstesnâ; sadr-ı kelama, yani ilk müstesnâ minh’e mi avdet edecektir; yoksa her bir müstesnâ, sadr-ı kelam yerine kendisinden önceki müstesnâya mı avdet edecektir?”³⁵³ konusunda usulcüler arasında ihtilaf bulunmaktadır. İhtilafın detaylarına geçmeden önce, Karâfî’nin de belirttiği şekliyle ihtilafın dayanağı olabilecek beş kural hakkında bilgi verilmesi uygun olacaktır.

1) Araplar, istisnâ edatını atıf harfi ile birlikte kullanmazlar. (قلم القوم وإلا زيداً) şeklinde bir kullanım söz konusu değildir. Çünkü (لأ) edatının işlevi “ihraç etmek” iken atıf

³⁵⁰ Temîmî, a.g.e., s. 140

³⁵¹ İsnævî, *Nihâyetu’s-Sûl*, II, 429

³⁵² Bk. Kâsânî, a.g.e., III, 156 vd.; Burhâneddin el-Buhârî, Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Merginânî, *el-Muhîtu’l-Burhânî fî Fıkhî’n-Nu’mânî Fıkhî’l-İmâm Ebî Hanîfe*, I-IX, thk.: Abdülkerîm Sâmî el-Cündî, 1.bs., Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1424/2004, III, 291; Ebü’l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-Ihtiyâr li-Ta’lîl’l-Muhtâr*, I-V, tk.: Mahmûd Ebû Dakîka, Kahire: Matba’atü’l-Halebî, 1356/1937, II, 134; İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî, *Reddü’l-Muhtâr ‘ale’d-Dürri’l-Muhtâr*, I-VI, 2.bs., Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1412/1992, III, 375

³⁵³ Karâfî, *el-İkdü’l-Manzûm*, II, 232

harfi olan (و)ın işlevi “cemetmek”tir. Yani her ikisi de karşıt özelliğe sahiptirler. Dolayısıyla bir arada kullanılamazlar. Ancak ve ancak bir müstesnâ bir başka müstesnâya atfedildiği takdirde istisnâ edatının atif harfi ile birlikte kullanılmasından bahsedilebilir. Bu durumda atif harfi istisnâları cemetmekte, bir araya getirmektedir. Buna karşın Örnekteki gibi müstesnânın, cümlede tek olması durumunda kesinlikle bir arada kullanılamazlar.³⁵⁴

2) Nefyden yapılan istisnâ ispat, ispattan yapılan istisnâ nefy ifade eder.

3) İstisnânın müstağrak olması caiz değildir.

4) “Yakınlık” özelliği, bir şeyin tercihe şayan olmasını gerektirir.³⁵⁵ Nitekim (ضرب (زيد عمرًا وضربته) cümlesindeki zamir, kendisine daha yakın olan (عمر) kelimesine rücu etmektedir.³⁵⁶

5) Söz; mülga olmak ile mamul olmak arasında tartışmalı bir konumda olursa mamul olması, başka bir deyimle işlevsel kılınması evlâdır. Çünkü ne basiret sahibi olanlar işlevsel kılınması gereken yerde bir şeyi ilga etmektedirler ne de düşünmeden bir şeyin söyleniverilmesi/mamul kılınması uygun bir kullanımdır.³⁵⁷

5.1. ATIF HARFİ KULLANILARAK BİRDEN FAZLA MÜSTESNÂNIN CÜMLEDE KULLANILMASI

Usulcüler; müstesnânın, atif harfi kullanılarak tekrarlanması durumunda ilk müstesnâ minh'in bulunduğu temel cümleye rücu etmesi bakımından, matuf olan müstesnâların, matufun aleyh olan ilk müstesnâya tabi oldukları hususunda ittifak etmişlerdir. Buna göre matuf olan müstesnânın, kendisinden önceki matufun aleyh olan müstesnâya rücu etmesi caiz değildir. Çünkü Araplar, karşıt unsurların içtima etmesine neden olacağı gerekçesiyle söyledikleri sözlerde/ kurdukları cümlelerde istisnâ edatı ile atif harfini bir arada kullanmazlar.³⁵⁸

Nitekim atif harfi matuf ile matufun aleyhin hüküm bakımından müşterek ve müsavı olmalarını gerektirirken istisnâ edatı, müstesnânın kapsam dışı bırakılması ve hüküm bakımından da müstesnâ minh'e aykırı olmasını gerektirmektedir. Kapsam dışı bırakma ve aykırı olma özellikleri, müşterek ve müsavı kılma özellikleri ile çelişik olduğu

³⁵⁴ Karâfî, a.g.e., II, 232; Şûşâvî, a.g.e., (2015), III, 60

³⁵⁵ Karâfî, *el-İkdü'l-Manzûm*, II, 232; Şûşâvî, a.g.e., (2015), III, 60.

İsfahânî; bu kuralın Arap kelimelerinden istikra yoluyla elde edildiğini ifade etmektedir. Bk. İsfahânî, *Şerhu'l-Minhâc*, I, 390-391.

³⁵⁶ Karâfî, *el-İkdü'l-Manzûm*, II, 233

³⁵⁷ Karâfî, a.g.e., a.y.; Şûşâvî, a.g.e., (2015), III, 60

³⁵⁸ Bk. Karâfî, a.g.e., a.y.

için çelişik unsurların bir arada kullanılması caiz değildir. “Atıf harfi ile istisnâ edatının bir arada kullanılması, değerlendirilmesi caiz değildir” kuralına göre (له عليّ مائة إلا ثلاثة وإلا) (اثنين) şeklinde ikrarda bulunan kişinin ikrarı, yani ikinci müstesnâsı, müstesnâ minh olan “yüz” lafzının bulunduğu temel cümleye rücu eder ve bu kişi doksan beş dirhem ödemekle yükümlü kabul edilir. Çünkü matufun aleyh olan “üç” lafzı, sadr-ı kelama rücu eder ve “yüz” lafzından ihraç edilir. Aynı şekilde “üç” lafzına matuf olan “iki” lafzı da kapsam dışına çıkabilmesi için “yüz” lafzına rücu eder. Her iki müstesnânın da sadr-ı kelama, ilk müstesnâ minh’e rücu etmesi; matuf olan unsurlar arasındaki müsavatın gereğidir.³⁵⁹

Sîbeveyhî’nin belirttiği üzere müteaddit müstesnâlar, birbirine atfedilmiş şekilde kullanılmışlarsa müstesnâların tamamı ilk müstesnâ minh’e avdet eder. Müstesnâların toplamı, müstesnâ minh olan sayıdan çıkartılır ve geriye kalan sayı ilzam edici olur. Buna göre (له عليّ عشرة إلا أربعة وإلا ثلاثة وإلا اثنين) cümlesi, “bir” dirhemi ilzam etmektedir.³⁶⁰ Böyle bir kullanımın ilzam edici olması ise müstesnâların toplamının, müstesnâ minh’ten eksik olmasına bağlıdır. Denklik veya fazlalık durumları söz konusu olursa bu denklik veya fazlalığın hangi unsurdan kaynaklandığına bakılır. Denklik ilk müstesnâdan kaynaklanabileceği gibi ilk ve ikinci müstesnâdan da kaynaklanabilir. Eğer ilk müstesnâdan kaynaklanıyorsa ilk müstesnânın geçersiz olacağı hususunda şüphe bulunmamaktadır. Eğer bu denklik; ilk ve ikinci müstesnâ arasında gerçekleşiyorsa ikinci müstesnânın ilk müstesnâ ile birlikte müstesnâ minh’e rücu etmesi problemlili olacağı gibi atıf sebebiyle ilk müstesnâyâ rücu etmesi de problemlili olacağından böyle bir kullanım kesinlikle fasit olacaktır.³⁶¹ Hanefî dışındaki usulcülere göre durum böyle olmasına rağmen prensip olarak müstesnâdan istisnâ yapılmasını caiz görmeyen Hanefilerin; hem matuf müstesnânın matufun aleyh olan müstesnâyı müstağrak olup olmadığını hem de cümleyi kullanan kişinin iradesini dikkate alarak farklı bir yaklaşım sergiledikleri görülmektedir. Şöyle ki Hanefilere göre (له عليّ عشرة إلا اثنين وإلا اثنين) şeklinde yapılan ikrarda –ki bu ikrarda her iki müstesnâ da birbirine denktir- ikinci müstesnâ, tekit amaçlı kullanılmamışsa “altı” dirhem borç ikrar edilmiş kabul edilirken tekit amaçlı kullanılmışsa “sekiz” dirhem borç ikrar edilmiş kabul edilir.³⁶²

Eğer (عليّ عشرة إلا سبعة وإلا خمسة) örneğinde olduğu gibi matuf olan müstesnâların toplamı, yani (سبعة) ile (خمسة) kelimelerinin toplamı –ki on iki etmektedir- müstesnâ minh

³⁵⁹ Uzeykân, a.g.e., s. 105-106

³⁶⁰ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhîf*, III, 304

³⁶¹ Bk. Zerkeşî, a.g.e., III, 304-305

³⁶² Bk. İsnævî, *Nihâyetü's-Sûl*, II, 429

olan (عشرة) kelimesini müstağrak olursa mezkûr istisnâ üslubu geçersiz olacağından hüküm ifade etmeyecektir. Çünkü istisnânın şartlarından biri olan 'müstesnâ(lar)ın müstesnâ minh'i müstağrak olmaması'³⁶³ şartı bu cümlede tahakkuk etmektedir.

(أنت طالق ثلاثا إلا واحدة وإلا واحدة) cümlesi bağlamında hem Cumhurun hem de Hanefilerin yaklaşımı şöyle değerlendirilebilir: Çoğun istisnâsını caiz görenlere göre bu sözün muhatabı olan kadın bir talakla boşanmış olacaktır. Çoğun istisnâsını caiz görmeyen Hanbelilere göre iki talakla boşanmış olacaktır. Nitekim Hanbelilere göre ilk müstesnâ geçerli, ikinci müstesnâ geçersiz olacağından kadın iki talakla boşanmış olacaktır.³⁶⁴ Hanefilerin yaklaşımına göre bu sözü söyleyen kişi, ikinci müstesnâyı tekit amaçlı kullanmışsa karısı iki talakla boşanmış olacak tekit amaçlı kullanmamışsa bir talakla boşanmış olacaktır.

5.2. ATIF HARFİ KULLANILMAKSIZIN BİRDEN FAZLA MÜSTESNÂNIN CÜMLEDE KULLANILMASI

Cümlede bazen atif harfi kullanılmaksızın birden fazla müstesnâ kullanılabilir. Bu durumda cumhur ulema kullanılan müstesnâların, birbirlerine müstağrak olup olmadığına göre hüküm ifade edebileceğini, bir başka deyimle kullandığı müstesnâların, kişiyi ilzam edip etmeyeceğini belirtmektedirler.

Müstağrak olup olmama hususu müstesnâlar arasında gerçekleşebileceği gibi herhangi bir müstesnâ ile müstesnâ minh arasında da gerçekleşebilir. Buna göre sonraki müstesnânın, öncesindeki müstesnâdan miktar bakımından fazla olması veya ona denk olması ya da ondan az olması mümkündür. Aynı şekilde müstesnalardan birinin, müstesnâ minh'ten miktar bakımından fazla olması veya ona denk olması ya da ondan az olması da mümkündür. Bu durumlar hem müstesnâların geçerliliğini hem de bu özelliklerden birine sahip olan müstesnânın hangi unsura, yani temel cümledeki müstesnâ minh'e mi yoksa kendisinden önceki müstesnâyı mı rücu edeceği hususunu belirleyici olmaktadır.

5.2.1. Sonraki Müstesnânın, Öncesindeki Müstesnâyı Denk Olmayacak veya Onu Müstağrak Olmayacak Şekilde Kullanılması

Sonraki müstesnânın, öncesindeki müstesnâyı müstağrak olmaması, yani miktar bakımından öncesindekinden az olması durumunda sonraki müstesnânın avdet

³⁶³ Bk. Temîmî, a.g.e., s. 141

³⁶⁴ Bk. Temîmî, a.g.e., a.y.

edeceği cümle unsuru usulcüler arasında tartışmalıdır. Karâfi'nin³⁶⁵ belirttiği üzere bu hususta usulcülerin bir kısmına göre sonraki müstesnâ, müstesnâ minh'in bulunduğu temel cümleye rücu edecektir. Çünkü temel cümle (sadr-ı kelam), istisnânın mevzuu olduğu için ilk müstesnânın yanısıra sonraki müstesnâların da kendisine dâhil olma olasılığına sahiptir. Bu sebeple sonraki müstesnâ, kendisinden öncesindeki rücu edemez. Bir diğer görüşe göre sonraki müstesnâ, kendisinden önceki müstesnâyâ rücu eder. Çünkü aralarında “yakınlık” özelliği/şartı bulunmaktadır ve “yakınlık” özelliği de bir şeyin “tercih edilebilir” olmasını gerektirmektedir. Her ne kadar temel cümle, ilk müstesnânın mercii olduğu gibi sonraki müstesnânın mercii ise de sonraki müstesnâ, kendisine uzak olan temel cümle yerine kendisine yakın olan öncesindeki müstesnâyâ rücu edecektir.

Atıf harfi kullanılmaksızın cümlede birden fazla müstesnâ kullanıldığında; ikinci müstesnânın, ilkinde rücu edeceği yönünde Şafiilerin icmâsı bulunduğunu dile getiren Zerkeşî'ye göre böyle bir icmânın varlığından bahsedilemez. Örneğin (أنت طالق ثلاثا إلا اثنين) şeklindeki bir cümlede ikinci müstesnânın, ilk müstesnâyâ rücu etme ihtimali bulunduğu gibi müstesnâ minh olan (ثلاثا) lafzına rücu etme ihtimali de bulunmaktadır. O'na göre bu kuvvetli bir görüştür. Çünkü ikinci müstesnânın kendisine rücu etmesi hususunda ilk müstesnâ, “yakın olma” niteliği dışında başka bir özelliğe sahip değildir. Nitekim Zerkeşî'ye göre “yakınlık”; kaynak alınmayı gerektiren değil, tercih edilmeyi gerektiren bir özelliktir.³⁶⁶

İkinci yaklaşımı meşhur görüş olarak niteleyen Karâfi; Fahreddin er-Râzî'nin, “el-Mahsûl” ve “el-Me'âlim” adlı eserlerinde bu yönde fetva verdiğini ve bir grup nahiv ve usul âliminin de bu görüşüne muvafakat gösterdiğini³⁶⁷ belirtmektedir.

Karâfi'nin belirttiği görüşler doğrultusunda söylenecek olursa; bir kimse (له علي) şeklinde tekrarda bulunursa ilk görüşe göre “beş” dirhem borcu bulunduğunu itiraf etmiş olmaktadır. Çünkü “on” lafzından ilk olarak “üç”, daha sonra “iki” lafızları ihraç edilmelidir. Dolayısıyla “beş” dirhem ikrar edilmiş olmaktadır. İkinci görüşe göre ise “dokuz” dirhem borç itiraf edilmektedir. Çünkü ilk olarak “on” lafzından “üç” lafzı ihraç edildiği takdirde geriye “yedi” kalmaktadır. Buradaki “üç” lafzı, “ispattan yapılan istisnâ nefy ifade eder” kuralınca menfidir. Ardından da bu “üç” lafzından da “iki” lafzı ihraç edilmektedir. “Nefyden yapılan istisnâ ispat ifade eder” kuralınca da nefyedi-

³⁶⁵ Bk. Karâfi, *el-İkdü'l-Manzûm*, II, 234

³⁶⁶ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhîr*, III, 305

³⁶⁷ Karâfi, *el-İkdü'l-Manzûm*, II, 234

len “iki” lafzı “yedi” mefhumuna eklenmektedir. Dolayısıyla “dokuz” dirhem ikrar edilmiş olmaktadır.³⁶⁸

İkinci yaklaşımı benimseyen Fahreddîn er-Razi; örnekte yer alan (إِلَّا اثْنَيْنِ) şeklindeki ikinci müstesnânın rücu edeceği merci hakkında dört görüşün varlığından bahsetmektedir:

a) “Benimseyenleri arasında Kûfeli nahivcilerin yanısıra Hanefîlerden Ebû Yûsuf’un yer aldığı”³⁶⁹ bu yaklaşıma göre ikinci müstesnâ temel cümledeki müstesnâ minh’e rücu eder.

b) “Benimseyenleri arasında Basralı nahivcilerin yanısıra Kûfe ekolünden Kisâî; Fahreddîn er-Râzî ve Ebû Ya’lâ el-Ferrâ gibi bir grup usulcünün bulunduğu”³⁷⁰ bu yaklaşıma göre ikinci müstesnâ ilk müstesnâ olan (إِلَّا ثَلَاثَةً) kısmına rücu eder.

c) “Bir kısım nahiv âlimine isnat edilen, özellikle İbn Akîl’in “Mağripli bazı âlimler böyle yapılmasını geçerli görmekte-dirler”³⁷¹ dediği”³⁷² bu yaklaşıma göre ikinci müstesnâ hem ilk müstesnâyâ hem de temel cümledeki müstesnâ minh’e rücu eder.

d) “Benimseyenleri arasında Ferrâ’nın bulunduğu bu yaklaşım ikinci müstesnâyı munkatî’ hükmünde görmektedir. Munkatî’ olduğu için ikrara dâhil olmadığı gibi kapsam dışına çıkması da mümkün değildir”³⁷³ diyen bu yaklaşıma göre ikinci müstesna ne ilk müstesnâyâ ne de ilk müstesnâ minh’e rücu eder.

Fahreddîn er-Râzî’ye göre “temel cümledeki müstesnâ minh’e rücu eder” görüşü “yakınlık” özelliği ‘tercih edilebilir’ olmayı gerektirir” kuralı gereği geçersizdir. Temel cümledeki müstesnâ minh, son müstesnâyâ uzak olması nedeniyle son müstesnânın mercii olma özelliği taşımamaktadır. Fahreddîn er-Râzî’nin de benimsediği “ilk müstesnâyâ rücu eder” görüşü ise makbul olanıdır.³⁷⁴

“Her ikisine de rücu eder” görüşüne gelince; bu yaklaşıma göre ikinci müstesnânın mülga olması gerekir. Çünkü ikinci müstesnâ olan (إِلَّا اثْنَيْنِ) kısmı kullanılmadan önce de (لَهُ عَلَى عَشْرَةِ إِثْنَيْنِ) sözünden “yedi” dirhem borcun varlığı anlaşılmaktadır. Buna göre ikinci müstesnânın hem sadr-ı kelama hem ilk müstesnâyâ birden rücu etmesi durumunda da “yedi” dirhem borcun varlığı ortaya çıkacağından bu ikinci müs-

³⁶⁸ Bk. Karâfî, a.g.e., II, 235

³⁶⁹ Uzeykân, a.g.e., s. 110. Ayrıca bk. Şûşâvî, a.g.e., (2015), III, 63

³⁷⁰ Uzeykân, a.g.e., s. 107

³⁷¹ İbn Akîl, *el-Müsâ’id*, I, 577

³⁷² Bk. Uzeykân, a.g.e., s. 109

³⁷³ Bk. Uzeykân, a.g.e., s. 110; Şûşâvî, a.g.e., (2015), III, 62-63

³⁷⁴ Bk. Karâfî, *el-İkdü’l-Manzûm*, II, 235-236; Şûşâvî, a.g.e., (2015), III, 61-62

tesnânın kullanımı gereksiz olmaktadır. Şöyle ki; temel cümleye, yani hâsıl olan “yedi” mefhumuna rücu etmesi durumunda “yedi”den “iki” çıkacağı için “beş” dirhem borç ortaya çıkacaktır. İlk müstesnâya rücu etmesi durumunda da her iki müstesnâ “beş” edeceğinden toplamda “beş” dirhem borç ortaya çıkacaktır. Ardından müspet olan bu (إلا اثنتين) kısmı her iki durumda da “beş” sayısına “ispattan yapılan istisnâ nefy, nefyden yapılan istisnâ ispat ifade eder” kuralınca eklenmesi gerekeceğinden aynen (إلا اثنتين) kısmı kullanılmadan önceki “yedi” sayısı elde edileceği için bu ikinci müstesnânın kullanımı gereksizdir/ mülğadır. Buna karşın her iki kısma rücu etmek yerine sadece ilk müstesnâya rücu etmesine gelince –ki matlup olan da budur- (إلا اثنتين) kısmının kullanımı gereksiz/ mülga değildir. Çünkü bir şeyin işlevsel kılınması/ imali, işlevsel kılınmamasından/ ilgasından evladır.³⁷⁵

“Her iki kısma da rücu etmez” görüşü de geçersizdir/ mülğadır. Çünkü böyle bir durumda da ikinci müstesnânın kullanımı gereksizdir.³⁷⁶

Bu yaklaşımları (له علي مائة إلا خمسة إلا أربعة إلا اثنتين) örneği üzerinden özetlemek yerinde olacaktır.

“Her bir müstesnâ bir öncesine rücu eder” yaklaşımına göre bu sözü söyleyen kişi “ispattan yapılan istisnâ nefy, nefyden yapılan istisnâ ispat ifade eder” kuralınca “doksan yedi” dirhem ödemekle yükümlü olur.

“Müstesnâların tamamı sadr-ı kelama rücu eder” yaklaşımına göre bu kişi “seksen dokuz” dirhem ödemekle yükümlü olur.

“Her iki kısma rücu etmesi olasıdır” yaklaşımına göre bu iki olasılıktan birini belirgin kılan karinenin varlığı araştırılır. Karine varsa esas alınır, değilse yapılan ikrarın en az olanı –yani seksen dokuz- benimsenir. Çünkü beraet-i zimmet asıldır.

Ferrâ'nın yaklaşımına göre ise ikrarda bulunan kişi son müstesnânın munkatı olması nedeniyle yüz bir dirhem ödemekle yükümlü olur.³⁷⁷

Bu kısım ile ilgili olarak; ihraç edilen, bir başka deyimle ikrar edilen miktarın tespiti dair birkaç farklı yöntem bulunmaktadır.³⁷⁸ Bu yöntemleri (لزيد علي عشرة دراهم إلا تسعة إلا) (ثمانية إلا سبعة...) şeklindeki bir örnek üzerinden açıklamak gerekirse şunlar söylenebilir:

³⁷⁵ Bk. Karâfi, *el-İkdü'l-Manzûm*, II, 235-236; Şûşâvî, a.g.e., (2015), III, 61-62

³⁷⁶ Karâfi, *el-İkdü'l-Manzûm*, II, 236

³⁷⁷ Uzeykân, a.g.e., s. 111

³⁷⁸ Bk. Temîmî, a.g.e., s. 141.

Şûşâvî ikrar edilenin tespit edilmesinin beş şekilden bahsetmektedir. İkrar edilenin tespiti yöntemleri hakkında detaylı bilgi için bk. Şûşâvî, a.g.e., (2015), III, 64-65; Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, II, 606-608

a) İbarenin sonuna doğru çıkartma ve ekleme yöntemi. Yukarıdaki örnek bağlamında önce ilk müstesnâ olan (تسعة) kelimesi, müstesnâ minh olan (عشرة) kelimesinden çıkartılır ve geriye “bir” kalır. Daha sonra “bir” sayısı ikinci müstesnâ olan (ثمانية) kelimesi ile toplanır ve sonuç “dokuz” eder. Ardından üçüncü müstesnâ olan (سبعة) kelimesi “dokuz” sayısından çıkartılır ve geriye “iki” kalır. Dolayısıyla yukarıdaki şekilde ikrarda bulunan kişi “iki dirhem” borçlanmış olmaktadır.³⁷⁹

Yukarıdaki açıklamada “iki dirhem” çıkmasını usulcüler, “ispattan yapılan istisnâ nefy, nefyden yapılan istisnâ ispat ifade eder” kuralına dayandırmaktadırlar.³⁸⁰ Ki bu kural bağlamında menfi durumda olan müstesnâ(lar) ihraç edilirken müspet durumda olanlar, çıkarma işleminin sonucuna eklenmektedir.³⁸¹

b) Geriye doğru çıkartma yöntemi. Bu yöntemde göre aynı örnek bağlamında ilk önce son müstesnâ olan (سبعة) kelimesi ikinci müstesnâ olan (ثمانية) kelimesinden çıkartılır ve geriye “bir” kalır. Daha sonra “bir” sayısı da ilk müstesnâ olan (تسعة) kelimesinden çıkartılır ve geriye “sekiz” kalır. Ardından bu sayı da (عشرة) kelimesinden çıkartılır ve geriye “iki” kalır ki, ikrarda bulunan kişi “iki dirhem” borçlanmış kabul edilir.³⁸²

c) Tek sayıların toplamının, çift sayıların toplamından çıkartılması yöntemi. Bu yöntemde göre tek olan sayılar kendi arasında, çift olan sayılar da kendi arasında toplanır. Ardından tek olan sayıların toplamı çift olan sayıların toplamından çıkartılır ve çıkan sonuç, yapılan ikrarın ta kendisi olur.

Yukarıdaki örnek bağlamında çift sayı olan (عشرة) ve (ثمانية) kelimeleri toplanır ve “on sekiz” elde edilir. Aynı şekilde tek sayı olan (تسعة) ve (سبعة) kelimeleri de toplanır ve “on altı” elde edilir. Bu sayılar da birbirinden çıkartılınca geriye “iki dirhem” kalır ki, bu, o kişinin yapmış olduğu ikrar kabul edilir.³⁸³

Eğer müstesnâların hepsi, (لزید علی عشرة دراهم إلا ثمانية إلا سنة إلا أربعة) cümlesindeki gibi çift sayı olarak kullanılırsa bu durumda (ثمانية) ve (أربعة) tek sayı olarak değerlendirilir ki, toplamları “on iki” eder. (عشرة) ve (سنة) kelimeleri de çift sayı olarak değerlendirilir ki, toplamları “on” eder. Her iki toplam da birbirinden çıkartılınca “iki” eder ki, bu, o kişinin yapmış olduğu ikrar kabul edilir.³⁸⁴

³⁷⁹ Bk. Temîmî, a.g.e., s. 142

³⁸⁰ Bk. Karâfî, *el-İkdü'l-Manzûm*, II, 236-237; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhîr*, III, 305; Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, II, 606

³⁸¹ Bk. İsnevî, *Nihâyetü's-Sûl*, II, 430

³⁸² Bk. Temîmî, a.g.e., s. 142

³⁸³ Bk. Temîmî, a.g.e., a.y.

³⁸⁴ Bk. Temîmî, a.g.e., a.y.

Mutî'î'nin işaret ettiği üzere Cumhurun aksine Hanefiler; müstesnâların cümlede atıf dışı yolla birden fazla kullanılması; müstağrak olmamaları ve muttasıl olmaları halinde son müstesnâ bir öncesindeki değil ilk müstesnâ minh'e rücu edeceği görüşündedirler. Hanefîlere göre (له علي عشرة إلا ثمانية إلا سبعة إلا ستة) cümlesindeki (إلا سبعة) kısmının (إلا ثمانية) kısmından, aynı şekilde (إلا ستة) kısmının da (إلا سبعة) kısmından istisnâ edildikleri şeklinde yorumlanması mümkün değildir. Çünkü onlara göre müstesnâ *prensip olarak* hüküm ifade etmemektedir. Aksine onlara göre (إلا سبعة) kısmının kullanılması "sekiz" sayısının "on" sayısından istisnâ edilmesinden; (إلا ستة) kısmının kullanılması da "yedi" sayısının "sekiz" sayısından istisnâ edilmesinden vazgeçilmesi anlamına gelmektedir. Bu durumda sanki evveleminde (له علي عشرة إلا ستة) denilmiş olmaktadır ki, bu durumda, yukarıdaki cümleyi söyleyen kişi "dört dirhem" ödemekle yükümlü kabul edilir.³⁸⁵

5.2.2. Sonraki Müstesnânın, Öncesindeki Müstesnâya Denk veya Onu Müstağrak Olacak Şekilde Kullanılması

Sonraki müstesnânın, öncesindeki müstağrak olmasına (لزيد علي عشرة دراهم إلا) cümlesi, denk olmasına ise (لزيد علي عشرة دراهم إلا ثلاثة إلا ثلاثة) cümlesi örnek verilebilir. Sonraki müstesnânın, öncesindeki müstağrak olması halinde her iki müstesnâ da müstesnâ minh'e rücu eder. "Nitekim rücu edeceği hususunda ittifak söz konusudur. Çünkü daha önce de belirtildiği üzere istisnânın sıhhat şartlarından biri de müstesnânın müstağrak olmamasıdır."³⁸⁶ Bu durumda ilk örnekteki sözü söyleyen kişi "dört dirhem" borçlanmış kabul edilir. İkinci örnekte olduğu gibi birbirlerine denk olmaları halinde; eğer ikinci müstesnâ, istisnâ olarak değerlendirilirse o kişi "dört dirhem" borçlanmış kabul edilir. Eğer ikinci müstesnâ tekit amaçlı kullanılmış kabul edilirse bu durumda o kişi "yedi dirhem" borçlanmış kabul edilir.³⁸⁷

Fahreddîn er-Râzî'nin³⁸⁸ ve onunla aynı görüşte olanların; müstesnâların birbirine denk veya birbirlerinden fazla olması durumunda müstesnâların hepsinin ilk müstesnâ minh'e rücu edeceği görüşünde olması O'nun, bu tür kullanımları geçerli kabul ettiği şeklinde değerlendirilebilir. Buna karşın bazılarına göre sonraki müstesnânın ilk müstesnâ minh'e rücu edebilmesi, sonraki müstesnânın ilk müstesnâdan ihraç edilebilmesi durumunda mümkündür. Eğer mümkün değilse sonraki müstesnânın kullanımı hükümsüzdür ve bu durumda cümlede ilk müstesnâ işlev görür. Bu görüşte olanlar sonraki müstesnânın, ilk müstesnâya denk veya ondan çok olması durumunu, sonraki

³⁸⁵ Bk. İsnevî, *Nihâyetü's-Sûl*, II, 429-430

³⁸⁶ Bk. Uzeykân, a.g.e., s. 107

³⁸⁷ Bk. Temîmî, a.g.e., s. 143; Karâfî, *el-İkdü'l-Manzûm*, II, 233; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhît*, III, 305

³⁸⁸ Bk. Zerkeşî, a.g.e., a.y.

müstesnânın ilk müstesnâdan ihraç edilmesini imkânsız kılan unsur olarak kabul ettikleri için sonraki müstesnâyı geçersiz görmekte-dirler. Buna göre (أنت طالق ثلاثا إلا طلقة إلا) (أنت طالق ثلاثا إلا طلقة) cümlesindeki ikinci (إلا طلقة) kısmı, ilk müstesnâya denk olduğu için geçersizdir. Geçersiz olduğu için bu kişi (أنت طالق ثلاثا إلا طلقة) demiş gibi olmaktadır ve karısı “iki” talak ile boşanmış kabul edilir. (أنت طالق ثلاثا إلا طلقة إلا طلقتين) örneğinde olduğu gibi ikinci müstesnânın ilkinden çok olması durumunda da aynı hüküm geçerlidir, yani (إلا طلقتين) kısmı geçersiz olduğu için hüküm ifade etmez.³⁸⁹ Dolayısıyla karısı, iki talak ile boşanmış kabul edilir.

(له علي عشرة إلا اثنين إلا اثنين) cümlesinde olduğu ikinci müstesnânın ilk müstesnâya denk olması durumunda Fahreddîn er-Râzî'ye göre –yukarıda da temas edildiği üzere– ikinci müstesnâ ilk müstesnâya rücu ederken İsnevî gibi âlimlere göre ikinci müstesnâ ilk müstesnâyı tekit konumundadır. Nitekim İsnevî; ikinci müstesnânın, cümlede hüküm tesis etmek amaçlı kullanılmış olabileceği şeklinde yorumlanması yerine tekit amaçlı kullanılmış olabileceği şeklinde yorumlanmasını yeğlemektedir. Bu görüş farklılığın neticesi olarak İsnevî'ye göre, ikrarda bulunan kişi “sekiz dirhem” ödemekle yükümlü kabul edilirken Fahreddîn er-Râzî'ye göre “altı dirhem” ödemekle yükümlü kabul edilir.³⁹⁰

5.2.3. ilk Müstesnânın, Müstesnâ Minh'i Müstağrak Olacak Şekilde Kullanılması

Müstesnânın müstesnâ minh'i müstağrak olmaması hususunda usulcüler ittifak halindedir. Buna karşın müstesnânın, müstesnâ minh'in yarısına denk olması veya yarısından çok olması hususları usulcüler arasında tartışmalıdır. Cumhur ulema miktar bakımından müstesnânın, müstesnâ minh'in yarısına denk olmasını veya çok olmasını hüküm bakımından geçerli kabul ederken Hanbeliler bu tür kullanımları geçersiz kabul etmektedirler.

İlk müstesnânın, müstesnâ minh'i müstağrak olması halinde sonucun tespiti noktasında üç farklı yaklaşım bulunmaktadır.³⁹¹

- 1) İlk yaklaşıma göre, geçersiz olan müstesnâ ile sonrasındaki kısım mülga olur,
- 2) İkinci yaklaşıma göre, sadece geçersiz olan müstesnâ mülga olup sonrasındaki müstesnâ, kendisinden önceki cümleye rücu eder,

³⁸⁹ Bk. Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhîr*, III, 305-306

³⁹⁰ Bk. Hafnâvî, a.g.e., s. 434

³⁹¹ Bkz. Sübkî, *el-İbhâc*, II, 162; Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, II, 604

3) Üçüncü yaklaşıma göre ise müstesnâların tamamı bir bütün olarak değerlendirilir.

İlk müstesnânın, müstesnâ minh'i müstağrak olacak şekilde kullanılmasına (له علي عشرة إلا عشرة إلا أربعة إلا واحدًا) cümlesi örnek verilebilir. Yukarıda dile getirilen birinci yaklaşıma göre bu sözü söyleyen kişi "on" dirhem ödemekle yükümlü olur. Çünkü örnekteki (إلا عشرة) ifadesi müstesnâ minh olan (عشرة) kelimesini müstağrak olduğu için mülga kabul edildiği gibi sonrasındaki (إلا أربعة إلا واحدًا) şeklindeki istisnâlar da (إلا عشرة) kısmından sonra geldikleri gerekçesiyle mülga kabul edilmektedir.³⁹² İkinci yaklaşıma göre; sadece müstağrak olan (إلا عشرة) kısmı mülgadır. Buna göre mevcut örnek (له علي) şeklinde anlaşılır ki bu durumda o kişi "yedi" dirhem ödemekle yükümlü olur. Üçüncü yaklaşıma göre ise müstesnâların tamamı geçerli kabul edileceğinden o kişi "üç" dirhem ödemekle yükümlü olur.³⁹³

Cumhurdan farklı olarak Hanbelfilere göre müstesnânın müstağrak olması şekillerinden biri de müstesnânın, müstesnâ minh'in yarısından çok olmasıdır. Buna (له علي) cümlesi örnek verilebilir. Eğer çok olan (إلا تسعة) kısmı geçersiz kabul edilirse; ilk yaklaşıma göre bu kısım ile sonrasındaki müstesnâlar mülga olacağından o kişi "on" dirhem ödemekle yükümlü olacaktır. İkinci yaklaşıma göre sadece bu kısım mülga olacağından o kişi "yedi" dirhem ödemekle yükümlü olacaktır. Üçüncü yaklaşıma göre ise "dört" dirhem ödemekle yükümlü olacaktır. Eğer çoğun istisnâsı geçerli kabul edilirse bu durumda üçüncü yaklaşımda olduğu gibi o kişi "dört" dirhem ödemekle yükümlü olacaktır.³⁹⁴

(له علي عشرة إلا خمسة إلا اثنين إلا واحدًا) örneğinde olduğu gibi ilk müstesnânın, müstesnâ minh'in yarısı olması durumunda; yarım olan müstesnânın geçersiz kabul edilmesi halinde; ilk yaklaşıma göre bu sözü söyleyen kişi "on", ikinci yaklaşıma göre "dokuz", üçüncü yaklaşıma göre ise "altı" dirhem ödemekle yükümlü olacaktır. Eğer geçerli kabul edilecek olursa üçüncü yaklaşıma benzer şekilde "altı" dirhem ödemekle yüküm olacaktır.³⁹⁵

Tûffî'ye göre; bazen müstesnâlar, kimisi müstağrak, kimisi çok kimisi de yarım olacak şekilde bir arada kullanılabilir. Bu duruma (له علي عشرة إلا عشرة إلا ثمانية إلا أربعة) cümlesi örnek verilebilir. Eğer her üçü de yani müstağrak olanın, çok olanın ve yarım olanın kullanımı geçersiz kabul edilecek olursa bu durumda o kişi "on" dirhem

³⁹² Tûffî, a.g.e., II, 604

³⁹³ Tûffî, a.g.e., II, 605

³⁹⁴ Tûffî, a.g.e., a.y.

³⁹⁵ Tûffî, a.g.e., a.y.

ödemekle yükümlü olur. Eğer ilk yaklaşıma göre müstağrak olan ve sonrasındaki kısım(lar) mülga kabul edilirse aynı şekilde o kişi “on” dirhem ödemekle yükümlü olur. İkinci yaklaşıma göre sadece müstağrak olan kısım(lar) mülga kabul edilirse “altı” dirhem ödemekle yükümlü olur. Eğer üçüncü yaklaşıma göre geçersiz olanlar dışındaki müstesnâlar dikkate alınırsa “dört” dirhem ödemekle yükümlü olur.

Eğer sadece müstağrak olan ve çok olan mülga, yarım olan geçerli kabul edilirse ilk yaklaşıma göre “on”, ikinci yaklaşıma göre “altı”, üçüncü yaklaşıma göre ise “dört” dirhem ödemekle yükümlü olur.

Eğer müstağrak olan ile yarım olan mülga, çok olan geçerli kabul edilirse –ki kurala göre bu uzak bir ihtimal olmakla birlikte formalite gereği var olduğu kabul edilebilir– ilk yaklaşıma göre “on”, ikinci yaklaşıma göre “iki”, üçüncü yaklaşıma göre ise “dört” dirhem ödemekle yükümlü olur.³⁹⁶

6. İSTİSNÂDA MEÇHUL UNSURLARIN KULLANIMININ HÜKMÜ

İstisnâ üslubunun temel unsurları olan müstesnâ minh ile müstesnâyı oluşturan lafızların niteliği ile istisnânın geçerliliği ve neticesinde ortaya çıkan hüküm arasında ilişki bulunmaktadır. Burada “lafzın niteliği” kavramı ile müstesnâ minh’in veya müstesnânın malum veya meçhul lafız oluşları kastedilmektedir.

İstisnâ üslubundaki unsurlar malum veya meçhul olma bakımından dört şekilde karşımıza çıkmaktadır:³⁹⁷

a) (قام إخوتك إلا زيداً) cümlesindeki gibi her iki unsur da malum olarak gelebilir.

b) (قام إخوتك إلا رجالاتاً) cümlesindeki gibi müstesnâ minh malum müstesnâ meçhul olarak gelebilir.

c) (قام رجال إلا زيداً) cümlesindeki gibi müstesnâ minh meçhul müstesnâ malum olarak gelebilir.

d) (قام قوم إلا رجالاتاً) cümlesindeki gibi her iki unsur da meçhul olarak gelebilir.

Bu noktada önemli olan kavram “meçhul” kavramıdır. “Meçhul” kavramından maksat; a) istisnâ edilen miktarın belirsiz oluşu, b) istisnâ edilen “tür”ün belirsiz oluşu veya c) hem istisnâ edilen miktarın hem de istisnâ (yani müstesnâ veya müstesnâ minh) olarak kullanılan lafzın delalet ettiği “zat”ın belirsiz oluşudur. Buna göre;

³⁹⁶ Bk. Tûfî, a.g.e., II, 606

³⁹⁷ Bk. Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 374

a) İstisnâ edilen miktarın belirsiz oluşuna (جاء القوم إلا بعضهم) ve (عليّ دراهم إلا درهماً) cümleleri örnek verilebilir. İlk cümlede müstesnâ minh olan (دراهم) kelimesinin miktarı belirsiz iken ikinci cümlede müstesnâ minh olan (بعضهم) kelimesi marife olsa bile miktarı belirsizdir.

b) İstisnâ edilen “tür”ün belirsiz oluşuna (له عليّ ألف إلا ثوباً) cümlesi örnek verilebilir. Bu cümledeki belirsizlik, müstesnâ minh olan (ألف) kelimesindedir. Nedeni ise bu kelime ile örnekte kastedilenin “elbise” mi, “dirhem” mi yoksa başka bir şey mi olduğunun bilinmemesidir.

c) Hem istisnâ edilen miktarın hem de istisnâ olarak kullanılan lafzın delalet ettiği “zat”ın belirsiz oluşuna (جاء رجال إلا زيداً) cümlesi örnek verilebilir. Bu cümlede müstesnâ minh olan (رجال) kelimesi hem miktar hem de “zat” bakımından belirsizlik taşımaktadır.³⁹⁸

Her iki unsurun da malum/ belirli olması durumunda yapılan istisnâ, prensip olarak geçerli kabul edilirken unsurlardan birinin meçhul, başka bir deyimle nekre olması durumunda usulcüler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Şimdi sırasıyla bunlar ele alınacaktır.

6.1. MÜSTESNÂ MİNİH’İN NEKRE OLUŞU

6.1.1. Nekre Bir Müstesnâ Minh’ten İstisnâ Yapılması Hiçbir Şekilde Geçerli Değildir

Müstesnâ min’hin, umûm özelliğine sahip bir lafız olması usulcüler arasında genel kabul gören bir yaklaşımdır. Müstesnâ minh’in umûm özelliğine sahip olması, müstesnânın, miktar bakımından kendisinden daha az olmasını gerektirdiği gibi müstesnânın, kendisinin “parçası” olmasını da gerektirmektedir. Bilindiği üzere bu iki temel özellik, yapılan istisnânın geçerliliğine dayanak oluşturmaktadır.

“Nekre-çoğul” kelimededen yapılan istisnânın geçerliliği ile müstesnâ ile müstesnâ minh arasında var olması gereken “parça-bütün” ilişkisinin mevcudiyeti arasında bağlantı vardır. Nitekim bütün mezheplerin üzerinde ittifak ettikleri şartlardan biri olan “müstesnâ ile müstesnâ minh aynı cinsten olmalıdır” kuralı, her iki unsur arasında “parça-bütün” ilişkisinin bulunma mecburiyetini de çağrıştırmaktadır. Bu bakımdan usulcüler; müstesnâ minh’in “nekre-çoğul” olması durumunda kendisi ile müstesnâ arasında “parça-bütün” ilişkisinin bulunup bulunmadığının belirlenmesini, “nekre-çoğul” kelimenin ‘âm lafız oluşuna bağlamaktadırlar. “Nekre-çoğul” kelimeyi ‘âm lafız statüsünde kabul

³⁹⁸ Bk. Uzeykân, a.g.e., s. 297

edenler, her iki unsur arasında “parça-bütün” ilişkisinin bulunduğunu savunurlarken; ‘âm lafız statüsünde kabul etmeyenler böyle bir ilişkinin bulunmadığını, dolayısıyla yapılan istisnânın geçerli olmayacağını savunmaktadırlar.

Usulcülerin, “nekre-çoğul” kelimededen yapılan istisnânın geçerliliğine dair görüşlerine geçmeden önce nahiv âlimlerinin konuyla ilgili yaklaşımlarına temas etmekte fayda vardır. “Nahiv âlimlerinden bir grup; kapsayıcılık özelliğine sahip olmasına binaen ‘belli bir sınıra sahip olmadığı’ gerekçesiyle nekre-çoğul kelimededen istisnâ yapılmasını bedel yoluyla caiz görmektedirler. Dolayısıyla onlara göre (جاءني رجال إلا زيد) şeklinde bir kullanım geçerlidir.”³⁹⁹ “Bu örnekte nekre olan (رجال) kelimesi, en az “üç erkek”in varlığına delalet etmektedir. Bu erkeklerden her biri “üç” lafzının kapsamına, lafzın çoğul olması cihetinden değil, mutlak lafızlarda olduğu gibi, her bir ferdin (رجال) kelimesinin ferdi olması bakımından “bedel yoluyla” dâhildir.”⁴⁰⁰

Diğer bir grup ise nekre kelimenin, lafız itibarıyla “bir” kişiden fazlası için kullanılmaması ve dolayısıyla “bir”den bir şeyin ihraç edilmesinin de muhal oluşu gerekçesiyle “nekre-çoğuldan” istisnâ yapılmasını imkânsız görmekte ve yapılan istisnânın geçersiz olduğunu savunmaktadır. İşte bu gerekçeye binaen bu görüş sahipleri, örneğin, (لو كان فيهما آلهة إلا الله لفسدنا)⁴⁰¹ âyetindeki (إلا) kelimesinin istisnâ değil sıfat anlamında olduğunu ileri sürmektedirler.⁴⁰²

Eserlerinde ele aldıkları âm lafız bahsinde, hangi tür kelime veya kullanımların umûm özelliğine sahip olduğu hususunda farklı görüşler ileri süren usulcülerin özellikle “nekre-çoğul” kelimenin âm lafız niteliğine sahip oluşunu sorgulamaları; müstesnâ minh’in nekre-çoğul bir kelimededen olması durumunda yapılan istisnânın geçerliliği hakkındaki yaklaşımlarını anlama bakımından önemlidir. Zerkeşî’nin belirttiği üzere; “nekre-çoğul” kelimenin niteliği hakkında üç farklı yaklaşım bulunmaktadır:

1) Hanefîlere ve Mu’tezîle’ye göre “nekre-çoğul” lafız, müsemmeâtını bir bütün olarak kapsamaması bakımından ‘âm niteliğinde bir lafızdır.

2) Zerkeşî’nin “en sahih görüş” olarak nitelediği yaklaşıma göre –ki Cumhurun görüşüdür- “nekre-çoğul” lafız, âm lafız değildir.

³⁹⁹ Bk. Zerkeşî, *el-Bahrü’l-Muhît*, III, 133

⁴⁰⁰ Bk. Karâfî, *Nefâisü’l-Usûl*, II, 463

⁴⁰¹ el-Enbiyâ, 22

⁴⁰² Zerkeşî, a.g.e., III, 134

3) Zerkeşî'nin "garip bir görüş" şeklinde nitelediği ve Hanefiler'den Sadrüşşeria'ya ait olarak aktardığı bu görüşe göre "nekre-çoğul" kelime âm lafız olmak ile olmak arasında bir yerdedir.⁴⁰³

"Nekre-çoğul" kelimenin, âm lafız olduğunu savunanlar arasında İbn Hazm, Ebû Alî el-Cübbâî (ö.303/916) ve Hanefilerin çoğunluğu yer almaktadır. Bu görüş sahipleri; "nekre-çoğul" bir kelimedenden dilsel kullanım bakımından istisnâ yapılabiliyor olmasını, bu türden kelimelerin âm lafız oluşunun emaresi olarak değerlendirmektedirler.⁴⁰⁴ Dolayısıyla onlara göre nekre-çoğul bir kelimedenden yapılan istisnâ geçerlidir.

Aksi görüşte olan Şâfiilerin çoğunluğu ise, bu türden bir kelimenin âm lafız niteliğinde olmamasını, dilcilerin bu türden bir kelimeyi "nekre" olarak adlandırmalarına bağlamakta ve "şayet 'cinsin' tamamını kapsıyor olsaydı bu nitelikteki kelimeye 'nekre' denmezdi" gerekçesini ileri sürmektedirler.⁴⁰⁵ Buna göre onlar nekre-çoğul bir kelimedenden yapılan istisnâyı geçerli görmemektedirler.

Konuyla ilgili usulcüler/ mezhepler arasındaki mevcut ihtilaf;⁴⁰⁶ nekre-çoğul kelimenin müspet cümlede kullanılması durumunda geçerlidir. Buna karşın menfi cümlede kullanılması durumunda nekre-çoğul kelimenin âm lafız hüviyetinde olacağı hususunda mezhepler arasında ihtilaf bulunmamaktadır.

Ayrıca usulcülerin, "istisnâ" kelimesiyle ilgi yaptıkları tanımlarında her iki unsur arasındaki "parça-bütün" ilişkisinin varlığına yönelik kullandıkları "zorunlu" veya "mümkün" kavramlarından onların "nekre-çoğul" kelimedenden yapılan istisnânın geçerliliğiyle ilgili kabullerini anlamak mümkündür. Şöyle ki; "parça-bütün" ilişkisinin "zorunlu" olması gerektiğini savunanlar "nekre-çoğul" kelimedede böyle bir ilişkinin kurulamayacağı savına binaen, yapılan istisnâyı geçersiz görürlerken "mümkün" olabileceğini savunanlar ise tam tersine, yapılan istisnâyı geçerli görmektedirler. Başka bir deyimle, yapılan istisnânın geçerliliğiyle ilgili ihtilaf; müstesnâ minh'in "nekre-çoğul" kelime olması durumunda, nekre kelimenin niteliğinden kaynaklanan husus(lar) sebebiyle müstesnâ ile müstesnâ minh arasında "parça-bütün" ilişkisinin zorunlu olarak kurulamayacağını savunanlar ile kurulmasının mümkün olabileceğini savunanlar arasında bulunduğu söylenebilir.

⁴⁰³ Bk. Zerkeşî, a.g.e., III, 133

⁴⁰⁴ Bk. Zerkeşî, a.g.e., III, 132

⁴⁰⁵ Bk. Zerkeşî, a.g.e., III, 133

⁴⁰⁶ Bk. Bâbertî, a.g.e., II, 110, 3 nolu dipnot

İbn Teymiyye; istisnânın, kapsama dâhil olması “mümkün” bir unsur yerine dâhil olması “zorunlu” unsuru kapsam dışına çıkarttığı gerekçesiyle marife kelimelerden yapılan istisnâ geçerli kabul edilirken nekre kelimelerden yapılan istisnânın geçerli olmadığını, nahiv âlimlerinden İbn Akîl’in de bu konuda ittifak bulunduğunu söylediğini⁴⁰⁷ ifade etmektedir. Bu ifadeden; müstesnâ minh’in “marife” olması durumunda müstesnânın, müstesnâ minh’in “zorunlu” parçası olacağı, dolayısıyla yapılan istisnânın da geçerli kabul edileceği anlaşılmaktadır. Buna karşın müstesnâ minh’in “nekre” olması durumunda müstesnânın, müstesnâ minh’in “zorunlu” parçası olmayacağı gerekçesiyle yapılan istisnâ geçersiz olacaktır.

İbnü’n-Neccâr; Merdâvî’nin “istisnâ, istisnâ yapılmamış olsaydı dilsel açıdan kapsamda bulunması zorunlu bir şeyin kapsam dışına çıkartılması” şeklindeki tanımını açıklarken bu tanım bağlamında nekre bir kelimedenden yapılan istisnânın geçerli olmayacağına; buna göre (جاءني رجال إلا زيِّداً) şeklindeki bir kullanımın geçersiz olacağına; buna karşın “istisnâ, istisnâ yapılmamış olsaydı dilsel açıdan kapsamda yer alması mümkün olan bir şeyin kapsam dışına çıkartılmasıdır” şeklinde yapılan tanıma göre ise nekre bir kelimedenden yapılan istisnânın geçerli olacağına işaret etmektedir.⁴⁰⁸

Ebû Ya’lâ el-Ferrâ’nın; farklı cinsten bir kelimenin müstesnâ minh’ten istisnâ edilmesinin geçerli olmadığı yönünde delil getirdiği sırada istisnânın tanımıyla ilgili olarak “lafzın kapsamına dâhil olması zorunlu bir şeyi kapsam dışına çıkartmaktır” sözünden de O’nun, nekre kelimelerden istisnâ yapılmasını caiz görmediği sonucu çıkartılabılır. Çünkü bu durumda müstesnânın, nekre olan müstesnâ minh’in kapsamında yer alması zorunlu olmamaktadır. Aksine kapsamında yer alabileceği gibi yer almaması da mümkündür. Buna karşın yine Ebû Ya’lâ el-Ferrâ’nın âm lafız bahsinde, istisnânın, “nekre-çoğul” olan lafzın kapsamına dâhil olmasının “nekre-çoğul” olan lafzın âm lafız olduğuna delalet ettiğini savunan kişiye yönelik “istisnâ, parçayı bütünü kapsamından çıkartabileceği gibi parçayı parçanın kapsamından da çıkartabilir.” karşılığını vermektedir. Bu karşılık ise O’nun nekre kelimedenden istisnâ yapılmasını geçerli gördüğünü göstermektedir. Nitekim İbnü’n-Neccâr⁴⁰⁹ da Ebû Ya’lâ’nın ve İbn Akîl’in nekre kelimedenden istisnâ yapılmasının geçerliliğini kabul ettiklerini belirtmektedir.⁴¹⁰

Nekre-çoğul kelimenin umum ifade etmediği hususunda tartışma bulunmadığını; dolayısıyla, istisnâ, gerçekleşmemiş olsaydı kapsama dâhil olması zorunlu olan unsuru

⁴⁰⁷ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 165

⁴⁰⁸ Bk. İbnü’n-Neccâr, a.g.e., III, 282

⁴⁰⁹ Bk. İbnü’n-Neccâr, a.g.e., a.y.

⁴¹⁰ Uzeykân, a.g.e., s. 299-300

kapsam dışına çıkartma özelliğine sahip olduğu için (اقتل رجالاً إلا زيداً) şeklinde bir kullanımın geçerli olmayacağını dile getiren İbnü'l-Hümâm'a göre de nekre kelimedenden istisnâ yapılmasının caiz olmadığı anlaşılmaktadır.⁴¹¹

Nekre-çoğul kelimeleri 'âm lafızlar arasında kabul eden Pezdevî'nin aksine Bahrülulûm el-Leknevî,⁴¹² nekre-çoğul kelimelerin 'âm lafızlar arasında yer almadığını ifade etmektedir. Dolayısıyla O'na göre nekre-çoğuldan istisnâ yapılması caiz değildir. Şöyle ki istisnâ edilebilir olmak, o lafzın umum özellikte olduğunun delilidir. Bununla birlikte nekre-çoğulun âm sığalardan olmadığını ifade etmesinden O'nun, nekre çoğuldan istisnâ yapılmasını caiz görmediği anlaşılmaktadır. Nitekim caiz görmüş olsaydı nekre çoğulu, âm sığalardan biri kabul ederdi.⁴¹³

Beyzâvî'ye⁴¹⁴ göre "herhangi bir lafzın âm lafız olduğunun ölçütü, o lafzın istisnâ edilebilir olmasıdır. Buna göre "istisnâ, gerçekleşmemiş olsaydı kapsamına dâhil olması zorunlu olan bir şeyi kapsam dışına çıkartmak" anlamına gelmektedir. Aksi takdirde nekre-çoğuldan istisnâ yapılması mümkün olurdu. Ayrıca Beyzâvî, nekre-çoğulun, âm lafız özelliğine sahip olmasının gerekli olmadığını belirtmektedir. Nitekim müstesna minh'in nekre olması durumunda müstesnânın, onun kapsamına dâhil olmasının zorunlu olmadığı; başka bir deyimle dâhil olabileceği gibi olmayabileceği de bilinen bir durumdur. Dolayısıyla O'na göre nekre bir kelimedenden istisnâ yapılması caiz değildir. Nitekim İsnevî ve Bedahşî de Beydâvî'nin bu görüşte olduğunu ikrar etmektedirler.⁴¹⁵

Delilleri:

a) Esas aldıkları delillerden biri istisnâ edilebilir oluşu, lafzın, âm lafız olduğunun ölçütü görmeleridir. Başka bir deyimle onlara göre lafzın istisnâ edilebilir oluşu, müstesnâ minh'in âm lafız oluşuna delalet etmektedir. Buna göre istisnâ, müstesnâ minh'in âm lafız olduğunu bilmenin bir yolu olmaktadır. Zerkeşî'nin "istisnâ, ancak ve ancak âm lafızdan veya sayı ifade eden bir lafızdan gerçekleşir"⁴¹⁶ sözünün de gösterdiği üzere istisnânın geçerliliği, müstesnâ minh'in âm lafız oluşuna bağlıdır. Bu bağlamda nekre olan lafız umum ifade etmediği için, böyle bir lafızdan istisnâ yapılması caiz değildir.⁴¹⁷

Bu delil iki açıdan eleştirilmiştir:

⁴¹¹ Uzeykân, a.g.e., s. 300

⁴¹² Bk. Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 256

⁴¹³ Uzeykân, a.g.e., s. 300-301

⁴¹⁴ Bk. Bedahşî, a.g.e., II, 64-65, 70

⁴¹⁵ Uzeykân, a.g.e., s. 301

⁴¹⁶ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhîl*, III, 276

⁴¹⁷ Uzeykân, a.g.e., s. 304

1) İstisnânın geçerli olması için müstesnâ minh'in âm lafız olmasının şart koşulması herkesin üzerinde ittifak ettiği bir husus değildir. Nitekim istisnânın geçerli olabilmesi için, cümle içinde birden fazla ve farklı müstesnâ minh'in bulunması, yani müstesnâ minh'in müteaddit olması yeterlidir.⁴¹⁸ Yapılan kimi tanımlarda "istisnâ, müteaddit lafızlardan gerçekleşen ihraç işlemidir"⁴¹⁹ ifadesi görülmektedir ki, bu tanımlarda "müteaddit" lafzından başka bir kaydın kullanılmaması, nekre-çoğul kelimenin de müstesnâ minh olarak kullanılabilmesine işaret etmektedir. Dolayısıyla nekre-çoğul kelimelerin cümle içinde müteaddit olması durumunda nekre-çoğul kelimelerden istisnâ yapılmasının caiz görülmesinin kaçınılmaz⁴²⁰ olduğu söylenebilir.

2) Ulemanın ekseriyetine göre nekre-çoğul kelime, âm lafızdır. Nitekim Gazzâlî'nin; marife ve nekre kelimelerin umum ifade edip etmediği yönünde ulemanın ihtilafına değindiği bahiste "cumhura göre (اضربوا الرجال) ile (اضربوا رجالاً) cümleleri arasında, aynı şekilde (اقتلوا المشركين) ile (اقتلوا مشركين) cümleleri arasında hiçbir fark bulunmamaktadır"⁴²¹ sözü bu yöndeki kabulü cumhur ulemaya nispet ettiğini göstermektedir.⁴²²

Nekre-çoğulun umum ifade ettiği yönünde görüş belirtenlerden Pezdevî, Cüb-bâî, Cüveynî gibi usulcülerin, marife veya nekre oluşları arasında fark gözetmeksizin cem-i kesret türünden olan lafızların umum ifade ettiğini kabul etmeleri de, yukarıdaki delilin, delil getirilmeye uygun olmadığını açıkça göstermektedir.⁴²³

b) Bu görüş sahiplerinin esas aldıkları delillerden bir diğeri istisnânın, istisnâ gerçekleşmemiş olsaydı, normalde müstesnâ minh'in kapsamına dâhil olan unsuru kapsam dışına çıkartıyor olmasıdır. Kapsam dışına çıkartıyor olması sebebiyle istisnâ, müstesnâ minh'in umum ifade ettiğini gösteren bir ölçüttür. Çünkü âm lafız, efradını zorunlu olarak kapsar. Mesela (جاء القوم إلا زيداً) cümlesindeki "Zeyd" lafzı, zorunlu olarak "kavm" lafzının kapsamına dâhil olmakta, (إلا) kelimesi ile de kapsam dışına çıkmaktadır. Buna karşın nekre kelimedede böyle bir durum söz konusu değildir. Mesela (جاء رجال إلا زيداً) cümlesindeki "Zeyd" lafzının, "kavm" lafzının kapsamında yer alması mümkün olduğu gibi yer almaması da mümkündür. Dolayısıyla "Zeyd" lafzının, müstesnâ minh

⁴¹⁸ Bk. Uzeykân, a.g.e., s. 304-305

⁴¹⁹ Bk. Attâr, a.g.e., II, 41; Teftâzânî, a.g.e., II, 53; Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî, *Ğayetü'l-Vusûl fi Şerhi Lübbi'l-Usûl*, 1.bs., Mısır: Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyyeti'l-Kübrâ, t.y., s. 79

⁴²⁰ Bk. Uzeykân, a.g.e., s. 305

⁴²¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 599

⁴²² Uzeykân, a.g.e., s. 305-306

⁴²³ Bk. Uzeykân, a.g.e., s. 306

olan “kavm” lafzına dâhil olma zorunluluğu bulunmadığına göre onun kapsamından çıkması nasıl mümkün olabilir ki?⁴²⁴

Bu delil de iki yönden eleştirilmiştir:

1) İstisnâ, istisnâ gerçekleşmemiş olsaydı müstesnâ minh'in kapsamına dâhil olması “mümkün” olan unsurun kapsam dışına çıkartılması anlamına da gelmektedir. Buna göre müstesnânın, müstesnâ minh'in kapsamına dâhil olma ihtimalini barındırdığı için nekre bir kelimedenden istisnâ yapılması da caizdir. Bu olasılık bile nekre kelimedenden istisnâ yapılmasının caiz olması için yeterli bir nedendir.⁴²⁵

2) Nekre bir lafız, fertlerini kapsayan bir lafızdır. Dolayısıyla bedel yoluyla da olsa nekre bir çoğul, fertlerinin tamamını kapsar. Mesela (جاء رجال إلا زيداً) cümlesindeki (رجال) lafzı, her türlü “topluluğu” ifade etmeye uygun bir lafızdır. Buna göre bu lafız, belli bir gruba tahsis edilmediği sürece insan türünden olan “erkek”lerin tamamını kapsar.⁴²⁶

c) Nekre bir kelimedenden istisnâ yapılması faydalı/ anlamlı değildir. Çünkü istisnânın faydası/ anlamı, müstesnâ minh'in kapsamında “zorunlu” olarak bulunan unsurun kapsam dışına çıkartılması demektir. Nekre bir kelimedenden istisnâ yapılması durumunda müstesnâ, müstesnâ minh'in kapsamına dâhil olmaz. Çünkü meçhul olan nekre bir kelimenin fertleri de meçhuldür. Dolayısıyla kesinlikle kapsama dâhil olmayan bir şey, nasıl kapsam dışına çıkartılabilir ki?⁴²⁷

Bu delil de şu gerekçe ile eleştirilmiştir: Mutlak şekilde; meçhul olanların istisnâsında fayda/ anlam bulunmadığı yönündeki iddia makbul değildir. Nitekim ister müstesnâ minh, ister müstesnâ isterse her ikisi olsun bu unsurların nekre olarak kullanılmasında fayda/ anlam bulunabilmektedir. Mesela (جاءني رجال إلا زيداً) cümlesinde şöyle bir fayda bulunmaktadır: (جاءني رجال) sözünü işiten kişinin, gelenlerden birinin Zeyd olduğunu düşünmesi ve muhtemelen Zeyd'in gelmesinden ötürü endişe duyması mümkündür. Bununla birlikte (إلا زيداً) sözünü duyduğunda gelenler arasında Zeyd'in bulunmadığını anlamış olacaktır ki, bu onun için büyük bir fayda taşır.⁴²⁸

d) Müstesnânın müphem olması durumunda yapılan istisnâ geçerli olmaz. Çünkü müphem müstesnâdan maksat miktarı meçhul olandır. Kemiyeti bilinmediği için de müstesnâ belirsiz olmaya devam eder. Hâlbuki istisnâ; belirsizliği ve karışıklığı gider-

⁴²⁴ Uzeykân, a.g.e., s. 306-307

⁴²⁵ Uzeykân, a.g.e., s. 307

⁴²⁶ Uzeykân, a.g.e., a.y.

⁴²⁷ Uzeykân, a.g.e., a.y.

⁴²⁸ Bk. Karâfi, *el-İstiğnâ*, s. 378

mek amacıyla cümlede yer alır. Mesela bir kimse (له علي ألف درهم إلا درهما) dediği zaman bu ifadeden, bin dirhemden bir dirhem eksiltilmesi ve dokuz yüz doksan dokuz dirhemi ödemekle yükümlü olacağı anlaşılır. Buna karşın (له علي مائة ثوب إلا ثياباً) dediği zaman, buradaki müstesnânın miktarı belli değildir. Bu ifadeden, yüz elbisenin yarısı anlaşılabilir gibi –ki bu Hanbelilere göre caiz değildir- müstesnâ minh'i müstağrak olabileceği de anlaşılabilir. Böyle bir durumda istisnânın geçersiz olduğu hususunda ittifak vardır.⁴²⁹

6.1.2. Nekre Bir Müstesnâ Minh'ten Yapılan İstisnâ Anamlı Olması Şartıyla Geçerlidir

Aralarında nahiv âlimlerinden İbn Mâlik, usulcülerden el-Celâl el-Mahallî gibi şahısların bulunduğu bir grup âlime göre anlamlı olması şartıyla nekre kelimelerden istisnâ yapılması caizdir.⁴³⁰ Bu görüş sahiplerine göre nekre kelimelerden istisnâ yapılmasının geçerliliği, "fayda"nın bulunmasına bağlıdır. Eğer fayda/anlam bulunuyorsa yapılan istisnâ geçerli, bulunmuyorsa geçerli değildir. Nitekim (فلبث فيهم ألف سنة إلا خمسين) (عاما) âyetinde nekre bir kelimedenden yapılan istisnâ söz konusudur.⁴³¹

Bu yaklaşıma göre nekre bir kelimedenden istisnâ yapılmasında fayda bulunmadığı veya nekre olan müstesnâ minh başka bir lafızla tahsis edilmediği ya da kendisinden sonra sıfat getirilmediği sürece yapılan istisnâ geçersizdir. Bu yaklaşım sahiplerine göre hem müstesnâ minh'i hem de müstesnâsı nekre olup tahsis edilmedikleri için (جاء قوم) (إلا رجالا) şeklindeki bir cümle anlamlı değildir. Aynı şekilde müstesnâ minh'i salt nekre bir kelime olup anlamlı olmadığı için (قام رجالان إلا زيدياً) denilmesi de mümkün değildir. Ve yine müstesnâsı nekre olup tahsis edilmediği için (قام القوم إلا رجلا) denmesi de caiz değildir. Müstesnâ minh nekre olup tahsis edildiği takdirde istisnâ yapılması caiz olduğuna göre (قام رجال كانوا في دارك إلا زيدياً منهم) denilmesi caizdir. Çünkü müstesnâ minh olan (رجال) kelimesi, kendisinden sonra gelen sıfat cümlesi ile tahsis edildiği için bu kelimedenden yapılan istisnâ da caizdir.⁴³² Nitekim Ebû Bekr b. es-Serrâc'ın da değindiği üzere mûceb cümlelerde nekre bir kelimedenden yapılan istisnâ, istisnâ yapılmasında fayda bulunmadığı için geçerli değildir. Ancak nekre olan müstesnâ minh'in tahsis edilmesi veya kendisinden sonra sıfat kullanılması durumunda yapılan istisnâ geçerlidir.⁴³³

Delilleri:

⁴²⁹ Uzeykân, a.g.e., s. 308

⁴³⁰ Bk. İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl*, I, 548-550; Bennânî, a.g.e., II, 14-15

⁴³¹ Uzeykân, a.g.e., s. 310

⁴³² Uzeykân, a.g.e., s. 311

⁴³³ Bk. Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 376

a) Nekre kelimelerden istisnâ yapıldığına dair Kur'an'da örnekler bulunmaktadır. Bu tür kullanıma (وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ الْخُلَطَاءِ لَيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ)⁴³⁴ âyetinin yanısıra (وَإِلَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ لَأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ) ⁴³⁵ âyetini örnek vermek mümkündür. İkinci âyet olarak gösterilen müstesnâ kısmı; kendisinden önceki (قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ) âyetinde müstesnâ minh olan ve belli bir şey ile sınırlanmamış/tahsis edilmemiş olan mevsuf-nekre özelliğine sahip (أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ) kısmından istisnâ edilmektedir. Hâlbuki burada dilsel açıdan müstesnânın, müstesnâ minh'in kapsamına dâhil olduğu açıkça söylene-
mez.⁴³⁶

b) İstisnâ faydalı/ anlamlı olduğu sürece ister marife kelimelerden ister nekre kelimelerden olsun istisnâ yapılmasını engelleyen bir durum söz konusu değildir. Mesela bir kimse (جَاءَنِي قَوْمٌ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ) demiş olsa her ne kadar müstesnânın miktarı belli değilse de anlamlı olduğu için yapılan istisnâ geçerlidir. Muhatap (جَاءَنِي قَوْمٌ) cümlesini duyduğu sırada "kavmin" tamamının geldiğini düşünebilir. Ardından (إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ) ibaresini duyduğunda ise kavmin bir kısmının gelmediğini anlar. Diğer yandan; müstesnânın, müstesnâ minh ile irtibatlı olduğunu gösteren bir kelime ile takyit edilmesi onun, müstesnâ minh'in kapsamına dâhil olduğu, daha sonra kapsam dışına çıkartıldığı anlamına gelir.⁴³⁷ Cümledeki (مِنْهُمْ) kelimesi, müstesnâ olan (قَلِيلًا) kelimesinin müstesnâ minh olan (قَوْمٌ) kelimesi ile irtibatlı olduğunu açıkça göstermektedir.

6.2. MÜSTESNÂNIN NEKRE OLUŞU

Müstesnânın meçhul olması durumunda a) mevcut belirsizlik sebebiyle, yapılan istisnâyı geçersiz görenler olduğu gibi b) anlamlı olması durumunda yapılan istisnânın geçerli olabileceğini savunanlar da bulunmaktadır.

İlk yaklaşıma göre müstesnân meçhul olduğunda, istisnâ edilen miktarın belirsizliği nedeniyle yapılan istisnâ geçersizdir. Hâlbuki istisnâ; (قَامَ الزَّيْدُونَ إِلَّا أَخَاكَ) örneğinde olduğu gibi müstesnâ minh'ten kastedileni açıklığa kavuşturmak, cümledeki belirsizliği ortadan kaldırmak amacıyla vazedilmiş bir kullanım şeklidir. Mevcut örnekte Zeyd'lerin tamamı gelmiş olmakla birlikte müstesnâ olan "kardeşin" gelmediği açıkça bellidir. Buna karşın (قَامَ الزَّيْدُونَ إِلَّا رَجُلًا) cümlesinde (رَجُلًا) lafızıyla kastedilen tam olarak bilinmemektedir. Hem müstesnâ olan bu lafızla kastedilenin üç veya daha fazla kişi mi olduğu hem

⁴³⁴ Sâd, 24

⁴³⁵ el-Mümtehine, 4

⁴³⁶ Uzeykân, a.g.e., s. 315-316 (Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 378'den naklen)

⁴³⁷ Bk. Uzeykân, a.g.e., s. 311

de istisnâ edilmeyen kısmın kaç kişiden ibaret olduğu belli değildir.⁴³⁸ Dolayısıyla yapılan istisnâ geçersiz olmaktadır.

Buna karşın Karâfî gibi bazı usulcüler; (قام القوم إلا رجالا) örneğindeki gibi müstesnâ meçhul olsa bile böyle bir istisnâ üslubunun kullanımında “kavim” kelimesinin, “cem-i killet”⁴³⁹ olacak şekilde miktarının azaltılması gibi büyük bir fayda bulunmaktadır ki, bu fayda mevcut meçhul müstesnâ ile sağlanmaktadır. Belirli bir faydanın bulunmuyor olması asıl faydanın veya tüm faydaların bulunmayışını gerektirmemektedir.⁴⁴⁰ Dolayısıyla Karâfî; istisnânın geçerliliğinin sağlanabilmesi için herhangi bir faydanın bulunmasının tespiti ile uğraşılması gerektiğine işaret ediyor gibidir.

Kur’an-ı Kerim’in pek çok yerinde miktarının belirsizliği söz konusu olsa bile (إلا قليلا)⁴⁴¹ şeklinde kullanılan müstesnâların varlığından bahsedilebilir. Şayet Arap dilinde, nekre bir kelimenin müstesnâ olarak kullanılması caiz olmasaydı Arap dilinin en fasih kullanım şekli olan Kur’an’da bu tür kullanım(lar) varit olmazdı.⁴⁴² Konuyla ilgili Karâfî şöyle demektedir: “(إلا قليلا) ifadesinin Kur’an’da yer alması ister muttasıl ister munkatı’ olsun meçhul bir kelimenin müstesnâ olarak kullanılmasının caiz olduğuna delalet etmektedir.”⁴⁴³

Bu noktada müstesnâ nekre olduğunda malum olan müstesnâ minh’i oluşturan lafzın –ki âm lafız niteliğinde olması esas kabul edilmektedir- usulcüler nazarında âm lafız niteliğinin nasıl bir işleve sahip olduğuna yönelik görüşlerine işaret etmek yerinde olacaktır.

Usulcülere göre malum bir lafzın ardından meçhul bir müstesnâ kullanıldığında malum olan müstesnâ minh, cümleye dâhil olan meçhul müstesnâ sebebiyle mücmel lafız hükmünü almaktadır.⁴⁴⁴ Buna göre örneğin (أحلت لكم بهيمة الأنعام إلا ما يتلى عليكم غير محلي) (إلا قليلا)

⁴³⁸ Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 375

⁴³⁹ Cem-i teksir kısımlarından olan cem-i killet üç’ten on’a kadar olan az miktardaki çoğulu ifade etmek amacıyla vazedilen lafza denir. Mustafa el- Galâyînî, *Câmi’u’d-Durûsi’l-‘Arabiyye*, I-III, 30.b., Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 1414/1994, II, 28

⁴⁴⁰ Bk. Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 380

⁴⁴¹ Kur’an’da (إلا قليلا) şeklinde geçen kullanımlar için bk. en-Nisâ, 4/66; et-Tevbe, 9/38; Hûd, 11/40; el-Kehf, 18/22; Sâd, 38/24.

(إلا قليلا) şeklindeki kullanımlar için bk. el-Bakara, 2/83, 246, 249; en-Nisâ, 4/46, 83, 142, 155; el-Mâide, 5/13; Hûd, 11/116; Yûsuf, 12/47, 48; el-İsrâ, 17/52, 62, 76, 85; el-Mû’minûn, 23/114; el-Kasas, 28/58; el-Ahzâb, 33/ 16, 18, 20, 60; el-Feth, 48/15; el-Müzzemmil, 73/2

⁴⁴² Bk. Uzeykân, *a.g.e.*, s. 316

⁴⁴³ Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 378

⁴⁴⁴ Şîrâzî, *el-Lûma’*, s. 155. Ayrıca bk. Âmidî, *a.g.e.*, III, 14-15; Cüveynî, *el-Burhân*, I, 154.

Basrî, “mücmel lafız olacağına” kail olanlardan farklı olarak bu nitelikteki bir lafzı “dilsel kullanım dışı bir nedenle beyan edilmesi gereken lafız olarak değerlendirmektedir.” Bk. *el-Mu’temed*, I, 323

الصيد)⁴⁴⁵ âyetinde müstesnâ minh olan (بهيمة الأنعام) ifadesi malum özellikte olup ardından kullanılan meçhul özellikteki müstesnâ kısmı, yani (إلا ما يتلى عليكم) ifadesi vasıtasıyla mücmel lafız hükmünde olmaktadır.⁴⁴⁶ Burada da görüldüğü üzere bu görüşte olanlara göre âm lafız, meçhul müstesnâ vasıtasıyla nitelik değiştirerek mücmel lafız hükmünü almaktadır. Başka bir deyimle “müstesnâdaki icmal özelliği asaleten olurken müstesnâ minh'teki icmâl özelliği ise sirayeten olmaktadır.”⁴⁴⁷

Müstesnânın meçhul olması demek, bu belirsizlik nedeniyle, istisnâ edilmeyen kısmın da /müstesnânın mâverasının da meçhul olması anlamına gelmektedir. Nitekim müstesnâda şüphe ihtimali bulunduğu istisnâ edilmeyen kısım da şüpheli halde gelmektedir. Örneğin (ماليكي أحرار إلا سالمًا و بزيغًا) cümlesinde bunlardan biri istisnâ edilmiş olsa bile bu cümle şüphe barındırdığı için o ikisinden hiçbiri azat olmayacaktır. Müstesnâ meçhul olduğu için istisnâ edilmeyen kısım da meçhul olacağından âm lafız olan müstesnâ minh, bizatihi istisnâ edilmeyen kısım için delil olmaya uygun değildir; aksine başka bir beyan gelinceye kadar hüküm konusunda tevakkuf edilmesi gerekir.⁴⁴⁸ Nitekim özellikle Hanefîlere göre istisnâ; sadr-ı kelam olmaksızın kendi başına tam bir cümle hükmünde olmadığı için örneğin bir kimsenin (إلا زيدًا) şeklindeki sözü hiçbir anlam ifade etmeyecektir. Buna karşın istisnâ edatı ve müstesnâdan oluşan kısım herhangi bir cümleye dâhil olduğunda ise o cümleyi tağyir ettiği gibi sadr-ı kelam olan kısım, bizat müstesnâ minh'in zikredildiği cümle kısmından ibaret olmak yerine müstesnânın maverasından/ istisnâ edilmeyen kısımdan ibaret olmaktadır. Dolayısıyla müstesnâ meçhul olduğunda müstesnânın maverası da meçhul olmaktadır.⁴⁴⁹ Ne var ki müstesnânın meçhul olması, istisnâ yapılmasının geçerliliğine engel teşkil etmez. Çünkü istisnâ, temel cümlelerin, yani sadr-ı kelamın müstesnâyı kesinlikle kapsamadığını beyan etmek olup kelamın kapsamında bulunmayan unsurda meçhuliyetin varlığı, istisnânın geçerliliğine etkide bulunmaz.⁴⁵⁰

Bir kısım Şâfiî ulemasına göre müstesnâ ister malum ister meçhul olsun ‘ayn ifade eden veya mutlak nitelikte bir lafız olması durumunda yapılan istisnâ geçerlidir. Çünkü istisnâ; muttasıl bir lafız olup tahsis delili gibi kapsam dışına çıkartma işlevine sahiptir. Meçhul olanın istisnâ edilmesinin geçerliliğine gelince; müstesnâ (هؤلاء العبيد له إلا)

⁴⁴⁵ el-Mâide, 1

⁴⁴⁶ Bk. Cüveynî, *el-Burhân*, I, 154

⁴⁴⁷ Attâr, a.g.e., II, 96

⁴⁴⁸ Bk. Serahsî, *Usûl*, I, 145; Debûsî, a.g.e., s. 106; Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (1997), I, 453; Emîr Pâdişâh, a.g.e., I, 314

⁴⁴⁹ Serahsî, *Usûl*, I, 147

⁴⁵⁰ Serahsî, *Usûl*, I, 148

واحدًا) örneğindeki gibi –ki bu örnekteki müstesnâ minh ‘ayn ifade eden bir lafızdır- meçhul olursa yapılan ikrar geçerlidir. Aynı şekilde (له علي عشرة إلا شيئاً) örneğindeki gibi –ki bu örnekteki müstesnâ minh deyn ifade eden bir lafızdır- meçhul olursa da yapılan istisnâ geçerlidir. Çünkü ‘aynî olan ile deynî olan arasında hiçbir fark bulunmamaktadır. Bununla birlikte bu sözü söyleyen, kendi maksadını en iyi bilen yine kendisi olduğu için ilave bir beyanda bulunması da gerekmektedir.⁴⁵¹ Ki bu bağlamda mevcut lafız(lar)ı mücmel lafız kategorisinde değerlendirdikleri söylenebilir.

Müstesnâ (شيء), (بعض) gibi anlamı tam bilinmeyen kelimelerden olduğu takdirde mezhepler hem yapılan istisnânın geçerliliğini hem de geçerli olması durumunda ikrar edilen miktarın tespitine dair farklı yaklaşımlar sergilemektedirler. Örneğin Mâlikîler’e göre (له علي مائة درهم إلا شيئاً) diyen kişi doksan bir dirhem ödemekle yükümlü olur. Sahnûn’un (ö.240/854) aktardığı üzere Mâlikîler’in çoğuna göre bu sözü söyleyen kişi yüz dirhem 2/3’ünü, bir başka görüşe göre 1/3’ünü ödemekle yükümlü olur. Müstesnânın, müstesnâ minh’in yarısından fazla olması gerektiğini savunan gruba göre ise bu kişi elli bir dirhem ödemekle yükümlü olur. Hanbelîlere göre de bu tür kullanımlarda ikrar edilen miktar, müstesnâ minh’in yarısından fazla olarak kabul edilir. Buna göre (له أنت طالق ثلاثاً إلا بعضها) veya (علي مائة درهم إلا قليلاً / بعضها) şeklindeki kullanımlar geçersiz olmayıp, müstesnâ meçhul olsa bile yapılan ikrarın, müstesnâ minh’in yarısından fazlası olduğu şeklinde yorumlanması gerekir.⁴⁵²

7. İSTİSNÂ İLE DİĞER TAHSİS EDİCİLER ARASINDAKİ FARKLAR

7.1 İSTİSNÂ İLE DİĞER TAHSİS EDİCİLER ARASINDAKİ FARKLAR

7.1.1. İstisnâ – Tahsis İlişkisi

Cumhur ulemâ istisnâyı, muttasıl tahsis edici deliller arasında kabul etmektedir. Fahreddîn er-Râzî’nin⁴⁵³ de belirttiği üzere istisnâ ile tahsis arasındaki fark, âm lafız ile hâss lafız arasındaki farka benzemektedir. Başka bir deyimle tahsis delili genel olup istisnâ da onun bir alt dalı konumundadır. Aralarındaki ilişki umum-husus mutlak ilişkisidir. Yani her istisnâ tahsis olurken her tahsis istisnâ değildir.⁴⁵⁴

⁴⁵¹ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş- Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Elfâzi'l-Minhâc*, I-VI, 1.bs., Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994, III, 303

⁴⁵² Bk. Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân el-Mısrî, *ez-Zahîre*, I-XIV, thk.: Muhammed Haccî – Sa'îd A'râb- Muhammed Bû Hubze, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994, IX, 300, 301

⁴⁵³ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 577; Karâfî, *Nefâisü'l-Usûl*, II, 555

⁴⁵⁴ Uzeykân, a.g.e., s. 347

Hanefîlerin çoğunluğunun yanısıra Cüveynî, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve Gazâlî gibi usulcülere göre istisnâ ile tahsis arasında bir takım farklar bulunmaktadır:

1) Tahsis; ancak müstakil bir delil vasıtasıyla gerçekleşir. (فمن شهد منكم الشهر فليصمه)⁴⁵⁵ âyeti buna örnek verilebilir. Âyetteki (فمن شهد منكم) kısmı âm niteliğinde iken (ومن كان مريضًا) kısmı hâss niteliğindedir. Ayrıca her iki cümle kısmı, maksadın gerçekleşmesi bakımından biri diğerine muhtaç olmayacak şekilde müstakil cümlelerdir. İstisnâ ise ancak muttasıl olduğunda müstakil cümle hüviyetinde olmadığına geçerli olmaktadır.⁴⁵⁶ Müstakil cümle hüviyetine sahip olmak ile olmamak, o cümlenin kendine has bir hükme sahip olması ile olmamasını belirleyen bir niteliktir. “Buna göre tahsis delilinin kendine ait bir hükmü varken istisnâ delilinin kendine ait bir hükmü bulunmamaktadır.”⁴⁵⁷ Yukarıdaki âyette, hâss niteliğinde olan (ومن كان مريضًا) cümlesinin varlığına muhtaç değildir. Başka bir deyimle âm niteliğindeki cümle söylenmemiş olup sadece hâss niteliğindeki kısım söylenmiş olsa hâss niteliğindeki kısım yine de belli bir hükmü içermektedir. Buna karşın (قام القوم) şeklindeki bir cümlede (قام القوم إلا زيدًا) ifadesi kullanılmaksızın müstakil olarak (إلا زيدًا) denilmiş olsa bu kısım hem anlamsızdır hem de belli bir hükme sahip değildir, dolayısıyla geçersizdir.

2) Tahsis delilinin aksine müstesnâ ile müstesnâ minh unsurları, istisnâ yapıldıktan sonra geride kalan kısım için tek bir cümle hükmünde olmaktadır. (عشرة إلا خمسة) cümlesi bir bütün olarak geride kalan “beş” mefhumundan ibaret olmaktadır.⁴⁵⁸ Tahsis delilinde, istisnâda olduğu gibi, muttasıl olma zorunluluğu bulunmadığı için muhassıs/tahsis edici delil ile muhassasın/tahsis edilen delilin tek bir cümle hükmünde olması gerekmemektedir.

3) İstisnânın aksine tahsis delili, durumsal karineler yoluyla beyan özelliği taşımaktadır. Örneğin bir kimse (رأيت الناس) dediği zaman bu kişinin, insanların tamamını görmediği gerçeği, ilave bir muhassıs kullanılmasa bile, bu cümlenin zımnen tahsis edildiğine dair durumsal bir karinedir. Buna karşın (رأيت عشرة) dediği zaman, “on” lafzının “beş” lafzına hamledilmesine delalet eden durumsal bir karinenin varlığından bahsedilemez.⁴⁵⁹

⁴⁵⁵ el-Bakara, 2/ 185

⁴⁵⁶ Uzeykân, a.g.e., s. 347

⁴⁵⁷ Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (2012), III, 289

⁴⁵⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, I, 145. Ayrıca bk. Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 577

⁴⁵⁹ Bk. Cüveynî, *el-Burhân*, I, 146; Fahreddîn er-Râzî, a.g.e., a.y.

3) İstisnânın gerçekleşmesi (إِستِثْنَاءٌ) ve benzeri bir takım sığaların kullanılmasına bağlıdır. Tahsisin gerçekleşmesi için istisnâya benzer şekilde belli bir takım sığaların kullanılması gibi bir zorunluluk bulunmamaktadır. Yani tahsis için kullanılacak sığalar sınırsızdır.⁴⁶⁰

4) Lafız, fiil, karine, aklî delil gibi unsurlarla tahsis gerçekleşebilirken istisnâ sadece lafızlar vasıtasıyla gerçekleşebilir.⁴⁶¹

5) Tahsîsin özelliklerinden biri cümleyi hükümsüz kılmasıdır ki, bu bir bakıma nesihdir. Tahsis delili; a'yânı tahsis ederken nesih, zamanı tahsis etmektedir. Buna karşın istisnânın özellikleri arasında içinde bulunduğu cümleyi tümünden hükümsüz kılmak türünden bir özellik bulunmamaktadır.⁴⁶²

6) İstisnâ; hem zâhir hem nass niteliğindeki lafzın bulunduğu cümlede geçerli olurken tahsis delili nass niteliğindeki lafzın bulunduğu cümleye kesinlikle dâhil olmaz.⁴⁶³ Yani (له عليّ عشرة إلا ثلاثة) denilebileceği gibi (اقتلوا المشركين إلا زيدًا) de denilebilir. Buradaki (مشركين) lafzı, tüm fertlerine delaleti itibariyle zâhir niteliğinde olup fertlerin bir kısmının kastedilmemiş olma ihtimali dolayısıyla nass niteliğinde değildir. (عشرة) lafzı ise delaleti itibariyle nass niteliğindedir. Dolayısıyla örneklerdeki her iki lafız türüne de istisnâ dâhil olmuştur.⁴⁶⁴

7) Tahsis; tahsis edilen lafzın, lafzın fertlerine mahsus olduğunu beyan ederken istisnâ, gerçekleşmemiş olsaydı lafzın kapsamında yer alacak olanın kapsam dışına çıkartıldığını beyan etmektedir.⁴⁶⁵ Kısacası “istisnâ, kapsam dışına çıkartır; tahsis ise beyan eder.”⁴⁶⁶

8) Tahsis delilinin, zaman bakımından tahsis edilen delilden sonraya kalmasında, munfasıl olmasında hiçbir sakınca yoktur. Ne var ki, munfasıl olma durumu, istisnâyı, istisnâ delili olmaktan çıkartır.⁴⁶⁷ Ebû Ya'lâ'nın da ifade ettiği üzere “tahsis delili (istisnâ deliline nazaran) daha kapsamlıdır. Yani tahsis delilinin munfasıl özellikte olmasında sakınca yokken istisnâ delilinin muttasıl özellikte olması kaçınılmazdır.”⁴⁶⁸

⁴⁶⁰ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 668. Ayrıca bk. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, a.g.e., II, 671

⁴⁶¹ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, a.y. Ayrıca bk. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, a.g.e., a.y.

⁴⁶² Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, a.g.e., a.y.

⁴⁶³ Bk. Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 668; Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, II, 584-585

⁴⁶⁴ Uzeykân, a.g.e., s. 349

⁴⁶⁵ Uzeykân, a.g.e., s. 349

⁴⁶⁶ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 668

⁴⁶⁷ Bk. Cüveynî, *el-Burhân*, I, 146; Teftâzânî, a.g.e., II, 52; Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 577

⁴⁶⁸ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, a.g.e., II, 671

9) Kerhî'ye göre istisnâ; müstesnâ minh olan lafzın, istisnâ edilmeyen kısımda hükmünü sürdürmesine engel değildir. Çünkü istisnâ, lafzı mecaz kılmadığı gibi lafzın hakiki anlamını –ki hakiki anlam da lafzın umum anlamıdır- izale etmemektedir. Tahsis delili ise lafzı mecaz kıldığı gibi lafzın hakiki anlamını da izale etmektedir.⁴⁶⁹

7.1.2. İstisnâ – Şart İlişkisi

Usûl-ı fıkıhta vaz'î hükümlerden biri; füru-i fıkıhta hukukî işlemin başlaması veya sona ermesinin ilerideki bir olaya bağlanması yahut hukukî işlem için kayıtlar konması anlamında⁴⁷⁰ kullanılan “şart” kelimesinin sözlük anlamları arasında “işaret, alâmet, bir şeyi ilzâm ve iltizâm etmek, ilzâm edici alâmet”⁴⁷¹ gibi anlamlar yer almaktadır.

Bu başlık altında Cumhur tarafından “muttasıl muhassıslar”dan biri, Hanefîler tarafından “beyân-ı tağyir” olarak kabul edilen “istisnâ” ile “şart” unsurları arasındaki temel farklılıklara işaret edileceğinden hem daha önce bahsi geçen “müstesnânın mercii” konusunda ele alınan bu iki unsur arasındaki benzerliklere hem de konuyu daha fazla uzatacağı gerekçesiyle “şart”⁴⁷² unsuruyla ilgili usulcülere ait birbirinden farklılık gösteren terim anlamlarına temas edilmeyecektir.

Her iki unsur arasındaki temel farklarla ilgili şunlar söylenebilir:

a) İstisnânın, kendisinden önce zikredilen kelamın hükmünü tümüyle geçersiz kılamayacağı, hükmün tamamını iptal etmeyeceği hususunda icmâ varken “şart” unsurunun, dâhil olduğu kelamın hükmünün tamamını veya çoğunluğunu iptal edeceğine dair icma vardır.⁴⁷³ Örneğin bir kimsenin söylediği (له عندي عشرة إلا عشرة) şeklindeki bir cümle Arapça dil kuralları bakımından anlamsız olacağından yapılan istisnâ geçersizdir. Başka bir deyimle müstesnânın, müstesnâ minh'e miktar bakımından eşdeğer (müstağrak) olması caiz olmadığı için bu sözü söyleyen kişinin on dirhem borcu aynen devam eder, yani istisnâsı geçersizdir ve hüküm ifade etmez. “Buna karşın (أكرم بني تميم) (واخلع على خزاعة إن أطاعوا الله تعالى

⁴⁶⁹ Bk. Cessâs, *el-Fusûl*, I, 245-246

⁴⁷⁰ Mehmet Boynukalın, “Şart”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sart--fikih#1> (28.01.2019).

⁴⁷¹ İbn Manzûr, a.g.e., VII, 329; Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 108; Tehânevî, a.g.e., I, 1013; İsfahânî, *el-Müfredât*, I, 450; Mahmûd Hâmid Osmân, *el-Kâmusu'l-Mübîn fi Istılâhâtî'l-Usûliyyîn*, 1.bs., Riyâd: Dârü'z-Zâhim, 1423/2002, s. 186

⁴⁷² “Şart”ın fıkıh usulündeki tahsis edici fonksiyonu dışındaki fonksiyonu bakımından yapılmış detaylı bir çalışma için Bk. Boynukalın, Mehmet, “Fıkıh usulünde şart kavramı”, *MÜİFD*, 36 (2009/1), 7-46. http://isamveri.org/pdfdrq/D00072/2009_36/2009_36_BOYNUKALINM.pdf (ziyaret tarihi: 25.01.2019)

⁴⁷³ Bk. Karâfî, *el-Furûk*, I, 258; Karâfî, *el-İstiğnâ*, s. 92; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhîr*, III, 338. Ayrıca bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (2012), III, 180, 289; Cessâs, *el-Fusûl*, I, 269

lah'a itaat etmemesi gibi bir olasılık bulunduğu için böyle bir durumda hüküm, meşrutta zikredilenlerin tamamı için geçersiz olur."⁴⁷⁴

b) Tahsis ettikleri şeyin niteliği bakımından iki unsur arasında fark vardır. Şöyle ki; istisnâ, somut şeyleri kapsam dışına çıkartırken şart, ahvali/ soyut unsurları kapsam dışına çıkartır.⁴⁷⁵ Bu bakımdan istisnâ, cümlede arttırma veya eksiltme gibi bir işlev gösterirken, şart böyle değildir. Örneğin "şu topluluğa, şu eve girmeleri şartıyla ikramda bulunun" ifadesinde, o topluluğun ne kadarının kapsam dışına çıkacağı hususunda bir kesinlik bulunmazken,⁴⁷⁶ "yüz dirhemi hariç bin dirhem borcum vardır" şeklindeki bir ifadede kapsam dışına çıkartılan miktarın varlığı kesindir.

c) İki farklı cümleden oluşmalarından ötürü şart ile istisnâ arasında, cümlelerden birinin diğerini tahsis etmesi yönünden benzerlik bulunsa bile ihraç/kapsam dışına çıkartma bakımından aralarında fark vardır. Şöyle ki, "istisnâ" unsurunda ihraç zorunlu iken takyit edici özelliği dolayısıyla "şart" unsurunda ihraç/kapsam dışına çıkartma gibi bir zorunluluk mevcut değildir.⁴⁷⁷ Örneğin "her kim evime gelirse ikramda bulunun" ifadesinde birilerinin kapsam dışına çıkartılması gibi bir zorunluluk yoktur. Başka bir deyimle eve gelen herkesin ikrama nail olması mümkündür. Ancak "Zeyd hariç eve gelenlere ikramda bulunun" denildiği zaman yapılan istisnâ gereği Zeyd'in kapsam dışına çıkartılması gibi bir zorunluluk bulunduğundan ikrama nail olamayacaktır.

d) "Şart" unsurunun kelama muttasıl olması gerektiği hususunda ihtilaf yokken "istisnâ" unsurunun kelama muttasıl olması gerektiği hususunda ihtilaf vardır.⁴⁷⁸ Buradaki farklılığın nedenini Karâfî şöyle açıklamaktadır. "Maslahatı gerçekleştirme bakımından "şart" ile "hakiki istisnâ" ve "meşiete dayalı istisnâ" arasında fark vardır. Şöyle ki; "şart" unsurunun, cümlede "sebeup" işlevi göstermesi durumunda âlimler, "şart"ın cümleye muttasıl olması gerektiğine dair ittifak etmişlerdir. Çünkü "sebeup", hükmün hikmeti ve maslahatın kaynağı olduğundan maslahat, maslahatın belirtilmesine önem verilmesinin yanısıra hükmün, maslahata bağlı olarak belirlenmesinde acele edilmesini gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla şartın, kelama muttasıl olması kaçınılmazdır. Ancak "hakiki istisnâ/ istisnâ edatları kullanılarak yapılan istisnâ" için bunu söyleyemeyiz; çünkü telaffuz edilmesinde hiçbir maslahat bulunmayan bir lafzı kapsam dışına çıkartma-

⁴⁷⁴ Bk. Karâfî, *el-İkdü'l-Manzûm*, II, 275

⁴⁷⁵ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhîf*, III, 333, 338

⁴⁷⁶ Bk. Zerkeşî, a.g.e., III, 333

⁴⁷⁷ Bk. Zerkeşî, a.g.e., III, 334; Vezîr, a.g.e., s. 562

⁴⁷⁸ Zerkeşî, a.g.e., III, 334, 338; Karâfî, *el-Furûk*, I, 258-259

sından ötürü telaffuz edilmeyi gerektiren nedenin zayıflığı dolayısıyla istisnânın, bir görüşe göre muahhar olarak zikredilmesi caizdir.”⁴⁷⁹

e) “Şart” unsuru ile takyit edilen kelamın kapsamından çıkan fertlerin, geride kalan fertlerden fazla olabileceği hususunda ihtilaf bulunmazken istisnânın, kapsam dışına çıkarttığı fertlerin, geride kalan fertlerden fazla olması halinde ihtilaf vardır.⁴⁸⁰

f) “Şart” ve “meşiete dayalı istisnâ” unsurları cümleye kattıkları anlam bakımından, gelecekte gerçekleşmesi olası şeylerle bağlantısı olup cümleye geçmiş zaman anlamı katmazlar. Buna göre örneğin, yapılan ikrarın –ki ikrar, yapısı gereği ihbâri nitelikte olup geçmiş zaman anlamı barındırmaktadır- şarta bağlı kılınması sahih değildir.⁴⁸¹ Buna karşın dâhil olduğu cümlelerin genellikle ihbâri nitelikte olmasından ötürü “hakiki istisnâ” cümleye gelecek zaman anlamı katmanın yanısıra geçmiş zaman anlamı da katabilmektedir.⁴⁸²

g) Hükmün gerçekleşme zamanı bakımından şart ile istisnâ arasında fark vardır. Şöyle ki bir kimse “bir talakı hariç üç talak ile boşsun” dese karısı derhal iki talak ile boş olurken, “şu eve girmen durumunda sen üç talak ile boşsun” demesi durumunda talak derhal gerçekleşmeyip, şartın gerçekleşeceği zamana bağlıdır. Buna göre şart gerçekleşirse karısı üç talak ile boşanmış kabul edilir, gerçekleşmezse karısı boşanmış olmaz.⁴⁸³

ı) İstisnâ, kendisinden önce zikredilen şeyi ihraç ederken şart, zikredilmeyen şeyi ihraç etmektedir.⁴⁸⁴

i) Şart, varlığı halinde hükmü ispat edip yokluğu halinde hükmü menfi kılarken istisnâ, hükmü aynı anda hem müspet hem de menfi kılmaktadır.⁴⁸⁵

j) İstisnâ ile şart arasındaki farklardan bir diğeri; kapsam dışına çıkartılan fertlerin belirli olup olmamasıdır. Buna göre şart vasıtasıyla tahsis edilen kısım, istisnânın aksine belirli değildir. Örneğin bir kimse “Allah’a itaat etmeleri şartıyla Benî Temîm kabilesine ikramda bulun” demiş olsa; kabile üyelerinin tamamı veya çoğunluğu ya da azınlığı itaat etmiş olabileceği gibi bunlardan hiç kimse itaat etmemiş de olabilir. Bu

⁴⁷⁹ Karâfi, *el-İkdül-Manzûm*, II, 274; Karâfi, *el-Fürûk*, I, 258-259; Karâfi, *Nefâisü'l-Usûl*, II, 632

⁴⁸⁰ Bk. Zerkeşî, a.g.e., III, 334, 338; Karâfi, *el-İkdül-Manzûm*, II, 273-274

Nitekim konuyla ilgili ihtilaf, “müstesnânın miktarı” başlığında ele alınmıştır.

⁴⁸¹ Bk. Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdir b. Abdillâh, *el-Mensûr fî'l-Kavâ'id*, I-III, thk.: Teysîr Fâik Ahmed Mahmûd, 2.bs., Safâ: Dârü'l-Küveyt li's-Sahâfe, 1405/1985, II, 232-233

⁴⁸² Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (2012), III, 289

⁴⁸³ Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (2012), III, 180

⁴⁸⁴ Bk. Vezîr, a.g.e., s. 563

⁴⁸⁵ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhîr*, III, 338

olasılıkların varlığı, şart ifadesinin kullanılmasını nahoş kılmak yerine, güzel kılan bir husustur. Ancak istisnâda böyle olasılıkların mevcudiyeti hoş karşılanmaz.⁴⁸⁶

k) İstisnâ ile şart arasında; takdim ve tehir bakımından da fark vardır. Şöyle ki; şart cümlesinin ceza cümlesinden önce veya sonra zikredilmesi caiz iken istisnânın, müspet cümlede cümle başında zikredilmesi caiz değildir.⁴⁸⁷

7.1.3. İstisnâ – Gaye İlişkisi

Cumhur ulemanın muttasıl tahsis edici deliller arasında, Hanefîlerin ise beyân-ı tağyir niteliği taşıyan cümle unsurları arasında kabul ettiği gâye delili ile istisnâ delili arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır.

1) İstisnâ ve gâye delilleri, belli lafızların kullanılması bakımından benzerdirler. Usulcüler, anlam olarak istisnâ özelliği taşıyan her türlü cümle kullanımını “hakiki istisnâ” olarak kabul etmemektedirler. Onlara göre vaz’î olarak “hakiki istisnâ”dan bahsedilebilmesi için belli bir takım kelimelerin cümlede yer alması gerekmektedir ki, bunlar da (ألا), (غير), (سوى) vb. kelimelerdir.⁴⁸⁸ Aynı şekilde cümlede gâye delilinin varlığından bahsedilebilmesi için (إلى), (حتى) ve (ل) gibi belli bir takım kelimelerin cümlede kullanılması gerekmektedir.⁴⁸⁹

2) İstisnâ ve gâye delilleri, kendilerinden önce ‘âm nitelikte bir lafzın veya cümlelenin kullanılması yönüyle de benzerdirler.⁴⁹⁰

3) Her iki delil de kendilerinden önceki kısmın hükmünü değiştirme, başka bir deyimle o hükme nihayet verme bakımından da benzerdirler. Nasıl ki cümlede istisnâ edatı ve müstesnâ kullanılmadığında müstesnâ minh’in hükmü nihayet bulmaz ise “gâye edatı cümlede mevcut değilse muğayya da nihayet”⁴⁹¹ bulmamaktadır.

4) Cümlede ihraç etme işlevleri bakımından da her iki delil benzerdirler.⁴⁹² İstisnâ edatı, müstesnâyı, müstesnâ minh’in hükmünün kapsamından ihraç ettiği gibi “gâye

⁴⁸⁶ Şûşâvî, a.g.e., (2015), III, 91

⁴⁸⁷ Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (2012), III, 180-181; Şûşâvî, a.g.e., (2015), III, 90

⁴⁸⁸ Bk. Âmidî, a.g.e., II, 350

⁴⁸⁹ Bk. Merdâvî, a.g.e., VI, 2628. İbnü'n-Neccâr, a.g.e., III, 349; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, II, 443; Âmidî, a.g.e., II, 383; Bahrülulûm el-Leknevî, a.g.e., I, 356; Emîr Pâdişah, a.g.e., I, 281; İbn Emîru Hâc, a.g.e., I, 306; Basrî, a.g.e., I, 257. Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, II, 629. (سقاء ليد ميت) (el-A'râf, 57) âyetinden hareketle kimi usulcüler (ل) kelimesinin gâye anlamında kullanıldığını kabul etseler de özellikle gâye anlamında kullanılan kelimelerin (إلى) ve (حتى) olduğu konusunda usulcülerin hemfikir oldukları söylenebilir.

⁴⁹⁰ Bk. Merdâvî, a.g.e., VI, 2628; Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, II, 628; Semerkandî, *Mizân*, s. 309

⁴⁹¹ Merdâvî, a.g.e., VI, 2631. Ayrıca bk. İbnü'n-Neccâr, a.g.e., III, 352

⁴⁹² İbn Emîru Hâc, a.g.e., II, 81

delilinin de mutlak olarak tahsis edici delillerden olabilmesi için kendisinden sonraki kısmı kendisinden önceki kısmın kapsamından ihraç etmesi gerekmektedir.⁴⁹³

5) Gâye delili hem cümleye muttasıl olma bakımından hem de matuf cümlelerden sonra gelmesi durumunda mercii bakımından istisnâ deliline benzer.⁴⁹⁴ Her iki delilin de cümleye muttasıl olma zorunluluğunun sebebi bizatihi müstakil cümle özelliği taşıyor olmalarıdır.⁴⁹⁵ İlgili yerinde de gösterildiği üzere istisnâ delilinin merciiine dair usulcüler arasındaki yaklaşım farklılıkları gâye delili için de aynen geçerlidir. Yani cumhura göre matuf cümlelerden sonra gelen gâye delilinin mercii, matuf cümlelerin tamamı iken Hanefilere göre böyle bir durumda gâye delili, kendisinden önceki son cümleye rücu eder.

6) Hem cumhur ulema hem Hanefiler; istisnâ ve gâye edatlarından sonra gelen kısımda, öncesindeki kısmın hükmünün bulunmadığı noktasında hem fikirdirler.⁴⁹⁶ Ayırıştıkları nokta ise bu delillerin cümledeki işlevlerine dairdir. Hanefilere göre istisnâ ve gâye delilleri cümlede hükmü mucip delilin bulunmaması nedeniyle öncesindeki kısmın hükmü sonrasındaki kısımda yer almazken cumhura göre bu deliller cümlede muarız bir delil işlevi görmeleri nedeniyle sonrasındaki kısmın hükmü öncesindeki kısmın hükmüne aykırı olmaktadır.

Cumhura göre istisnâ ve gâye edatlarından sonra gelen kısmın hükmünün, öncesindeki kısmın hükmüne muhalif olmaları yönünden her iki delil benzerdirler. Onlara göre hüküm yönüyle aykırılık yoksa gâye edatının, cümleye gâye anlamı katmayacağı gibi tahsis edici delil olması da söz konusu değildir.⁴⁹⁷ Hanefilere göre ise gâye edatından sonraki kısımda, öncesindeki kısmın hükmünün bulunmamasının nedeni, hükmü gerektiren delilin bulunmayışıdır. Yoksa hüküm müspet olduktan sonra hükmün varlığını engelleyen bir delilin bulunması nedeniyle değildir. İstisnâ için de aynı durum geçerlidir. Nitekim hükmün müstesnâda bulunmayışı, muarız bir delilin bulunmasından ötürü değil, hükmü mucip kılan delilin bulunmayışı nedeniyledir.⁴⁹⁸

7) İstisnâ ve gâye delilleri; bu amaçla kullanılan edatlardan sonraki kısmın öncesindeki kısmın kapsamına dâhil olup olmaması, başka bir deyimle aynı cinsten olma-

⁴⁹³ Merdâvî, a.g.e., VI, 2633

⁴⁹⁴ İbnü'n-Neccâr, a.g.e., III, 350; Bâbertî, a.g.e., II, 246; Emîr Pâdişah, a.g.e., I, 282

⁴⁹⁵ Bk. Tûfî, *Şerhu Muhtasarî'r-Ravza*, II, 584; Serahsî, *Usûl*, II, 39; Semerkandî, *Mizân*, s. 311; İdü'l-Mahlâvî, a.g.e., I, 260

⁴⁹⁶ Benzer bir değerlendirme için bk. İdü'l-Mahlâvî, a.g.e., I, 240.

Bu konuda cumhur ulema ile Hanefiler hemfikir olmakla birlikte hükmün "muhalif" olma şekli ve şartları bakımından altı farklı görüş ileri sürmektedirler. Bk. Hafnâvî, a.g.e., s. 491-493

⁴⁹⁷ Bk. Tûfî, *Şerhu Muhtasarî'r-Ravza*, II, 629

⁴⁹⁸ Bk. Serahsî, *Usûl*, II, 36, 41

ları bakımından da benzerdirler. İstisnâda müstesnânın, müstesnâ minh ile aynı cinsten olmaması, yani müstesnâ minh'in kapsamına dâhil olmaması durumunda munkatî' istisnâdan söz edilir ki, genel itibariyle böyle bir durumda, kullanılan (إلا) edatının cümleye istisnâ anlamı katmadığı, bunun yerine cümlede (لكن) anlamında kullanıldığı kabul edilir. Bu bağlamda özellikle Hanefîlere göre (حتى) kelimesi gâye amaçlı kullanılan ve bir şeyin iki tarafından birine delalet eden kelimedir. Nitekim bir şeyin taraflarından birinin diğerinden farklı olması düşünülmediğine göre (رأيت القوم حتى حمارا) sözü geçerli kabul edilirse farklı cinsten olan “eşek”, “kavmin” bir tarafı (parçası) kılınmış olmaktadır.⁴⁹⁹

Bu kural doğrultusunda Hanefîler şöyle demektedirler: Bir kimse (أعتقت غلmani حتى) veya (أعتقت إمانى حتى سالما) demiş olsa; (حتى) kelimesinden sonra gelen (فلانة) ve (سالما) kelimeleriyle kastedilen kişiler azat olmaz. Çünkü “erkek köle” ile “câriyeler” farklı cinsten lafızlardır. Eğer (أعتقت سالما حتى مبارك/ مبارك) demiş olsa “Mübârek” adlı kişi azat olmaz. Çünkü “Mübârek”, “Sâlim”in bir parçası değildir. Buna karşın yukarıdaki cümlelerde (حتى) yerine (إلى) kelimesi kullanılmış olsaydı, (إلى) kelimesinin (إلى أموالهم إلى أموالكم) ⁵⁰⁰ (ولا تأكلوا أموالهم إلى أموالكم) âyetinde olduğu gibi (مع) anlamında yorumlanması mümkün olduğu için kölelerin tamamı azat olmuş olurdu.⁵⁰¹

8) Hanefîlere göre gâye delili, istisnâ delili gibi beyân-ı tağyir niteliğine sahiptir. (أكرم الفقراء إلى أن يفسقوا) örneğinde gâye edatı, fasık olanları, “fakirler” lafzının kapsamından çıkartmaktadır.⁵⁰² Beyân-ı tağyir niteliğine sahip deliller müstakil cümle özelliği göstermedikleri için muttasıl olma mecburiyeti; bu delillerin, kendilerinden önceki cümle kısmından zaman bakımından sonraya kalmamasını, yani muahhar olmamasını gerektirmektedir.⁵⁰³ Buna göre her iki delil de muahhar olmama bakımından benzerdirler.

7.1.4. İstisnâ – Sıfat İlişkisi

İstisnâ gibi muttasıl muhassıslar arasında sayılan unsurlardan bir diğeri de sıfat'tır. Cümlede hüküm oluşturma bakımından her iki unsur arasında benzer yönlerin yanı sıra farklı yönler de bulunmaktadır ki, aşağıda bunlar maddeler halinde belirtilmiştir:

⁴⁹⁹ Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (1997), II, 241

⁵⁰⁰ en-Nisâ, 2

⁵⁰¹ Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (1997), II, 241. Ayrıca bk. Teftâzânî, a.g.e., I, 240

⁵⁰² Bk. İdû'l-Mahlâvî, a.g.e., I, 260

⁵⁰³ Bk. İdû'l-Mahlâvî, a.g.e., I, 260

a) *Müstesnâ unsurunun müstesnâ minh'e zaman yönünden muttasıl olmasına benzer şekilde* sıfat ögesinin de mevsufuna muttasıl olması şarttır. Yani her iki unsur arasında zaman girmemelidir.⁵⁰⁴

b) İhraç etme bakımından istisnâ ile sıfat arasında benzerlik vardır. “Sıfat, (أكرم) (الطلاب الناجحين) cümlesinde olduğu gibi ikramda bulunmanın, sadece başarılı öğrencilere yapılmasını gerektirir. Şayet sıfat kullanılmamış olsaydı başarılı-başarısız her öğrenciye ikramda bulunulması gerekirdi. Buna göre sıfat, mevsufun kapsamına dâhil olan fertlerin bir kısmını kapsam dışına çıkartmış olmaktadır.”⁵⁰⁵

c) Tıpkı istisnâda olduğu gibi “sıfat (أكرم العلماء والتجار والطلاب الطوال) cümlesindeki gibi matuf-müfret kelimelerden sonra kullanılırsa bunların tamamına rücu eder.”⁵⁰⁶

d) İstisnâdan farklı olarak “sıfat ögesi (أكرم الطوال من العلماء والتجار) cümlesinde olduğu gibi matuf kelimelerden önce kullanılırsa bu kelimelerin tamamına rücu eder.”⁵⁰⁷

e) İstisnâdan farklı olarak “ sıfat ögesi (أكرم العلماء الطوال والتجار) cümlesinde olduğu gibi matuf iki kelime arasında kullanılırsa sadece kendisinden önceki kelimeye rücu eder; kendisinden sonraki cümleye rücu etmez.”⁵⁰⁸

f) Sıfat ile yapılan tahsis, nitelenen kelimedden önce kullanıldığında mercii bakımından istisnâya benzer.⁵⁰⁹

g) Araplar; mutlak hitap ile istisnâyla takyit edilmiş hitabı birbirinden farklı değerlendirdikleri gibi mutlak hitap ile sıfatla takyit edilmiş hitabı da birbirinden farklı değerlendirmektedirler. Şöyle ki: İstisnâ delili, müstesnânın hükmünü müstesnâ minh'in hükmüne nasıl aykırı kılıyorsa sıfat delili de, sıfatla nitelenmemiş olanların hükmünü nitelenmiş olanların hükmüne aykırı kılmaktadır.⁵¹⁰

7.2. İSTİSNÂ - NESİH İLİŞKİSİ

(نسخ) fiilinin mastarı olan ve sözlük anlamları arasında “izâle etmek, nakletmek, tebdil etmek, geçersiz kılmak, vb.” anlamları bulunan (نسخ) kelimesinin ıstılâhî anlamı “şer’î bir delilin, bir başka şer’î delilden zaman yönünden sonra gelmesi ve bu şer’î delilin hükmüne zıt bir hükmü gerektirmesidir.” Nesih; insanoğlunun bilgisine nazaran “teb-

⁵⁰⁴ Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1659

⁵⁰⁵ Nemle, a.g.e., a.y. Ayrıca bk. Semerkandî, *Mizân*, s. 309

⁵⁰⁶ Nemle, a.g.e., a.y.

⁵⁰⁷ Nemle, a.g.e., IV, 1660

⁵⁰⁸ Nemle, a.g.e., a.y.

⁵⁰⁹ Merdâvî, a.g.e., V, 2626; İbnü'n-Neccâr, a.g.e., III, 348

⁵¹⁰ Kelvezânî, a.g.e., II, 210

dil” anlamı taşıırken Allah’ın (c.c.) bilgisine nazaran “hükmün süresini beyan” anlamı taşımaktadır.⁵¹¹ Nesheden delile nâsih, neshedilen delile ise mensûh denilmektedir.

Konu hakkında eser yazan usulcülerin pek çoğu için problem oluşturan meselelerden biri de hükmü, lafzın bir kısım fertlerine mahsus kılmaları ve lafızdan kastedilmeyeni beyan etme bakımından müşterek olmaları sebebiyle “nesih ile tahsis arasındaki farkların” tespitidir.⁵¹² Zerkeşî’nin de belirttiği üzere aşağıda zikredilecek olan farkların bir kısmı üzerinde ittifak, bir kısmı üzerinde ise ihtilaf söz konusudur.⁵¹³

Burada “neshin tanım(lar)ı”, “çeşitleri”, “kabul şartları” gibi hususlar ele alınmayacak olup özellikle “nesih” olgusu ile “istisnâ”⁵¹⁴ olgusu arasındaki farklara dikkat çekilecektir. Hanefîlere göre her biri bir beyan şekli olan nesh –ki beyân-ı tebdil olarak kabul edilmektedir- ile istisnâ –ki beyân-ı tağyir olarak kabul edilmektedir- arasındaki farklar hakkında şunları ifade etmek mümkündür:

1) Tahsis, somut şeylerin (أعيان) bir kısmını kapsam dışına çıkartırken nesih, tamamını kapsam dışına çıkartmaktadır. Başka bir deyimle tahsis, hükmün varlığını bir kısım fertler için geçerli kılarken nesih, hükmü bütün fertler için geçersiz kılmakta, tebdil etmektedir.

2) Tahsisin aksine nesih, hükmü özel bir yolla belli bir zamana mahsus kılmaktadır.

3) Tahsis; lafzın, tahsis edilmeyen kısım için ister hakiki ister mecazi anlamda delaletine engel olmazken nesih, mensuhun gelecek zamanda hakiki anlamda delil olmasına engel olmaktadır.

4) Neshin, mensuhun uygulanacağı andan sonrasına tehiri/bırakılması caiz iken tahsisin, mahsûsun (tahsis edilenin) uygulanacağı andan sonrasına tehiri caiz değildir.

5) Bir şeriatın bir başka şeriat ile neshi caiz iken tahsis edilmesi caiz değildir.

⁵¹¹ Cürcânî, *Mu’cemu’t-Ta’rifât*, s. 202; Tehânevî, a.g.e., II, 1691

Kelimenin, (الإزالة) ve (النقل) şeklinde iki sözlük anlamının olduğuna dair kabuller bulunmakla birlikte (Bk. Tehânevî, a.g.e., II, 1691; Şûşâvî, a.g.e., (2004), IV, 439) Hanefî usulcülere göre bu kavramlar nesh kelimesinin “hakiki” anlamını yansıtmaktan ziyade “mecazi” anlamını yansıtmaktadır. (Bk. Cessâs, *el-Fusûl*, II, 197; Serahsî, *Usûl*, II, 53)

⁵¹² Zerkeşî, *el-Bahrü’l-Muhîr*, III, 243; Şevkânî, a.g.e., s. 389

⁵¹³ Bk. Zerkeşî, *el-Bahrü’l-Muhîr*, III, 245

⁵¹⁴ Tahsis türlerinden biri kabul edildiği için ve “tahsis” kavramı ile olan müşterek noktaları dolayısıyla “istisnâ” ile “nesih” arasındaki farklar kimi eserlerde “tahsis ile nesih arasındaki farklar” başlığı altında incelenmektedir. Bu sebeple, bu başlık altında kullanılan “tahsis” kavramından “istisnâ”nın anlaşılmasının mümkün olduğu söylenebilir. Nitekim istisnâyî, tahsis türlerinden biri kabul eden mütekellim’in usulcülerinin aksine onu, “beyan” türlerinden biri kabul eden ve eserlerinin kimi yerlerinde “tahsis” ile “istisnâ”yı ayrı olarak ele alan Hanefî usulcülerden kimisi bile konuyu “tahsis ile nesih arasındaki farklar” başlığı altında ele almaktadır. (Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (2012), III, 288-289)

6) Tahsis, umûm anlamla kastedilene beyan ederken nesih, mensuhta kastedilmeyeni beyan etmektedir.

7) Nesih sadece söz ve hitap ile gerçekleşirken tahsis; akîf deliller, karineler ya da diğere sem'î delillerle de gerçekleşebilmektedir.

8) Tahsisin; haber/ ihbârî cümlelerde veya hükümlerde gerçekleşmesi söz konusu iken nesih sadece şer'î hükümlerde söz konusudur.

9) Kati delil zannî delil ile tahsis edilebilirken neshedilemez.

10) Tahsis âm lafız dışındaki lafız türlerinde gerçekleşmezken nesih âm lafızda gerçekleşebildiği gibi hâs lafızda da gerçekleşebilir.⁵¹⁵

11) İcmâ yoluyla tahsis gerçekleşebilirken, nesih gerçekleşemez.⁵¹⁶

12) Tahsis delilinin malum veya meçhul olması caiz iken nesih delilinin sadece malum olması gerekmektedir.⁵¹⁷

13) Tahsis delili talil edilebilirken nesih delili talil edilemez.⁵¹⁸

14) Nâsihin, zaman bakımından mensuhtan sonraya kalması gerekirken müstesnânın, müstesnâ minh'ten sonraya kalması caiz değildir. Aksi halde müstesnâ, nâsih işlevi görmüş olacaktır. Nitekim istisnânın şartlarından biri de müstesnânın müstesnâ minh'e muttasıl, yani zaman bakımından bitişik olmasıdır.⁵¹⁹ Müstesnânın, sonraya kalmasının/ terahi etmesinin caiz olmamasının nedeni müstakil/bağımsız bir cümle hüviyetine sahip olamamasıdır. Buna karşın hem nâsih hem de mensuh müstakil cümle hüviyetine sahip oldukları için nâsihin terahi etmesi gerekmektedir.⁵²⁰

15) Hanefîlere göre nesih, "muârâza" yoluyla, muârız bir delil olduğu için hükmü tümünden geçersiz kılarken istisnâ, hükme muârız bir delil olmak yerine istisnânın ardından lafzın, istisnâ edilmeyen(ler)den ibaret olmasını sağlayacak şekilde kelamda yapılan bir tasarruf⁵²¹ olup hükmü kısmen geçersiz kılmaktadır.

⁵¹⁵ Bk. Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhîr*, III, 243-245; Şevkânî, a.g.e., s.389-391; Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (2012), III, 294-295. Ayrıca bk. Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 278; Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 576-577; Karâfî, *Nefâisü'l-Usûl*, II, 556-558

⁵¹⁶ Şevkânî, a.g.e., s. 391

⁵¹⁷ Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (2012), III, 294

⁵¹⁸ Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (2012), III, 295

⁵¹⁹ Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (2012), III, 181; Nemle, *el-Mühezzeb*, IV, 1670

⁵²⁰ Bk. Nemle, a.g.e., a.y.

⁵²¹ Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (2012), III, 193-194

III. BÖLÜM
FÜRÛ'-I FIKIHTA İSTİSNÂ

1. GENEL OLARAK

Diğer mezheplerin aksine Hanefîlerde istisnâ konusu; fûrû'-ı fıkıhın özellikle talak, ikrar ve yemin bahislerinde ele alınmaktadır. Örneğin "İmam Mâlik'e göre örfî istisnâ 'talak', 'azat etme' ve 'sadaka' konularında geçersiz olup 'adak' ve 'yemin' bahislerinde geçerlidir. Ahmed b. Hanbel'e göre ise 'talak' bahsinde geçersiz iken 'azat etme' ve 'yemin' bahislerinde geçerlidir."¹ Hanefîler böyle bir ayırmada bulunmaksızın istisnânın uygulama alanını diğer mezheplere nazaran daha geniş tutmuşlardır.

İstisnâyı; usûl-ı fıkıhtaki taksiminden* farklı olarak "vaz'î/istisnâ-yı tahsil" ve "örfî/istisnâ-yı ta'tîl" şeklinde iki kısma ayıran Hanefîler talak, ikrar ve yemin bahislerinde bu istisnâ türlerinin uygulamalı örneklerine yer vermektedirler. Bu örnekler üzerinde değerlendirmelerde bulunmadan önce Hanefîlerin, bu istisnâ türlerinden ne anladıklarından bahsedilmesi yerinde olacaktır.

Kimi Hanefî fukahaya göre istisnâ üslubu için vazedilen (إلّا) vb. lafızlarla yapılan istisnâyâ vaz'î istisnâ; Allah'ın meşietine ta'lîk edilerek, yani (إن شاء الله) vb. lafızlar kullanılarak yapılan istisnâyâ ise örfî istisnâ denilmektedir. Vaz'î istisnânın aksine örfî istisnâda cümleye şart anlamı katan (إن) lafzı kullanılmaktadır ki, bu yönüyle (إن شاء الله) lafzı, Cumhur ulemaya göre "muttasıl tahsis edicilerden", Hanefîlere göre ise "beyân-ı tağyir" türlerinden biri kabul edilen "şart" olarak değil de "istisnâ" olarak adlandırılması dikkat çekicidir. (إن شاء الله) lafzına "istisnâ" denilmesinin birkaç nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki; Kalem sûresinin 18.âyetinde geçen ve 'onlar (إن شاء الله) demezler' şeklinde tefsir edilen (ولا يستثنون) ifadesine kıyasla istisnâ denilmesidir. Bir diğer neden ise her iki kullanım şekline de 'istisnâ' denilmesini sağlayan münasebetin bulunmasıdır. Şöyle ki her iki istisnâ şeklinin hükmü engelleyici olmaları ve hükmü başka bir şey için geçerli kılmaları yönünden 'istisnâ' lafzının zahiri anlamı bağlamında bir münasebet bulunmaktadır. İşte bu nedenlerle (إن شاء الله) vb. kullanımlara istisnâ denilmektedir. Hanefîlerin bir kısmı ise istisnâyı a) istisnâ-yı tahsil (استثناء تحصيل) ve b) istisnâ-yı ta'tîl (استثناء تعطيل) şeklinde ikiye ayırmaktadırlar ki, vaz'î istisnâ, istisnâ-yı tahsile karşılık gelmektedir. Çünkü istisnâ yapıldıktan sonra kelama, dolayısıyla hükme konu olabilecek bir şey elde edilmektedir.

¹ Bk. Aynî, a.g.e., V, 433; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî et- Tahâvî, *Muhtasarü İhtilâfî'l-Ulemâ*, I-V, thk.: Abdullâh Nezîr Ahmed, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Beşâirü'l-İslâmiyye, 1416/1995, II, 440

* Malum olduğu üzere usûl-ı fıkıhta istisnâ; i) muttasıl ve ii) munfasıl/munkatî' olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.

Örfî istisnâ ise istisnâ-yı ta'tîle karşılık gelmektedir. Çünkü bu istisnâ şekliyle cümle *tümüyle* hükümsüz hale gelmektedir.²

Vaz'î istisnâ; istisnâ yapıldıktan sonra geride kalanı kelama, dolayısıyla hükme konu kılmaktadır. Burada Hanefîler "istisnâ, telaffuz edilen kelamın parçasının kapsam dışı bırakılmasıdır" şeklinde yapılan tanım yerine vaz'î istisnâyı ilgili yaptıkları tanımı esas almaktadırlar. Çünkü onlara göre istisnâ edilen miktar, *tercih etmedikleri tanım gereği*, müstesnâ minh olan nassın/lafzın ardından cümleye ya dâhil edilmiş veya edilmemiş olmaktadır. Buna göre müstesnâ kelama dâhil edilmemişse, başka bir deyimle müstesnâ minh olan nassın kapsamına dâhil değilse o şeyin ihraç edilmesi düşünülemeyeceği için istisnânın varlığından bahsedilemez. Eğer dâhil edilirse bu durumda kelamda "müstesnâ minh olan nass/lafız hükmü ispat ederken müstesnâ olan nass ise menfi kılacaktır" şeklinde bir karşıtlık söz konusu olacaktır. Hâlbuki aynı zaman dilimi içinde aynı hükmün hem müspet hem de menfi olması düşünülemez. İşte bu nedenle (فلبث فيهم ألف سنة إلا خمسين عاما)³ âyetinden yukarıda bahsedilen şey anlaşılmaktadır. Yani bu âyet sanki "onların arasında dokuz yüz elli sene geçirdi" anlamına gelmektedir ki, burada ihraç anlamı bulunmamaktadır. Nitekim şayet (ألف سنة) *lafzının* (خمسين) *lafzından* ihraç edildiği iddia edilirse bu, Allah'ın bildirdiği şeyde aykırılık/ karşıtlık bulunduğu iddiasına neden olur ki, *böyle bir şeyin olması düşünülemez. Örfî istisnâ vaz'î istisnâdan farklı olarak; şarta talikte bulunmaya benzer. Şart ise başka bir şeyin gerçekleşmesi kendisine bağlı olan ve olmayan şeklinde iki kısma ayrılmaktadır.* Buna göre şart; gerçekleşeceği bilinen ve bir başka şeyin gerçekleşmesi kendisine bağlı olan türden olduğu takdirde şart gerçekleştiğinde şarta bağlı kılınan da gerçekleşmiş olmaktadır. Eğer gerçekleşmesi hakkında bilgi sahibi olunamayan türden ise şarta bağlı kılınan da gerçekleşmiş olmayacaktır ki, örfî istisnâ da bu özellikteki şarttır.⁴ Hanefîler; örfî istisnâ denilen şarta ta'likin geçerliliğinin, şartı kullanan varlığın niteliğine göre değişeceğini savunmaktadırlar. "Onlara göre şart (أنت طالق إن شاء فلان) örneğindeki gibi insanın meşietine bağlı kılınırsa ve o kişi de bu bilgiye vakıf olduğu mecliste bu şekilde dilerse *istisnâ geçersiz olacağından* talak vaki olacaktır. *Çünkü insanın meşietini, vakıf olunabilen bir şeydir.* Buna karşın meşietine vâkıf olunamayacak varlıkların, yani Allah'ın yanısıra

² Bk. Kâsânî, a.g.e. III, 154. Aynî, a.g.e., V, 432.

Kâsânî'nin bu ayırımından hareketle biz de çalışmamızda fûrû'a dair örneklerin yer aldığı III.bölümde (إن شاء الله) lafzının kullanıldığı istisnâ türünü belirtmek amacıyla "örfî istisnâ" tabirini kullanmayı tercih ettik.

³ el-Ankebût, 14

⁴ Kâsânî, a.g.e., III, 154 (İtalik kısımlar tarafımıza aittir.)

melek, cin, şeytan gibi varlıkların meşietine bağlı kılınırsa kullanılan istisnâ geçerli olacaktır.”⁵

2. TALAK BAHSİNDE İSTİSNÂ

2.1. HANEFÎLER TARAFINDAN İSTİSNÂ İÇİN BELİRLENEN KISTASLAR

Örfî veya vaz’î istisnânın, talak bahsinde kullanılmasına yönelik örneklerin detaylarına geçmeden önce özellikle Hanefîlerin bu istisnâ türlerine dair fûrû’-ı fıkhîta belirledikleri kıstaslara işaret edilmesinde fayda bulunmaktadır.

2.1.1. Müstesnânın Bizzat İşitilmesi

Hanefîlerin özellikle fûrû’-ı fıkhîta ele alıp tartıştıkları meselelerden biri ister vaz’î ister örfî olsun istisnânın geçerli olması için kullanılan istisnânın muhatap veya istisnâyı kullanan kişi tarafından bizzat işitilmesinin gerekli olup olmadığı hususudur. Bu noktada bizzat işitilmesi gerektiğini savunanlar bulunduğu gibi böyle bir zorunluluğun bulunmadığını savunanlar da mevcuttur. Örneğin “Kerhî’ye (ö. 340/952) göre istisnânın bizzat işitilmesi şart değildir. Öyle ki kişi *ister vaz’î ister örfî türden olsun* istisnâ işlevi gören kelimeyi dilini hareket ettirerek kullansa bile yapılan istisnâ geçerlidir. Ebû Ca’fer el-Hinduvânî’ye (ö. 362/973) göre ise istisnâ bizzat işitilmelidir. Aksi halde yapılan istisnâ geçersiz olacaktır. Kerhî’ye göre “kelam”, manzum harflerden müteşekkil olup *bu gerçekleştiğinde kelam olmanın şartı da* gerçekleşmiş olmaktadır. Yoksa manzum harflerden oluşan bir şeyin “kelam” niteliği taşıması için bizzat işitilmesi şart değildir. Nitekim sağırın yaptığı istisnâ geçerlidir. Buna karşın *Hanefî mezhebinde* geçerli olan görüş Ebû Ca’fer el-Hinduvânî’ye ait olan görüştür. Çünkü her ne kadar Kerhî’ye göre kelam manzum harflerden oluşuyorsa da manzum harflerin bizzat varlığı, salt kelamın varlığına delalet etmektedir. Yoksa ne gaip ne de şahit için *işitilmeyen manzum harfler* bizzat kelam anlamına gelmeyeceği için *hüküm de teşkil etmeyecektir*. Çünkü harfler; ses olmaksızın varlık kazanamaz. Manzum harfler de kendilerine özgü kati sesler olmaksızın varlık kazanamayacağına göre ses bulunmuyorsa harfin varlığından, dolayısıyla kelamın da varlığından bahsedilemeyecektir. Netice olarak kelamın delaleti bulunmadığı takdirde tercih edilen görüşe göre istisnâ gerçekleşmiş olmamaktadır.⁶

⁵ Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed, *Tuhfetü'l-Fukahâ*, I-III, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1984, II, 194

⁶ Kâsânî, a.g.e., III, 154-155. Ayrıca bk. Aynî, a.g.e., V, 432; Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 281-282; Semerkandî, *Tuhfe*, II, 193; Kâdihân, Ebû'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî, *Fetâvâ Kâdihân fi Mezhebi'l-İmâmî'l-A'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, I-III, thk.: Sâlim Mustafâ el-Bedrî, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009, I, 453

Her ne kadar Hanefîlerde geçerli olan görüş “istisnânın bizzat işitilmesi” yönünde ise de kimi fikhî örneklere bakıldığında başkası tarafından, özellikle talaka maruz kalan kadın tarafından işitilmediği iddiasına karşılık kocanın istisnâyı kullandığı yönündeki iddiasının dikkate alındığı, dolayısıyla istisnâyı bizzat kocanın işitmesinin yeterli kabul edildiği görülmektedir. Bunun nedeni de muhtemelen İslam hukukunun, boşama hakkını ve yetkisini* kocaya tanımış olmasıdır.

Örneğin “koca muhâleada bulunurken veya talak verirken örfî veya vaz’î istisnâyı telaffuz ettiğini iddia ederse, iddiası *hukukî bakımdan* dikkate alınır. Şayet şahitler istisnâda bulunmadığı yönünde şahitlikte bulunurlarsa kocanın iddiası kabul edilmez. Bu durumda kadı ya talakın ya da muhâleanın vukuuna hükmeder. Muhâleada bulunduğu veya talak verdiği şahitlik edenler kocanın ağzından hul’ veya talak lafızlarından başka bir lafız duymadıklarını söyler; buna karşın koca istisnâda bulunduğunu iddia ederse bu durumda kocanın sözü dikkate alınır. Bununla birlikte kadı, kocanın muhâlea bedeli alması gibi bir durum dışında muhâleanın varlığına delil olabilecek bir şey açıkça ortaya çıkmadığı sürece boşamaya hükmedemez.⁷ Nitekim kocanın, istisnâ üslubunu telaffuz ettiğine dair iddiası ancak şahitler bunu duymamış oldukları için dikkate alınmaktadır. Çünkü yapılan istisnâyı, kocanın bizzat işitmesi şarttır. Yoksa şahitlerin işitmesi şart değildir.⁸ Burada “bedel almak” lafzından maksat hakikî anlamda almak değil, bedel lafzının bizzat zikredilmiş olmasıdır. Buna göre talak veya hul’ verme sırasında bedeli bizzat zikretmişse kocanın istisnâda bulunduğu yönündeki iddiası kazâî/yargısal bakımdan dikkate alınmaz. Bedeli bizzat zikretmemişse istisnâda bulunduğu yönündeki iddiası kazâî bakımdan dikkate alınır.⁹

Benzer şekilde “kadın, kocası tarafından boşandığı iddiasında bulursa koca ise ‘ben ona (أنت طالق إن شاء الله) demiştim’ dese bunun üzerine kadın da kocasını istisnâda bulunduğu yönünde yalanlarsa ilk dönem Hanefîlere göre kocanın sözü esas alınır. Son dönem Hanefî âlimlerinin bir kısmına göre ise koca beyyine getirmedikçe sözü dikkate alınmaz. Veya koca ‘seni dün boşamıştım, ancak (إن شاء الله) da demiştim’ derse zâhirü’r-rivâyeye göre kocanın sözü dikkate alınır. Ancak en-Nevâdir adlı eserde Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed’in bu konuda farklı düşündükleri belirtilmektedir. Ebû

* “Hak” ve “yetki” kavramları arasındaki ilişki hakkında detaylı bilgi için bk. Güriz, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, 9.bs., Ankara: Siyasal Kitabevi, 2011, s. 120 vd.

⁷ Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 288; İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr*, III, 369-370

⁸ İbn Âbidîn, a.g.e., III, 370; İbn Nüceym, Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî, *en-Nehru'l-Fâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, I-III, thk.: Ahmed Uzv İnâye, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002, II, 403

⁹ Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 288; İbn Âbidîn, a.g.e., III, 370. Ayrıca bk. Kâdihân, a.g.e., I, 454

Yûsuf'a göre kocanın sözü dikkate alınır ki, böylece talak vaki olmamış olur. İmam Muhammed'e göre ise kocanın sözü dikkate alınmaz ki, böylece talak vaki olur." şeklinde aktarımda bulunan Kâdihân, namusla ilgili konularda insanların fesadının yaygınlaştığı bir dönem içinde buldukları gerekçesiyle "ihtiyaten İmam Muhammed'in görüşü fetvaya esas alınmaktadır"¹⁰ demektedir.

2.1.2. Örfî İstisnâ – Cehâlet İlişkisi

Karısını boşamaya niyetlenen bir kimsenin; (أنت طالق إن شاء الله) örneğinde olduğu gibi "inşallah" lafzının muttasıl olarak kullanılması durumunda talakın vaki olmayacağını bilip bilmemesi hukuki hükme tesir eder mi? Yani bu ifadenin hüküm tesis edeceğini bilmemesi karısının boşanmış olacağı anlamına gelir mi? Burhâneddîn el-Buhârî'ye göre boşanmış olacağı anlamına gelmemektedir. Çünkü O'na göre, kocanın, "inşallah" lafzının muttasıl olarak kullanılmasının talaka mâni olacağını bilmemesi talakın vaki olmasını sağlamaz. Başka bir deyimle kocanın cehaleti, hükmün oluşmasına engel değildir ki, buradaki hüküm de "inşallah" lafzının muttasıl olarak kullanılmasının talakın vukuuna mâni olmasıdır. Kocanın bu konudaki cehaleti; bâkire kızın, sükût etmenin rızada bulunmak anlamına geldiği yönündeki cehaletine benzer. Bâkirenin sükût etmesi nikâh akdinde, nikâha onay vermek anlamına gelmektedir ve bâkirenin, sükût etmenin, onay vermek anlamına geldiğini bilmemesi de nikâhın gerçekleşmesine mani değildir.¹¹

2.1.3. Örfî İstisnâ – Niyet İlişkisi

"(أنت طالق)" denildikten sonra muttasıl olarak ister (إن شاء الله), ister (ما شاء الله) isterse (إلا أن يشاء الله) vb. lafızlar kullanılsın yapılan istisnâyı geçerli"¹² kabul eden Hanefîler'e göre acaba istisnânın geçerli olması için istisnâda bulunmanın amaçlanması gerekir mi? sorusu önemlidir. Başka bir deyimle istisnâda bulunmayı amaçlamadığı halde bir kimse bu lafızlardan birini kullanılmışsa yapılan istisnâ hukukî bakımdan yine de geçerli olacak mıdır?

Niyet unsurunun varlığını,¹³ pek çok alanda zorunlu gören veya önemseyen Hanefîler'e göre "kişinin istisnâda bulunmayı amaçlamaksızın bu lafızları kullanması istisnânın geçerliliğine engel teşkil etmeyeceği için talak vaki olmayacaktır. Çünkü kişi, (إن

¹⁰ Kâdihân, a.g.e., a.y.

¹¹ Bk. Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 283

¹² Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 282

¹³ Hanefî âlimlerden İbn Nüceym'in kaleme aldığı eserde birinci kâide olarak ele alınan (لا ثواب إلا بالنية) başlığı altında niyet etmenin gerekliliği ve önemine dair örnekler görülebilir. Bk. İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir alâ Mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, thk.: Zeke-riyyâ Umeyrât, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999, s. 17 vd.

(شاء الله) vb. lafzı sarıh olarak kullanmıştır ve sarıh lafzın hukuki bakımdan geçerli olması için niyetin bulunması gerekmez.”¹⁴

2.1.4. Vaz’ı İstisnâyı Geçersiz Kılan Durumlar

Kâdihân’ın belirttiği üzere vaz’ı istisnâyı geçersiz kılan beş kullanım şekli bulunmaktadı. Bunlar ise sırasıyla;

a) (أنت طالق ثلاثا إلا أربعا) cümlesinde olduğu gibi müstesnânın *miktar bakımından* müstesnâ minh’ten fazla olarak kullanıldığı ifade şeklinde istisnâ geçersizdir.

b) (أنت طالق إلا نصفها) cümlesinde olduğu gibi “talak”ın parçasının istisnâ edildiği ifade şekillerinde istisnâ geçerli değildir. Bu ifadenin karşılığında kadın *yarım talak değil* bir talak boşanmış olmaktadır.

c) (أنت طالق ثلاثا إلا ثلاثا) cümlesinde olduğu gibi müstesnâ ile müstesnâ minh’in aynı lafızlardan oluştuğu ifade türlerinde istisnâ geçersizdir.

d) Soluklanma, hapşırma vb. zorunlu davranışlar dışında sükût edilmesi durumunda istisnâ geçersizdir. Bazı rivayetlerde soluklanacak kadar sükût edilmesinin istisnâyı munkatı’ kılmayacağı dile getirilmektedir.

e) (أنت طالق ثنتين وثلثين إلا ثلاثا) cümlesinde olduğu gibi istisnânın bir kısmının geçerli bir kısmının ise geçersiz kabul edilmesine neden olacak ifadelerde istisnâ geçersizdir.¹⁵

2.2. İSTİSNÂNIN MATUF UNSURLARDAN SONRA KULLANILMASI

2.2.1. Matuf Cümlelerden Sonra Kullanılması

(امرأتي طالق إن دخلت الدار وعبدي حرّ إن كلمت فلانا إن شاء الله) cümlesinde olduğu gibi her biri müstakil cümle olan şart cümlelerinden sonra inşallah lafzının kullanılması durumunda Ebû Yûsuf’a göre istisnâ, kendisinden önceki cümleye munsarif olacağı için karısı boşanmış olacak; kölesi ise azat olmayacaktır. İmam Muhammed’e göre ise istisnâ her iki cümleye de munsarif olacağı için ne karısı boşanmış ne de kölesi azat olmuş olacaktır.¹⁶ Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed arasındaki görüş farklılığının cümlede kullanılan (و) harfinin atıf amaçlı mı yoksa istinâf amaçlı mı kullanıldığı yönündeki kabullerine dayandığı söylenebilir. şöyle ki: “vâv harfi tam cümlelerin haber ögesi/yüklemi nakıs cümlelerin haber ögesi olacak şekilde biri nakıs diğer tam olan iki cümle arasında kullanılırsa atıf amaçlı kullanılmış olmaktadır. Buna karşın vâv harfi iki tam cümle arasında kul-

¹⁴ Aynî, a.g.e., V, 432

¹⁵ Kâdihân, a.g.e., I, 458

¹⁶ Kâsânî, a.g.e., III, 159; Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 285. Ayrıca bk. Kâdihân, a.g.e., I, 453

lanılırsa atif amaçlı değil istinâf/başlangıç amaçlı kullanılmış kabul edilmektedir. Ki bu durumda bu iki cümleden birinin haber ögesi diğerinin haber ögesi olmamaktadır.¹⁷ Başka bir deyimle vâv harfiyle ayrılmış cümlelerden her biri, hükmü kendine has bağımsız birer cümle özelliğine sahiptirler. İmam Muhammed'e göre buradaki vâv, atif amaçlı kullanıldığı için her iki cümle de tek cümle hükmünde olduğundan istisnâ, her iki cümleye de rücu etmektedir.¹⁸ Ebû Yûsuf'a göre ise buradaki vâv, iki tam cümle arasında atif amaçlı değil, istinâf amaçlı kullanıldığı¹⁹ için istisnâ son cümleye rücu etmektedir. Çünkü "istinâda aslolan, müstesnânın, takip ettiği cümle için geçerli olmasıdır. İstinânın, son cümleden başkası için geçerli olması ise ya hem şekil ve mana yönünden ya da sadece mana yönünden nakıs olan cümleyi tam cümle kılmak durumunda mümkündür. Bu örnekte ise her iki cümle de şekil ve mana yönünden tam cümle *olduğu için istisnâ son cümleye racidir.*²⁰

2.2.2. Matuf Müfret Kelimelerden Sonra Kullanılması

2.2.2.1. Örfî İstinâyâ Dair Örnekler

Örneğin "bir kimse karısına (أنت طالق ثلاثاً وثلاثاً إن شاء الله) veya (أنت طالق ثلاثاً وواحدة إن شاء الله) şeklinde ifadeler kullanırsa Ebû Hanîfe'ye göre istisnâ mülga olduğu için üç talak vaki olacaktır. Ebû Yûsuf ve Muhammed'e göre ise yapılan istisnâ geçerli *olduğu için talak vaki olmayacaktır.* Buna karşın (أنت طالق واحدة وثلاثاً إن شاء الله) denirse her üçüne göre de istisnâ geçerli *olacağı için talak vaki olmayacaktır.* Burada özellikle (أنت طالق ثلاثاً وثلاثاً) cümlesiyle ilgili görüş farklılığı şuna dayanmaktadır: Ebû Yûsuf ve Muhammed'e göre (ثلاثاً وثلاثاً) ifadesinde, bunları tek cümle kılan cemedici özellikteki (و) harfi kullanılmıştır. Bu durumda sanki (أنت طالق سناً إن شاء الله) denilmiş gibi olmaktadır. Ebû Hanîfe'ye göre ise (وثلاثاً) ifadesi hükmün taalluk etmediği, gereksiz yere kullanılmış bir lafızdır. Çünkü koca, "üç"ten fazla talak verme hakkına sahip değildir. Bu durumda bu ifade Ebû Hanîfe'ye göre sükût etmeye benzemektedir."²¹ Dolayısıyla (وثلاثاً) ifadesi (إن شاء الله) lafzı ile (ثلاثاً) lafzı arasında, istisnânın munfasıl olmasına neden olan bir unsur olduğu için (إن شاء الله) lafzının cümlelerin tamamına rücu etmesini engellemektedir. Bu durumda Ebû Hanîfe'ye göre istisnâ geçersiz olacağı için kadın üç talakla boşanmış olmaktadır. "Buna karşın Ebû Hanife'ye göre (أنت طالق ثلاثاً وثلاثاً إن شاء الله) cümlesinin kullanılması yerine doğrudan (أنت طالق سناً إن شاء الله) denildiği takdirde istisnâ geçerli olacak-

¹⁷ Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 286

¹⁸ Kâsânî, a.g.e., III, 159

¹⁹ Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., a.y.

²⁰ Kâsânî, a.g.e., III, 159

²¹ Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 287; Kâsânî, a.g.e., III, 158. Ayrıca bk. Kâdihân, a.g.e., I, 454

tır. Çünkü burada (ثلاثاً وثلاثاً) şeklinde ayrı kelimelerin kullanılması yerine (سناً) şeklinde tek bir kelime zikredilmektedir. Dolayısıyla bu cümlede munfasıl istisnâdan bahsetmek mümkün²² olmadığı için istisnâ geçerli olacağından kadın boşanmamış olacaktır. “Ebû Hanîfe; matuf kelimeler tek cümle hükmünde oldukları için matuf kelimelerden sonra kullanılan istisnânın bunların tamamı için geçerli olacağı görüşünde olmasına²³ rağmen mezkûr örnekte bu kuralı dikkate almak yerine “kocanın, üçten fazla talak verme hakkına sahip olmamasını” gerekçe göstererek hüküm vermektedir.

(أنت طالق ثلاثاً وثلاثاً إن شاء الله) şeklindeki kullanım için farklı görüşlere sahip olan Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed (أنت طالق واحدة وثلاثاً إن شاء الله) şeklindeki kullanımda yer alan istisnâyı geçerli görmektedirler. Çünkü onlara göre örnekte geçen (وثلاثاً) kelimesi, hükmün taalluk edebileceği bir kelime olması, başka bir deyimle cümle-i fâsıla hükmünde olmaması nedeniyle mülga değildir. Nitekim (و) harfi kullanılarak iki kelime bir arada zikredildikten sonra (إن شاء الله) ifadesi kullanılırsa (امرأته طالق وعنده حرّ إن شاء الله) cümlesinde olduğu gibi inşallah lafzı bunların tamamı için geçerli olacaktır.²⁴

2.2.2.2. Vaz’î İstisnâya Dair Örnekler

Hanefîlere göre kişi ister (أنت طالق ثنتين وواحدة إلا ثنتين) şeklinde bir ifade kullansın isterse (أنت طالق واحدة وثلثين إلا ثنتين) şeklinde bir ifade kullansın *istisnâ geçersiz olacağı için* üç talak vaki olacaktır. İkinci örnekteki istisnânın geçersizliğinin nedeni şudur: İstisnâda aslolan müstesnânın -ki burada müstesnâ (ثنتين) kelimesidir- bir öncesindeki kelimeye –ki o da (وثنتين) kelimesidir- rücu etmesidir. Rücu ettiği takdirde “bütün olanın bütün olanından istisnâsının geçersizliği” kuralınca müstesnâ olan (إلا ثنتين) ifadesi mülga olmaktadır. Böylece (أنت طالق واحدة وثلثين) kısmı geçerli olacağından üç talak vaki olacaktır.²⁵ İlk örnekte üç talak vaki olma nedenine gelince; (إلا ثنتين) ifadesinin, sadr-ı kelamdaki (ثنتين) kelimesine rücu etmesi mümkün değildir. Çünkü rücu ettiği takdirde bütün olanın bütün

²² Bk. Kâsânî, a.g.e., a.y.

²³ Bk. Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *el-Mebsût*, I-XXXI, Beyrut: Dârü'l-Marife, 1409/1989, VIII, 158

²⁴ Bk. Kâsânî, a.g.e., III, 158.

Hanefîlerin burada görünüş itibarıyla kıyas maalfarık denilebilecek bir kıyaslamada buldukları söylenebilir. Şöyle ki (أنت طالق واحدة وثلاثاً إن شاء الله) cümlesindeki istisnâ, müfret matuf kelimelerden sonra kullanılmış olup kıyaslanan (امرأته طالق وعنده حرّ إن شاء الله) cümlesinde ise istisnâ matuf cümlelerden sonra kullanılan istisnânın hükmüne dair görüşlerine ilgili yerlerinde temas edilmişti. Kıyaslanan örnekteki (امرأته طالق) ve (وعنده حرّ) ifadeleri birer tam cümle olmalarına rağmen Burhâneddin el-Buhârî'nin yorumuna göre (Bk. *el-Muhîtu'l-Burhânî*, III, 286) (أن شاء الله) lafzına muttasıl olan (وعنده حرّ) ifadesi tam cümle iken (امرأته طالق) ifadesi nakıs cümle hükmündedir. Hanefîlere göre nakıs cümleler de müfret kelimeler hükmünde oldukları için matuf müfret kelimelerden sonra kullanılan istisnâ, bunların tamamına rücu ettiği gibi matuf nakıs cümlelerden sonra kullanılan istisnâ da bunların tamamına rücu edecektir. Kısacası görüldüğü üzere iki örnek arasında kıyas maalfarık denilebilecek bir durum mevcut değildir.

²⁵ Bk. Burhâneddin el-Buhârî, a.g.e., III, 289

olandan istisnâsı söz konusu olacaktır. (واحدة) kelimesine rücu ettiği takdirde de “çok olanın az olandan istisnâsı geçersizdir” kuralınca istisnâ geçersiz olacaktır. Buna karşın (أنت طالق واحدة وثنيتين إلا واحدة) denirse iki talak vaki olacaktır. Çünkü bu örnekte (واحدة) kelimesinden istisnâ edilmektedir ki, parçanın bütünden istisnâsı söz konusu olmaktadır. Bu nedenle yapılan istisnâ geçerli olacaktır.²⁶ Dolayısıyla kadın iki talakla boşanmış olacaktır.

(أنت طالق ثنتين واثنتين إلا ثنتين) denildiği zaman ise Ebû Yûsuf ve Muhammed’e göre mümkün olduğunca bu sözü söyleyenin kelamını geçerli kılmak amacıyla her bir (ثنيتين) kelimesinden bir talak istisnâ edilmek suretiyle iki talak vaki olacaktır. Onlara göre talakın vaki olması kocanın niyetine bağlıdır. Buna göre ister ilk ister ikincisinden olsun şayet koca her bir (ثنيتين) kelimesinden tam miktarı istisnâ ettiğini kastetmişse yapılan istisnâ batıl olacaktır. Şayet ilk (ثنيتين) kelimesinden “bir”, ikincisinden de “bir” talak vermeyi amaçlamışsa Ebû Yûsuf ve Muhammed’e göre yapılan istisnâ geçerli olacağı²⁷ için iki talak vaki olacaktır. “Züfer’e göre ise üç talak vaki olacaktır. Çünkü istisnâda aslanan, takip ettiği cümleye munsarif olmasıdır. Nitekim takip ettiği cümle, kendisine en yakın olan cümle olduğundan ona muttasıldır. Buna göre başka bir cümleye rücu ettiğine dair delil bulunmadıkça kendisine en yakın olan cümleden başkasına rücu edemez. Dolayısıyla yukarıdaki istisnâ, takip ettiği cümleye rücu ettiği takdirde bütünün bütünden istisnâsı gibi bir durum söz konusu olur ki, bu geçerli değildir.”²⁸

(أنت طالق ثلاثاً وثلاثاً إلا أربعاً) denildiği takdirde Ebû Hanîfe’ye göre üç talak vaki olur. İmam Muhammed’den de bu yönde bir görüş aktarılmaktadır. Ebû Hanîfe’ye göre ikinci (ثلاثاً) kelimesi; ilk (ثلاثاً) kelimesi ile müstesnâ olan (أربعاً) kelimesi arasında cümle-i fasıla durumundadır. Buna göre istisnâ munfasıl olduğu için müstesnâ geçersiz olmaktadır. Ebû Yûsuf’a ve İmam Muhammed’e göre ikinci (ثلاثاً) kelimesi cümle-i fasıla olmadığı için iki talak vaki olacaktır. Şöyle ki; Ebû Yûsuf ve Muhammed’e göre bu sözü söyleyen kişi sanki (أنت طالق ستاً إلا أربعاً) demiş gibi olmaktadır. Hanefîler arasında talakın vaki olmasını, kocanın niyetine bağlayanlar bulunmaktadır ki, onlara göre şayet bu kişi ‘birinci ve ikinci (ثلاثاً) kelimelerinden ikişer talakı kastetmiştim’ derse istisnâ geçerli olacak, aksi takdirde geçerli olmayacaktır.²⁹

Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed’e göre (أنت طالق واحدة وواحدة وواحدة إلا) denildiği takdirde yapılan istisnâ geçersiz olduğu için üç talak vaki olacaktır. Çünkü

²⁶ Bk. Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 290

²⁷ Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 290

²⁸ Kâsânî, a.g.e., III, 155. Ayrıca bk. Serahsî, *el-Mebsût*, VI, 92; Aynî, a.g.e., V, 436

²⁹ Bk. Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 290; Aynî, a.g.e., V, 436-437

istisnâ, muttasıl olduğunda sözün başı sözün son kısmına bağlı olmaktadır. Bu durumda müstesnâ, bütün olana rücu etmektedir ki, bu sebeple geçersiz olmaktadır. Çünkü burada *birinci* (واحدة) kelimesinden sonra (و) atıf harfi kullanılarak *ikinci ve üçüncü* (واحدة) kelimeleri birincisine atfedilmektedir. Böylece her bir kelime cemedici özellikteki harf ile bir bütün kılınmaktadır ki, bu durumda bütünün bütünden istisnâsı söz konusu olmaktadır. Bu nedenle istisnâ geçersiz olmaktadır.³⁰

2.3. İSTİSNÂNIN CÜMLE BAŞINDA KULLANILMASI

Hanefî fakihlerden Suğdî, örfî istisnânın ikisi geçerli ikisi geçersiz olmak üzere dört farklı şekilde cümle başında kullanımından bahsetmektedir. Bunlardan (إن شاء الله فأنت (طالق) ve (إن شاء الله طالق ثم أنت طالق) şeklindeki iki kullanımda istisnânın geçerli olması nedeniyle kadının boşanmamış olacağına dair Hanefîler arasında ittifak vardır. (إن شاء الله وأنت (طالق) ve (إن شاء الله أنت طالق) şeklindeki iki kullanımda ise istisnânın geçersizliği nedeniyle kadın boşanmış kabul edilmektedir.³¹ Genel kabul bu yönde olmakla birlikte detaylarına bakıldığında farklı değerlendirmelerin bulunduğu görülmektedir.

(إن شاء الله فأنت طالق) demek suretiyle inşallah lafzı önce, yani cümle başında zikrederse istisnânın sahih olduğuna dair icma vardır.³² Çünkü vasıl harfi olan (ف)‘nın cümlede kullanılmasıyla inşallah lafzı talak lafzına muttasıl kılındığı için cümlede Allah’ın meşietine yapılan talik geçerli olmaktadır. Aynı durum (و) harfinin cemetme amaçlı kullanılmasından ötürü tek cümle hükmünde kabul edilen (إن شاء الله وأنت طالق)³³ ifadesi için de geçerlidir. Şayet kişi (و) ve (ف) gibi cümlede ittisal işlevi gören harflerden birini kullanmaksızın (إن شاء الله أنت طالق) derse Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’a göre istisnâ geçerli olduğu için talak vaki olmayacaktır. Ancak İmam Muhammed’e göre burada munkatı’ istisnâ söz konusu olduğu için hukuki bakımdan talak vaki olur. Çünkü O’na göre ceza cümlesi, şart cümlesinden sonra zikredilirse muhakkak cümleyi muttasıl kılacak bir harf –ki bu da (ف)‘dır- kullanılmalıdır. Şayet bu harf kullanılmamışsa cümle muttasıl olmaktadır.³⁴ Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf, buradaki örfî istisnânın geçerliliğini iki nedene bağlamaktadırlar. Bunlardan ilki bu tür cümlelerde (ف) harfinin gizli olarak kullanılması- nın caiz olmasıdır. İkincisi ise “inşallah” lafzının (أنت طالق إن شاء الله) cümlesinde, cümle

³⁰ Kâsânî, a.g.e., III, 155

³¹ Ebû’l-Hasen (Hüseyn) Rûknüislâm Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed es- Suğdî, *en-Nütef fi’l-Fetâvâ*, I-II, thk.: Salâhüddîn en-Nâhî, 2.bs., (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle) – (Ammân: Dârü’l-Furkân), 1404/1984, I, 351-352

³² Semerkandî, *Tuhfe*, II, 193; Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 282

³³ Bu cümledeki örfî istisnânın geçerliliği hususunda Ebû Yûsuf’tan geçerli olduğu ve olmadığı yönünde iki görüş aktarılmaktadır. Bk. Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 282

³⁴ Kâsânî, a.g.e., III, 159. Ayrıca bk. Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., a.y.; Semerkandî, *Tuhfe*, II, 193-194; Dâmâd Efendî, a.g.e., I, 426

sonunda kullanılmasının caiz olması gibi cümle başında kullanılmasının da caiz olmasıdır. Nitekim dilsel kullanım yönünden şart unsurunun cümlede takdim ve tehir etmesi caizdir.³⁵

2.4. MÜSTESNÂNIN SIFATI

Hanefîlere göre müstesnânın ardından; müstesnâ minh'le değil de müstesnâ geçersiz olduğunda kendisi de geçersiz olacak şekilde müstesnâyla *dil kuralları bakımından* uyumlu bir sıfat kullanılırsa bu sıfat müstesnâyâ mahsus kılınır. Buna karşın müstesnâ yerine müstesnâ minh'le *dil kuralları bakımından* uyumlu sıfat kullanılırsa Hanefîler arasında bu konuda iki farklı şekilde düşünenler bulunmaktadır. İlk gruba göre mümkün olduğunca sıfatı kullanan kişiyi onaylamak amacıyla beynûnet/boşanma sabit olacak şekilde sıfat, müstesnâ minh'e ait kılınır. İkinci gruba göre ise bütünün kapsamına dâhil olmasını sağlamak amacıyla sıfat hem müstesnâ hem de müstesnâ minh'e ait kılınabileceği gibi müstesnâ ile müstesnâ minh arasındaki cins birlikteliğini sağlamak amacıyla da her iki ögeye ait kılınabilir. Nitekim *istisnânın geçerli olması için* müstesnâ ile müstesnâ minh aynı cinsten olmalıdır.

Cümlede hem müstesnâyâ hem de müstesnâ minh'e uygun bir sıfat zikredildiği takdirde; Hanefîlerden ikinci gruba göre sıfatıyla birlikte müstesnâ geçersiz olurken sıfatıyla birlikte müstesnâ minh varlığını aynen korur. İlk gruba göre ise mezkûr sıfat sadece müstesnâ minh'e ait kılınır. Çünkü sıfat, müstesnâ minh'e ait kılındığı takdirde dikkate alınır, müstesnâyâ ait kılınırsa iptal edilir. Sıfata gelince o, ancak dikkate alınmak için kullanılır, iptal edilmek amacıyla değil. Burada bahsedilenler tümüyle zait olan sıfatın kullanılması durumunda geçerlidir. Asli sıfatın kullanılması durumunda kesinlikle bunlar dikkate alınmaz. Yani asli sıfatın zikredilmesi ile zikredilmemesi durumunda hüküm aynıdır.³⁶

İmam Muhammed'e göre bir kimse karısına (أنت طالق ثلاثاً إلا واحدة للسنة) derse kadın her bir temizlik döneminde bir talak vaki olacak şekilde iki talakla boşanmış olacaktır. Çünkü (سنة) sıfatı, vaki olanın sıfatı olmaya uygun olduğundan müstesnâ minh'e ait kı-

³⁵ Bk. Kâsânî, a.g.e., III, 159; Kâdihân, a.g.e., I, 452-453

Ancak Kâdihân eserinin bir başka yerinde (bk. I, 420) şöyle demektir: Örfî istisnâ cümle başında zikredilip ceza cümlesinde kullanılması gereken (ف) harfi kullanılmadan (إن شاء الله أنت طالق) şeklinde bir ifade kullanıldığında Ebû Yûsuf'a göre; cümlede şart işlevi gören (أن شاء الله) lafzı ceza cümlesi olan (أنت طالق) cümlesinden önce zikredildiği ve ceza harfi olan (ف) harfinin de kullanılmadığı için talakın vukuu şarta müteallik olmadığından talak vaki olacaktır. Muhammed'e göre ise (إن شاء الله) lafzı ister ceza cümlesinden önce ister sonra zikredilsin yapılan istisnâ geçerli olduğu için talak vaki olmayacaktır. Çünkü ona göre istisnâ hükmü iptal etmek amacıyla cümlede kullanılır; yoksa hükmü şarta müteallik kılmak amacıyla değil. Dolayısıyla ister cümle başında ister cümle sonunda kullanılsın her durumda istisnâ geçerlidir.

³⁶ Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 292

lınması uygundur. Bu durumda bu kişi sanki (أنت طالق ثنتين للسنة) demiş gibi olmaktadır. Veya (سنة) kelimesi cümlelerin tamamı için sıfat olmaya uygundur. Bu durumda sanki (أنت طالق ثلاثة للسنة) demiş gibi olmaktadır.³⁷

Eğer kişi karısına (أنت طالق ثلاثة ألبنة إلا واحدة / بائنة إلا واحدة) derse karısı iki ric'î talak ile boşanmış olacaktır. Buradaki (ألبنة) veya (بائنة) kelimeleri müstesnâ ile müstesnâ minh arasında cümle-i fasıla konumunda değillerdir. Çünkü bu kelimelerin her biri (ثلاثة) lafzı için kullanılan asli sıfat hükmündedirler. Dolayısıyla bu kelimeler zikredilse de zikredilmese de talak lafzından *zımmen* bu nitelikler anlaşılacaktır. Bir nevi (أنت طالق ثلاثة إلا) (أنت طالق ثلاثة إلا واحدة) denilmiş gibi olmaktadır. Aynı şekilde (أنت طالق ثلاثة إلا واحدة بائنة / ألبنة) örneğinde olduğu gibi bu kelimeler müstesnâya sıfat kılınsalar dahi kadın yine iki ric'î talakla boşanmış kabul edilir.³⁸ Buna karşın koca (أنت طالق ثنتين إلا واحدة بائنة) veya (أنت طالق ثنتين إلا واحدة أما بائناً) ifadelerinden birini karısına yöneltirse bu durumda kadın bir ric'î talak ile boşanmış olacaktır. Çünkü bu cümledeki (بائن) kelimesi; (تطليقتان بائن) şeklinde kullanılması mümkün olmayıp (تطليقتان بائنتان) şeklinde kullanılması gerektiği için müstesnâ minh'in sıfatı olmaya uygun değildir. Dolayısıyla müstesnâya sıfat kılınmıştır. Buna karşın (بائن) kelimesi yerine (البئنة) kelimesi kullanılmış olursa bu kelimenin müstesnâ minh'e sıfat olması mümkündür. Başka bir deyimle (تطليقتان البئنة) şeklindeki kullanım *dil kuralları bakımından* doğru bir kullanımdır. Böyle olmakla birlikte şöyle denilmektedir: Koca (بائن) kelimesini (ثنتين) kelimesi için sıfat olarak kullanmayı amaçlamışsa bu durumda kadın bir bâin talakla boşanmış olacaktır.³⁹

2.5. MÜSTESNÂNIN MİKTARI

2.5.1. Bütünün Bütünden İstisnâsı

Hanefîlere göre bütün olanın bütün olandan istisnâsı; müstesnânın, müstesnâ minh ile aynı lafızdan oluşması veya *miktar bakımından birbirlerine denk olması* durumlarında geçersizdir. Buna karşın mana bakımından bütün olanın bütün olandan istisnâsı gibi bir durum söz konusu olsa bile her ikisi farklı lafızlardan oluştuğu için istisnâ geçerli olacaktır. Örneğin bir kimse (كلّ نسائي طوالق إلا كلّ نسائي) şeklinde bir ifade kullansa yapılan istisnâ geçersiz olacağı için eşlerinin hepsi boşanmış olacaktır. *Çünkü burada hem müstesnâ hem de müstesnâ minh aynı lafızlardan oluşmaktadır.* Buna karşın (كلّ نسائي) ⁴⁰ derse he ne kadar *mana bakımından* bütün olanın bütün olandan istisnâsı gibi bir durum söz konusu olsa da hiçbir

³⁷ Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., a.y.

³⁸ Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 293

³⁹ Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 293

⁴⁰ Kâsânî, a.g.e., III, 156

eşi boşanmış olmayacaktır. Çünkü istisnâ, lafzî bir tasarruf olup parçanın bütünden istisnâ edilebileceği her alanda istisnâ için kullanılabilen her lafzın istisnâ amacıyla kullanılması caizdir. Şayet istisnânın geçerliliği, hükmün varlığına bağlı olsaydı pratikte geçerli olan (أنت طالق عشرًا إلا تسعًا) şeklindeki kullanımın, şer'î açıdan üçten fazla talakın verilmesinin caiz olmamasına binaen geçerli olmaması gerekirdi.⁴¹

Miktar bakımından birbirine denk olması nedeniyle istisnânın geçersizliğine (أنت (أنت طالق، أنت طالق، أنت طالق، إلا واحدة)، (طالق ثلاثا إلا ثلاثا re⁴² göre bu cümlelerin muhatabı olan kadın üç talakla boşanmış kabul edilir. İstisnânın geçerli olması için müstesnânın, müstesnâ minh'ten miktar bakımından az olması gerekirken bu cümlelerde her iki ögenin birbirine denk olmasından ötürü yapılan istisnâ geçersiz kabul edilmektedir.

Yukarıda da belirtildiği üzere “bütün olanın bütün olandan istisnâsı *Hanefîlere ve cumhura göre* tartışmasız olarak batıldır. Ne var ki özellikle *Hanefîlere göre* bâtil olma gerekçeleri farklıdır. Bir kısmına göre istisnâ, *cümlede* tahsis gibi işlev göstermektedir. Tahsis ise *tahsis edilenin ifade ettiği* bütün için geçerli olmadığı *gibi istisnâ da müstesnâ minh'in ifade ettiği bütün için geçerli olmamaktadır*. Diğer bir kısmına göre ise istisnâ, kelama dâhil olduğunda geride kalan kısmı kelama ve hükme konu kılmaktadır. Bütün olanın bütün olandan istisnâ edilmesi durumunda ise bütün olanın hükme konu olması kaçınılmaz olacağından hükme konu olabilecek bir şey geriye kalmamaktadır.⁴³ Dolayısıyla yapılan istisnâ geçersiz olmaktadır.

Genel yaklaşım bu şekilde olmakla birlikte her bir istisnâ üslubunun Hanefî müçtehitler arasında aynı şekilde değerlendirildiği ve hükmün de buna göre verildiği söylenemez. Örneğin “ilk bakışta istisnâ edatından sonra atıf harfleri kullanılarak birbirine atfedilen müstesnâların bulunduğu izlenimi veren (أنت طالق ثلاثا إلا واحدة وواحدة وواحدة) cümlesini ilk dönem Hanefî müçtehitlerinin “bütün olanın bütün olandan istisnâ edilmesi” şeklinde değerlendirmedikleri ve farklı hükümler verdikleri görülmektedir. Örneğin “Ebû Hanife ve Muhammed'e göre mezkûr örnekteki istisnâ geçersiz olacağı için üç talak vaki olur. Ebû Yûsuf'a göre ise (ألا واحدة وواحدة) ifadelerinin karşılığı olan birinci ve ikinci talak vaki olurken üçüncü talak geçersiz olur. Dolayısıyla bir talak vaki olur. Çünkü O'na göre birinci ve ikinci talak, parçanın bütünden istisnâsı şeklindedir. Dolayısıyla yapılan

⁴¹ Aynî, a.g.e., V, 437. Ayrıca bk. Kâsânî, a.g.e., III, 156; Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 291

⁴² Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Asl*, I-XIII, thk.: Muhammed Boynukalın, 1.bs., Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1433/2012, IV, 468; Serahsî, *el-Mebsût*, VI, 92; İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Misrî, *el-Bahrü'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, I-VIII, 2.bs. nşr.: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, t.y, IV, 45; İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, III, 375

⁴³ Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 289

istisnâ geçerlidir. (وواحدة) *lafzıyla ifade edilen* üçüncü talak ise “bütün olanın bütün olan-
dan istisnâsı geçersizdir” kuralı gereği geçersizdir. *Bu durumda sanki (أنت طالق ثلاثا إلا)*
demiş gibi olduğu için karısı bir talakla boşanmış olacaktır. Ebû Hanife ve Mu-
hammed’e göre ise istisnâ yapıldığında cümlelerin başı, cümlelerin sonuna bağlıdır. Bu
durumda bütün olanın bütün olandan istisnâsı söz konusu olmaktadır ki, bu geçerli de-
ğildir. Sanki bu sözü söyleyen kişi (أنت طالق ثلاثا إلا ثلاثا) demiş gibi olmaktadır. Çünkü (إلا)
واحدة وواحدة وواحدة ifadesinde bunların (إلا ثلاثا) şeklinde anlaşılmasını sağlayacak özellikte
olan (و) atıf harfinin kullanılması gibi bir durum söz konusudur.”⁴⁴

2.5.2. Küsurâtın İstisnâsı

Cumhur ulemaya göre bir kimse (أنت طالق) dedikten hemen sonra (بعض تطليقة), (ربع), (بعض تطليقة), (ثلث تطليقة), (نصف تطليقة) gibi *parça ifade eden* lafızlar kullanırsa tam bir talak vaki olur. Rebîatürre’y’e (ö.136/753) göre bir şeyin parçası o şeyin bizzat kendisi olamaya-
cağı için bu tür terkipler tam bir talakı karşılamak yerine talakın birer parçası konumun-
da olduğu için talak vaki olmayacaktır. Buna karşın Hanefîlerin genel kabulüne göre
“talak”ın kendisi bölünemez. Bölünmesi mümkün olmayan bir şeyin parçasının zikre-
dilmesi durumunda o şeyin bütünü kastedilmiş olmaktadır. Aynı durum kisasın bir par-
çasının affedilmesinde de geçerlidir. Nitekim kisasın bir kısmının affedilmesi durumda
kisasın tamamı affedilmiş olmaktadır. Şayet kişi (أنت طالق) dedikten hemen sonra atıf
harfi kullanarak (واحدة وثلث), (واحدة ونصف) vb. terkiplerden herhangi birini kullanmış olursa
bir talakın parçası, tam bir talak anlamına geleceğinden iki talak vaki olacaktır. Dolayı-
sıyla bu sözü söyleyen, (أنت طالق اثنتين) demiş gibi olmaktadır. Buna karşın (أنت طالق واحدة)
45 şeklinde bir ifade kullanılırsa sadece bir talak vaki olur. Çünkü buradaki “yarım
talak” lafzı *vâv harfi kullanılarak*, vaki olan bir talaka izafe edilmektedir. Vâki olan şeyin
ikinci kez vâki olması ise düşünülemez.⁴⁶

(أنت طالق ثلاثا إلا نصف تطليقة) şeklinde bir ifade kullanıldığı zaman kaç talak vaki olur?” sorusunu Serahsî şöyle cevaplamaktadır: Ebû Yûsuf’a göre iki talak, İmam Mu-

⁴⁴ Kâsânî, a.g.e., III, 155; Serahsî, *el-Mebsût*, VI, 92

Mezkûr örnek bağlamında ilk dönem Hanefî müçtehitlerine göre kaç talakın vaki olacağı yönünde tam bir görüş birliğinden bahsetmek mümkün değildir. Kâsânî’nin dile getirdiklerinden farklı aktarımların varlığı da bunu göstermektedir. Şöyle ki Burhâneddîn el-Buhârî (bk. *el-Muhîtu’l-Burhânî*, III, 289) “Ebû Hanîfe’ye göre üç; Ebû Yûsuf’a göre bir; İmam Muhammed’e göre ise iki talak vâki olur” derken Semerkandî (Bk. Semerkandî, Ebû’l-Leys İmâmü’l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, *‘Uyûnu’l-Mesâ’il*, thk.: Salâhüddîn en-Nâhî, Bağdat: Matba’atü Es’ad, 1386, s. 112) Ebû Hanîfe’nin ve Muhammed’in görüşlerinden bahsetmeyip “Ebû Yûsuf’a göre üç talak vaki olur” demektedir.

⁴⁵ “Böyle bir kullanımda sadece bir talak vaki olacaktır” şeklindeki görüşün karşılığında muhtar olan kavle göre iki talak vaki olacaktır. Radyüüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Muhammed el-Haddâdî, *el-Cevheretü’n-Neyyire Şerhu Muhtasari’l-Kudûrî*, I-II, thk.: İlyas Kaplan, 1.bs., Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlimiyye, 1427/2006, II, 38

⁴⁶ Kâsânî, a.g.e., III, 98; Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 225. Ayrıca bk. Mevsilî, *el-İhtiyâr*, III, 126-127; Bâbertî, *el-İnâye*, IV, 16; Haddâdî, a.g.e., II, 38; Serahsî, *el-Mebsût*, VI, 92

hammed'e göre ise üç talak vaki olur. Ebû Yûsuf'a göre ister îkâ ifade eden “أنت طالق (أنت طالق) cümlesinde olduğu gibi kullanılsın –ki bu durumda ‘yarım talak’ değil, tam talak vaki olacaktır.”⁴⁷ ister (إلا نصف تطليقة) şeklinde istisnâ üslubunda kullanılsın “talak” lafzı bölünemeyeceğine göre (إلا نصف تطليقة) denilince (إلا واحدة) denilmiş gibi olur. Muhammed'e göre ise îkâ durumunda –yani (أنت طالق نصف تطليقة) şeklindeki kullanımda îkâda bulunan kocada var olan bir manadan/ niyetten ötürü talak lafzı bölünemezken istisnâ üslubunda kullanılması durumunda bu mana mevcut olmadığından talak lafzının bölünebilir olmasında sakınca yoktur. Buna göre müstesnâ (نصف تطليقة) şeklinde kullanılırsa kocanın kelamı, iki tam ve bir yarım talaktan ibaret olacağından yine üç talak vaki olacaktır.”⁴⁸

2.6. MÜSTESNÂNIN TEKERRÜR ETMESİ

2.6.1. Atıf Harfi Kullanılmadan Müstesnânın Tekerrürü

Hanefilere göre sadr-ı kelamdan istisnâ yapılması sahih olduğu gibi müstesnâdan istisnâ yapılması da sahihtir. Nitekim (إلا آل لوط إنا لمنجوهم أجمعين. إلا امرأته) ⁴⁹ âyetlerinde de görüldüğü üzere (آل لوط) lafzı “insanların” tamamından istisnâ edilmekte, (امرأته) lafzı da (آل لوط) lafzından istisnâ edilmektedir. Buna göre bir kimse mesela (أنت طالق ثلاثا) derse iki talak vaki olacaktır.⁵⁰ Şöyle ki, Hanefiler bu ve benzeri örneklerde vaki olan miktarın tespiti için a) sondan başa gitme ve b) elde toplama yöntemlerinden* birinin kullanılmasını mümkün görmektedirler.

a) Sondan başa gitme yöntemine göre; son müstesnâdan başlanarak ilk müstesnâya varıncaya kadar her bir müstesnâ bir öncesindekinden istisnâ edilir ki, bu durumda her bir müstesnâ bir sonraki müstesnâ için müstesnâ minh işlevi görmektedir. Son olarak geriye kalan miktar da sadr-ı kelamdaki müstesnâ minh'ten istisnâ edilerek geriye kalan miktar vaki olan miktar kabul edilir. “Buna göre mevcut örnekte ikinci müstesnâ olan (واحدة) kelimesi ilk müstesnâ olan (ثنتين) kelimesinden istisnâ edilir ve geriye (واحدة) kalır. Bu lafız da sadr-ı kelamdaki müstesnâ minh olan (ثلاث) kelimesinden istisnâ

⁴⁷ Suğdî, a.g.e., I, 343; Semerkandî, *Tuhfe*, II, 194

⁴⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, VI, 92. Ayrıca bk. Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 291; Aynî, a.g.e., V, 436; İbn Nüceym, *en-Nehru'l-Fâik*, II, 332, 405; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-Râik*, III, 282; IV, 45; Zeylaî, *Tebyînü'l-Hakâik*, II, 244, 245; Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Haskefî, *ed-Dürü'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr ve Câmi'i'l-Bihâr*, thk.: Abdülmünim Halîl İbrâhîm, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlimiyye, 1423/2002, s. 22; Dâmâd Efendî, a.g.e., I, 389; İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, III, 260, 376

Muhtar olan görüş bu olmakla birlikte Haddâdî “Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre üç talak, Muhammed'e göre ise iki talak vaki olur” şeklinde aktarımda bulunmaktadır. (Bk. Haddâdî, a.g.e., II, 49)

⁴⁹ el-Hicr, 59-60

⁵⁰ Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 291

* Adedî lafızların hem müstesnâda hem müstesnâ minh'te kullanılması durumunda istisnâ edilen miktarın belirlenmesine yönelik yöntemlerle ilgili bilgi için bk. Mevcut çalışmada s.200 vd.

edilince geriye (ثنتان) kalır ki, vaki olan miktar da budur. Aynı yöntem gereği (أنت طالق ثلاثا) denirse bir talak vaki olduğu gibi (أنت طالق ثلاثا إلا ثنتين إلا واحدة) dendiği takdirde de bir talak vaki olacaktır.”⁵¹

b) İkinci yöntem olan elde sayma yöntemine göre ilk sayı sağ tarafta, ikincisi sol tarafta, üçüncüsü sağ tarafta, dördüncüsü sol tarafta...olacak şekilde sayılar kendi aralarında toplandıktan sonra sol taraftaki toplam sağ taraftaki toplamdan çıkartılarak elde edilen miktar vaki olan miktar kabul edilir.⁵² Buna göre (أنت طالق ثلاثا إلا ثنتين إلا واحدة) örneği bağlamında ilk sayı olan (ثلاث) kelimesi ile ikinci müstesnâ olan (واحدة) kelimesi sağ tarafta toplanır, böylece toplam “dört” eder. Ardından ikinci sayı olduğu için sol tarafta yer alan ve ilk müstesnâ olan (ثنتين) kelimesi “dört” sayısından çıkartılınca geriye “iki” sayısı kalmaktadır ki, vaki olan talak sayısı da budur.

2.6.2. Atıf Harfi Kullanılarak Müstesnânın Tekerrürü

İstisnâ edatından sonra, atıf harfleri kullanılarak birden fazla müstesnânın kullanılması dilsel kullanım yönünden mümkündür. Bu durumda kullanılan atıf harfinin cümleye kattığı anlam dolayısıyla müstesnâların hükme tesiri önem kazanmaktadır.

Örneğin bir kimse (و) harfiyle matuf müstesnâlar kullanarak (أنت طالق ثلاثا إلا واحدة) derse Ebû Hanîfe’ye göre (أنت طالق ثلاثا إلا ثنتين) denmiş gibi olup üç talak vaki olacaktır. Ebû Yûsuf’a göre ise iki talak vaki olacaktır. Buna göre O, “bir” sayısının istisnâsını geçerli, “iki” sayısının istisnâsını ise geçersiz kabul etmektedir.⁵³

Şayet bir kimse cümleye şüphe anlamı katan atıf harflerinden (أو) kelimesiyle matuf müstesnâlar kullanarak (أنت طالق ثلاثا إلا واحدة أو ثنتين) derse ve *hangi sayıyı istisnâ ettiğine dair* açıklamada bulunmadan önce vefat ederse Ebû Yûsuf’a göre ‘bir’, İmam Muhammed’e göre ise ‘iki’ talak vaki olacaktır. Çünkü Ebû Yûsuf’a göre *miktar bakımından* çok olan istisnâ edilir ve böylece az olan vaki olmuş olur. İmam Muhammed’e göre ise az olan istisnâ edilir ve böylece çok olan vaki olmuş olur. Bir başka açıklamaya göre *Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed’in görüşlerinin böyle olmasının nedeni* Ebû Yûsuf’a göre istisnâ edatından sonra ‘şüphe’ gerçekleşirse az olan müstesnâ dikkate alınır. Çünkü O’na göre istisnâ, ‘ihraç etmek’ anlamına geldiği için istisnâda şüphe bulunursa kesin olan miktar –ki örnekte kesinlik (أو) edatından önce kullanılan (واحدة) kelimesinde bulunmaktadır- dikkate alınır. İmam Muhammed’e göre istisnâ, ‘istisnâ yapıldıktan sonra geride kalanı kelama konu kılmak’ anlamına geldiği için istisnâ kısmında

⁵¹ Bk. Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., a.y.; Kâsânî, a.g.e., III, 157

⁵² Bk. Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 291-292; Kâsânî, a.g.e., a.y.

⁵³ Kâdihân, a.g.e., I, 455

şüphe bulunması demek istisnâ edatından önceki cümlede şüphe bulunduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla ancak kesin olan miktar sabit olur. Nitekim bir başkası lehinde (لك علي ألف إلا مائة أو خمسين) diyen kişi, dokuz yüz elli dirhem ödemekle yükümlüdür.”⁵⁴

2.7. MÜSTESNÂNIN MUTTASIL OLMASI

Koca, karısına muttasıl bir şekilde (أنت طالق إن شاء الله) dese karısı boşanmış olmaz. Çünkü buradaki örfî istisnânın, sadr-ı kelamı değiştirici nitelikte olup olmadığı bilinmediği için, yani Allah'ın (c.c.) iradesinin hangi yönde olduğu bilinmediği için örfî istisnânın muttasıl olmasını Hanefîler şart koşmaktadırlar. Benzer şekilde kişi karısına (أنت طالق ثلاثا إلا واحدة) derse –ki burada vaz'î istisnâ kullanılmaktadır- karısı iki talak ile (أنت طالق ثلاثا إلا اثنتين) derse bir talak ile boşanmış olacaktır. Çünkü Hanefîlere göre istisnâda aslolan, istisnâ yapıldıktan sonra geride hükme konu olabilecek bir miktarın kalmasıdır. Dolayısıyla istisnânın ardından, hükmün tahakkuk edebileceği bir şeyin geride kalması beklenir. Buna göre eğer (أنت طالق ثلاثا إلا ثلاثا) denilirse, müstesnâ minh'in tamamı istisnâ edilmiş olacağından, yani istisnânın ardından geride bir şey kalmamış olacağından istisnâ geçerli olmayacaktır.⁵⁵ Hanefîler örfî istisnânın muttasıl olması gerektiğini Hz. Peygamber'den rivayet edilen (من حلف بطلاق أو عتاق وقال إن شاء الله تعالى متصلا فلا حنث عليه)⁵⁶ hadisine dayandırmaktadırlar. Onlara göre “Hz. Peygamber (s.a.v.) burada inşallah lafzını şart suretinde kullanmıştır. Dolayısıyla bu yönüyle inşallah lafzı talik ifade etmektedir. Buna göre şart gerçekleşmeden talik edilen şey de yok hükmündedir. Burada da -yani inşallah lafzının kullanıldığı yerde- şartın vukuu bilinmediği için aslında talik de gerçekleşmemiş olmaktadır. İşte bu nedenle şart unsuru gibi inşallah lafzının da cümleye muttasıl olması şart koşulmuştur. Eğer kişi inşallah lafzını kullanmadan önce cümlelerin munfasıl olmasına neden olacak şekilde sükût ederse istisnâdan önce söylediği cümlelerin hükmü geçerli olacağı için sükût ettikten sonra zikredilen istisnâ, ilk sözden rücu etmek anlamı taşıyacaktır.”⁵⁷

2.8. MÜSTESNÂNIN MUNFASIL OLMASI

Hanefîlerin genel kabulüne göre örfî istisnânın cümleye muttasıl kılınarak (أنت (طالق إن شاء الله) şeklinde bir ifade kullanıldığı takdirde talak vaki olmayacaktır. Çünkü “inşallah” lafzının kullanılması, “talak”ın gerçekleşmesini Allah'ın meşietine –ki Allah'ın meşi-

⁵⁴ Kâdihân, a.g.e., I, 455-456. Ayrıca bk. İbn Nuceym, *en-Nehru'l-Fâik*, II, 405

⁵⁵ Bk. Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Guneymî el- Meydânî, *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb*, I-III, thk.: Abdürrezzâk el-Mehdî, 3.bs., Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1418/1997, III, 53

⁵⁶ Mevcut rivayetle ilgili detaylı değerlendirme için bk. Aynî, a.g.e., V, 433-434

⁵⁷ Bk. Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el- Merginânî, *el-Hidâye fî Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedî*, I-IV, thk.: Talâl Yûsuf, Beyrut: Dârü lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y., I, 247

eti tam olarak bilinemez- talik edilmesi anlamına gelmektedir. Buna karşın örfi istisnânın munfasıl olarak kullanılması durumunda yapılan istisnâ geçersiz olacağından talak vaki olacaktır.⁵⁸ Mütakellimin kelamı kullanırken soluklanma gibi yapmaktan kaçınmayacağı bir davranış sergilemesi, cümlelerin munfasıl olarak değerlendirilmesini gerektirmezken sükût etmek, başka bir kelam kullanmak vb. davranışlarla örfi istisnâsı ile önceki kelamını birbirinden ayırması cümlelerin munfasıl olarak değerlendirilmesini gerektirir.⁵⁹ Genel yaklaşım bu şekilde olmakla birlikte örfi istisnâdan önce kullanılan kimi lafızlar vardır ki, bunların cümleyi munfasıl kılıp kılmadığı hususu Hanefîler arasında tartışmalıdır.

“Şart ve ceza cümlelerinin arasına hükmü engelleyici bir cümle girdiği takdirde bu cümle, şart ve ceza cümlelerine ait hükümlerin tahakkuk etmesine mani olur. Bu kurala göre iki cümle arasında kullanılan nidâ üslubu, öncelikle ceza cümlesinin hükmünün şarta bağlı olarak gerçekleşmesini engelleyen bir ara cümle işlevi görür” diyen Kâsânî bu özelliğe sahip üç farklı nidâ üslubunun cümle içindeki kullanımının hukuki yansımalarına işaret etmek adına açıklamasını şöyle devam ettirmektedir: “Nidâ üslubu; a) (يا طالق) şeklinde talakın varlığını çağrıştıran veya b) (يا زانية) şeklinde had cezasını çağrıştıran ya da c) (يا عمرة) şeklinde özel isim olarak kullanılan nidâ şekilleri olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Bu nidâ üslupları da ya cümle başında veya cümle ortasında ya da cümle sonunda kullanılır”⁶⁰ ki konuyla ilgili olarak bu tür nidaların özellikle örfi istisnâdan önce ve cümle ortasında kullanılmasının hukuki hükme yansımalarına dair örnekler üzerindeki değerlendirmelerine ışık tutulacaktır.

a) Talakın varlığını çağrıştıran nidâ üslubunun kullanılmasına (أنت طالق ثلاثاً يا طالق) (إن شاء الله) cümlesi örnek verilebilir. Hanefîlerin genel kabulüne göre bu cümledeki “inşallah” lafzı cümlelerin tamamına munsarif olduğu için talak vaki olmayacaktır. Ancak Ebû Hanîfe’ye göre (يا طالق) ifadesi cümleyi munfasıl kılan ara cümle işlevi gösterdiği için istisnâ munkatî’ olup yapılan istisnâ geçersiz olacağından üç talak vaki olacaktır.⁶¹ “Ebû Hanîfe’ye göre (يا طالق) ifadesi her ne kadar sığası itibariyle nidâ üslubu ise de bizatihi (أنت طالق) ifadesi gibi talakın hemen gerçekleşmesini sağlayan bir kullanım şekli değildir. Bununla birlikte (يا طالق) ifadesi vasıtasıyla talak, münadada kaim olan mana nedeniyle

⁵⁸ Semerkandî, *Tuhfet*, II, 193

⁵⁹ Bk. Semerkandî, a.g.e., a.y.

⁶⁰ Kâsânî, a.g.e., III, 28

⁶¹ Bk. Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 284; İbn Nüceym, *en-Nehru'l-Fâik*, II, 352.

Genel kabul bu yönde olmakla birlikte “Nevâdiru Bişr b. el-Velîd” adlı eserde Ebû Yûsuf’un da tıpkı Ebû Hanîfe gibi örfi istisnânın son kısma, yani (يا طالق) ifadesine munsarif kılınacağı görüşünde olduğu yönünde bir rivayet aktarılmaktadır. (Bk. Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 285; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-Râik*, IV, 40)

'zorunlu olarak' vuku bulmaktadır. Yoksa mezkûr ifadenin nidâ üslubu olması nedeniyle sığanın mücebine binaen talak vuku buluyor değildir. *Çünkü mezkûr ifade doğrudan hüküm oluşturma bakımından (أنت طالق) cümlesi gibi ihbârî nitelikte bir cümle olmak yerine inşâî nitelikte bir cümledir.* Netice olarak ne lafzın iktizası nedeniyle talakın zorunlu olarak vâki olduğunu savunmak ne de istisnânın muttasıl olduğunu savunmak mümkündür. Dolayısıyla (يا طالق) ifadesi tıpkı (يا فاطمة) vb. *özel isimle gerçekleşen nida üslupları* gibi şekil yönünden nidâyâ benzemektedir.⁶² Ancak içerik yönünden nidâ üslubu özelliği taşımamaktadır. Ayrıca "Ebû Hanîfe örfî istisnâyı, cümlenin tamamına munsarif kılmak yerine sadece (يا طالق) ifadesine munsarif kıldığı"⁶³ için de (أنت طالق ثلاثا) cümlesi hüküm ifade edeceğinden üç talak vaki olacaktır.

b) Had cezasını çağrıştıran nidâ üslubunun kullanılmasına (أنت طالق يا زانية إن شاء الله) cümlesi örnek verilebilir. (يا زانية) şeklindeki nidâ üslubunun örfî istisnâyı birlikte kullanılmasının dil kuralları bağlamında hem özel hukuk hem de ceza hukuku bakımından kimi sonuçlar doğuracağı söylenebilir.

"İbn Semâ'nın (ö. 233/848) İmam Muhammed'den rivayet ettiğine göre cümlede kullanılan bu nida şekli ara cümle işlevi göstermediği için *örfî istisnâ cümlenin tamamına munsarif olacağından talak vaki olmayacaktır.* Bununla birlikte koca, iftirada bulunduğu mü'lâ'ane yapılması gerekmektedir. Önceleri bu görüşü benimseyen Ebû Yûsuf bu görüşünden dönmüş ve O, talakın hemen gerçekleşeceğini ancak koca, kâzif olmadığı için mü'lâ'ane yapılmasının gerekmediği savunmuştur" diyen Kâsânî şöyle devam etmektedir: "Ne var ki İmam Muhammed el-Câmi' adlı eserinde boşamanın *gerçekleşmediğini*, nidânın da *ara cümle olmadığını*, dolayısıyla da koca kâzif olmadığı için de mü'lâ'ane yapılmasının gerekmediğini dile getirmektedir. Ancak Hanefî meşayihî konu hakkında şunu dile getirmektedirler: İbn Semâ'nın belirttiği görüş, İmam Muhammed'in son görüşüdür. Bununla birlikte İmam Muhammed'in el-Câmi' adlı eserinde zikrettiği görüş ise Ebû Hanîfe'ye aittir. Bu durumda örnek bağlamında üç farklı görüşten bahsetmek mümkündür:⁶⁴

1) Ebû Yûsuf'un görüşünün açıklamasına gelince: Kocanın, örfî istisnâyı nidâ üslubundan sonra kullanmış olması, başka bir deyimle nidâ üslubunu örfî istisnâ ile temel cümle arasında kullanması, iftirada bulunmayı şarta talik etmesi anlamı taşımaktadır. Hâlbuki nasıl ki kadın, (يا قائمة) nidasıyla "ayakta olmakla" veya (يا قاعدة) nidasıyla "oturuyor olmakla" niteleniyorsa aynı şekilde (يا زانية) nidasıyla da zâni olmakla nitelen-

⁶² Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 285. İtalik kısımlar tarafımıza aittir.

⁶³ Kâsânî, a.g.e., III, 29

⁶⁴ Kâsânî, a.g.e., III, 28

diği için iftirada bulunma hususu şarta müteallik değildir. Nitekim bir kişinin herhangi bir sıfatla nitelenmesi o niteliğin o kişide bulunduğunu bildirmek anlamına gelmektedir. Bildirimde bulunmanın da yani ihbârî cümlelerin de, şarta müteallik olan şeylerle alakası bulunmamaktadır. Aksi halde şart gerçekleşince şartı koşan kişi doğru söylemiş gerçekleşmeyince de yalan söylemiş olacaktır ki, böyle bir şey muhaldir. *Çünkü “doğruluk” ve “yalan” özellikleri ihbârî cümleler için söz konusu edilebilir, inşâî cümleler için değil.* Alakası olmadığına göre (يا زانية) ifadesi mülga olduğu için örfî istisnâ ile temel cümleler arasında hükmü engelleyici olmaktadır. Fakat bununla birlikte iftirada bulunmayı şarta talik etmeyi amaçladı diye koca iftirada bulunmuş olmamaktadır. Çünkü herhangi bir kimsenin bir şeyi şarta talik etmeyi amaçlaması o şeyin vukuunu ispat edici olamaz. Dolayısıyla koca, kâzif sayılamaz.⁶⁵

2) İmam Muhammed’in görüşünün açıklamasına gelince: O’na göre (يا زانية) ifadesi şarta müteallik olmasa bile nidâ üslubu, kendisinden önce kullanılan (أنت طالق) sözünü tekit etmek amacı taşıdığı için mülga değildir. Tekit etmek amacı taşıdığı için sanki koca, (أنت يا زانية إن شاء الله طالق) demiş gibi olmaktadır. Dolayısıyla talakın vukuunu örfî istisnâya bağladığı gibi iftira da gerçekleşmiş olmaktadır. Nitekim (أنت طالق يا عمرة إن شاء الله) denilse yapılan talik geçersiz mi olacaktır? Nasıl ki (يا عمرة) ifadesi ara cümle değildir aynen (يا زانية) cümlesi de ara cümle değildir.⁶⁶

3) Ebû Hanîfe’nin görüşünün açıklamasına gelince: “(يا زانية) ifadesinin, şart cümlesi ile talak lafzını birbirinden ayıran cümle-i fasıla hükmünde olmadığını”⁶⁷ benimseyen Ebû Hanîfe’ye göre talakın vaki olmasının şarta talik edilmesi geçerli bir kullanım olurken iftirada bulunma durumu ise gerçekleşmiş olmamaktadır. Çünkü (يا زانية) ifadesinin peşi sıra örfî istisnâ kullanılmıştır. İftirada bulunma ise ne zaman bir şarta talik edilirse insan; şart gerçekleştikten sonra hak sahibi olarak iftiranın derhal tahkikini amaçlamış olmamaktadır.⁶⁸

Hanefîlerin “cümlelerin sonunda *inşallah lafzından önce* (يا زانية) veya (يا طالق) gibi talakın vuku bulmasını ve had cezasını gerektiren bir söz söylenmesi durumunda istisnâ bu lafza munsarif kılınacaktır. Eğer (يا خبيثة) gibi had cezasını gerektiren fakat talakın vaki olmasını gerektirmeyen bir söz kullanılırsa müstesnâ cümlelerin tamamına munsarif

⁶⁵ Kâsânî, a.g.e., III, 28. Ayrıca bk. Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 285; İbn Âbidîn, *Reddü’l-Muhtâr*, III, 285

⁶⁶ Kâsânî, a.g.e., III, 28-29

⁶⁷ Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 284

⁶⁸ Kâsânî, a.g.e., III, 29

kılınacaktır”⁶⁹ şeklindeki genel kabulleri dikkate alındığında Ebû Hanîfe’nin (يا طالق) ve (يا زانية) ifadelerinin cümledeki kullanımlarının hukuki yansımalarını farklı değerlendirmesine temas etmek yerinde olacaktır. “O’na göre (يا طالق) ifadesi ara cümle konumundadır. Ayrıca (يا طالق) ifadesi her ne kadar sığası itibariyle nida üslubu ise de manası itibariyle bir şeyi îkâ (إيقاع) etmek anlamındadır. İşte bu nedenle kişi istisnâ lafzını kullanmaksızın sadece bu ifadeyi kullandığında karısı anında boşanmış olacaktır.⁷⁰ (يا زانية) ifadesi ise bir şeyi îkâ etmek anlamı taşımak yerine kadınla kâim olan bir niteliğin varlığından haber veriyor ise de nidâ üslubu olmaya devam etmektedir. Mezkûr nida üslubu ise cümlede şart ile ceza cümlelerini birbirinden ayıran ara cümle işlevi görmektedir.⁷¹

c) Özel isim olarak kullanılan nidâ üslubuna (أنت طالق يا عمرة إن شاء الله) şeklinde sadece kişinin adı zikredilerek yapılan nida örnek verilebileceği gibi (أنت طالق ثلاثاً يا عمرة بنت (عبد الله إن شاء الله) şeklinde babasına nispet edilerek yapılan nida da örnek verilebilir. Her iki kullanım şeklinde, mezkûr nida üslubu ara cümle işlevi görmediği için örfî istisnâ cümlelerinin tamamı için geçerli olacağı için talak vaki olmayacaktır.⁷² Bununla birlikte “أنت طالق (أنت طالق ثلاثاً يا عمرة بنت عبد الله بن عبد الرحمن إن شاء الله) derse talak vaki olacaktır. Çünkü burada iki ebeveyne yapılan bir nispet bulunmaktadır. Tek bir ebeveyne yapılan nispet ara cümle kabul edilmezken birden fazla ebeveyne yapılan nispet ara cümle kabul edilmektedir.”⁷³

Hanefîler; örfî veya vaz’î istisnâyı kullanmak isteyen kişinin konuşma esnasında ağzının kapatılmasının veya susturulmasının istisnâyı munkatî’ kılıp kılmayacağını tartışmışlardır. Konuyla ilgili olarak “en-Nevâzil” adlı eserde şöyle denilmektedir: Bir kimse (إن دخلت الدار) demeyi arzuladığı sırada (أنت طالق ثلاثاً) derken bir başkası ağzını kapatarak onu sustursa, ağzı açıldıktan sonra koca muttasıl olarak (إن دخلت الدار) cümlesini kullansa talak vaki olmaz. Çünkü koca, hapşırma türünden maruz kaldığı bir davranışa benzer olarak susmak zorunda kalmıştır ki, bu suskunluk, cümleyi munfasıl kılan bir davranış değildir. Bu meseleye kıyasla Hanefî âlimleri şöyle demişlerdir: Yemin eden ve yemininin ardından (إن شاء الله) demeyi arzulayan kişinin, *örfî istisnâyı kullanmadan önce* bir başkası tarafından ağzı kapatıldıktan sonra muttasıl olarak bu sözü söylemesi durumunda örfî istisnâ geçerli olacaktır. Buna karşın ‘Nevâdiru Hişâm’ adlı eserde ise şöyle denilmektedir: Kendisine; (أنت طالق ثلاثاً) dediği sırada istisnâda bulunmayı arzulayan ancak ağzı karısı tarafından kapatılan ve ağzı açıldıktan sonra istisnâyı kullanan koca-

⁶⁹ Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 285

⁷⁰ Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 284

⁷¹ Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 285

⁷² Bk. Kâsânî, a.g.e., III, 28, 29; Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 284

⁷³ Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 285

nın durumuyla ilgili soru sorulduğunda İmam Muhammed hukukî bakımdan talakın geçerli olacağını savunmuştur.”⁷⁴

Yine Hanefilere göre kekemelik vb. konuşma problemi olan bir adam karısını boşamayı şart koşsa ve kekeleyerek konuştuğundan sonra istisnâda bulursa bu özelliğiyle tanınan bir kişi olması halinde yaptığı istisnâ geçerli kabul edilir.⁷⁵ Çünkü o kişinin iki kelamını ayıran mevcut dil problemi, kaçınılması mümkün olmayan bir durum olduğundan cümleyi munfasıl kılmamaktadır. Dolayısıyla kekeme kişinin yaptığı istisnâ geçerli olacağından talak vaki olmayacaktır.

2.9. ÖRFİ İSTİSNÂ

Koca talakın gerçekleşmesini özellikle bir başka varlığın meşietine/dilemesine bağlı kılabilir. Buna göre talakın gerçekleşmesini Allah'ın meşietine bağlı kılabilceği gibi insan, melek, cin, şeytan vb. varlıkların meşietine bağlı kılması da mümkündür. Bu durumda talak, meşietine bağlanan varlığın niteliğine göre tahakkuk edecektir.

Kişi talakın vukuunu (إن شاء زيد) örneğinde olduğu gibi Allah'tan başkasının, örneğin herhangi bir insanın meşietine bağlı kılarsa bu durumda talakın vukuu, şarta ta'likin yapıldığı mecliste o kişinin meşietine bağlıdır. Çünkü bu tür bir ta'lik temlik hükmünde olduğu için diğer temlik türlerinde olduğu gibi aynı mecliste tahakkuk etmesi şartına bağlıdır.⁷⁶ Şayet koca, talakın gerçekleşmesini (أنت طالق إن شئت) diyerek kendi meşietine ta'lik edip ardından “diledim” derse hemen oracıkta talak vaki olur. Eğer koca ayağa kalkar veya uyur ya da başka bir şeyle meşgul olmaya başlarsa meşiet geçersiz olacağı⁷⁷ için talak vaki olmayacaktır. Koca, talakın gerçekleşmesini (أنت طالق إن شئت) diyerek karısının dilemesine bağlı kılarsa ardından da karısı “diledim” derse konuşmanın yapıldığı mecliste talak vaki olur. Eğer kadın o meclisten kalkar veya uyur ya da başka bir şeyle meşgul olmaya başlarsa daha sonra dileme hakkı bulunmaz. Şayet koca (أنت أنت طالق إن شئت) dedikten sonra kadın da “sen dilersem ben de dilerim” derse durum kadının kontrolünden çıktığı için talak vaki olmaz.⁷⁸

Şayet koca (إن شاء جبريل) örneğinde olduğu gibi talakın gerçekleşmesini melek, şeytan, cin türünden meşietine hakkıyla vakıf olunamayan bir varlığın meşietine bağlı kılarsa bu da talakın gerçekleşmesinin Allah'ın meşietine bağlı kılınmasına benzer.⁷⁹

⁷⁴ Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 287-288. Ayrıca bk. Kâdihân, a.g.e., I, 456

⁷⁵ Kâdihân, a.g.e., I, 422

⁷⁶ Kâsânî, a.g.e., III, 159. Ayrıca bk. Suğdî, a.g.e., I, 359; Serahsî, *el-Mebsût*, VI, 234

⁷⁷ Suğdî, a.g.e., a.y.

⁷⁸ Suğdî, a.g.e., a.y.

⁷⁹ Kâsânî, a.g.e., a.y., Dâmâd Efendi, a.g.e., I, 426

Nitekim “Hanefîlere göre bir kimse, eşinin talakını Allah’ın meşietine bağlı kılsa istisnâsı geçerli olacağından talak vaki olmayacaktır. Bu kişi (أنت طالق إن شاء الله) örneğinde olduğu gibi ister “talak” lafzını örfî istisnâdan önce kullansın ister (إن شاء الله فأنت طالق) örneğinde olduğu gibi sonra kullansın durum değişmez. Bu, ulemanın genelinin benimsediği görüştür.”⁸⁰ Çünkü talakın vukuunun, Allah’ın meşietine bağlı kılınması, bir şeyin, gerçekleşmesi kesin şekilde bilinmeyen bir şeye bağlı kılınması demektir. Nitekim biz Allah’ın, talakın vukuunu dileyip dilemediğini kesin olarak bilemeyiz. Dolayısıyla talakın vukuu Allah’ın meşietine dâhil ise talak vaki olacak, değilse talak vaki olmayacaktır. Nitekim Allah’ın dilediği şey gerçekleşirken dilemediği şey gerçekleşmez. *Burada Allah’ın meşietinin gerçekleşip gerçekleşmemesinde bizim açımızdan “şüpheli” unsuru bulunmaktadır ki, talak, “şüpheli” yoluyla vaki olmaz.*⁸¹

Ayrıca (أنت طالق إن شاء الله وشاء فلان) örneğinde olduğu gibi talakın aynı cümle içinde hem Allah’ın hem de insanın veya bir başka varlığın meşietine bağlı kılınması durumunda yapılan istisnâ geçerli olacağından talak vaki olmayacaktır.⁸²

3. İKRÂR BAHSİNDE İSTİSNÂ

3.1 MÜSTESNÂNIN MUTTASIL OLMASI

Yapılan istisnânın geçerli olması ve hüküm ifade edebilmesi için bütün mezheplerin üzerinde ittifak ettikleri en temel özellik; müstesnânın muttasıl olması özelliğidir. Buna göre müstesnâ ile müstesnâ minh arasına başka bir cümle girdiği takdirde cümlenin niteliğine dair Hanefîler, yapılan istisnâyı geçersiz kabul ettikleri için hüküm ifade etmeyeceğini; dolayısıyla yapılan ikrarın aynen geçerli olacağını savunmaktadırlar.

Örneğin bir kimse (لفلان علي ألف درهم أستغفر الله إلا مائة درهم) şeklinde ikrarda bulunursa bin dirhemin tamamını ödemekle yükümlüdür. Yapılan istisnâ geçersiz olduğu için hükümsüzdür. Çünkü istisnâ edatı ile yapılan ikrar arasında ara cümle olan (أستغفر الله) ifadesi yer almaktadır. Bu kimse (سبحان الله) ifadesini kullanmış olsa da aynı hüküm geçerlidir.⁸³ Benzer şekilde (لفلان علي مائة درهم فاشهدوا على ذلك إلا عشرة دراهم) şeklinde yapılan ikrarda (فاشهدوا على ذلك) ara cümlesi bulunduğu için müstesnâ munfasıl hükmünde olduğundan yapılan istisnâ geçersiz olup yüz dirhemin tamamının ödenmesi gerekmektedir.⁸⁴

⁸⁰ Kâsânî, a.g.e., III, 157

⁸¹ Kâsânî, a.g.e., a.y.

⁸² Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 283

⁸³ Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 284; Serahsî, *el-Mebsût*, XVIII, 90

⁸⁴ Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 285. Ayrıca bk. Zeylâ, *Tebyînü'l-Hakâik*, V, 14

Zeylaî yukarıdaki cümlelerin istisnâ açısından geçersizliğini şöyle izah etmektedir: İlk örnekte yer alan (أستغفر الله) sözü, kelamın tertibi arasında yer almayan bir kullanımdır. Ayrıca bu söz; ihbârî cümle niteliğinde olmadığı gibi ikrar özelliği taşıyan (لفلان) cümlesi ile de uyumlu bir kullanım değildir. Bu sebeple ara cümle konumundadır. Ebû Hanîfe'den aktarılan bir rivayete göre bu söz ara cümle konumunda değildir. Çünkü (أستغفر الله) sözü; örfte, yapılan hatayı düzeltmek amacıyla kullanılan bir sözdür. Buna göre bu kişi (غلطتُ إلا مائة درهم) demiş gibi olduğundan bu cümle, ara cümle sayılmaz. (سبحان الله) lafzının kullanımına gelince bu söz; örfte yapılan hatayı düzeltmek amaçlı kullanılan bir söz olmayıp müstakil cümle olduğu için ara cümle kabul edilmektedir. Dolayısıyla müstesnâdan önce bu söz kullanıldığı takdirde yapılan istisnâ geçersiz olmaktadır.”⁸⁵

Serahsî ise (فاشهدوا على ذلك) lafzının kullanıldığı cümledeki istisnânın geçersizliğini iki nedene bağlamaktadır: Şöyle ki;

a) İkrarda bulunan kişi “bin dirhem” borcu olduğuna dair şahitlik yapmaları yönünde karşısındakilere emretmektedir. Nitekim böyle yapması, yani ihbârî cümlede inşâî cümle kullanması istisnânın sahih olması için geçerli değildir.

b) (فاشهدوا على ذلك) şeklindeki sözü ile kişinin, ikrar cümlesinden sonra takip harfi olan (ف)'nin yer aldığı bir başka cümle kullanması. Burada kişi, (و) harfini kullanarak atıfta bulunmuş olsaydı dahi bu cümle müstesnâ ile müstesnâ minh arasında yer alan ara cümle olurdu. Aynı zamanda bu cümle, kendi başına anlamlı olan müstakil bir cümle olup kendisinden önceki cümleye tabi konumda olmayıp ara cümle konumundadır.⁸⁶

Durum böyle olmakla birlikte istisnâ edatından önce kullanılan her cümlenin Hanefîler nazarında ara cümle olduğu; bu sebeple müstesnânın munfasıl olup istisnânın geçersizliğini savundukları söylenemez. Mesela onlara göre istisnâ edatından önce her ne kadar *ara cümle izlenimi uyandıran* (يا فلان) şeklinde bir cümle kullanılmış olsa bile (لفلان علي مائة درهم يا فلان إلا عشرة دراهم) cümlesindeki istisnâ üslubu geçerli olduğu için hüküm ifade edecektir. Çünkü onlara göre burada istisnâ edatı ile sadr-ı kelam arasında herhangi bir cümle girmediği⁸⁷ için müstesnâ, munfasıl olup munkatî' istisnâ özelliği taşımamaktadır. Şöyle ki; (يا فلان) lafzı, dikkat çekmek ve kelamın dinlenmesi amacıyla muhataba yapılan bir nidâdır. Dolayısıyla bu lafız, ikrarı tekit etmiş olmaktadır. Yoksa

⁸⁵ Zeylaî, a.g.e., a.y.

⁸⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, XVIII, 90-91

⁸⁷ Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 284

müstesnâ ile müstesnâ minh'i birbirinden ayıran, yani istisnâyı munfasıl kılan bir lafız değildir.⁸⁸

3.2. FARKLI CİNSLERİN BİRBİRİNDEN İSTİSNÂ EDİLMESİ

Hanefîlere göre ikrarda bulunan kişinin, ikrar ettiği şeyle aynı cinsten olanı istisnâ etmesi caizdir. Farklı cinsten olanı* istisnâ etmesi durumunda Ebû Hanife ve Ebû Yûsuf'a göre bizatihi zimmette sabit olmayan bir şeyi istisnâ etmişse yaptığı istisnâ geçerli olmazken zimmette sabit olan bir şeyi istisnâ etmişse yaptığı istisnâ geçerlidir.⁸⁹ İmam Muhammed ve Züfer'e göre ise farklı cinslerin birbirinden istisnâsı hiçbir şekilde caiz değildir.⁹⁰

Salt dilsel kullanımın esas alınması halinde sadece müstesnâ ile müstesnâ minh'in aynı lafızlardan oluştuğu istisnâ üslubu hüküm ifade edecektir. Buna göre müstesnâ ile müstesnâ minh'i farklı lafızlardan oluşan istisnâ üslupları hüküm ifade etmeyecek ve geçersiz olacaktır. Genel prensip bu olmasına rağmen; istisnâ ile ilgili fer'î meselelerde Hanefî fakihler arasında aynı kullanımlarla ilgili farklı hükümlerin verildiğine şahit olunmaktadır. Bunun temel nedenlerinden birinin; fakihlerin, müstesnâ hakkında "aynı" veya "farklı" şeklindeki nitelendirmelerinin belirleyici olduğu söylenebilir. (مجانسة)/ aynı özellikte olma niteliğini salt dilsel benzerliğe dayandıranlar için müstesnâ ile müstesnâ minh farklı lafızlardan oluşursa yapılan istisnâ geçersiz olurken bu niteliği farklı bir perspektiften ele alanlar için ise müstesnâ ile müstesnâ minh'in benimsedikleri özelliği taşımaları durumunda yapılan istisnâ geçerli olacaktır.

3.2.1. Farklı Para Birimlerinin Birbirinden İstisnâsı

Yapılan ikrarda aynı cins para birimlerinin yanısıra farklı cins para birimlerinin birbirinden istisnâ edilmesi mümkündür. Aynı cins paralar birbirinden istisnâ edildiği takdirde yapılan istisnânın geçerliliği hususunda Hanefî fakihler arasında tartışma bulunmazken farklı cins paraların birbirinden istisnâsı, tartışma konusu olmaktadır.

⁸⁸ Serashî, *el-Mebsût*, XVIII, 90. Ayrıca bk. Haddâd, *el-Cevheretü'n-Neyyire*, I, 562; Zeylaî, *Tebyînü'l-Hakâik*, V, 14

* Hanefîlere göre farklı cinsten yapılan istisnâ; a) ya zimmette borç oluşturması mümkün olanın istisnâ edilmesi b) ya da zimmette borç oluşturması mümkün olmayanın istisnâ edilmesi şeklinde gerçekleşir. Hanefîlere göre ikinci tür istisnâ geçerli olmayıp kişi, ikrarda bulunduğu şeyin tamamını ödemekle yükümlüdür. Eğer müstesnâ mekîl, mevzûn veya aded-i mütekaribe türünden mutlak olarak zimmette sût bulmayan şeylerden olursa ilk dönem Hanefî âlimleri arasında farklı yaklaşımlar söz konusudur. (Bk. Kudûrî, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed, *et-Tecrid*, I-XII, thk.: Muhammed Ahmed Serrâc, 1.bs., Kahire, Dârü's-Selâm, 1424/2004, VII, 3178, 4 nolu dipnot)

⁸⁹ Kudûrî, *a.g.e.*, VII, 3178. Ayrıca bk. Kâsânî, *a.g.e.*, VII, 210; Mevsilî, *a.g.e.*, II, 133

⁹⁰ Kudûrî, *a.g.e.*, VII, 3179 5 nolu dipnot

Mesela (أوصيت له بدينار إلا درهما) veya (أوصيت له بمائة درهم إلا ديناراً) şeklindeki ikrarlar Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre geçerli olup vasiyette bulunulan kişiye, vasiyette bulunan kişinin malının üçte birinden, kişinin istisnâ ettiği miktar hariç olmak üzere vasiyet edilen miktar verilir.⁹¹ Onlara göre cümlelerdeki (درهم) ve (دينار) kelimeleri her ne kadar lafzî bakımdan farklı cinsten iseler de miktar ifade eden kelimeler olmaları hasebiyle, “zimmette borç oluşturma” ortak özelliği bakımından aynı cinstendirler. Ebû Hanife ve Ebû Yûsuf'un; istisnânın geçerliliği noktasında lafızların, şekilsel olarak aynı cinsten olmalarından ziyade manen aynı cinsten olmalarını dikkate aldıkları görülmektedir.⁹²

İmam Muhammed'e göre ise yukarıdaki örneklerde farklı cinsten yapılan istisnâ söz konusudur ve farklı cinsten yapılan istisnâ geçersiz olduğu için başlangıçta tesmiye edilen miktar verilmelidir.⁹³ İmam Muhammed; Ebû Hanife ve Ebû Yûsuf'tan farklı olarak istisnânın, mana cihetinden olan benzerlikten ziyade lafzî olarak müstesnânın ihraç edilmesi anlamını taşıdığı görüşündedir. İhracın gerçekleşmesi ise ancak lafızların aynı cinsten olması durumunda mümkündür. Nitekim ona göre “istisnâ cümlede kullanılmıyorsa olsaydı müstesnâ olan kısım, kelamın kapsamında yer alacaktı.”⁹⁴ Bu kural ise cinslerin farklı olması durumunda gerçekleşmeyecektir. Ona göre farklı cinsten yapılan istisnâ hakiki istisnâ olmayıp (إلا) edatının (لكن) anlamında kullanıldığı munkatı' istisnâ olmaktadır. Bu durumda (أوصيت له بدينار ولكن لم) (أوصيت له بدينار إلا درهما) cümlesi ona göre (أوصيت له بدرهم) anlamına geldiği için yapılan şey istisnâ değil ikrardan rücu etmek⁹⁵ olacağından vasiyette bulunulan kişiye, sadr-ı kelamda zikredilen “bir dinar” verilmelidir.

3.2.2. Mal ve Para Arasındaki İstisnâ İlişkisi

İslâm hukukçuları, malları sahip oldukları farklı hükümleri göz önünde bulundurarak değişik açılardan sınıflandırmışlardır. Özellikle borçlar hukuku açısından mallarla ilgili en önemli ayırım mislî ve kıyemî mal ayırımıdır. Bu ayırımda aynı türe ait olup görünüm, içyapı, ekonomik fayda vb. açısından eş özellikte olan ve bu sebeple dikkate alınır bir fark olmadan birbirinin yerine geçebilen mallar mislî, böyle olmayan mallar ise kıyemîdir.⁹⁶

Hanefîler; mislî veya kıyemî malın paradan istisnâ edilmesi meselesinde farklı yorumlar geliştirmişlerdir. İmam Muhammed; cinslerinin farklılığı nedeniyle bu nitelikteki

⁹¹ Serahsî, *el-Mebsût*, XXVIII, 83

⁹² Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, XXVIII, 84

⁹³ Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, XXVIII, 83

⁹⁴ Bk. Serahsî, a.g.e., a.y.; Kâsânî, *Bedâi'ü's-Sanâi'*, VII, 211

⁹⁵ Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, XXVIII, 83-84

⁹⁶ Bk. Hasan Hacak, "Mal", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mal> (08.02.2020).

istisnâları tûmden geçersiz kabul ederken Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf, istisnâ edilen malın mislî veya kıyemî mal niteliğinde olup olmamasına göre istisnânın geçerli olduğunu savunmaktadırlar. Onlara göre mislî mal paradan istisnâ edildiği takdirde yapılan istisnâ geçerli olurken kıyemî mal istisnâ edildiğinde ise yapılan istisnâ geçersizdir.

3.2.2.1. Mislî Mal ile Para Arasındaki İstisnâ İlişkisi

Mislî mallar miktarlarının belirlenme şekline göre 1) Un gibi miktarı ağırlık ölçüsüyle belirlenenler (veznî, mevzûn/mevzûnât), 2) Buğday gibi miktarı hacim ölçüsüyle tespit edilenler (keylî, mekîl/mekîlât), 3) Aynı cins kumaş gibi miktarı uzunluk ölçüsüyle belirlenenler (zer'î, mezzû'/mezzûât) ve 4) Yumurta gibi miktarı sayma yoluyla tespit edilip büyüklükleri ve değeri birbirine yakın olanlar (adediyyât-ı mütekârib) şeklinde dört gruba ayrılmaktadır.⁹⁷ Bir istisnâ üslubunda müstesnâ veya müstesnâ minh unsurlarından birinin para diğerinin mislî mal olması durumunda yapılan istisnânın geçerliliği ilk dönem Hanefî fakihleri arasında tartışmalı bir durumdur. Örneğin bir kimse müstesnâ minh'in mislî mal olduğu müstesnânın ise para cinsinden olduğu (له عليّ كَرّ حنطة إلاّ درهم)⁹⁸ şeklinde veya müstesnâ minh'in para müstesnânın ise mislî mal olduğu (له عليّ عشرة دراهم) şeklinde veya (إلاّ قفيز حنطة)⁹⁹ şeklinde ikrarda bulunursa Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre yapılan istisnâ geçerlidir.¹⁰⁰ Çünkü onlara göre para cinsleri zimmette borç oluşturduğu gibi mislî mallar da "zimmette deyn şeklinde sabit olmaya tabii olarak elverişli olması ve yerine kendi türünden bir başka malın geçebilmesi"¹⁰¹ niteliği nedeniyle zimmette borç oluşturabilmektedir. Dolayısıyla örneklerde zikredilen ve mislî mal niteliği taşıyan (كَرّ حنطة) ve (قفيز حنطة) ifadeleri ile (درهم) kelimesi lafzî olarak farklı olsalar dahi "zimmette borç oluşturabilme" ortak özellikleri dolayısıyla bunların birbirinden istisnâ edilmesi caizdir.

Hanefîlerin geneline göre mislî malın, para cinsinden istisnâsı geçerli olurken para cinsinin mislî maldan istisnâsı veya farklı cinslerden mislî malların birbirinden istisnâsı geçerli değildir. Şöyle ki: "Bir kimse (لفلان عليّ درهم إلاّ رطل زيت / قربة ماء) şeklinde ikrarda bulunursa insanlar arasında böyle bir uygulama bulunduğu için bir rıtıl yağın veya bir kırba suyun ederi bir dirhemden çıkartılarak geriye kalan miktarı ödemesi gerekir. Şayet (عليّ كَرّ حنطة إلاّ خمسة أرتال زيت) şeklinde veya (عشرة أرتال زيت إلاّ درهماً) şeklinde ikrarda bulunursa insanlar arasında böyle bir uygulamanın mevcut olmaması nedeniyle

⁹⁷ Bk. Hacak, "Mislî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/misli> (06.02.2020)

⁹⁸ Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 282

⁹⁹ Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 414

¹⁰⁰ Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 282. Ayrıca bk. Semerkandî, *Tuhfe*, III, 199; Kâsânî, a.g.e., VII, 210

¹⁰¹ Bk. Hacak, "Mislî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/misli> (06.02.2020)

yaptığı istisnâ geçersiz¹⁰² olduğundan sadr-ı kelimada belirttiği şeyi ödemekle yükümlü olmaktadır.

3.2.2.2. Kiyemî Mal ile Para Arasındaki İstisnâ İlişkisi

Kıymet kelimesine nispet eki getirilerek türetilen kıymemî veya kıymemî mal tabiri bir hukuk terimi olarak “yerini aynı cinsten bir diğeri alamayacak kadar farklı olan ve bundan dolayı da alışverişlerde ferden tayin edilmesi gereken eşya, mislî olmayan eşya” anlamına gelmektedir.¹⁰³ Kıymemî mal ile para cinsi arasındaki istisnâ ilişkisine dair ilk dönem Hanefî fakihlerinin, istisnânın geçersiz olacağı yönünde benzer bir yaklaşım içinde oldukları görülmektedir. Mislî malın, herhangi bir istisnâ üslubunda müstesnâ veya müstesnâ minh olması diğ er unsurun da para cinsinden olması durumunda yapılan istisnâyı geçerli kabul eden Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf, müstesnâ veya müstesnâ minh’in kıymemî mal niteliğinde olması durumunda yapılan istisnâyı geçersiz kabul etmektedirler. Bunun temel nedeninin, “kıymemî malların zimmette borç oluşturmaması”¹⁰⁴ olduğu söylenebilir.

Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’a göre (له علي ألف درهم إلا ثوبًا هرويًا) veya (له علي ألف درهم إلا) şeklinde kullanımlarda yer alan istisnâlar geçersiz olup sadr-ı kelimada ikrar edilen dirhemlerin ödenmesi gerekir.¹⁰⁵ Çünkü bu örneklerde yer alan (ثوبًا هرويًا), (شاة) veya (دابة) lafızları kıymemî mal niteliğindedir. Dolayısıyla yapılan istisnâ geçersiz olup ikrar edilen miktar, borçlanılmış olmaktadır. Yukarıda zikredilen örnekler bağlamında Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’un, istisnânın geçerliliğini, müstesnâ veya müstesnâ minh olan lafzın mislî veya kıymemî mal niteliği taşıyıp taşıymasına bağladıkları; başka bir deyimle “zimmette borç oluşturma” niteliğine sahip olmasına göre farklı hükümler verdikleri görülmektedir.¹⁰⁶

İmam Muhammed ve İmam Züfer’in; Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’tan farklı olarak, müstesnâ veya müstesnâ minh unsurlarından birinin mislî veya kıymemî mal niteliğinde olup olmamasını dikkate almadıkları; katı bir lafzcılık sergileyerek aynı cinsten olmadıkları gerekçesiyle farklı lafızların birbirinden istisnâ edilmesini geçersiz kabul ettikleri söylenebilir. Örneğin İmam Muhammed (أوصيت له بدينار إلا درهما) şeklindeki ikrarı geçersiz

¹⁰² Gânim el-Bağdâdî, Ebû Muhammed Gıyâsüddîn Gânim b. Muhammed, *Mecma’u’d-Damânât*, I-II, thk.: Muhammed Ahmed Serrâc – Alî Cum’a Muhammed, 1.bs., Kahire: Dârü’s-Selâm, 1420/1999, II, 785

¹⁰³ Beşir Gözübenli, "Kiyemî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kiyemi> (08.02.2020).

¹⁰⁴ Gözübenli, a.g.mk., a.y.

¹⁰⁵ Bk. Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 282-283; Suğdî, a.g.e., II, 765; Kâsânî, a.g.e., VII, 210

¹⁰⁶ Bk. Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-, *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî fi’l-Fıkhi’l-Hanefî*, I-VIII, thk.: İsmetullâh İnâyetullâh Muhammed, 1.bs., (Beyrut: Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye) – (el-Medînetü’l-Münevvere: Dârü’s-Sirâc), 1431/2010, III, 303-304; Kudûrî, a.g.e., VII, 3178

kabul etmektedir. Her ne kadar (دينار) ve (درهم) lafızları “semeniyet” ortak özelliği taşısa- lar da O’na göre lafızların lügat bakımından farklı olması nedeniyle, yapılan istisnâ ge- çersizdir. Çünkü onlara göre “ikrar edilen şey ile aynı sınıftan olmayan bir şeyin istisnâ edilmesi durumunda yapılan ikrar geçerli, ancak yapılan istisnâ geçersizdir. Dolayısıyla yukarıda zikredilen müstesnâ türlerinden hiçbirisi, ikrar edilen müstesnâ minh ile aynı sınıftan olmadığı için yapılan istisnâ geçersizdir.”¹⁰⁷

3.3. BİRDEN FAZLA MÜSTESNÂNIN CÜMLEDE KULLANILMASI

3.3.1. Müstesnânın Atıf Harfi Kullanılmadan Cümlede Birden Fazla Kulla- nılması

İkinci bölümde* detaylı olarak ele alındığı üzere cümlede, birden fazla müstesnâ kullanılabilir. Bu müstesnâlar atıf harfi kullanılarak cümlede tekrarlanabildiği gibi atıf harfi kullanılmadan da tekrarlanabilmektedirler. Böyle bir durumda ikinci veya diğer müstesnâların mercii tartışmalı hale gelmektedir. Atıf harfi kullanılarak birden fazla müstesnânın kullanıldığı cümlede, müstesnâların rücu edeceği merci hakkında usulcüler arasında tartışma bulunmamaktadır. Esas tartışma atıf harfi kullanılmaksızın cümlede birden fazla kullanılan müstesnânın merciiyle ilgilidir. Buna göre “birden fazla kulla- nılan müstesnâ; sadr-ı kelama, yani ilk müstesnâ minh’e mi rücu edecektir; yoksa her bir müstesnâ, sadr-ı kelam yerine kendisinden önceki müstesnâya mı rücu edecektir?”¹⁰⁸ konusu mezhepler arasında tartışmalıdır.

Hanefîlere göre “birden fazla müstesnânın atıf harfi kullanılmaksızın bir cümle içinde zikredilmesi durumunda ilk müstesnâdan sonra gelen müstesnânın, ilk müs- tesnâdan –ki bu durumda ilk müstesnâ, kendisine en yakın unsur olması nedeniyle ikinci müstesnâ için müstesnâ minh işlevi görmektedir- istisnâ edilmesi kuraldır. Böyle olması halinde ikinci müstesnâ ilk müstesnâya munsarif kılınır ve bu iki müstesnâdan geriye kalan kısım, sadr-ı kelamda yer alan asıl müstesnâ minh’ten istisnâ edilir. Bu kural gereği ilk müstesnâdan sonra birden fazla miktarda müstesnâ kullanıldığı takdirde her bir müstesnânın, kendisine en yakın unsur olmasından ötürü bir öncesindeki müs- tesnâya munsarif kılınması ve ilk müstesnâya varıncaya kadar işlemin bu şekilde sür- dürülmesi gerekmektedir. İlk müstesnâya ulaşıldığında geride kalan şey sadr-ı kelam-

¹⁰⁷ Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 415

* Bk. Mevcut çalışmada s.192 vd.

¹⁰⁸ Karâfî, *el-İkdü'l-Manzûm*, II, 232

daki asıl müstesnâ minh'ten istisnâ edilir ve bundan da geride kalan miktar vb. esas olarak ikrar edilen şey kabul edilir.”¹⁰⁹

Aşağıdaki örnekte ikinci müstesnânın merciinin ilk müstesnâ olduğu ve hükmün de buna göre belirlendiği görülmektedir.

Tahâvî'nin “(له علي عشرة إلا ثلاثة إلا درهماً)” şeklinde ikrarda bulunan kişi, sekiz dirhem ödemekle yükümlüdür” sözünü “istisnânın hükmü, takip ettiği cümleye rücu etmesidir. (إلا آل لوط إنا لمنجوهم أجمعين. إلا امرأته...)”¹¹⁰ âyeti de buna şöyle delalet etmektedir: Önce Lût'un (a.s.) âilesi, “helak olanlar” lafzından istisnâ edilmiş ardından da “karısı” lafzı, “helak olanlar” lafzına dâhil edilmek suretiyle “kurtulanlar” lafzından istisnâ edilmiştir. Burada mükerrer olan istisnâ edatı ve sonrasındaki kelime, hemen bir öncesindeki kısma rücu etmektedir”¹¹¹ şeklinde gerekçelendiren Cessâs devamla şöyle demektedir: “Bu böylece sahih olduğuna göre bu kişinin (لفلان علي عشرة إلا ثلاثة) sözü “üç” lafzının, “on” lafzından istisnâ edilmesini gerektirmektedir. Bununla birlikte bu sözünün devamında (إلا درهماً) ifadesini kullanması durumunda bu “bir dirhem” lafzı, “üç” lafzından sonra zikredildiği için ondan istisnâ edilmiş olmaktadır. Dolayısıyla önce “üç” lafzından “bir” lafzı çıkartılmakta, ardından da geride kalan “iki” mefhumu, “on” lafzından istisnâ edilmektedir.”¹¹²

Birden fazla müstesnânın kullanıldığı ikrar şekline (لفلان علي عشرة دراهم إلا خمسة دراهم) cümlesi örnek verilebilir. Yukarıdaki kural bu cümle için işletildiğinde “yedi dirhem” borcun varlığı ikrar edilmiş olmaktadır. Çünkü ilk önce üçüncü müstesnâ olan (درهماً) lafzı ikinci müstesnâ olan (ثلاثة) lafzından istisnâ edilir ve geriye “iki dirhem” mefhumu kalır. “İki dirhem” mefhumu da ilk müstesnâ olan (خمسة) lafzından istisnâ edilir ve geriye “üç dirhem” mefhumu kalır. Son olarak “üç dirhem” mefhumu sadr-ı kelimada yer alan ve asıl müstesnâ minh olan (عشرة) lafzından istisnâ edilir ve böylece geriye asıl ikrar kabul edilen “yedi dirhem” mefhumu kalır.¹¹³ Bu tür kullanımlarda ikrar edilen miktarın tespitinde birkaç farklı yöntem kullanıldığına ikinci bölümde detaylı olarak temas edilmişti. Yukarıdaki örnek üzerinden meseleyi izah eden Kâsânî “geriye doğru çıkartma yöntemini” kullanarak ikrar edilen miktarı tespit ederken Haddâdî¹¹⁴ “ibarenin sonuna doğru çıkartma ve ekleme yöntemi” ile “tek sayıların toplamının, çift sayıların toplama-

¹⁰⁹ Kâsânî, a.g.e., VII, 211

¹¹⁰ el-Hicr, 59-60

¹¹¹ Cassâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, III, 294

¹¹² Cassâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, III, 295. Ayrıca bk. Kâsânî, a.g.e., VII, 211-212

¹¹³ Bk. Kâsânî, a.g.e., VII, 212

¹¹⁴ Bk. Haddâd, a.g.e., I, 251

mından çıkartılma yöntemi”nin kullanılarak ikrar edilen miktarın tespit edilebileceğine temas etmektedir.

3.3.2. Müstesnânın Atıf Harfi Kullanılarak Cümlede Birden Fazla Kullanılması

İki veya daha fazla müstesnânın atıf harfi kullanılarak birbirine matuf kılınması mümkündür. “Bir kimse *aynı cinsten olan* en az iki şeyi ikrar ettikten sonra bunlardan her birini bütün olarak veya bunlardan birini bütün diğerini parça olarak istisnâ ederse yapılan istisnâ batıldır.”¹¹⁵ (له عليّ كرّ حنطة وكرّ شعير إلاّ كرّ حنطة وقفيز شعير) cümlesi buna örnek verilebilir.¹¹⁶ Eğer (له عليّ كرّ حنطة وكرّ شعير إلاّ قفيز حنطة / إلاّ قفيز شعير)¹¹⁷ cümlesindeki gibi ikrar ettiği bu şeylerden birini parça olarak veya (له عليّ كرّ حنطة أو كرّ شعير إلاّ قفيز حنطة وقفيز شعير)¹¹⁸ cümlesindeki gibi her ikisini de parça olarak istisnâ ederse yapılan istisnâ geçerli olur ve müstesnâlar, aynı cinsten olan müstesnâ minh’e rücu ederler.¹¹⁹

(له عليّ كرّ حنطة وكرّ شعير إلاّ كرّ حنطة وقفيز شعير) cümlesinde hem birbirine atfedilmiş iki müstesnâ minh hem de birbirine atfedilmiş iki müstesnâ bulunmaktadır. Ayrıca birinci müstesnâ minh ile müstesnâda (حنطة) lafzı kullanılmakta, ikinci müstesnâ minh ve müstesnâda ise (شعير) lafzı kullanılmaktadır ki, bunların aynı cinsten oldukları anlaşılmaktadır. Burada tartışmalı olan mesele, matuf müstesnalarının merciiinin, başka bir deyimle munsarif kılınacakları müstesnâ minh’in hangisi olduğudur. “Bu meselede Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed’in; müstesnâ olan (كرّ حنطة) lafzının istisnâsının geçersiz olacağı hususunda ittifak ettikleri görülmektedir. Çünkü cümlede bütün olanın bütün olandan istisnâ edilmesi söz konusudur ki, kural gereği bu özellikteki istisnâ üslubu geçersizdir. Bu hususta ittifak eden âlimler, ikinci müstesnâ olan (قفيز شعير) lafzının istisnâsının geçerliliği hususunda ihtilaf etmektedirler.”¹²⁰ Ebû Hanîfe bu lafzın istisnâsını geçersiz kabul ederken Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed geçerli kabul etmektedirler.¹²¹

Ebû Hanîfe’ye göre ilk müstesnâ olan (كرّ حنطة) lafız mülga olduğu için bir nevi sükût etmek gibi olduğundan (قفيز شعير) lafzının istisnâ edilmesi kesinlikle geçerli olma-

¹¹⁵ Gânim el-Bağdâdî, a.g.e., II, 778; Mevsilî, a.g.e., II, 134

¹¹⁶ Bk. Dâmâd Efendî, a.g.e., II, 297

¹¹⁷ Dâmâd Efendî, a.g.e., a.y.

¹¹⁸ Dâmâd Efendî, a.g.e., a.y.

¹¹⁹ Gânim el-Bağdâdî, a.g.e., II, 778; Ali Haydar Efendi (Küçük), *Dürerü’l-Hükkâm Şerhu Mecelleti’l-Ahkâm*, I-IV, Arapçaya çev.: Fehmî el-Hüseynî, el-Memleketü’l-Arabiyyetü’s-Su’üdiyye: Dâru Alemi’l-Kütüb, 1423/2003, IV, 122; Mevsilî, a.g.e., II, 134

¹²⁰ Bk. Kâsânî, a.g.e., VII, 212; Ali Haydar Efendî, a.g.e., IV, 122

¹²¹ Bk. Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 284; Kâsânî, a.g.e., a.y.; Haddâd, a.g.e., I, 561-562; Mevsilî, a.g.e., II, 134-135

yacaktır.¹²² Çünkü O'na göre "müstesnâ, müstesnâ minh'e muttasıl olmalıdır" şartı tahakkuk etmediği için "istisnâ munkatı' olmaktadır."¹²³ Şöyle ki; müstesnâ olan (كَرَّ حَنْطَةَ) lafzı, "bütün olanın bütün olandan istisnâsı geçersizdir" kuralı gereği hükümsüz olmakta ve cümle içinde boşluk/ fasıla oluşturmaktadır. Böylece ikinci müstesnâ olan (قَفِيزَ شَعِيرِ) lafzı ile sadr-ı kelam arasında boşluk oluştuğundan muttasıl olma şartı tahakkuk etmemekte; dolayısıyla mezkûr istisnâ üslubu bütünüyle geçersiz olmaktadır.¹²⁴

Buna karşın Ebû Yûsuf ve Muhammed'e göre ise (قَفِيزَ شَعِيرِ) lafzının istisnâ edilmesinde sakınca bulunmamaktadır. "Çünkü onlara göre (إِلَّا كَرَّ حَنْطَةَ) lafzı ile yapılan istisnâ lafzen sahih olmakla birlikte anlamlı değildir, yani gayr-ı müfîddir. Durum böyle olsa bile mevcut kelam muttasıl olduğundan (قَفِيزَ) lafzı ile yapılan istisnâ da muttasıl olacağı için yapılan istisnâ geçerli olacaktır"¹²⁵, "dolayısıyla ikrarda bulunan kişi bir kürr buğday ve otuz dokuz kaffiz arpa ödemekle yükümlü olacaktır."¹²⁶ Buna karşın (إِلَّا كَرَّ) ifadesi kullanılmış olsaydı (قَفِيزَ شَعِيرِ) şeklindeki kullanım yerine (إِلَّا قَفِيزَ شَعِيرِ وَكَرَّ حَنْطَةَ) ifadesi kullanılmış olsaydı (قَفِيزَ) lafzıyla yapılan istisnâ *Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e göre cümle munfasıl olmayacağı gerekçesiyle bilittifak geçerli olacaktır.¹²⁷*

3.4. İSTİSNÂNIN MATUF UNSURLARDAN SONRA KULLANILMASI

3.4.1. İstisnânın Matuf Cümlelerden Sonra Kullanılması

Hanefilere göre matuf cümlelerin ardından gelen istisnâ/müstesnâ, prensip olarak kendisine en yakın olan cümleye rücu eder.¹²⁸ Örneğin bir kimse (لِفَلَانٍ عَلَيَّ أَلْفٌ دِرْهَمٌ) (ولفان مائتا دينار) şeklinde ikrarda bulunsa (إِلَّا أَلْفٌ دِرْهَمٌ) lafzının (مائتا دينار) lafzından istisnâ edilmesi caizdir. Çünkü lehinde ikrarda bulunulan kişiler farklı farklı olduğu takdirde, istisnânın, müstesnâyâ muttasıl olan kişinin malından yapılmış olduğu kabul edilir. Burada da müstesnâ, "dinar" lafzına muttasıl durumdadır.¹²⁹

Bununla birlikte hangi cümleye rücu ettiğine dair bir karine taşıması durumunda o cümleye rücu edeceği yönünde de görüş belirtmektedirler. Örneğin gâsıp (غَصِبْتُ مِنْ) (فلان هذا العبد ومن فلان هذه الأمة إلا نصف ذلك العبد) şeklinde ikrarda bulunursa yapılan istisnâ mut-

¹²² Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 284; Kâsânî, a.g.e., a.y.; Haddâd, a.g.e., a.y.; Mevsilî, a.g.e., II, 134-135;

¹²³ Dâmâd Efendî, a.g.e., II, 297

¹²⁴ Bk. Haddâd, a.g.e., I, 252

¹²⁵ Dâmâd Efendî, a.g.e., a.y.; Mevsilî, a.g.e., II, 135

¹²⁶ Haddâd, a.g.e., a.y.

¹²⁷ Dâmâd Efendî, a.g.e., II, 297; Mevsilî, a.g.e., a.y.

¹²⁸ Hanefilere göre (لِفَلَانٍ عَلَيَّ أَلْفٌ دِرْهَمٌ وَلِفَلَانٍ عَلَيَّ مِائَةَ دِينَارٍ إِلَّا قِيرَاطًا) cümlesindeki (قِيرَاطًا) kelimesinin mercii, kendisine en yakın olan (لِفَلَانٍ عَلَيَّ مِائَةَ دِينَارٍ) cümlesidir. Dolayısıyla istisnânın bu cümle ile irtibatının kurulması gerekmektedir. Bk. Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 283

¹²⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, XVIII, 90

tasıl olduğu için geçerlidir.¹³⁰ Bu cümlede müstesnâ olan (نصف) kelimesinin, cümlede yer alan (عبد) ve (أمة) kelimelerinden hangisi ile irtibatlı olduğunu gösteren karine, muzafun ileyh olan (ذلك العبد) ifadesidir. Dolayısıyla müstesnânın mercii, kendisinden önceki (أمة) kelimesi değil, (عبد) kelimesidir.

(لفلان علي ألف درهم ولفلان علي مائة دينار إلا درهما من الألف) cümlesi konuyla ilgili bir başka örnek olarak gösterilebilir. Bu cümlede de matuf cümlelerden sonra gelen müstesnâ söz konusudur. Bununla birlikte müstesnâ olan (درهما) kelimesi, kendisine en yakın olan (ولفلان علي مائة دينار) kelimesinden istisnâ edilmiş olarak kabul edilmemektedir. Bunun nedeni ise müstesnâdan sonra, müstesnânın mercii gösteren bir emarenin, yani (ألف) kelimesinin kullanılmasıdır. Bu kelime ise aynı cümle içinde yer alan (لفلان علي ألف درهم) cümlesinde yer almaktadır. Dolayısıyla kelamın muttasıl olmasına binaen müstesnânın ilk cümleye rücu etmesi ve geçerli olması caizdir. Eğer bu kişi, istisnâsında “bin” lafzını açıkça telaffuz etmeseydi Ebû Hanife'ye göre istisnânın, müstesnâya en yakın olan “dinar” lafzından yapılması gerekirdi.¹³¹

3.4.2. İstisnânın Matuf Müfret Kelimelerden Sonra Gelmesi

Arapçada cümleler birbirine atfedilebileceği gibi, müfret kelimelerin yanısıra nakıs cümleler de birbirine atfedilebilmektedir. Hanefîler prensip olarak matuf cümlelerden sonra gelen müstesnânın mercii olarak istisnâ edatından önceki cümleyi görmektedirler. Başka bir deyimle müstesnâyı, istisnâ edatından önceki cümle kısmı ile ilişkilendirmektedirler. Onlara göre böyle bir durumda müstesnâ, matuf cümlelerin tamamına rücu etmemektedir. Bu görüşleri ile cumhur-ı ulemadan ayrılmaktadırlar.

Müfret kelimelerin veya nakıs cümlelerin birbirine atfedildiği bir cümlede istisnâ üslubunun kullanılmasına gelince “matuf kelimelerden sonra gelen istisnânın mercii, bunların tamamı olduğu hususunda usulcüler arasında ittifak mevcuttur.”¹³² Hanefîler,¹³³ matuf nakıs cümleleri de matuf müfret kelime hükmünde gördükleri için nâkis cümleler-

¹³⁰ Bk. Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 191

¹³¹ Bk. Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 283; Zeylaî, *Tebyînü'l-Hakâik*, V, 14.

Şeybânî'nin, eserinin bir başka yerinde verdiği örnek ile burada verdiği örnek arasında çelişki bulunduğunu söylemek gerekir. Şöyle ki: Şeybânî “bir kimse herhangi bir açıklamada bulunmaksızın salt olarak (لفلان) şeklinde ikrarda bulunursa yapılan istisnâ geçersizdir. Buna karşın bu cümleyi söyledikten hemen sonra (عنت القفيز الحنطة من الكر الأول) şeklinde, yani “bir kaffiz buğdayı ilk cümlede yer alan “bir kür”den istisnâ etmeyi kastetmişim” şeklinde bir açıklamada bulunursa, müstesnâ muttasıl olacağı için yapılan istisnâ geçerlidir” demektedir. (Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 421). Hâlbuki burada da müstesnânın, matuf cümlelerden hangisine avdet edeceğine dair bir emare bulunmaktadır. Bu emare ise (كر) ve (قفيز) kelimeleri arasındaki ilişkidir ki, her ikisi de birer ölçek türüdür. Diğer bir emare ise cümlede iki kere (حنطة) kelimesinin kullanılmasıdır. Buna rağmen özellikle Şeybânî'nin, böyle bir kullanımda, ikrarda bulunan kişinin, ikrarının hemen ardından açıklamada bulunmasını, istisnânın geçerliliği açısından gerekli gördüğü anlaşılmaktadır.

¹³² Vezîr, a.g.e., s. 570. Ayrıca bk. Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 199

¹³³ Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (1997), II, 383-384; Debûsî, a.g.e., s. 156-157

den sonra gelen müstesnânın da bunların tamamına rücu edeceğini savunmaktadırlar. Genel yaklaşımları böyle olmakla birlikte bu özellikteki kullanımlardan sonra gelen her müstesnâyı, kimi ferî meselelerde bunların tamamına rücu ettirdikleri; başka bir deyimle matuf kelimeleri veya nakıs cümleleri bir bütün olarak ele alıp müstesnâyı bu toplamdan istisnâ ettikleri söylenemez.

Örneğin bir kimse bir başkası lehine (له علي ألف درهم ومائة دينار إلا درهم) şeklinde ikrarda bulunursa yaptığı istisnâ geçerli olup müstesnâ, (ألف درهم) lafzından istisnâ edilir. Eğer (لفلان علي كَر حنطة ودرهم إلا قفيز حنطة) şeklinde ikrarda bulunursa yaptığı istisnâ caizdir ve (ألف درهم ومائة دينار) ifadesi (كَر حنطة) ifadesinden istisnâ edilir.¹³⁴ Hanefilerin burada ilk cümlede yer alan (ألف درهم ومائة دينار) ifadesini bir bütün olarak değerlendirip (إلا درهم) kısmını bundan istisnâ etmek yerine; ikinci cümlede yer alan (كَر حنطة ودرهم) kısmını da bir bütün olarak değerlendirip (إلا قفيز حنطة) kısmını bundan istisnâ etmek yerine aynı cinslerden oluşan kısımları birbirinden istisnâ ettikleri görülmektedir. Çünkü onlara göre “aslolan, müstesnânın rücu etmesini engelleyecek bir durum olmadığı sürece –ki burada engelleyecek bir durum söz konusu değildir- müstesnânın, her bakımdan aynı cinsten olduğu müstesnâ minh kısmına rücu etmesidir.”¹³⁵

Aynı durum (له علي ألف درهم ومائة دينار إلا مائة درهم وعشرة دنانير) cümlesi için de geçerlidir. Hanefiler böyle bir kullanımda istisnâ edatından önceki kısmı bir bütün olarak, edattan sonraki kısmı da bir bütün olarak değerlendirip bunları birbirinden ihraç etmek yerine aynı cinsten olanları birbirinden ihraç etmekte ve bu ikrarı yapan kişinin dokuz yüz dirhem ve doksan dinar ödemekle yükümlü¹³⁶ olduğunu ifade etmektedirler. Hanefilerin bu tür kullanımlarda, (له علي ألف درهم إلا فلس)¹³⁷ cümlesinde işlettikleri şekliyle istisnâ hükümlerini işletmedikleri söylenebilir. Mevcut örnek bağlamında farklı cinsten olsalar dahi (درهم) ve (فلس) kelimelerini manevi özellik olan “semeniyet” ortak özelliği altında değerlendirip bunları birbirinden istisnâ ederlerken yukarıdaki örneklerde aynı cinsten olanları birbirinden istisnâ etmek suretiyle hüküm tesis etme yoluna gitmekte, farklı cinsten olanları bir arada değerlendirme yoluna gitmemektedirler.

3.5. İSTİSNÂ EDATININ VEYA İSTİSNÂ ANLAMINA SAHİP LAFZIN KULLANILDIĞI HER CÜMLEYE İSTİSNÂ KURALLARININ UYGULANMASI MESELESİ

İstisnâda bulunmak amacıyla cümlede istisnâ edatı kullanılabileceği gibi cümleye istisnâ anlamı kattığı düşünülen kimi lafız veya cümlelerin kullanılması da mümkün-

¹³⁴ Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 283; Zeylaî, *Tebyînü'l-Hakâik*, V, 14

¹³⁵ Zeylaî, *Tebyînü'l-Hakâik*, a.y.

¹³⁶ Şeybânî, *el-Asl*, a.y.

¹³⁷ Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 282

dür. Hukukçunun, elindeki nassı doğru yorumlayıp uygulayabilmesi için mevcut nasta kullanılan istisnâ edatının cümlede istisnâ amacıyla mı yoksa başka bir amaçla mı kullanıldığını doğru tespit etmesi önemlidir. Bunun yanısıra cümleye istisnâ anlamı katmak amacıyla kullanılan kimi lafız veya cümle şekilleri vardır ki, bunlara hakikî istisnânın kuralları uygulanabilir mi? sorusunun cevabı da bir başka yönden önem taşımaktadır. Dolayısıyla hakikî istisnâ kurallarını ve hükümlerini elindeki nasta işletebilmesi için hukukçunun bu tür kullanımların inceliklerini bilip dikkate alarak mevcut nassı değerlendirmesinin gerekliliği ortadadır.

Hanefilere göre (هذه الدار لفلان إلا ثلاثها) ve (إن الدار لفلان إلا بيتاً معلوماً فإنه لي) şeklindeki cümleler, istisnânın sıhhat şartlarını taşıdığı için hüküm bakımından geçerlidirler. Çünkü her iki örnekte de müstesnâ ile müstesnâ minh arasında parça-bütün ilişkisi bulunmaktadır. Nitekim (دار) ve (بيت) kelimeleri, lafız cihetinden farklı olsalar da (دار) lafzı (بيت) lafzını mündemiç olduğundan mana yönünden birbirlerini içeren lafızlar olup birbirilerinden istisnâ edildiğinde istisnâ hükmü oluşabilmektedir. Buna karşın her ne kadar (هذه) şeklindeki ikrarlarda (إلا) istisnâ edatı kullanılmış ise de müstesnâ olarak kullanılan lafzın müstesnâ minh olarak kullanılan lafzın ayrılmaz bir niteliği olması nedeniyle yapılan istisnâ geçersiz olmaktadır. Nitekim ilk örnekte “ev falancanıdır”, “binası¹³⁸ ise bana aittir” denilmektedir ki, evi binasından ayırmak uygulama açısından mümkün değildir. İkinci örnekte de “kılıç falancanıdır”, “süsü ise bana aittir” denilmektedir ki, kılıcı süsünden ayırmak mümkün değildir.¹³⁹ Dolayısıyla cümlede kullanılan (إلا) edatı cümlede istisnâ işlevi gösterememektedir.

Hanefilerin (إلا) edatının kullanıldığı her cümleye istisnâ hükümlerini uygulamayıklarını (هذه الدار لفلان إلا بناؤها فإنه لي) ve (هذه الدار لفلان إلا هذا البيت) cümleleri üzerinden değerlendirmek yerinde olacaktır. İlk cümledeki istisnâyı Hanefiler geçersiz kabul ettikleri için bina ile birlikte arsanın da ikrarda bulunan kişiye ait olacağını ifade etmektedirler. İkinci cümledeki istisnâyı Hanefiler geçerli kabul ettikleri için istisnâ edilen kısım haricindeki diğer kısımların, lehinde ikrarda bulunulan kişiye ait olacağını söylemektedirler. Bu iki örnek arasındaki farkı Zeylaî şöyle dile getirmektedir: “İlk örnekteki (دار) lafzının birleşik unsuru olan (بناء) lafzı, kastedilmekten (yani ‘مقصوداً’) ziyade ayrılmaz unsur olması bakımından (دار) (‘تبعاً’) lafzının kapsamına dâhildir. Aynı durum “ev”in satım akdine

¹³⁸ Örnekte geçen (بناء) kelimesinin müteradifi olarak, anlamları arasında “gayrı menkul, mülk” anlamı bulunan (عمارة) kelimesi kullanıldığı gibi bu kelimenin mazisi olan (بنى) kelimesinin anlamları arasında (حوط) kullanımı bulunmaktadır ki, “bir alanı duvarla çevirmek” anlamına gelmektedir. (Bk. Yesû’î, Rufâil Nahle, *Kâmûsu’l-müterâdifât ve’l-mütecânîsât*, Beyrut: Matba’atu’l-Katolikiyye, t.y., s. 19). Bu bakımdan bu ve bundan sonra kullanılacak olan örneklerde geçen (بناء) kelimesi, “gayrı menkul” şeklinde veya “binanın iskeleti” şeklinde anlaşılabilir.

¹³⁹ Bk. Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 265-266; Serahsî, *el-Mebsût*, XVIII, 74-75; Zeylaî, *Tebyînü’l-Hakâik*, V, 16-17

konu olması meselesinde de geçerlidir. Şöyle ki; “bina” lafzı, satım akdinde kastedilmiş olmaktan ziyade ayrılmaz unsuru olmak bakımından “ev”in satımının kapsamına dâhildir. Buna göre “ev” kabzedilmeden önce “bina” yansa ödenecek bedelden hiçbir şey eksilmez; fakat müşteri evi satın alıp almamakta muhayyerdir. Bu örneğin de delalet ettiği üzere “bina” lafzı, ikrarda zikredilen “ev” lafzının kapsamına evin ayrılmaz unsuru olarak dâhildir. Dolayısıyla ikrarın kapsamına ayrılmaz unsur olarak dâhil olanın istisnâ edilmesi caiz değildir.¹⁴⁰ Bundan da anlaşılacağı üzere istisnânın geçerli olması, müstesnânın ayrılmaz bir unsur olmaktan ziyade lafzen kastedilmiş olma bakımından müstesnâ minh’in kapsamına dâhil olmasına bağlıdır. Dolayısıyla ikinci örnekte müstesnâ olan (بيت) lafzı, kastedilmiş olma bakımından (دار) lafzının kapsamına dâhil olduğu için yapılan istisnâ geçerli kabul edilmektedir. Kısacası ikrarın kapsamına tebe’an (yani ayrılmaz unsur olarak) dâhil olan şeyin istisnâsı caiz olmazken kastedilmiş olma bakımından dâhil olanın istisnâsı caiz olmaktadır. Bu kuraldan hareketle meseleyi değerlendiren Hanefilere göre benzer özellikleri taşıyan diğer örnekler¹⁴¹ hakkında da aynı hüküm geçerli olacaktır.

Kimi kullanımlar vardır ki, müstakil cümle oldukları halde hakikî istisnâya benzer şekilde kendisinden önceki cümlenin hükmünü daraltmak suretiyle, kullanıldığı kelimada anlam yönünden istisnâya benzer işlev göstermektedirler. Bu tür bir kullanıma (الدار لفلان) (وهذا البيت لي) cümlesinde yer alan (وهذا البيت لي) cümlesi örnek verilebilir. Bu cümle, anlam yönünden kendisinden önceki cümleden istisnâda bulunulduğu izlenimi uyandırmaktadır. Ne var ki başındaki vâv harfinin ibtidâ harfi olmasından ötürü “bu cümle kendisinden önceki cümleden bağımsız olduğu için kelimada hakikî istisnâ işlevi göstermediği gibi istisnâ üslûbunun olmazsa olmazlarından olan (إلا) vb. lafızların mevcut örnekte yer almaması da cümlenin hakikî istisnâ işlevi göstermesine mâni olmaktadır. Aynı durum cümleye istisnâ anlamı kattığı düşünülen lafızların kullanıldığı cümleler için de geçerli olup bu tür lafızların kullanıldığı cümleye hakikî istisnânın kuralları uygulanamaz. Örneğin (الدار لفلان ولكن هذا البيت لي) cümlesinde kullanılan (لكن) kelimesinin her ne kadar cümleye (إلا) anlamı kattığı kabul ediliyorsa da *başındaki vâv harfinin ibtidâ harfi olmasından ötürü* (وهذا البيت لي) cümlesi müstakil cümle olduğu için içinde yer aldığı kelama istisnâ üslubu gözüyle bakılamaz.¹⁴² Mevcut örneklerden hareketle Hanefîlerin; istisnâ edatı olduğu gerekçesiyle (إلا) vb. kelimelerin kullanıldığı her cümlede hakikî istisnâ kuralları-

¹⁴⁰ Zeylaî, *Tebyînü'l-Hakâik*, V, 17

¹⁴¹ Konuyla ilgili farklı örnekler için bk. Zeylaî, *Tebyînü'l-Hakâik*, a.y.; Mevsilî, a.g.e., II, 135

¹⁴² Bk. Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 265-266; Serahsî, *el-Mebsût*, XVIII, 74-75; Zeylaî, *Tebyînü'l-Hakâik*, V, 16-17

nı işletmedikleri gibi cümleye istisnâ anlamı katan lafız ve cümlelerin bulunduğu cümlelere de istisnâ üslubu gözüyle bakmadıkları söylenebilir.

Her ne kadar Hanefîlerin, mevcut örneklerle ilgili değerlendirmeleri bu yönde ise de değerlendirmelerinden hareketle genel geçer bir kural oluşturmak yerine daha spesifik davrandıkları ve kazuistik bir yaklaşım sergiledikleri söylenebilir. Bunun en belirgin göstergesi ise (له علي ألف درهم نقصان) veya (له علي ألف درهم غير درهم), (له علي ألف درهم إلا درهماً) cümleleri hakkındaki değerlendirmeleridir ki, onlara göre bu kullanımlar geçerli birer istisnâ üslubudurlar.¹⁴³ Hanefîler birinci ve ikinci örnekte kullanılan (إلا) ve (غير) kelimelerinin, (هذا السيف لفلان إلا حليته فإنها لي) cümlesinde kullanılan (إلا) kelimesinden farklı olarak cümlede istisnâ edatı işlevi gördüğünü kabul etmektedirler. Buradaki farkın nedeni ise (إلا) ve (غير) kelimelerinin kullanıldığı cümledeki müstesnâ ile müstesnâ minh arasında “ayrılmaz nitelikte” olma yönünden ilişki bulunmazken (...إلا حليته...) cümlesinde müstesnâ ile müstesnâ minh arasında “ayrılmaz nitelikte” olma yönünden ilişkinin bulunmasıdır. Başka bir deyimle müstesnâ ile müstesnâ minh arasında “ayrılmaz nitelikte” olma yönünden ilişki mevcutsa böyle bir cümlede kullanılan istisnâ edatı, cümlede istisnâ işlevi göstermediği için cümleye hakikî istisnâ hükümleri uygulanamadığından yapılan istisnâ geçersiz görülmektedir. Eğer böyle bir ilişki yoksa istisnâ edatı, kullanıldığı cümlede istisnâ işlevi gösterdiği için yapılan istisnâ geçerli kabul edilmektedir. (هذا (السيف لفلان إلا حليته فإنها لي) cümlesinde istisnâ edatı kullanılmış olsa dahi yapılan istisnâ geçersizdir. Çünkü müstesnâ olan (حلية) kelimesi müstesnâ minh olan (سيف) kelimesinin ayrılmaz bir niteliği ve parçasıdır. Bir bakıma Hanefîlere göre “ayrılmaz nitelikte” olma özelliği istisnâ edatının cümlede istisnâ işlevi gösteremeyeceğinin karinesidir. Buna göre müstesnâ ve müstesnâ minh özelliği taşıyan kelimeler arasında böyle bir karine mevcutsa o takdirde bu özellikteki kelimelerin kullanıldığı cümleye, içerisinde istisnâ edatı kullanıldığı gerekçesiyle hakikî istisnâ hükümleri uygulanamaz ve bu şekilde yapılan istisnâ da geçersizdir.

Her ne kadar içinde buldukları cümleye “ihraç” anlamı katma yönünden (إلا) edatı ile aralarında benzerlik bulunsa bile Hanefîler (الدار لفلان وهذا البيت لي) cümlesindeki (ولكن هذا البيت لي) cümlesini (الدار لفلان ولكن هذا البيت لي) cümlesi ile (وهذا البيت لي) cümlesini istisnâ olarak değerlendirmemektedirler. Buna karşın (له علي ألف درهم نقصان درهم) cümlesindeki (نقصان درهم) ifadesini istisnâ olarak değerlendirmektedirler. Muhtemelen bunun nedeni ilk iki cümlelerin başında yer alan ve cümlede ibtida anlamı taşıyan *vâv* harfinin kullanılmasından ötürü bu cümleleri müstakil cümle olarak değerlendirmeleridir. Buna

¹⁴³ Bk. Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 420

göre bu cümlelerin yer aldığı cümleler bir nevi munkatı' istisnâdılar. Hâlbuki hakikî istisnâ olarak adlandırılan (إلا) edatı ve müstesnâdan oluşan kısım müstakil cümle değildir ve hüküm ifade edebilmesi için kendisinden önceki cümle kısmına muhtaç olduğu için muttasıl istisnâdır. (نقصان) kelimesine gelince bu kelime hakikî istisnâ edatları arasından yer almadığı halde cümleye "ihraç" anlamı kattığı için Hanefîler tarafından anlam yönünden (إلا) edatına benzetildiği söylenebilir. Ayrıca (وهذا البيت لي) ve (ولكن هذا البيت) (لي) cümlelerinde olduğu gibi başında ibtidâ harfi olan vav bulunmadığı için müstakil cümle olmamasından ötürü (نقصان) ile (إلا) edatı arasında benzerlik kurmaktadır. Kanaatimizce Hanefîler bu gerekçelerle (وهذا البيت لي) ve (ولكن هذا البيت لي) cümlelerini istisnâ olarak değerlendirmeyip (نقصان درهم) ifadesini istisnâ olarak değerlendirmektedirler.

3.6. MÜSTAĞRAK MÜSTESNÂ

Hanefîler; farklı cinsten olsa dahi "semeniyet" ortak paydasında birleşen unsurların birbirlerinden istisnâ edilmesinde hiçbir sakınca görmemektedirler ve bu özellikteki unsurların yer aldığı istisnâ üslubunun hukuki işlem oluşturduğunu savunmaktadırlar. Bununla birlikte "semeniyet" özelliği taşıyan müstesnânın, müstesnâ minh'i müstağrak olmaması gerektiğini de savunmaktadırlar.

Örneğin Ebû Hanife'ye göre bir kimse, bir başkası lehine bin dirhem borcu olduğunu ikrar ettikten sonra "yüz dirhemi hariç" şeklinde istisnâda bulursa yapılan istisnâ geçerlidir ve bu kişi "dokuz yüz dirhem" ödemekle yükümlüdür.¹⁴⁴ Burada müstesnâ ile müstesnâ minh aynı lafızlardan olup birbirini müstağrak olmadıkları gerekçesiyle yapılan istisnâ geçerli kabul edilmektedir.

Bununla birlikte; aynı veya farklı cinsten olup "semeniyet" özelliği taşıyan lafızların kullanıldığı cümlede müstesnâ, miktar bakımından müstesnâ minh'e denk olursa yapılan istisnâ geçersiz görülmektedir. "Çünkü istisnâ yapıldıktan sonra hükme konu olabilecek bir şey geride kalmamaktadır."¹⁴⁵ Örneğin Ebû Hanife'ye göre (له علي ألف درهم) (إلا ألف درهم) şeklinde yapılan ikrardaki -ki bu örnekte kullanılan müstesnâ ile müstesnâ minh aynı cinstendirler- istisnâ geçersiz olup ikrarda bulunan kişi "bin dirhem" ödemekle yükümlüdür.¹⁴⁶ Bu örnekte de görüldüğü üzere "hükme konu olabilecek bir şey geride kalmadığında istisnâdan bahsetmek yerine müstesnâ minh'in bulunduğu kısmın geçersiz kılınmasından ve yapılan ikrardan rücu edilmesinden bahsedilebilir. Kul haklarıyla ilgili bir konuda yapılan ikrardan rücu edilmesi ise geçerli olmadığı için yapılan rücu

¹⁴⁴ Şeybânî, *e/Asl*, VIII, 282. Ayrıca bk. Suğdî, a.g.e., II, 764

¹⁴⁵ Kâsânî, a.g.e., VII, 210

¹⁴⁶ Şeybânî, *e/Asl*, a.y.; Suğdî, a.g.e., a.y.

geçersiz olup sadece istisnâ edatından önce yapılan ikrar hükme konu olabilmektedir.”¹⁴⁷ Benzer kural; müstesnâ ile müstesnâ minh’in farklı cinslerden oluşması halinde de geçerlidir. (لفلان عليّ درهم إلا دوانق) örneğindeki gibi farklı cinslerden istisnâ yapıldığında müstesnânın müstesnâ minh’i müstağrak olmaması durumunda yapılan istisnâ fukahaya göre geçerlidir.¹⁴⁸ Farklı cinslerden oluştuğu halde miktar bakımından müstesnâ minh’i müstağrak olduğu gerekçesiyle geçersiz kabul edilebilecek istisnâyâ (عليّ دينار ألا) (مائة درهم) cümlesi örnek verilebilir.¹⁴⁹

“Müstağrak” lafzından müstesnâ ile müstesnâ minh’in, birbirine miktar bakımından denk olması anlaşılabilir gibi müstesnânın müstesnâ minh’ten miktar bakımından fazla olması da anlaşılabilir. Miktar bakımından birbirine denk unsurların istisnâ edilmesini Hanefîler bilittifak geçersiz kabul ederlerken miktar bakımından fazla olanın istisnâ edilmesi hususunda ihtilaf etmişlerdir. “Örneğin (لفلان عليّ تسعة دراهم إلا عشرة) şeklindeki istisnâ, zâhirü’r-rivayeye göre geçerli olup bu kişi bir dirhem ödemekle yükümlüdür. Buna karşın Ebû Yûsuf’tan aktarıldığına göre bu istisnâ şekli geçersiz olduğu için on dirhem tamının ödenmesi gerekir. Ancak sahih olan görüş, zâhirü’r-rivayedeki görüştür. Çünkü dil uzmanlarının istisnâ ile ilgili tanımı; istisnânın, istisnâ yapıldıktan sonra geride kalanın kelama, dolayısıyla hükme tesir etmesi şeklinde anlaşılmalıdır. Bu anlam; az olandan yapılan istisnâda mevcut olduğu gibi çok olandan yapılan istisnâda da mevcuttur. Böyle olmakla birlikte çok olanın istisnâ edilmesi, dil uzmanlarınca güzel bir kullanım kabul edilmemektedir. Çünkü onlara göre istisnâ; yapılan veya söylenen bir yanlışın düzeltilmesi ihtiyacına binaen vazedilmiş bir üslup olup çok olanın istisnâ edilmesi şeklindeki kullanımlar, gerçekleşmesi nadirattan olduğundan bu tür bir kullanıma ihtiyaç bulunmamaktadır. Bununla birlikte günlük dilde kullanılma ihtimali bulunduğu için yapılan istisnâ geçerli kabul edilmektedir.¹⁵⁰

3.7. MÜSTESNÂNIN SIFATI

Arapçada isimlerden sonra sıfat ögesi kullanılabilir. Bu sıfat ögesi, kelime olabileceği gibi cümle veya şibih cümle de olabilir. Sıfat ögesi, nitelediği ismi hem anlam hem de hüküm olarak sınırlandırmaktadır. Ki bu durum müstesnâ ögesi için de geçerlidir.

¹⁴⁷ Kâsânî, a.g.e., VII, 210

¹⁴⁸ Suğdî, a.g.e., II, 765

¹⁴⁹ Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmurz, *Dürerü’l-Hükkâm Şerhu Gururî’l-Ahkâm*, I-II, Dârü İhyâi’l-Kütübî’l-Arabî, t.y., II, 364

¹⁵⁰ Kâsânî, a.g.e., VII, 209-210

Arapçada gerekli şartları taşıdığı takdirde nekre bir kelimedenden sonra gelen kelime, cümle veya şibih cümle; o kelimenin sıfatı kabul edilir. Sıfat ögesi özellikle cümle olarak geldiği takdirde mevsufa dönen ve mevsuf ile aynı cinsiyette olan bir zamir cümlede yer almalıdır. Bu zamirin cinsiyetine göre sıfat cümlecığının, temel cümlenin hangi unsuruna rücu ettiği tespit edilebilir. Eğer nekre kelimedenden sonra gelen her cümle, o kelimenin sıfatı olarak kabul edilirse yanılmak kaçınılmaz olur ve yanlış bir hüküm vermek zorunda kalınabilir. Böyle bir duruma (له علي ألف درهم إلا درهماً أقبضتها إياه) cümlesinin örnek verilmesi yerinde olacaktır.

Bu cümlede yer alan (أقبضتها إياه) sıfat cümlesinin mercii tartışmalıdır. Başka bir deyimle kendisinden önceki (درهماً) lafzının mı yoksa başka bir cümle unsurunun mu sıfatı olduğu hususu şüphelidir. Şöyle ki; nekre bir kelimedenden sonra gelen kelime veya cümle Arapçada sıfat hükmündedir. İlk bakışta bu ifade müstesnâ olan (درهماً) kelimesinin sıfatı gibi algılansa da müstesnânın sıfatı olması mümkün değildir. Çünkü fiil olan (أقبضتها) ifadesinin sonuna müenneslik harfi olan (ها) gelmiştir ki, bu zamir, müennes olan bir ibarenin sıfatı olmaya uygundur. Ne var ki (درهماً) kelimesi müzekkerdir. Bundan da (أقبضتها إياه) ifadesi ile asıl mal olan ve cümlenin müstesnâ minh'i işlevini gören (ألف) lafzından ödemenin yapıldığı anlaşılmaktadır ve yapılan istisnâ da geçerlidir.¹⁵¹ Buna göre bu kişi, dokuz yüz doksan dokuz dirhem yerine bir dirhem ödemekle yükümlü olmaktadır.

3.8. SÜKÛTUN ARDINDAN GERÇEKLEŞEN İSTİSNÂNIN HÜKMÜ

Tahâvî'nin (له علي عشرة دراهم) sözünü söyleyip sükût ettikten sonra (إلا درهماً) diyen kişi, yaptığı istisnâ bâtil olduğu için 'on dirhem'in tamamını ödemekle yükümlüdür" sözünü "çünkü müstesnâ, cümleye muttasıl olmadığı zaman hükmü bakımından münferit/bağımsız olacak ve bir önceki cümlenin hükmü, 'bir dirhem' lafzından bağımsız/müstakil olacaktır. Nitekim sükût gerçekleştiğinde 'falancaya on dirhem borcum var' ifadesi, o kişiye on dirhemi ilzam edecektir. On dirhemle yükümlü olduktan sonra 'bir dirhemi hariç' ifadesini kullanması ise, mevcut yükümlülüğünden rücu etmek anlamına gelmektedir, yoksa istisnâ değildir" şeklinde gerekçelendiren Cassâs bu gerekçeyi des-

* (ألف) kelimesi yerine göre müzekker olarak da müennes olarak da kullanılabilir. Bizzat (ألف) kelimesi, lafzı itibarıyla dikkate alındığında müenneslik alametleri taşımadığı için müzekker olarak değerlendirilebilmektedir. Buna göre Araplar (ألف أقرع) şeklinde bir kullanımda bulunabilmektedirler. Diğer yandan lafzı itibarıyla değil de kelimenin çoğul olması dikkate alındığında müennes olarak değerlendirildiği de görülmektedir. Konu hakkında İbnü's-Sikkît şöyle demektedir: "Eğer (هذه الدراهم ألف) anlamına gelecek şekilde (هذه ألف) dersin, (ألف) kelimesinin müennes olarak kullanılmasında sakınca bulunmamaktadır." İbn Manzûr, a.g.e., IX, 9; Cevherî, *es-Sihâh Tâcû'l-Luga ve Sihâhü'l-Arabiyye Mürettebün Tertîben Elifbâiyyen Vefke Evâilü'l-Hurûf*, s. 50. Hanefilerin de bu bakış açısına göre meseleyi değerlendirdikleri söylenebilir.

¹⁵¹ Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, XVIII, 91

tekleyecek iki unsuru, delil olarak ileri sürmekte ve şöyle devam etmektedir: “Nitekim meşîete dayalı istisnâ, sükût gerçekleşikten sonra kesinlikle hüküm ifade etmez. Örneğin bir kimse ‘kölem hürdür’ deyip sükût etse ardından da ‘inşallah’ dese yaptığı istisnâ makbul olmaz. Ancak istisnâyı, cümleye muttasıl kılarak ‘inşallah kölem hürdür’ şeklinde ifade etmiş olsaydı kölesi azat olmayacaktı. Aynı şekilde bir kimse (لفلان علي ألف درهم ولفلان) demiş olsa bin dirhemi her iki kişiye de borçlanmış olacaktır. Buna karşın kişi (لفلان علي) demiş olsa sadece falancaya bin dirhem borcu olacaktır.¹⁵²

3.9. ÖRFÎ İSTİSNÂ

Meşîete dayalı istisnâdan maksat; kişinin, ikrarında; (إن شاء فلان), (إن شاء الله) türünden bir başkasının dilemesini ifade eden lafızları kullanmasıdır. “Kişi; ikrarına muttasıl olarak (إن شاء الله) vb. lafızları kullanırsa yaptığı ikrar geçersiz olacaktır. Çünkü bu özellikteki lafız ya bir şeyi ‘iptal etmek’ ya da ‘şarta bağlamak’ amacıyla kullanılmaktadır. İster ‘iptal etmek’ amacıyla ister ‘şarta bağlamak’ amacıyla kullanılsın her halükârda yapılan ikrarın geçersiz olacağı aşîkârdır. Çünkü ‘ikrar’, yapısı gereği ‘şarta bağlanamaz’. Buna göre bir kimse (لفلان علي ألف درهم إن شاء فلان) şeklinde ikrarda bulunsa ve o falanca kişi de dilemiş olsa yapılan ikrar geçersiz olacaktır. Çünkü bu kişi ikrarını, gerçekleşmesinde risk bulunan bir şarta bağlamaktadır. Hâlbuki ikrar, ihtimal barındırmaz. Ayrıca bir şeyin şarta bağlanması yemin etmek anlamına gelmektedir. İkrar ise yemine konu edilemez. Aksine ikrar, doğru ve yalan olma olasılığına sahip bir şeyi bildirmek amaçlı kullanılır ve *bu sebeple ihbârî nitelikte bir cümledir*. Buna göre ikrar doğru olduğunda şartın ortadan kalkmasıyla yalan olmayacağı gibi yalan olduğunda da şartın gerçekleşmesiyle de doğru olmayacaktır. İşte bu sebeple şarta bağlanmış olan her türlü kullanım, muttasıl olduğu takdirde ikrarı geçersiz kılacaktır.”¹⁵³

(غصبتك هذا العبد أمس إن شاء الله) şeklinde ikrarda bulunan kişiye kural gereği gasp hükümlerinin uygulanması gerekirken İmam Muhammed’e göre istihsânen uygulanmaz.”¹⁵⁴ Hâherzâde “el-Mebsût” adlı eserinde meselenin kural yönünü şöyle açıklamaktadır: “Şart unsurunun kullanılma amacı; hükmün, şart gerçekleşinceye kadar tehir edilmesidir. Hâlbuki mevcut ikrarda; zimmette olan bir şeyin geçmişte tahakkuk ettiğini belirten ihbârî nitelikteki (غصبتك) lafzı kullanılmaktadır.”¹⁵⁵ Şart unsurunun ‘hükmün tehir edilmesi’ şeklindeki amacının, “ihbârî cümlelerden ziyade inşâî nitelikteki cümlelerde

¹⁵² Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, III, 296

¹⁵³ Bk. Zeylâî, *Tebyînü'l-Hakâik*, V, 15-16

¹⁵⁴ Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 191; Serahsî, *el-Mebsût*, XVII, 191; Zeylâî, *Tebyînü'l-Hakâik*, V, 16

¹⁵⁵ Bk. Zeylâî, a.g.e., a.y.

gerçekleşmesi”¹⁵⁶ ve mezkûr ikrarın da ihbârî nitelikte bir cümle olması nedeniyle aralarında çelişki bulunduğundan kural gereği bu kişiye gasp hükümlerinin uygulanması gerekir. Buna karşın İmam Muhammed, istihsânda bulunarak gasp hükümlerinin uygulanması gerektiği görüşünü serdetmektedir. Hanefîlere göre¹⁵⁷ bunun nedeni (إن شاء الله) lafzının tıpkı şart unsuru gibi cümleye muttasıl olmasıdır. Şöyle ki: Hanefîler kelâmı “lağv” ve “azimet” olmak üzere iki kısma ayırmaktadırlar. Onlara göre muttasıl olması durumunda istisnâ, içinde bulunduğu kelâmı azimet olmaktan çıkartıp mülga hale getirmektedir. Böylece istisnâ, “beyân-ı tağyir” özelliği kazanmaktadır. Şart unsuru da cümleye muttasıl olduğu takdirde, cümlenin hükmünün tahakkukunu şartın tahakkukuna bağlamakta ve “beyân-ı tağyir” niteliği kazanmaktadır. Cümleden ayrı ve müstakil olarak zikredilmeleri durumunda hem meşiete dayalı istisnâ hem de şart unsuru kelâmında değişiklik meydana getiremeyecekleri için “beyân-ı tağyir” niteliği taşımayacaklar; aksine fesih veya beyân-ı tebdil niteliği taşıyacaklardır. Dolayısıyla hükme tesir edemeyeceklerdir.

Yukarıdaki ikrarda her ne kadar (إن شاء الله) lafzı ile (غصبت) lafzı arasında ihbârî veya inşâî olmak bakımından fark bulunsa da (إن شاء الله) lafzı cümleye muttasıl olduğu için tıpkı şart unsuru gibi cümlede işlev göstereceğinden yapılan istisnâ istihsânen geçerli kabul edilmekte ve gasp hükümlerinin uygulanmayacağı yönünde görüş belirtilmektedir.

3.10. MÜSTESNÂNIN MİKTARI

(غصبتك هذا العبد أمس إلا نصفه) şeklinde yapılan ikrar Hanefîlere göre tasdik edilir. Çünkü onlara göre istisnâ ile takyit edilen cümle, istisnâ edilmeyenden ibaret olduğu için istisnâ, istisnâ edilen miktardan rücu etmek anlamı taşımamaktadır. Nitekim (فلبث) ¹⁵⁸âyeti de buna delâlet etmektedir. Buna göre mevcut örnekteki istisnânın kelâmdan rücu etmek anlamında kabul edilmesi hatalı bir görüş olacaktır. Bununla birlikte mezkûr ikrar, tağyir ihtiva eden bir beyan konumundadır. Şöyle ki, ikrarın ilk kısmı, köle olarak nitelendirilen birinin gasp edildiğinden bahsetmektedir. İstisnâ lafzının kullanılmasıyla da gasp edilen kişinin bir bütün olarak köle olmadığı anlaşılabilir ve bilindiği üzere istisnâ, ancak muttasıl olduğu takdirde tağyir edici olmaktadır. Ayrıca her ne kadar Araplar arasında, “çoğun istisnâ edilmesini” caiz görmediklerine dair iddiada bulunanlar var ise de ¹⁵⁹âyetini esas

¹⁵⁶ Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, XVII, 191; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, V, 16

¹⁵⁷ Bk. Serahsî, a.g.e., a.y.; Zeylaî, a.g.e., a.y.

¹⁵⁸ el-Ankebût, 14

¹⁵⁹ el-Müzzemmil, 2-3

alan Hanefîler bu tür bir istisnâyı caiz görmektedirler. Çünkü onlara göre istisnânın sahih olmasının yolu, onun, istisnâ edilmeyen kısımdan ibaret kabul edilmesidir. Buna göre Hanefîler, “az olanın istisnâ edilmesi” ile “çok olanın istisnâ edilmesi” arasında hiçbir fark görmemektedirler. Arapların bu şekilde bir istisnâ kullanmıyor olmaları, onların benimsedikleri yöneme muvafık olduğu sürece yapılan istisnânın sıhhatine mâni değildir. Ayrıca her ne kadar Araplar kullanmasalar bile küsuratlı olan şeylerin istisnâ edilmesi geçerlidir. Tüm bunlara rağmen gasp eden kişi “kölenin tamamı hariç/كَلِّهِ” şeklinde bir istisnâda bulunmuş olsaydı yapılan istisnâ geçersiz olacaktı. Çünkü bütünü istisnâ edilmesi caiz değildir.¹⁶⁰

3.11. NEFYDEN YAPILAN İSTİSNÂ

Hanefîlere göre bir kimse (لَمْ أَغْصِبْكَ إِلَّا هَذِهِ الْمَائَةَ) şeklinde ikrarda bulunursa yüz dirhem borcu bulunduğunu ikrar etmiş olmaktadır. Çünkü (مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ)¹⁶¹ âyetinin de delalet ettiği gibi nefyden yapılan istisnâ ispat ifade eder. Nefyden yapılan istisnâ ispattan yapılan istisnâdan daha kuvvetli bir istisnâ üslubudur. Kelime-i tevhit bunun böyle olduğunun delilidir. Dolayısıyla (لَمْ أَغْصِبْكَ إِلَّا هَذِهِ الْمَائَةَ) şeklindeki istisnâ üslubu (غَصِبْتُكَ هَذِهِ الْمَائَةَ) şeklindeki istisnâ üslubundan hem mana hem de hüküm kesinliği bakımından daha kuvvetlidir. Hanefîlere göre böyle bir istisnâ üslubunda (إِلَّا) kelimesi yerine aynı zamanda istisnâ anlamı da taşıyan (غَيْرِ) ve (سِوَى) kelimelerinin kullanılması durumunda da aynı hüküm geçerlidir.¹⁶²

3.12. MATUF MÜSTESNÂ

(لِفُلَانٍ عَلَيَّ أَلْفٌ دِرْهَمٌ إِلَّا تِسْعَمِائَةَ وَخَمْسِينَ دِرْهَمًا) şeklinde ikrarda bulunan kişinin yaptığı istisnâ geçerli olup bu kişi “elli dirhem” ödemekle yükümlü olur. Çünkü bu kişi burada (خَمْسِينَ) lafzını (تِسْعَمِائَةَ) lafzına atfetmiştir. Matufun hükmü matufun aleyh'in hükmüne benzediğine göre bu cümledeki matufun aleyh olan (تِسْعَمِائَةَ) kelimesi müstesnâ olduğu gibi (خَمْسِينَ) kelimesi de müstesnadır. Bunun yanısıra malum olduğu üzere müstesnâ miktar yönünden müstesnâ minh'in yarısından az veya çok olsa dahi mevcut kelamın hükmü istisnâ edilmeyen kısımdan ibaret olur ve böylece istisnâ edilmeyen kısım, ikrar edilmiş gibi kabul edilmektedir. Buna göre istisnânın geçerli olabilmesi için istisnânın ardından geriye hükmün tahakkuk edeceği bir miktarın kalması gerekir¹⁶³ ki bu cümlede de her ne kadar müstesnânın miktarı, müstesnâ minh'in yarısından çok ise de hükmün tahakkuk edeceği bir miktar geride kaldığı için yapılan istisnâ Hanefîlere göre geçerlidir.

¹⁶⁰ Bk. Serahsî, a.g.e., XVII, 191-192; Dâmâd Efendi, a.g.e., II, 297

¹⁶¹ en-Nisâ, 66

¹⁶² Bk. Serahsî, a.g.e., XVIII, 18

¹⁶³ Bk. Serahsî, a.g.e., XVIII, 87

Mevcut örnekteki müstesnâların birbirine (و) atıf harfiyle birlikte atfedildikleri ve dolayısıyla hükmün de buna göre şekillendiği görülmektedir. Bunun yanısıra atıf harfi olarak “şekk” ifade eden harflerden birinin, örneğin (أو) harfinin kullanılmasının, Hanefîlere göre hükmü nasıl şekillendirdiğine dair örnekler de mevcuttur. (لفلان علي ألف درهم) (إلا مائة درهم أو خمسين درهماً) şeklindeki ikrar bu konuya örnek verilebilir. Bu örnek bağlamında Hanefîler arasında, ikrar edilen miktar hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden ilkinde göre ikrarda bulunan kişinin, “dokuz yüz elli dirhem” ödemesi gerekirken diğer görüşe göre “dokuz yüz dirhem” ödemesi gerekmektedir.

“Dokuz yüz elli dirhem ödemesi gerektiğini” savunanlara göre bu kişi, “şekk” ifade eden kelimeyi müstesnâ kısmında kullanmıştır. Dolayısıyla (مائة درهم) ve (خمسين درهماً) kısımlarından miktarı en az olanı dikkate alınır. Nitekim yapılan ikrarda, iki şey arasında “şekk” ifade eden kelime kullanıldığı takdirde bu iki miktardan en az olanı dikkate alınır. “Dokuz yüz dirhem ödemesi gerektiğini” savunanlara göre ise müstesnâ kısmında var olan şüphe müstesnâ minh’in bulunduğu ikrar kısmında da şüphe olmasını gerektirdiği için yukarıdaki ikrarı dile getiren kişi sanki (علي تسعمائة أو تسعمائة وخمسون) demiş gibi olmaktadır. Dolayısıyla bu ifadedeki en az miktar olan “dokuz yüz dirhem” o kişinin zimmetinde borç oluşturur.¹⁶⁴

İmam Muhammed¹⁶⁵ ve kimi Hanefî fakihleri¹⁶⁶ “dokuz yüz dirhem” ödenmesi gerektiğini savunurken fetvaya esas olan görüş¹⁶⁷ “dokuz yüz elli dirhem” ödenmesi gerektiği yönündedir.

3.13. MÜSTESNÂNIN MEÇHUL OLMASI

Bazen ikrarda bulunan kişi ikrarına muttasıl olarak (إلا شيئاً), (إلا قليلاً), (إلا بعضاً) vb. belirsizlik ifade eden müstesnâlar dâhil edebilmektedir. Belirsizlik vasfının, hükme tesir yönünden hukukun her alanında etkili olduğu söylenemez. “Belirsizlik örneğin bey’ akdinin geçerliliğine mani olurken azat etmenin geçerliliğine engel teşkil etmemektedir.”¹⁶⁸ Aynı durum, yani belirsizliğin engel teşkil etmemesi mukarrun bih¹⁶⁹ için de geçerlidir. Nitekim mukarrun bihin şartlarından biri de onun malum olmasıdır. İkrara konu olan

¹⁶⁴ Bk. Zeylaî, *Tebyînü'l-Hakâik*, V, 13; İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr*, V, 606

¹⁶⁵ Bk. Şeybânî, *el-Asl*, VIII, 283

¹⁶⁶ Bk. İbn Âbidîn, a.g.e., a.y.

¹⁶⁷ Bk. İbn Âbidîn, a.g.e., a.y.; Dâmâd Efendî, a.g.e., II, 298; Haskefî, a.g.e., I, 531

¹⁶⁸ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, IV, 241

¹⁶⁹ Mukarrun bih: İkrara konu olan hak. Bk. Koca, "İKRAR", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ikrar--fikih> (17.02.2020).

hakkın, sahibine verilebilmesi için bilinmesi gerekiyse de meçhul olması halinde de ikrar geçerlidir.¹⁷⁰

Müstesnâ meçhul olduğunda yapılan ikrarın geçerli olduğunu kabul eden Hanefîler; mukarrun bih'in miktarının belirlenebilmesi için şöyle bir yaklaşım sergilemektedirler: Onlara göre "bir kimse (لفلان علي ألف درهم إلا شيئاً) şeklinde ikrarda bulunursa beş yüz dirhem ve "ziyade" ödemekle yükümlü olur. Çünkü müstesnadaki belirsizlik ikrar edilen şeydeki belirsizlikten miktar bakımından fazla olamaz. Ve yine ikrar edilen şeydeki belirsizlik ikrarın geçerliliğine engel oluşturmayacağı gibi müstesnadaki belirsizlik de istisnânın geçerliliğine engel oluşturmaz. Belirsizlik barındıran istisnâ geçerli olduğuna göre ikrarda bulunan kişinin, mevcut örnektekine benzer şekilde kullandığı müstesnasının dikkate alınması gerekir."¹⁷¹ Böylece hukukî hüküm teşekkül etmiş olur.

(إلا شيئاً) ifadesi belirsizlik taşımakla birlikte mevcut ikrarı geçerli kabul eden Hanefîler neden başka bir miktarı değil de "beş yüz dirhem ve ziyade dirhem ödenmesi gerekir" hükmünü çıkartmaktadırlar? Onlara göre meçhul olduğunda "müstesnânın, miktar bakımından müstesnâ minh'in yarısından az olması gerektiği yönünde bir örf bulunmaktadır. Dolayısıyla ikrarda bulunan kişinin (إلا شيئاً) şeklindeki ifadesi ile az olan anlaşılmalıdır. Bu sebeple 'beş yüz dirhem ve ziyade dirhem ödemesi gerekir' denilmektedir."¹⁷² Burada tartışmalı bir diğer husus ise "ziyade" lafzından ne anlaşılması gerektiğidir. Başka bir deyimle beş yüz bir mi yoksa bir başka miktar mı anlaşılmalıdır. Her ne kadar "bu fazlalığın bilinmesi ancak ve ancak ikrarda bulunan kişinin ilave beyanı ile mümkündür"¹⁷³ deniliyor ise de bu miktarın "beş yüz bir dirhem" şeklinde anlaşılması daha uygundur. Nitekim sonraki dönem Hanefî fakihlerin benzer bir örnek üzerinden yaptıkları değerlendirmeler böyle anlaşılmasını mümkün kılmaktadır. Şöyle ki: "Bir kimse (له مائة درهم إلا شيئاً / قليلاً / بعضاً) şeklinde ikrarda bulunursa elli bir dirhem ödemekle yükümlü olur."¹⁷⁴ Çünkü ihraç edilen miktarda belirsizlik vardır. Dolayısıyla az olanın ihraç edilmesi şeklinde hükmedilmektedir.¹⁷⁵

Hanefîler; meçhul müstesnânın yer aldığı bir cümlemin istisnâ açısından geçerliliğini (لفلان علي ألف درهم إلا تسعمائة وخمسين درهماً) cümlesindeki istisnânın geçerliliğinden farklı olarak düşünmektedirler. Şöyle ki, meçhul müstesnânın kullanıldığı (لفلان علي ألف درهم إلا)

¹⁷⁰ Bk. Koca, a.g.md., a.y.

¹⁷¹ Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, XVIII, 95

¹⁷² Bk. Serahsî, a.g.e., XVIII, 96; Zeylaî, *Tebyînü'l-Hakâik*, V, 14; İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr*, V, 606

¹⁷³ Serahsî, a.g.e., XVIII, 96; Kâsânî, a.g.e., VII, 210

¹⁷⁴ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-Râik*, VII, 252; Dâmâd Efendi, a.g.e., II, 298; Zeylaî, a.g.e., a.y.

¹⁷⁵ Haskefî, a.g.e., 531; İbn Âbidîn, a.g.e., a.y.; Gânim el-Bağdâdî, a.g.e., II, 785

(شيئاً) cümlesinin istisnâ açısından geçerli olması için müstesnânın miktar bakımından müstesnâ minh'in yarısından az olmasını şart görürlerken (لفلان علي ألف درهم إلا تسعمائة) cümlesinde şart görmemektedirler. Hâlbuki kural olarak “belirsizlik/meçhuliyet”, hukukî hükmün teşekkülüne mani bir durum iken müstesnânın meçhul olmasının Hanefîler tarafından hukukî hükmün teşekkülüne mani bir durum olarak değerlendirilmediği anlaşılmaktadır. Muhtemelen bunun nedeni, bu tür kullanımların toplum içinde yaygınlık kazanması, örf haline dönüşmesidir. Hanefîler bu noktada katı bir kuralcılık sergilemek yerine örf haline gelmiş bu tür kullanımlara hukukî işlerlik kazandırma çabası içinde oldukları söylenebilir. Nitekim onların “müstesnânın, miktar bakımından müstesnâ minh'in yarısından az olması yönünde bir örf bulunmaktadır”¹⁷⁶ sözüyle bu tür kullanımlara hukukî hüküm bağlamaları müstesnâ meçhuldür diyerek resen bu tür kullanımları hukukî açıdan geçersiz kılma yolunu seçmediklerini, dolayısıyla hukuka dinamizm kazandırmaya çalıştıklarını göstermektedir.

4. YEMİN BAHSİNDE İSTİSNÂ

4.1. YEMİNİN TANIMI, TÜRLERİ, YEMİN LAFIZLARI

Yemin kelimesi terim olarak bir kimsenin kararlılığını pekiştirmek ve başkalarını ikna etmek amacıyla söz ve beyanını Allah'ın adını veya bir sıfatını zikrederek kuvvetlendirmesi anlamına gelmektedir. Yeminler; Allah'ın adı veya bir sıfatı kullanılarak yapılan yeminler ve şarta ta'lîk yoluyla yapılan yeminler şeklinde iki kısma ayrılmaktadır.¹⁷⁷

Hanefîlerden Tahâvî yemini; “kefareti gerektiren yemin”, “kefareti gerektirmeyen yemin” ve “yapıldığı anda yapanını Allah'ın muaheze etmeyeceği umulan yemin” şeklinde üç kısma ayırırken Kerhî ilk olarak “mazî özellikte yemin” ve “müstakbel özellikte yemin” şeklinde ikiye; ardından mazî özellikteki yemini de lağv ve ğamûs olmak üzere ikiye müstakbel özellikteki yemini de yemin-i ma'kûde şeklinde kısımlara ayırmaktadır. Kerhî'ye göre müstakbel özellikteki yemin-i ma'kûdede yemin bozulduğu takdirde kefaret ödenmesi gerekirken diğer yemin türlerinde kefaret ödenmesi gerekmemektedir.¹⁷⁸

Yemin-i ma'kûde¹⁷⁹ özelliğindeki yeminlerin gereği yerine getirilmediği zaman kefaret ödenmesi gerektiği ortadadır. Böyle olmakla birlikte yemin üslubunun ardından kullanıldığı halde yeminin gereği yerine getirilmediği zaman kefaret ödenmesini engel-

¹⁷⁶ Bk. Serahsî, a.g.e., XVIII, 96; Zeylaî, a.g.e., V, 14; İbn Âbidîn, a.g.e., V, 606

¹⁷⁷ Bk. Ertuğrul Boynukalın, "Yemin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yemin> (19.03.2020).

¹⁷⁸ Bk. Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, VII, 373.

Kefareti gerektiren yemin lafızları ve bunlarla ilgili detaylı bilgi için bk. Cessâs, a.g.e., VII, 382 vd.

¹⁷⁹ “Şartlarına uygun şekilde yapılan yemin” şeklinde tanımlanan yemin-i mün'akide/ma'kude hakkında detaylı bilgi için bk. Boynukalın, a.g.md., a.y.

leyen bazı kullanımlar vardır ki, Hanefilere göre bunlar arasında şu lafızlar yer almaktadır: (إِلَّا أَنْ أُحِبَّ غَيْرَ), (إِلَّا أَنْ أَرَى غَيْرَ هَذَا), (إِلَّا أَنْ يَبْدُو لِي غَيْرُ هَذَا), (مَا شَاءَ اللَّهُ), (إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ), (إِنْ شَاءَ اللَّهُ), (هَذَا), (بِتَيْسِيرِ اللَّهِ), (بِمَعُونَةِ اللَّهِ), (بِيسْرِ اللَّهِ), (إِنْ أَعَانَنِي اللَّهُ). Bu vb. lafızlardan birini muttasıl olarak kullanan kişinin, yemini tahakkuk etmiş olmayacağı için kefaret ödemesi de gerekmezken munfasıl olarak kullanırsa yemini tahakkuk edeceği için kefaret ödemesi gerekmektedir.¹⁸⁰

4.2. MUTTASIL İSTİSNÂ

Tahâvî'nin; "yaptığı yeminlerden veya talak, azat etme gibi diğer hukukî işlemlerden, kelamına muttasıl bir şekilde "inşallah" diyerek istisnâda bulunan kişinin istisnâsı geçerli olur. İster yeminini yerine getirmiş olsun ister olmasın yemini bozulmamış olduğu için bu kişinin, *yemin kefareti ödemesi gerekmez*" sözünü Cessâs şöyle açıklamaktadır: " 'inşallah' lafzı kelamın hükmünü iptal etmek amacıyla cümle içinde kullanılır, kuralınca *hükümün tahakkuk etmesi bakımından* kelamın söylenmiş olması ile söylenmemiş olması arasında fark bulunmamaktadır. Nitekim 'inşallah' lafzının istisnâ olarak cümlede kullanılmasında sakınca bulunmadığına Allah Teâlâ'nın, Hz. Mûsâ'dan (a.s.) hikâye yoluyla buyurduğu ¹⁸¹(سَتَجِدُنِي أَنْ شَاءَ اللَّهُ صَابِرًا وَلَا أَعْصِي لَكَ أَمْرًا) âyeti de delalet etmektedir. Şöyle ki; Hz. Mûsâ (a.s.) sabır gösterememesine rağmen yalancı da olmamıştır. O'nu yalancı olmaktan çıkartan husus ise haberine istisnâyı, yani 'inşallah' lafzını dâhil etmesidir. Bir başka delil ise Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözü olan (من حلف على) ¹⁸²hadisidir.¹⁸³

Bu bağlamda bir kimse (إِنْ كَانَتْ هَذِهِ الْجُمْلَةُ إِلَّا حَنْطَةً فَامْرَأَتِي طَالِقٌ ثَلَاثًا) şeklinde yemin etse ve *işaret ettiği* "yığın", hurma ve buğdaydan müteşekkil olsa Ebû Yûsuf'a göre yemini bozulmuş olurken İmam Muhammed'e göre bozulmuş olmayacaktır. Mevcut "yığın"ın tamamı buğdaydan müteşekkil ise tartışmasız biçimde yemini bozulmuş olmayacaktır. Ebû Yûsuf'a göre *yeminin bozulma nedeni* mezkûr cümledeki (إِلَّا حَنْطَةً) kısmının (غَيْرُ حَنْطَةً) anlamına gelmesidir. Dolayısıyla mevcut "yığın" içinde "buğdaydan başka" bir şey

¹⁸⁰ Kâsânî, a.g.e., III, 15. Ayrıca bk. Serahsî, a.g.e., VIII, 158.

¹⁸¹ el-Kehf, 69

¹⁸² Tirmizî, "en-Nüzûr ve'l-Eymân", 7.

Benzer lafızla yapılan rivayetler için bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, VIII, 516 (Hadis no: 16115); Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, XIII, 450; Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik, *el-Bahrû'z-Zahhâr el-Ma'rûf bi Müsnedi'l-Bezzâr*, I-XX, thk.: Mahfûzurrahmân Zeynullâh – Âdil b. Sa'd – Sabrî Abdülhâlik eş-Şâfiî, 1.bs., el-Medînetü'l-Münevver: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1430/2009, XII, 169 (Hadis no: 5795); XVI, 200 (Hadis no: 9333); Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, Ahmed b. Alî b. el-Müsenâ et-Temîmî, *Müsnedu Ebî Ya'lâ el-Mevsilî*, I-XVI, thk.: Hüseyin Selîm Esed, 1.bs., Dimaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, 1407/1987, XI, 120 (Hadis no: 6246-406); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, III, 228 (Hadis no: 3000)

¹⁸³ Cessâs, a.g.e., VII, 422-423. Ayrıca bk. Serahsî, a.g.e., VIII, 143

bulduğu için yeminin bozulma şartı oluştuğundan yemin bozulmuş olmaktadır. İmam Muhammed'e göre ise müstesnâ cümlelerin kapsamına dâhil olmadığı için istisnâ edilen şeyin *yığının içinde* bulunması muteber değildir. Muteber olan, müstesnâ minh'in, *yani "buğday dışındaki"* şeyin yeminin konusu olan şeyin kapsamına dâhil olmasıdır. Müstesnânın mevcudiyeti muteber olmadığına göre müstesnâ minh'in de *o şeyin kapsamında* bulunup bulunmadığı bilinemeyeceği için yemin bozulmuş olmamaktadır. Bu cümledeki (إِلَّا حنطة) yerine (غير حنطة) veya (سوى حنطة) tabirleri kullanılsa da aynı hüküm geçerlidir. Çünkü (غير) ve (سوى) kelimeleri de tıpkı (إِلَّا) kelimesi gibi istisnâ harflerindedir.¹⁸⁴

(عبدی حرّ إن أكلت اليوم إلا رغيفاً) şeklinde yemin eden kişi Hanefîlere göre çörekle birlikte "katık/إدام" yerse "katık", çöreğe tâbi bir şey olduğu için yemini bozulmuş olmaz. Nitekim "hükümün, asıl olanda sübut bulmasıyla tabi olanda da sübut bulur" kuralı gereği müstesnâyâ tâbi olan şey "tabi olması" nedeniyle müstesnâ gibi yeminin kapsamı dışına çıkmaktadır. Hüküm böyle olmakla birlikte Hanefî âlimleri "katık" lafzının yorumunda ihtilaf etmişlerdir. Ebû Hanîfe'ye göre "katık"; sos, sirke, zeytinyağı gibi çöreğe sürülerek yenilen bir şeydir. Et, peynir gibi çöreğe sürülmeden yenilen şey "katık" sayılmaz. Ebû Yûsuf'tan bu meseleyle ilgili olarak iki görüş aktarılmıştır. İlkine göre Ebû Yûsuf da Ebû Hanîfe gibi düşünmektedir. Diğer görüşü İmam Muhammed'in görüşüyle benzerdir. İmam Muhammed'e göre "katık"; ister çöreğe sürülerek ister sürülmeden yenilsin genellikle çörekle birlikte yenilmesi *âdet haline gelmiş* yiyecekler için kullanılan bir kavramdır. Yemin eden kişi; çöreğe sürülmeden ancak genellikle çörekle birlikte yenilen et, peynir, yumurta vb. şeyleri çörekle birlikte yediği zaman Ebû Hanîfe'ye göre yemini bozulmuş olurken İmam Muhammed'e ve *dolayısıyla Ebû Yûsuf'a* göre bozulmamış olmaktadır.¹⁸⁵ Bu açıklamadan da anlaşıldığı üzere Hanefî fakihler bu konuda örfü dikkate almakta ve meseleye buna göre izah getirmeye çalışmaktadırlar.

Muttasıl istisnâ olduğu halde özellikle (إِلَّا) edatından sonraki kimi kullanımlar cümleye kattıkları anlam dolayısıyla yeminin bozulup bozulmamasını belirleyici özellikte olabilmektedir. Örneğin bir kimse (عبدی حرّ إن دخل هذه الدار إلا أن ينسى) şeklinde yemin ettikten sonra önce unutarak eve girse ardından hatırlayarak/ unutmadan eve girse yemini bozulmuş olmaz. Buna karşın (إِلَّا ناسياً.....) diyerek yemin edip önce unutarak ardından hatırlayarak eve girse yemini bozulmuş olmaktadır. İki kullanım arasındaki fark şuna dayanmaktadır: İlk cümlede (إِلَّا) edatından sonra başına geldiği cümleye mastar anlamı katan (إن) kelimesi kullanılmıştır ki, birlikte kullanıldıklarında cümleye "gaye" anlamı,

¹⁸⁴ Bk. Kâsânî, a.g.e., III, 87; Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., IV, 390

¹⁸⁵ Bk. Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., IV, 389; Cessâs, a.g.e., VII, 442-444

dolayısıyla kendisinden sonraki cümleye zaman anlamı katmaktadırlar. Buna göre bu cümle, yemin cümlesi olan (إن دخل هذه الدار) cümlesi için gaye bildirmektedir. Yemin eden kişi yeminine gaye –ki o da unutmaya zamanıdır- belirlemiş olmaktadır. İlk girişte unutarak girdiği için gaye gerçekleşmiş ve yemin de nihayet bulmuş olmaktadır. Dolayısıyla unutarak girmenin ardından hatırlayarak girmesiyle yemini bozulmuş olmamaktadır. Buna karşın ikinci örnekte sadece (إلا) kelimesi kullanılmıştır ki, bu kelime cümleye gaye anlamı katmak yerine istisnâ edatı olduğu için yeminde/ şart cümlesinde belirtilen “girme” eylemini *mutlak şekilde* yasaklamakta; ardından ise “unutmaya” vasfıyla nitelenen “girme” eylemi istisnâ edilmektedir. Buna göre bu nitelikteki, *yani unutarak gerçekleşen* her girme eylemi yeminin kapsamında yer almazken bu nitelikte olmayan, *yani unutmaya gerçekleşen* her türlü girme eylemi yeminin kapsamına dâhil olmaktadır.¹⁸⁶

4.3. MÜFERRAĞ İSTİSNÂ

Daha önce de temas edildiği üzere müferrağ istisnâ; müstesnâ minh’i zikredilmeyen istisnâ üslubuna denir. Bu durumda müstesnâ minh, müstesnâ ile aynı cinsten takdir edilmelidir. Buna göre müstesnâ minh, müstesnâya nispetle “mutlak” nitelikte olmaktadır.

(والله لا أشتري بهذا الدرهم إلا دقيقاً) diyerek elindeki dirhem ile “un” dışında hiçbir şey satın almayacağı yönünde yemin eden bir kimse dirhemden bir kısmıyla un diğer kısmıyla ekmek satın alsa un dışındaki bir şeyi dirhemden tamamıyla satın almadığı için yeminini bozmuş olmamaktadır. Yapılan yemin müferrağ istisnâ olması nedeniyle müstesnâ dışındaki unsurlar için “mutlak” niteliğinde olduğundan müstesnâ, yeminin kapsamına dâhil değildir. Dolayısıyla dirhemden tamamıyla un satın aldığı anda, bu işlem istisnâ kapsamında yer alacağı için yeminini bozmuş olmayacağı gibi dirhemden bir kısmıyla un satın aldığı anda da yeminini bozmuş olmayacaktır.¹⁸⁷

Bu meselede bu şekilde düşünen Hanefîler (والله لا أشتري بهذا الدرهم غير لحم) örneği bağlamında ise farklı bir hukukî sonuca ulaşmaktadırlar. Başka bir deyimle yukarıdaki örnekte kuralı dikkate alan Hanefîler bu meselede istihsân ilkesini devreye sokarak farklı bir hüküm vermektedirler. Şöyle ki Hanefîlere göre; “(والله لا أشتري بهذا الدرهم غير لحم)” şeklinde yemin eden birisi parasının yarısı ile et, diğer yarısı ile ekmek satın alsa kıyasa göre/ kural gereği yeminini bozmuş olmazken istihsânen bozmuş olmaktadır. Meselelerin kıyas yönü şudur: Bu kişi yeminini bozmayı, parasının tamamıyla et haricinde bir şey satın alma şartına bağlamaktadır. Hâlbuki o, parasının tamamıyla değil yarısı ile

¹⁸⁶ Bk. Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., IV, 381

¹⁸⁷ Bk. Cassâs, a.g.e., VII, 495-496

satın alma işleminde bulunduğundan yeminin bozulma şartı tahakkuk etmediği için yemini bozulmuş olmamaktadır. İstihsân yönü ise şudur: Yeminlerin dayanağı örf-âdettir. Örflerine göre insanlar böyle bir kullanımın varlığıyla yemin edenin dirhemini tamamıyla et satın almayacağını ve dirhemini tamamı ile et satın almadığında da yeminini bozmuş olacağını anlamaktadırlar. Şayet kişi dirhemini tamamıyla etten başka bir şey satın almayacağına niyet etse ve böyle yapsa yemini bozulmuş olmasa bile kelamın zahiri anlamına niyet ettiği için kazâî bakımdan *kefare*t borcu oluşmaktadır. Buna karşın (والله) şeklinde yemin eden kişi parasının tamamıyla et haricinde bir şey satın almadıkça yeminini bozmuş olmayacaktır. (إلا) ve (غير) kelimeleri, istisnâ lafızlarından olduğu için bu örnek ilk örnekteki kıyas yönünü teyit etmektedir. Paranın tamamı ile et haricinde bir şey satın almaya niyetlenen kişi kazâî bakımdan tasdik edileceği için ilk örnekte kıyas gereği hüküm verilirken örf-âdet sebebiyle Hanefîler ilk örnek için kıyası terk etmişlerdir. İkinci örnekte, *yani (إلا لحمًا) lafzının bulunduğu cümlede* kıyası aykırı bir örf bulunmadığı için kıyası esas almışlardır.¹⁸⁸

4.4. MATUF UNSURLARDAN SONRA GELEN MÜSTESNÂ

4.4.1. Matuf Cümlelerden Sonra Gelen İstisnâ

İstisnânın, içinde bulunduğu kelamın hükmünü geçersiz kılmak amacıyla cümlede kullanıldığını düşünen Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'e göre matuf ve muttasıl yeminlerin ardından istisnâ işlevi gören lafızlar kullanıldığı takdirde mevcut istisnâ cümlelerinin tamamına rücu eder. *Böylece istisnâ, cümlelerin tamamının hükmünü geçersiz kılar.* İstisnânın cümlede şart üslubuna benzer bir işleve sahip olduğunu düşünen Ebû Yûsuf'a göre ise istisnâ, özellikle matuf cümlelerden kendisine en yakın olan cümleye rücu etmektedir.¹⁸⁹ Dolayısıyla istisnâ, kendisine en yakın cümlenin hükmünü geçersiz kılarken diğer cümlelerin hükmüne tesir etmediği için o cümlelerin hükmü varlığını aynen korumaya devam edecektir.

Örneğin bir kimse (والله لا أكلّم فلانًا والله لا أكلّم فلانًا رجلًا آخر إن شاء الله) şeklinde yemin etse veya (عليّ حجة أن كَلِمْتُ فلانًا، وعليّ عُمرَةٌ إن كَلِمْتُ فلانًا إن شاء الله) şeklinde adakta bulunsa mevcut örneklerde zikredilen kişilerden herhangi biriyle konuşması durumunda yemininin gereği olan kefareti ödemesi gerekmediği gibi adağını da yerine getirmesi gerekmez. Çünkü (إن شاء الله) lafzından önce (و) harfiyle matuf cümleler kullandığı için istisnâ bu cümlelerin

¹⁸⁸ Kâsânî, a.g.e., III, 40-41. Ayrıca bk. Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., IV, 387

¹⁸⁹ Bk. Serahsî, a.g.e., VIII, 158

tamamına rücu edeceğinden mevcut yeminin ve adağın hükmünü ortadan kaldırmış olmaktadır.¹⁹⁰

Yukarıdaki örneklere karşın (عبدی حرّ إن کلمت فلاناً، عبدی الآخر حرّ إن کلمت فلاناً إن شاء الله) diyen bir kişinin, filanca ile konuşması durumunda hukuki bakımdan ilk kölesi hür olacaktır.¹⁹¹ Her ne kadar bu kişi cümle sonunda (إن شاء الله) lafzını kullanmışsa da istisnânın temel şartlarından olan muttasıl olma şartı bu örnek cümlede gerçekleşmediği için istisnâ, son cümle için geçerli olacak ilk cümle için geçerli olmayacaktır. Bunun iki nedeni vardır:

a) (عبدی الآخر حرّ إن کلمت فلاناً) cümlesi, müstakil/ munfasıl cümle olmasından ötürü istisnâ üslubunun (عبدی حرّ إن کلمت فلاناً) cümlesine rücu etmesine manidir.

b) Ayrıca bu iki cümle arasında (و) atıf harfi kullanılmadığı için her iki cümle de müstakil cümle konumundadır. Cümlelerin müstakil olması durumunda ise Hanefilerin genel kabulüne göre istisnâ üslubu kendisine en yakın olan cümleye, yani bu örnekte, (عبدی الآخر حرّ إن کلمت فلاناً) cümlesine rücu edeceğinden bu cümle ile kastedilen köle hür olmayacak, diğer cümle ile kastedilen köle hür olacaktır.

Serahsî; mevcut örnek üzerinden niyetin varlığına binaen hükmün, kazâî ve diyânî bakımdan şekilleneceğine şöyle işaret etmektedir: “Mevcut ikrarı dillendiren kişi kelimeleri arasında atıf harfini kullanmadığı için belirttiği kişilerden biriyle konuşması durumunda kazâî bakımdan ilk kölesi hür olacaktır. Çünkü her ne kadar mezkûr kelimeler arasında susmadığı için şeklen ittisal şartı tahakkuk etse bile hükmen ittisal şartı bulunmadığı için her iki kelam da muttasıl değildir. Bununla birlikte ikrarda bulunan kişi, kullandığı istisnânın her iki cümleye de munsarif olduğuna dair niyet etmişse, niyeti, zahiri kullanımın hilafına olduğu için kazâî bakımdan hüküm tahakkuk etmemekle birlikte diyânî bakımdan hüküm tahakkuk edecektir.¹⁹²

4.4.2. Matuf Kelimelerden Sonra Gelen İstisnâ

Bir kimse sükût etmeksizin, yani cümleyi munfasıl kılmaksızın (والله لا أكلم فلاناً وفلاناً) şeklinde yemin etmiş olsa ve ardından bu kişilerden biriyle konuşmuş olsa

¹⁹⁰ Bk. Şeybânî, a.g.e., II, 300; Serahsî, a.g.e., VIII, 159

¹⁹¹ Şeybânî, a.g.e., II, 300

¹⁹² Bk. Serahsî, a.g.e., VIII, 159

cümlelerin muttasıl olma şartı tahakkuk ettiği için yemini bozulmuş olmayacağından yemin kefareti ödemesi gerekmeyecektir.¹⁹³ Bunun birkaç nedeni vardır:

a) Öncelikle cümle sonunda örfî istisnâ olan (إن شاء الله) lafzının kullanılmış olmasıdır. Hanefilere göre¹⁹⁴ bir şeyin genel olarak Allah'ın meşietine bağlı kılınması, özel olarak ise (إن شاء الله) lafzının kullanılması o şeyle ilgili yükümlülüğü geçersiz kılmaktadır.

b) Cümlede (فلانا و فلانا) şeklinde (و) atıf harfiyle birbirine atfedilmiş müfret kelimelerin kullanılması söz konusudur. Hanefiler; matuf ile matufun aleyh olan unsurların müfret kelimelerden oluşmuş olmasını,¹⁹⁵ müfret kelimelerin anlam ve hüküm bakımından müstakil cümle özelliğine sahip olmamaları¹⁹⁶ nedeniyle istisnâ üslubunun bunların tamamına rücu etmesi için yeter sebep olarak görmektedirler. Bu iki nedene binaen bu kişi ister biri ister her ikisi ile konuşmuş olsa bile yeminini bozmuş olmayacağından kefareti ödemesi gerekmemektedir.

4.5. MÜSTESNÂNIN NEKRE OLMASI

Hanefîlerin; “yemin bahsinde” müstesnânın nekre şeklinde kullanılmasıyla ilgili verdikleri örneklerden biri (والله لا أقربك سنة إلا يوماً) cümlesi diğeri de (والله لا أكلم فلانا و فلانا هذه) cümlesidir.

Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e göre (والله لا أقربك سنة إلا يوماً) şeklinde yemin eden kişi bu sözü söyler söylemez îlâda bulunmuş olmazken Züfer'e göre ise derhal îlâda bulunmuş olmaktadır. Öyle ki üç imama göre karısıyla zifafıta bulunmadan bir sene geçse bile karısı bâin talakla boşanmış olmayacaktır. Şayet istisnâ edilen günde karısıyla zifafıta bulunmuş, yani dediği gibi yapmışsa, kefareti ödemesi gerekmez. Ne var ki Züfer'e göre bu sözü söyledikten sonra dört ay geçse ve bu süre zarfında karısıyla zifafıta bulunmazsa karısı bâin talakla boşanmış olacaktır. Zifafıta bulunursa kefareti ödemesi gerekecektir. Çünkü Züfer'e göre müstesnâ olan “gün” lafzından –nekre olduğu için- icâre akdinde olduğu gibi senenin son günü anlaşılmalıdır. Mesela bir kimse (أجرتك هذه الدار سنة إلا يوماً) demiş olsa icâre akdinin geçerli olabilmesi için buradaki “gün” lafzından –ki nekredir- senenin son günü anlaşılır. İlâ süresi dört ay ve yukarısı olduğu halde inşallah lafzını, (إلا يوماً) demek suretiyle senenin son günü olarak anlaşılacak şekilde belirsiz bir güne bağlı kıldığı için îlâda bulunmuş olacaktır. Diğerlerine göre müstesnâ, nekre olan gündür. Nekre olarak kullanılan “gün” lafzının, senenin son günü şek-

¹⁹³ Bk. Şeybânî, a.g.e., a.y.

¹⁹⁴ Bk. Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., (1997), II, 253

¹⁹⁵ Bk. İbn Emîru Hâc, a.g.e., I, 329; Emîr Pâdişah, a.g.e., I, 306; İbn Nuceym, *İfâdetü'l-Envâr*, s. 332; İbn Âbidîn, *Şerhu Şerhi'l-Menâr*, s. 200

¹⁹⁶ Bk. Dahşân, a.g.e., s. 319

linde belirlenmesi, hakiki kullanımı değiştirmek olacaktır. Hâlbuki zaruret olmadıkça hakiki kullanımın değiştirilmesi caiz değildir. Dolayısıyla müstesnâ, sene içindeki herhangi bir gün olmaya devam edecektir. Bu durumda o kişinin, dilediği herhangi bir günü istisnâ edilen gün olarak belirleme hakkı bulunmaktadır. İcâre akdinde ise hakiki kullanımın belirlenmesine ihtiyaç vardır. Aksi halde icare akdi sahih olmayacaktır. İcâre akdinde sürenin belli olması, icare akdinin sıhhati açısından şarttır. Dolayısıyla bu süre sadece istisnânın, son gün olarak anlaşılması halinde belli olur. İlâda ise sürenin belirsiz oluşu yemini geçersiz kılmayacağı için müstesnâ olan “gün”ün, icâre akdinde olduğu gibi “son gün” olarak belirlenmesi diye bir zaruret bulunmamaktadır. Durum böyle olmakla birlikte bu sözü söyledikten sonra kişi, karısıyla herhangi bir “gün” içinde zifafa bulunursa bakılır: Eğer zifafa bulunduğu günden sonra seneden geriye dört ay ve fazlası kalmışsa îlâ süresinin tamamı bulunduğu için îlâda bulunmuş olacaktır. Eğer bu süreden daha az bir süre kalmışsa îlâ süresi eksik olduğu için îlâda bulunmuş olmayacaktır.¹⁹⁷ Dolayısıyla îlâ hükümleri cereyan etmeyecektir.

Bir diğer örnek ise kişinin (والله لا أكلّم فلانا وفلانا هذه السنة إلا يومًا) şeklinde yemin etmesidir. “Böyle bir yeminde bulunan kişi müstesnâ olan ‘gün’ içinde her ikisiyle de konuştuğu zaman müstesnâ olan ‘gün’ içinde her ikisiyle de konuşmuş olma şartını yerine getirdiği için yemini bozulmuş olmamaktadır. Buna karşın onlardan biriyle herhangi bir ‘gün’ içinde diğeriyle de farklı bir ‘gün’ içinde konuşma gerçekleştirirse müstesnâ olan ‘her ikisiyle de aynı gün içinde konuşmuş olma’ şartı tahakkuk etmediği için yemini bozulmuş olacaktır. Benzer şekilde müstesnâ olan ‘gün’ içinde konuştuğundan sonra farklı bir ‘gün’ içinde tekrar her ikisiyle de konuşursa yemini bozulmuş olacaktır. Buna karşın aynı ‘gün’ içinde önce onlardan biriyle ardından her ikisiyle de konuşmuş olursa her ikisiyle müstesnâ olan ‘gün’ için konuşmuş olacağından yemini bozulmuş olmayacaktır. Nitekim yeminin bozulmasının şartı müstesnâ olan ‘gün’ içinde konuştuğundan sonra bir başka ‘gün’ içinde her ikisiyle de konuşmuş olmasıdır. Yoksa yeminin bozulmasının nedeni farklı bir gün içinde her ikisiyle değil de sadece onlardan biriyle konuşmuş olması değildir. Böyle yaptığı takdirde istisnâ, nekre bir gün içinde tahakkuk ettiği için yemin bozulmamış olmaktadır.¹⁹⁸

4.6. ATIF HARFİ KULLANILARAK MÜSTESNÂNIN MÜKERRER OLMASI

“(والله لا أكلّم أحدًا أبدًا إلا فلانا أو فلانا)” şeklinde yemin eden bir kimse bu kişilerden biri veya her ikisiyle de konuşursa yeminini bozmuş olmaz. Nitekim (أو) kelimesi mubah bir

¹⁹⁷ Bk. Kâsânî, a.g.e., III, 172-173; Cessâs, a.g.e., V, 165-166; Serahsî, a.g.e., VII, 25-26; Merginânî, a.g.e., II, 259-260; Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., III, 443; Aynî, a.g.e., V, 495-496

¹⁹⁸ Bk. Kâsânî, a.g.e., III, 52

mevzuda iki isim arasında kullanıldığında (و) harfi gibi işlev gördüğü için umum ifade ettiği bilinmelidir. Benzer durum (وَلَا يَبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ أَوْ آبَائِهِنَّ)¹⁹⁹ âyetinde de mevcuttur. Şöyle ki âyette geçen (وَأَبَائِهِنَّ) kullanımı (وَأَبَائِهِنَّ) anlamına gelmektedir. Buna göre âyetteki (أَوْ) kelimesi mubah bir mevzuda kullanıldığı için kadının, ziynet yerlerini kocasına göstermesinde sakınca bulunmadığı gibi kayınpederine göstermesinde de sakınca bulunmamaktadır. Çünkü (أَوْ) kelimesi haramdan yapılan istisnâ kısmında kullanıldığı için umum ifade etmek zorundadır. Meselâ bir kimse bir başkasına (كُلُّ مَنْ هَذَا السَّمْنُ أَوْ مِنْ هَذَا) dese buradaki (أَوْ), (و) manasına geldiği için kişi her ikisinden de yiyebilir” diyen Burhâneddin el-Buhârî şöyle bir kurala ulaşmaktadır: “Mevcut örneklerde yeminin mucibi ile sabit olan haramdan yapılan istisnâ kısmında kullanılan (أَوْ) kelimesi mubah bir mevzuda kullanılmış olduğu için cümlede (و) anlamına gelmektedir. Buna göre sanki (وَاللَّهِ لَا أَكَلِمَ أَحَدًا أَبَدًا إِلَّا فَلَانًا وَفَلَانًا) denilmiş gibi olmaktadır. Bu kural doğrultusunda kişi bunlardan biri veya her ikisiyle de konuşursa yeminini bozmamış olmaktadır. Çünkü müstesnâ, yeminin kapsamı dışındadır.”²⁰⁰

4.7. MÜSTESNÂNIN SIFATI

(وَاللَّهِ لَا أَكَلِمَ أَحَدًا إِلَّا رَجُلًا بَصْرِيًّا أَوْ كَوْفِيًّا) şeklinde yemin eden kişi Kûfeli veya Basralı bir erkekle ya da hem Kûfeli bir erkekle hem de Basralı bir erkekle konuşmuş olsa yeminini bozmuş olmayacağı için *yemin kefareti ödemesi gerekmemektedir. Çünkü buradaki (أَوْ) kelimesi (و) anlamında kullanılmaktadır.* Bu kişi ister tüm Kûfeli erkeklerle ister tüm Basralı erkeklerle konuşsun yine yeminini bozmamış olacaktır. Çünkü mezkûr yemindeki istisnâya tüm Kûfeli erkeklerin yanısıra tüm Basralı erkekler de dâhildir. Nitekim (رَجُلٌ) kelimesi, müspet bir cümlede kullanılmıştır ki, müspet cümlede kullanılan böyle bir kelime tahsis ifade eder. Bunun yanısıra müspet cümlede kullanılan nekre bir kelime, âm özellikteki bir sıfatla nitelendiğinde umum ifade eder. Buradaki (رَجُلٌ) kelimesi de âm özellikte olan (كَوْفِيًّا) ve (بَصْرِيًّا) sıfatları ile nitelendiği için tüm Kûfeli erkeklerin yanısıra tüm Basralı erkekler de istisnânın kapsamına dâhil olmaktadır.²⁰¹ Benzer şekilde (لَا أَنْزَوْجَ أَبَدًا إِلَّا امْرَأَةً كَوْفِيَّةً) şeklinde yemin eden kişinin dört taneye kadar Kûfeli kadınla evlenme hakkı bulunmaktadır. Çünkü nekre cins bir isim âm özellikteki bir sıfatla nitelendiği zaman umûm ifade eder. Umûm ifade ettiği takdirde tüm Kûfeli kadınlar yapılan yeminin kapsamı dışına çıkmaktadır.²⁰² Dolayısıyla Kûfeli kadın(lar)la evlendiği takdirde yeminini bozmamış olacağından kefareti ödemesi gerekmez.

¹⁹⁹ en-Nûr, 31

²⁰⁰ Burhâneddin el-Buhârî, a.g.e., IV, 382

²⁰¹ Burhâneddin el-Buhârî, a.g.e., IV, 382-383

²⁰² Burhâneddin el-Buhârî, a.g.e., IV, 383

(والله لا أكلم أحداً أبداً إلا أحد رجلين كوفي أو بصري) şeklinde yemin eden kişi bu iki adamdan biri veya her ikisiyle de konuştuğu takdirde yeminini bozmuş olmayacaktır. Hâlbuki istisnâda âm özellikteki bir sıfatla nitelenen nekre bir kelime kullanıldığında *kural gereği* her ikisiyle de konuştuğu zaman yeminin bozulması gerekirdi. Ancak *müstesnâ olan* (رجل) *kelimesi* “bir” lafzıyla nitelenmiştir ki, “bir” lafzıyla nitelenen nekre kelime umum ifade etmez. Nitekim istisnâ kısmında “bir” lafzının kullanılması –ki Hanefîlere göre kullanılması da kullanılmaması da eşdeğerdedir- mülğadır. Başka bir deyimle (كوفي) ve (بصري) kelimeleri kullanılmadan sadece (إلا أحد رجلين) denilmiş olsaydı müstesnâ, adamlardan hangisinin istisnâ edildiği bilinmeyeceği için meçhul olacaktı. Bu durumda (كوفي أو بصري) kısmı *beyân-ı* tefsir işlevi görmektedir. Mücmel bir kelamın ardından müfessir bir kelam kullanıldığında hükümün müfessir olana göre verilmesi, mücmel olanın da mülga kılınması kuraldır. Dolayısıyla (أحد الرجلين) kısmının zikredilmesi mülga olmaktadır. Bu durumda cümle (لا أكلم أحداً أبداً إلا كوفياً أو بصرياً) şeklinde anlaşılmalıdır. (إلا أحد الرجلين) ifadesi yerine (إلا أحد هذين الرجلين) ifadesi kullanılmış olsaydı bu ifade haddizatında müfessir özellikte olduğu için hüküm de müfessir olan cümleye göre tahakkuk etmiş olacaktı.²⁰³

²⁰³ Burhâneddîn el-Buhârî, a.g.e., IV, 383

SONUÇ

Hukukî naslar lafızlardan ve bu lafızların meydana getirdiği bağlamdan müteşekkildir. Dolayısıyla nassın ifade ettiği anlam ve hüküm öncelikle lafızlar arasındaki ilişkinin ortaya koyduğu bağlamdan tespit edilmelidir. Bunun yanısıra mevcut nassın; kendisini kısıtlayan, genişleten veya ortadan kaldıran diğer naslarla olan ilişkisine bakılmalı, en nihayetinde hukukî problemin çözülebilmesi için diğer deliller ve yöntemler devreye sokulmalıdır. Bunlar yapılmadan doğrudan hukukî nassın ruhunu yansıttığı düşünülerek yapılan gâî nitelikteki yorumların sağlıklı netice vermeyeceği açıktır.

Nasların yorumlanması ve uygulanmasında, nassı oluşturan lafızların vaz'î/lafzî inceliklerinin bilinmesi kadar nassın dilbilgisel inceliklerinin de dikkate alınması hükmün belirlenmesi bakımından önemlidir. Nassa muhatap olan hukukçunun, yorum yaparken ve uygulamada bulunurken nassın lafzî boyutunu ihmal ederek nassın ruhunu tespit etmek adına diğer yorum türlerine doğrudan başvurması hukuk güvenliğini zedeleyecektir.

Hukukî naslara bakıldığında, istisnâ edilen hükümlerin ciddi bir yekûn oluşturduğu söylenebilir. Sosyolojik, psikolojik, ekonomik, dinî talepler/gereksinimlerden ötürü hukuk metinlerinde kendilerine yer bulan istisnâ edilmiş hükümlerin, gelişigüzel olmaksızın uzak –özellikle istisnâ ile ilgili- dil kuralları doğrultusunda dikkate alınarak yazılıp hukukî nassa dönüştürülmeleri ciddi önem arz etmektedir. Bir o kadar da nasların yorumlanması veya uygulanmasında bu kuralların dikkate alınarak hukukî sonuca ulaşılması önem kazanmaktadır.

Nahiv yönünden istisnâ üslubu; cümle yapılanması şekillerinden biri olmakla lafzî yorumun kapsamında değerlendirilmesi gereken bir konudur. Tarihte nahiv âlimlerinin istisnâ üslubuyla ilgili ileri sürdükleri görüşlerin usulcüler tarafından dikkate alınıp hukuka uygulandıkları söylenebilir. Günümüzde konuyla ilgili araştırma yapmak isteyenlerin de bu ilişkiyi dikkate alarak hukukî nassı yorumlayıp hüküm vermeleri önem arz etmektedir.

Bu bağlamda; örneğin nahiv ilminde tartışılan ve çözüme kavuşturulmaya çalışılan *müstesnânın irabı* meselesi ilk bakışta gereksiz ve önemsiz gibi addedilebilir. Ancak ilgili yerinde de temas edildiği üzere müstesnânın mansup olması durumunda verilecek hukukî hüküm ile merfu olması durumunda verilecek hüküm arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar, yani müstesnânın irabının anlama olan etkisi dikkate alınmadan verilecek hüküm eksik olacaktır.

Aynı şekilde; örneğin vâv atıf harfi ile matuf cümlelerden sonra gelen müstesnânın merciinin tespit edilebilmesi için müstesnânın merciine delalet eden karinele-
rin dikkate alınması da verilecek hukukî hükmün tutarlı olabilmesi adına önem arz et-
mektedir. Dikkate alınabilmesi için öncelikle nahiv ilminin konuyla ilgili malumatının
bilinmesi daha sonra usulcülerin yaklaşımlarının tespit edilmesi gerekmektedir.

Arapçada cümleye istisnâ anlamı ve işlevi katan pek çok kelime bulunmaktadır.
(لَا) dışındaki kelimelerin cümledeki aslî görevleri istisnâ amaçlı olmamakla birlikte yeri-
ne göre cümleye istisnâ anlamı ve işlevi katmaktadır. Bu kelimeler ile (لَا) arasında bir-
takım incelikler ve farklılıklar bulunmaktadır ki, hukukî hüküm verilirken bunların dikkate
alınması gerekmektedir.

İstisnâ üslubunda kullanılması zorunlu olan unsurlar istisnâ edatı ve müs-
tesnâdır. Müstesnâ minh'in kullanımı gibi bir zorunluluk bulunmamaktadır ki, bu tür is-
tisnâyâ nahiv ilminde müferrağ istisnâ denilmektedir. Usul açısından da geçerli kabul
edilen bu istisnâ türünde müstesnâ minh bulunmadığı için müstesnânın hükmünün be-
lirlenmesi problem oluşturmaktadır. Başka bir deyimle bu tür istisnâ geçerli olduğuna
göre müstesnânın hükmünün belirlenmesi için müstesnâ minh'in takdir edilmesi ge-
rekmektedir. Bu takdir de belli kriterlere göre belirlenmektedir ki, bu kriterlerin bilinmesi
de önem arz etmektedir.

Ayrıca (لَا) edatının kullanıldığı her cümlemin istisnâ üslubu olduğu ve bu istis-
nânın da muttasıl olduğu düşünülmemelidir. (لَا) edatının istisnâ dışında cümleye kattığı
en temel anlamlardan biri de (لكن)'dir ve böyle bir durumda o cümle muttasıl değil mun-
katı' istisnâ olarak değerlendirilmektedir. Hangi durumlarda bu anlama geldiği bilinmeli
ve cümleye kattığı anlam incelikleri dikkate alınmalıdır.

Bunun yanısıra hükme etkileri bakımından birbirine benzer kullanımlar ve delil-
ler bulunduğu gözden uzak tutulmamalıdır. İstisnânın en temel görevi; müstesnâyı
müstesnâ minh'in hükmünün kapsamından çıkartmaktır. Böylece müstesnâyâ müs-
tesnâ minh'in uygulanması ortadan kalkmış olmaktadır. Benzer işlev gösteren delil ve-
ya kullanımlar arasında örneğin, tahsis, şart, gaye, sıfat, nesh gibi unsurlar da bulun-
maktadır. İstisnâ ile bunlar arasındaki farkların bilinmesi de doğru bir hüküm verebilmek
için gereklidir.

Usulcülerin istisnânın geçerli olması için ileri sürdükleri; *istisnânın muttasıl ol-
ması*, *istisnânın aynı kişiden sadır olması*, *müstesnâyâ niyet edilmesi* vb. şartların, ya-
şadıkları dönemin koşullarıyla birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu şartlara ba-
kıldığında, bu şartların belirlenmesinde istisnâyı kullanan kişinin merkezi bir konumda

olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu şartlar değerlendirilirken, bu şartların tespit edildiği dönemin karakteristik özelliğinin, yani yazılı kültürden ziyade sözlü kültürün toplumun her alanında yaygın olduğunun gözden uzak tutulmaması gerekir. Her ne kadar mevzu bahis edilen bu şartların, dönemin baskın özelliği olan sözlü kültürle yakın ilişkisi bulunuyorsa da yazılı hukuk metinlerinde de işlerliği bulunduğu unutulmamalıdır. Örneğin *müstesnâ ile müstesnâ minh arasına, bu unsurlar arasındaki ilişkiyi engelleyecek özellikte cümle(ler)in girmemesi esastır* kuralı dikkate alındığında, istisnânın sözlü kullanımında bu kural nasıl önemli ise yazılı hukuk metinde de aynı şekilde önemlidir. Şöyle ki, günümüz hukukunda, istisnâ ifade eden lafızların kullanıldığı hukuk normlarında, müstesnâ ile müstesnâ minh'in arasına bunların ilişkisini engelleyecek uzun veya ara cümle(ler)in girmesi, o metnin sağlıklı bir şekilde yorumlanmasını engelleyeceği açıktır. Dolayısıyla günümüz kanun koyucularının kanun metinlerini yazarken bu durumu dikkate almaları, hukuku yorumlayan ve uygulayanların işini kolaylaştıracağı gibi uzun süren yargılamaların veya yanlış kararlar verilmesinin önüne geçilebilecektir.

Netice olarak istisnâ ile ilgili konuların ve inceliklerin bilinmesi doğru ve yerinde bir yorum yapılmasını mümkün kılacağı gibi bu kurallar doğrultusunda yapılan yorumlarla ulaşılabilecek hukukî hüküm de belli ölçüde sağlıklı olacaktır. Eski dönemde yaşamış usulcülerin/fakihlerin istisnâ ile ilgili oluşturdukları kuramların fûrû'a yansıma şekline vakıf olan günümüz İslâm hukukçusu da gerektirmesi halinde aynı yöntemleri kullanarak veya geliştirerek yeni durumlara, yeni çözümler getirebilecektir. Usulcülerin lafzî yorum bağlamında geliştirdikleri kuramlara dayalı sorun çözme becerilerini görmüş olan kimse ise, yeni durumlara yeni çözümler getirmenin tek yolunun gâî yorum faaliyetinde bulunmak olmadığını, lafzî yorumda bulunmanın da İslâm hukukuna dinamizm katabileceğini farketmiş olacak ve lafzî yorumun dehlizlerinde kaybolma riskini göze almaksızın gâî yorumun kolaycılığına kaçmaktan kurtulabilecektir.

KAYNAKÇA

- ABD b. HUMEYD Ebû Muhammed b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî), *el-Müntehab min Müs-
ned-i Abd b. Humeyd*, Subhî el-Bedrî es-Sâmîrrâî – Mahmûd Muhammed Halîl
es-Sa'îdî, 1.bs., Beyrut: Âlemü'l-Kütüb-Mektebetü'n-Nahzatî'l-Arabiyye,
1408/1988
- ABDULLAH Muhammed Sabrî, "el-Beyân 'inde'l-usûliyyîn", *Mecelletü Külliyyet'îş-
Şer'ati ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyyeti*, Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-
İslâmiyyeti, ss.49-108, (k-tb.com/book/Quraan05237-البيان-عند-الأصوليين- Ziyaret ta-
rihi: 20/05/2020)
- ABDÜLAZÎZ el-BUHÂRÎ Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed, *Keşfü'l-Esrâr 'an Usûli Fahri'l-
İslâm el-Pezdevî*, I-IV, thk.: Nâcî es-Süveyd, 1.bs., Beyrut: el-Mektebetü'l-
Asriyye, 1433/2012
- ABDÜLAZÎZ el-BUHÂRÎ Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed, *Keşfü'l-Esrâr 'an Usûli Fahri'l-
İslâm el-Pezdevî*, I-IV, thk.: Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer, 1.bs., Beyrut:
Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997
- ABDÜLBÂKÎ Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahi-
re: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1364
- ABDÜRREZZÂK es-SAN'ÂNÎ Ebû Bekr b. Hemmâm b. Nâfi, *el-Musannef*, I-XII, thk.:
Habîbürrahmân el-Azamî, 1.bs., el-Meclisü'l-İlmî, 1390/1970
- AHDERÎ Abdurrahmân b. Muhammed es-Sağîr, *Şerhu's-Süllemin'l-Münevrak ve Yelîhi
İzâhu'l-Mübhem min Ma'âni's-Süllem* (ed-Demenhûrî, Ahmed b. Abdülmü-
nim), thk: Mustafa Şeyh Mustafa vd., 1.bs., İstanbul: Hâşimî Yay., (Basım
yeri: Beyrut), 2015
- AHMED b. HANBEL, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve bi-hâmişihî Müntehab
Kenzu'l-'Ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, I-VI, 2.bs., y.y., t.y.
- AHMED b. HANBEL, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I- L, thk.: Şu'ayb el-Arnaût ve
diğerleri, 1.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996
- AHMED Nazîf b. Mehmed, *Mefhûm-i İsbâgûcî (Mantık Risaleleri içinde)*, ed.: İbrahim
Çapak, 1.bs., İstanbul: TYEKB, 2015
- AKGÜNDÜZ Ahmet, "Debûsî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/debusi> (19.01.2019).

- AKGÜNDÜZ Ahmet, "Ebü'l-Hüseyn el-Basrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebul-huseyin-el-basri> (19.01.2019).
- ALİ HAYDAR EFENDİ (Küçük), *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, I-IV, Arapçaya çev.: Fehmî el-Hüseynî, el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Su'ûdiyye: Dâru Ale-mi'l-Kütüb, 1423/2003
- ALTIKULAÇ Tayyar, "Kisâî, Ali b. Hamza", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kisai-ali-b-hamza> (25.04.2020).
- ÂMİDÎ Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, I-IV, talik: Abdürrezzâk Affî, 1.bs., Riyad: Dâru's-Samî'î, 1424/2003
- APAYDIN H. Yunus, *İslam Hukuk Usulü –Giriş Kitabı-* 5.bs., Ankara: Bilay Yay., 2018
- APAYDIN H. Yunus, "Adalet Nedir? Mahiyet ve Keyfiyet", *Bilimname*, XXXV, 2018/1, ss. 459-476
- APAYDIN H. Yunus, "Karâfî, Şehâbeddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/karafi-sehabeddin> (24.02.2019).
- APAYDIN H. Yunus, "İbn Hazm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-hazm#1> (19.01.2019).
- APAYDIN H. Yunus, "İctihad", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ictihad> (09.05.2020).
- APAYDIN H. Yunus, "Nas", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nas> (29.03.2020).
- ARAL Vecdî, *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1992
- ARSLAN Şükrü, "Cermî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cermi> (25.04.2020).
- ASKALÂNÎ Ahmed b. Alî b. Hacer, *Fethü'l-Bârî bi Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, I-XVII, thk.: Abdurrahmân b. Nâsır el-Berrâk, 1.bs., Riyad: Dâru Tîbe, 1426/2005
- ASKERÎ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, *el-Furûk fi'l-Luga*, thk.: Cemâl Abdül-ganî Medgameş, 1.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2002
- ATTÂR Hasen b. Muhammed b. Mahmûd, *Hâşiyetü'l-'Attâr 'alâ Cem'î'l-cevâmi' 'alâ Şerhi'l-Celâli'l-Mahallî 'alâ Cem'î'l-Cevâmi' li'l-İmâm İbni's-Sübki ve bi Hâmişihî*

Takrîri li'ş'-Şeyh Abdurrahmân eş-Şirbînî 'alâ Cem'î'l-Cevâmi' li'l-Îmâm İbni's-Sübkî, I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

AYGÜN Abdullah, "Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/semani-ebul-muzaffer> (19.01.2019).

AYNÎ Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed, *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye*, I-XIII, thk.: Eymen Sâlih Şabân, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999

BÂBERTÎ Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed, *er-Rüdûd ve'n-Nükûd Şerhu Muhtasar-i İbni'l-Hâcib*, I-II, thk.: Seyfullâh b. Sâlih b. Avn el-Ömerî – Terhîb b. Rebîân ed-Devserî, 1.bs., Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005

BÂBERTÎ Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed, *el-İnâye Şerhu'l-Hidâye*, I-X, Dârü'l-Fikr, t.y.

BÂBESTÎ Azîze Fevvâl, *el-Mu'cemu'l-Mufassal fi'n-Nahvi'l-'Arabî*, I-II, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992

BÂCÎ Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef et-Tücîbî, *İhkâmu'l-Fusûl fi Ahkâmi'l-Usûl*, I-II, thk.: Abdülmecîd Türkî, 2.bs., Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1415/1995

BAHRÜLULÛM el-LEKNEVÎ Ebü'l-Ayyâş Muhammed Abdülalî b. Nizâmiddîn b. Kutbiddîn el-Ensârî es-Sihâlevî, *Fevâtihu'r-Rahamût bi-Şerhi Müsellemi's-Sübût*, I-II, thk.: Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002

BÂKILLÂNÎ Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib, *et-Takrîb ve'l-İrşâd (es-Sağîr)*, I-III, thk.: Abdülhamîd b. Alî Ebû Zenîd, 2.bs., Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1418/1998

BARDAKOĞLU Ali, "Berâet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/beraet--fikih> (07.08.2019).

BARDAKOĞLU Ali, "Delâlet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/delalet#2-fikih> (06.04.2020).

BARDAKOĞLU Ali, "Delil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/delil#2-fikih> (25.05.2020).

BASRÎ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. et-Tayyib, *Kitâb el-Mu'temed fi Usûli'l-Fikh*, I-II, thk.: Muhammed Hamîdullâh, Dımaşk: el-Ma'hedü'l-İlmiyyi'l-Faransiyyi li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1384/1964

- BEDAŞŞÎ Muhammed b. el-Hasen, *Şerhü'l-Bedahşî Menâhicü'l-'Ukûl ve ma'ahu Şerhü'l-İsnevî Nihâyetü's-Sûl*, I-III, el-Ezher: Matba'atü Muhammed Alî Subayh ve Evlâdühü, t.y.
- BEDİR Murteza, "Kelâmcı ve Fıkıhçı Usul Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülâhazalar", *İslâm Araştırmalar Dergisi*, 29 (İstanbul: 2013) (http://www.isam.org.tr/documents/dosyalar/pdfler/islam_arastirmalari_dergisi/sayi29/065_097.pdf). (19.01.2019)
- BEDİR Murteza, "Nesefî, Ebü'l-Berekât", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nesefer-ebul-berekat> (19.01.2019).
- BEDR Abdürrezzâk b. Abdülmuhsin, *Ziyâdetü'l-İmân ve Nuksânuhu ve Hükümü'l-İstisnâ fîhi*, 2.bs., Riyad: Künûz İşbilyâ, 1427/2006
- BENNÂNÎ Abdurrahmân b. Câdullâh, *Hâşiyetü'l-Bennânî 'alâ Şerhi'l-Celâl Şemsiddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî 'alâ Metn-i Cem'î'l-Cevâmî' li'l-İmâm Tâciddîn Abdilvehhâb b. es-Sübki ve bi-Hâmişihî Takrir-i Şeyhi'l-İslâm Abdurrahmân eş-Şirbînî*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y.
- BERGSTRÄSSER Gotthelf, *et-Tatavvuru'n-Nahvî li'l-Lugati'l-'Arabiyye*, tahriç: Ramazân Abdüttevâb, 2.bs., Kahire: el-Mektebetü'l-Hancî, 1414/1994
- BEYHAKÎ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-XI, thk.: Muhammed Abdülkâdir Atâ, 3.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003
- BEYHAKÎ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, *es-Sünenü's-Sağîr*, I-IV, thk.: Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, 1.bs., el-Mansûre: Dârü'l-Vefâ, 1410/1989
- BEYTÜŞÎ Abdullâh el-Kürdî, *Kifâyetü'l-Mu'ânî fi Hurûfi'l-Ma'ânî*, thk.: Şefî' Burhân, 1.bs., Dımaşk: Dâr-ı İkrâ, 1426/2005
- BEYZÂVÎ Nâsiruddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Minhâcü'l-Vusûl ilâ 'İlmi'l-Usûl*, talik: Mustafâ Şeyh Mustafâ, 1.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, t.y.
- BEYZÂVÎ Nâsiruddîn Ebü'l-Hayr Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl el-Ma'rûf bi-Tefsîri'l-Beyzâvî*, I-V, thk.: Muhammed Abdurrahmân el-Mer'aşlî, 1.bs., Beyrut: Dârü lhyâit-Türâsi'l-Arabî-Müessesetü't-Târihi'l-Arabî, 1418
- BEZZÂR Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik, *el-Bahrü'z-Zahhâr el-Ma'rûf bi Müsnedi'l-Bezzâr*, I-XX, thk.: Mahfûzurrahmân Zeynullâh – Âdil b. Sa'd – Sabrî Ab-

dülhâlık eş-Şâfii, 1.bs., el-Medînetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1430/2009

BİLMEN Ömer Nasuhi, *Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, 1-VIII, 1.bs., İstanbul: Ravza Yay., 2013

BİRMÂVÎ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdiddâim b. Mûsâ el-Askalânî, *el-Fevâidü's-Seniyye fi Şerhi'l-Elfiyye*, I-V, thk.: Abdullâh Ramazân Mûsâ, 1.bs., Medîne: Mektebetü Dâru'n-Nasîha, 1436/2015

BOLAY M. Naci, "DELÂLET", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/delalet#1> (12.07.2019).

BOYNUKALIN Ertuğrul, "Yemin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yemin> (19.03.2020).

BOYNUKALIN Mehmet, "Şart", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sart--fikir#1> (28.01.2019).

BOYNUKALIN Mehmet, "Fıkıh usulünde şart kavramı", *MÜİFD*, 36 (2009/1), 7-46. http://isamveri.org/pdfdrg/D00072/2009_36/2009_36_BOYNUKALINM.pdf (ziyaret tarihi: 25.01.2019)

BOZKURT Nahide, "Mansûr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mansur--halife> (02.05.2020).

BUHÂRÎ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *Sahîhü'l-Buhârî*, Hz.: Ebû Suheyb el-Kermî, Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 1419/1998

BULUT Zübeyr, "Kelâm'da "İmân'da İstisnâ" Tartışmaları", *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl:4, Sayı: 1-2, 2009, ss., 199-214

BURHÂNEDDİN el-BUHÂRÎ Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Merginânî, *el-Muhîtu'l-Burhânî fi'l-Fıkhi'n-Nu'mânî*, I-IX, thk.: Abdülkerîm Sâmi el-Cündî, 1.bs., Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004

BUSTÂNÎ Butros, *Muhîtu'l-Muhît*, Beyrut: Mektebetü'l-Lübnân, 1987

CEBEL Muhammed Hasan Hasan, *el-Mu'cemu'l-İştikâyyü'l-Muassal li-Elfâzi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, I-IV, 1.bs., Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 2010

CESSÂS Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I-V, thk.: Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî – Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1412/1996

- CESSÂS Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, I-IV, thk.: Uceyl Câsim en-Neşemî, 1.bs., Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1994
- CESSÂS Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî fi'l-Fikhi'l-Hanefî*, I-VIII, thk.: İsmetullâh İnâyetullâh Muhammed, 1.bs., (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye) – (el-Medînetü'l-Münevvere: Dâru's-Sirâc), 1431/2010
- CEVHERÎ İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihah Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-'Arabiyye*, I-VI, thk.: Ahmed Abdülgafûr Attâr, 2.bs., Beyrut: Dârü'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1399/1979
- CEVHERÎ İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Luga ve Sihâhü'l-'Arabiyye Mürettebün Tertîben Elifbâiyyen Vefke Evâilil-Hurûf*, thk.: Muhammed Muhammed Tâmir, Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1430/2009
- CÎVEN Ahmed b. Ebî Saîd b. Abdillâh (Ubeydillâh) el-Leknevî, *Nûru'l-Envâr fi Şerhi'l-Menâr*, I-II, thk.: Hâfız Senâullâh ez-Zâhidî, Sadıkabad: Merkezü'l-İmâm el-Buhârî li't-türâs ve't-tahkîk, t.y.
- CÜRCÂNÎ Abdülkâhir, *Delâilü'l-Îcâz – Sözdizimi ve Anlambilim-* çev.: Osman Güman, 2.bs., İstanbul: Litera Yay., 2016
- CÜRCÂNÎ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, thk.: Muhammed Sıddîk el-Minşâvî, Kahire: Dârü'l-Fazîle, t.y.
- CÜVEYNÎ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Me'âlî Abdülmelîk b. Abdillâh b. Yûsuf, *el-Burhân*, I-II, thk.: Salâh b. Muhammed b. Uvayza, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997
- CÜVEYNÎ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Me'âlî Abdülmelîk b. Abdillâh b. Yûsuf, *Kitâbü't-Telhîs fi Usûli'l-Fıkh*, I-III, thk.: Abdullâh Cevlem en-Nîbâlî – Şübbeyr Ahmed el-Ömerî, 1.bs., Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye (Beyrut) – Mektebetü Dâri'l-Bâz (Mekke), 1417/1996
- CÜVEYNÎ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Me'âlî Abdülmelîk b. Abdillâh b. Yûsuf, *Metnü'l-Varakât*, 1.bs., Riyad, Dâru's-Sumay'î, 1416/1996
- ÇAĞIL Orhan Münir, *Hukukun Başlangıcı Dersleri (Hukukun Temelleri ve Hukuk İlminin Tarihi Tekâmülü)*, 2.bs., İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1963
- ÇAĞRICI Mustafa, "Gazzâlî", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzali#1> (19.01.2019).

- ÇAPAK İbrahim, Mesud ÖĞMEN, Abdullah DEMİR, *Mantık Risaleleri*, ed.: İbrahim Çapak, 1.bs., İstanbul: TYEKB, 2015
- ÇELEBİ Ladikli Mehmed, *Zübdetü'l-Beyân*, (*Mantık Risaleleri içinde*), ed.: İbrahim Çapak, 1.bs., İstanbul: TYEKB, 2015
- ÇÖLGEÇEN Abdürrahim, "Kelâmî Düşüncede İmân Kavramı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. 20, S. 1 (Kış), 2007, ss., 23-29
- DAHŞÂN Mahmûd Muhammed, *el-Hilâfu'l-Usûliyyu Beyne'l-Hanefiyye ve Cumhûri'l-Usûliyyîn*, 1.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1436/2015
- DAKR Abdülganî, *Mu'cemu'l-Kavâ'idî'l-'Arabiyye fi'n-Nahv ve't-Tasrîf*, 1.bs., Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1406/1986
- DÂMÂD EFENDİ Abdullâh b. eş-Şeyh Muhammed b. Süleymân, *Mecma'ü'l-Enhur fî Şerhi Mülteka'l-Ebhur*, I-II, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- DÂRİMÎ Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân el-Fadl, *Kitâbü'l-Müsnedi'l-Câmi'*, Hz.: Nebîl b. Hâşim b. Abdillâh el-Gamrî el-Bâ'alevî, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1434/2013
- DEBÛSÎ Ebû Zeyd Ubeydullâh b. Ömer b. İsâ, *Takvîmü'l-Edille fî Usûli'l-Fıkh*, thk.: Halîl Muhyiddîn el-Hüseyn, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001
- DEMİR Abdullah, *Hukuk Metodolojisi*, 1.bs., Ankara: Astana Yay., 2016
- DERVİŞ Muhyiddin, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Beyânüh*, I-X, (Beyrut: el-Yemâme) – (Beyrut: Dâru İbn Kesîr) – (Humus: Dârü'l-İrşâd), 1983
- DİHLEVÎ Mahmûd b. Muhammed, *İfâdetül'-Envâr fî İdâeti Usûli'l-Menâr*, thk.: Hâlid Muhammed Abdülvâhid, 1.bs., Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1426/2005
- DÎB Abdülazîm Mahmûd, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuveyni-imamul-haremeyn> (19.01.2019).
- DÖNMEZ İbrahim Kâfi, "Beyân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/beyan--fikir> (21.03.2020).
- DÜREYNÎ Fethî, *el-Menâhicü'l-Usûliyye*, 3.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1434/2013
- EBEHRÎ Esîrüddîn, *Muğni't-Tullâb Şerhu Metn-i İsâgocî*, thk.: Mahmûd Ramazân el-Bûtî, 1.bs., Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1424/2003

- EBYÂRÎ Alî b. İsmâîl, *et-Tahkîk ve'l-Beyân fî Şerhi'l-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, I-IV, thk.: Alî b. Abdirrahmân Bessâm el-Cezâirî, 1.bs., Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyyeti İdâretü's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1434/2013
- EMÎR es-SAN'ÂNÎ Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl, *İcâbetü's-Sâil Şerhu Buğyeti'l-Âmil*, thk.: Hüseyin b. Ahmed es-Süyâğî – Hasen Muhammed Makbûlî el-Ehdel, 2.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988
- EMÎR PÂDİŞAH Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseyinî el-Buhârî, *Teysîru't-Tahrîr Şerhu 'alâ Kitâbi't-Tahrîr*, I-IV, thk.: Muhammed Buhayt el-Mutîî, Mekke: Dârü'l-Bâz, 1351/1932
- ENBÂRÎ Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh, *el-İnsâf fî Mesâilî'l-Hilâf Beyne'l-Basriyyîn ve'l-Küfiyyîn*, thk.: Cevde Mebrûk Muhammed Mebrûk, 1.bs., Kahire: el-Mektebetü'l-Hancî, t.y.
- EBÛ DÂVÛD Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, Hz.: Ferîku Beyti'l-Efkâri'd-Devliyye, Riyad: Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, t.y.
- EBÛ HAYYÂN el-ENDELÛSÎ Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf, *İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab*, I-V, thk.: Receb Osmân Muhammed, 1.bs., Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1418/1998
- EBÛ HAYYÂN el-ENDELÛSÎ Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf, *en-Nüketü'l-Hisân fî Şerhi Gâyeti'l-İhsân*, thk.: Abdülhüseyin el-Fetlî, 1.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985
- EBÛ NUAYM el-İSFAHÂNÎ Ahmed b. Abdillâh b. İshâk, *Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, thk.: Nazar Muhammed el-Fâryâbî, 1.bs., Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1415/1995
- EBÛ YA'LÂ el-FERRÂ Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef, *el-'Udde fî Usûli'l-Fıkh*, I-V, thk.: Ahmed b. Alî Seyyidü'l-Mübârekî, 3.bs., Riyad: y.y., 1414/1993
- EBÛ YA'LÂ el-MEVİLÎ Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî, *Müsnedu Ebî Ya'lâ el-Mevsîlî*, I-XVI, thk.: Hüseyin Selîm Esed, 1.bs., Dimaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, 1407/1987
- EBÛ'R-REYŞ Mûsâ b. Âyiş, "et-Teşrîf Beyne'l-İstisnâi Mine'n-Nefyi ve'l-İsbât", *el-Mecelletü'l-İlmiyyetü li-Câmi'ati'l-Melik Faysal (el-'Ulûmü'l-İnsâniyye ve'l-İdâriyye)*, C. III, S. 1 (2002), ss: 1-52

- EBÜSSUÛD Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I-IX, tsh.: Hasen Ahmed Mer'î – Muhammed es-Sâdik Kamhâvî, Beyrut: Dârü lhyâit-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- ERDOĞAN Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 3.bs., İstanbul: Ensar Neş., 2010
- ESAD Mehmed Sâdik b. Mehmet, *Terceme-i İsbâgücî bi-Tatbîki's-Şurûh (Mantık Risaleleri içinde)*, ed.: İbrahim Çapak, 1.bs., İstanbul: TYEKB, 2015
- EZHERÎ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Luga*, I-XV+Fihrist, thk.: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, y.y.: Dârü'l-Kavmiyyeti'l-'Arabiyyeti li't-Tıbbâ'ati, 1384/1964
- EZHERÎ Ebü'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh 'ale't-Tavdîh fi'n-Nahv*, I-III, thk.: Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000
- FAHREDDİN er- RAZÎ Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn, *el-Mahsûl fi 'İlm-i Usûli'l-Fıkıh*, I-III, thk.: Tâhâ Câbir el-Alvânî, 1.bs., Kahire: Dâru's-Selâm, 1432/2011
- FAHREDDİN er- RAZÎ Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn, *el-Me'âlim fi Usûli'l-Fıkıh*, thk.: Alî Muhammed Ivaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Kahire: Dârü'l-Ma'rife, 1414/1994
- FERÂHÎDÎ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn Müretteben 'alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, I-IV, thk.: Abdülhamîd Hindâvî, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003
- FERFÛR Veliyyüddîn Muhammed Sâlih, *el-Müzheb fi Usûli'l-Mezheb 'ale'l-Müntehab*, I-II, Mektebetü Dâri'l-Ferfûr, t.y., y.y.
- FERKÛS Ebû Abdilmu'iz Muhammed Alî, *el-İnâre Şerhu Kitâbi'l-İşâreti fi Ma'rifeti'l-Usûl ve'l-viceze fi ma'ne'd-delîl*, 1.bs., el-Cezâir: Dârü'l-Mevkî', 1430/2009
- FEVZÂN Abdullâh b. Sâlih, *Delîlü's-Sâlik ilâ Elfiyet-i İbn Mâlik*, I-III, y.y.: Dârü'l-Müslim, t.y.
- FEYYÛMÎ Ahmed b. Muhammed b. Alî, *el-Misbâhu'l-Münîr*, Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1987

- FÎRÛZÂBÂDÎ Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmusu'l-Muhîr – Müretteben Tertîben Elifbâiyyen Vifke Evâilî'l-Hurûf*, thk.: Enes Muhammed eş-Şâmî – Zekeriyâ Câbir Ahmed, Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1429/2008
- GALÂYÎNÎ Mustafa, *Câmi'u'd-Durûsi'l-'Arabiyye*, I-III, 32.bs., Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1417/1996
- GÂNİM el-BAĞDÂDÎ Ebû Muhammed Gıyâsüddîn Gânim b. Muhammed, *Mecma'u'd-Damânât*, I-II, thk.: Muhammed Ahmed Serrâc – Alî Cum'a Muhammed, 1.bs., Kahire: Dâru's-Selâm, 1420/1999
- GAZZÂLÎ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl*, I-II, thk.: Muhammed Abdurrahmân el-Mer'aşîf, 1.bs., Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1432/2011
- GAZZÂLÎ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *Mi'yâru'l-'İlm fi'l-Mantık*, thk.: Ahmed Şemsüddîn, 2.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1434/2013
- GÖLCÜK Şerafettin, "Bâkılânî", TDV *İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bakillani> (19.01.2019).
- GÖZLER Kemal, *Hukuka Giriş*, 9.bs., Bursa: Ekin Yay., 2012
- GÖZÜBENLİ Beşir, "Kiyemî", TDV *İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kiyemi> (08.02.2020).
- GÜNAY H. Mehmet, "Semerkandî, Alâeddin", TDV *İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/semerkandi-alaeddin> (19.01.2019).
- GÜNGÖR Mevlüt, "Cessâs", TDV *İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cessas> (19.01.2019).
- GÜRİZ Adnan, *Hukuk Felsefesi*, 9.bs., Ankara: Siyasal Kitabevi, 2011
- HACAK Hasan, "Mal", TDV *İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mal> (08.02.2020).
- HACAK Hasan, "Misli", TDV *İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/misli> (06.02.2020).
- HADDÂD Radiyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Muhammed, *el-Cevheretü'n-Neyyire Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*, I-II, thk.: İlyas Kaplan, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1427/2006

- HAFNÂVÎ Muhammed İbrâhîm, *İthâfu'l-Enâm bi-Tahsîsi'l-Âm*, 1.bs., Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1417/1997
- HALLÂF Abdülvehhâb, *İlmu Usûli'l-Fikh ve Hulâsatü't-Târîhi't-Teşrî'i'l-İslâmî*, Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1996
- HAMED Alî Tefîk, Yûsuf Cemîl ez-Za'bî, *el-Mu'cemu'l-Vâfi fî Edevâti'n-Nahvi'l-Arabî*, 3.bs., Ürdün: Dârü'l-Emel, 1414/1993
- HAMEVÎ Ahmed b. Muhammed, *Gamzu 'Uyûni'l-Besâir Şerhu Kitâbi'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*, I-IV, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985
- HASKEFÎ Alâuddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed, *ed-Dürrü'l-Muhtâr Şerhu Tenviri'l-Ebsâr ve Câmi'i'l-Bihâr*, thk.: Abdülmünim Halîl İbrâhîm, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002
- HÂŞİMÎ Ahmed, *el-Kavâi'dü'l-Esâsiyye li'l-Lugati'l-Arabiyye*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y.
- HEREVÎ Alî b. Muhammed en-Nahvî, *Kitâbu'l-Ezheriyye fî 'İlmi'l-Hurûf*, thk.: Abdülmü'in el-Mellûhî, Dimaşk: Mecme'u'l-Lugâti'l-Arabiyye, 1413/1993
- HIFZÎ Hasan b. Muhammed b. İbrâhîm, *Şerhu'r-Rizâ li-Kâfiyet-i İbni'l-Hâcib*, I-II, 1.bs., y.y.: y.y., 1414/1993
- HIYEMÎ Muhammed, *el-Karînetu 'Inde'l-Usûliyyîn ve Eseruhâ fi'l-Kavâidi'l-Usûliyye*, 1.bs., Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1431/2010
- HİLÂL Heysem, *Mu'cemu Mustalahi'l-Usûl*, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1424/2003
- HİNDÎ Ebû Abdillâh Safiyyüddîn Muhammed b. Abdirrahîm b. Muhammed el-Urmevî, *Nihâyetü'l-Vusûl fî Dirâyeti'l-Usûl*, I-IX, thk.: Sâlih Süleymân el-Yûsuf – Sa'd b. Sâlim es-Süveyh, 1.bs., Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1416/1996
- HUDARÎ Muhammed, *Hâşiyetü'l-Hudarî 'alâ Şerh-i İbn Akîl 'alâ Elfiyet-i İbn Mâlik*, I-II, y.y.: Dârü'l-Fikr, t.y.
- HUMEYDÎ Ebû Bekr Abdullâh b. ez-Zübeyr b. İsâ el-Kureşî, *Müsnedü'l-Humeydî*, I-II, thk.: Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî, 1.bs., Dimaşk: Dârü's-Sakâ, 1996
- İŞIKTAŞ Yasemin, Sevtap METİN, *Hukuk Metodolojisi*, 4. (Tıpkı) Basım, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2013
- İBN ÂBİDÎN Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî, *Reddü'l-Muhtâr 'ale'd-Dürri'l-Muhtâr*, I-VI, 2.bs., Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1412/1992

- İBN ÂBİDÎN Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî, *Nesemâtü'l-Eshâr*, 3.bs., Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-'ulûmi'l-islâmiyyeti, 1418
- İBN AKÎL Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullâh b. Abdirrahmân b. Abdillâh el-Hemedânî, *el-Müsâ'id 'alâ Teshîli'l-Fevâid*, I-IV, thk.: Muhammed Kâmil Berrekât, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1400/1980
- İBN AKÎL Bahâüddîn Abdullâh, *Şerhu İbn Akîl 'alâ Elfiyet-i İbn Mâlik ve ma'ahû Kitâbu'l-Minhâti'l-Celîl bi Tahkîk-i Şerh-i İbn Akîl*, I-IV, thk.: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, y.y.: Dâru't-Türâs, 1400/1980
- İBN BERHÂN Şerefulislâm Ebü'l-Feth Ahmed b. Alî, *el-Vusûl ile'l-Usûl*, I-II, thk.: Abdülhamîd Alî Ebû Zenîd, Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1403/1982
- İBN DAKÎKUL'İD Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî, *Şerhu'l-İlmâm bi Ehâdisil'-Ahkâm*, I-V, thk.: Muhammed Hallûf el-Abdullâh, 2.bs., Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1430/2009
- İBN DÜREYD Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen, *Cemheretu'l-Luga*, I-III, thk.: Remzî Münîr Ba'ibekkî, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987
- İBN EBÎ ŞEYBE Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhîm, *el-Musannef*, I-XV, thk.: Ebû Muhammed Üsâm b. İbrâhîm b. Muhammed, 1.bs., Kahire: el-Fârûkü'l-Hadîse, 1429/2008
- İBN EMÎRU HÂC Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî, *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, I-III, thk.: Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1999
- İBN FÂRİS Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Hemedânî, *Mu'cemu Mekâyisî'l-Luga*, I-VI, thk.: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, y.y.: Dârü'l-Fikr, 1399/1979
- İBN HAZM Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Sa'îd el-Endelüsî, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, I-VIII, thk.: Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, t.y.
- İBN HAZM Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Sa'îd el-Endelüsî, *en-Nebzetü'l-Kâfiye fî Ahkâmi Usûli'd-Dîn*, thk.: Muhammed Ahmed Abdülazîz, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985
- İBN HİŞÂM en-NAHVÎ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh el-Ensâri, *Evdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyet-i İbn Mâlik ve ma'ahu 'Uddetü's-*

Sâlik ilâ Tahkîk-i Evdahî'l-Mesâlik, I-IV, Beyrut: Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-'Asriyye, t.y.

İBN HİŞÂM en-NAHVÎ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh el-Ensâri, *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ*, thk.: Muhammed Muh-yiddîn Abdülhamîd, 1.bs., Dimaşk: Dârü'l-Hayr, 1410/1990

İBN İMÂM el-KÂMİLİYYE Kemâlüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân, *Teysîrü'l-Vusûl ilâ Minhâci'l-Usûl mine'l-Menkûl ve'l-Ma'kûl*, I-VI, thk.: Abdül-fettâh Ahmed Kutb ed-Dahmîsî, 1.bs., Kahire: el-Fârûkü'l-Hadîse, 1423/2002

İBN KESÎR Ebü'l-Fidâ' İmâmüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm*, I-VIII, thk.: Sâmi b. Muhammed es-Selâme, 2.bs., Ri-yad: Dârü Tayyibe, 1420/1999

İBN KUDÂME Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî, *Ravzatü'n-Nâzır ve Cünnetü'l-Münâzır fî Usûli'l-Fıkh 'alâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed*, I-II, takdim: Şa'bân Muhammed İsmâîl, 1.bs., (Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye) – (Riyad: el-Mektebetü't-Tedmüriyye) – (Beyrut: Mües-sesetü'r-Risâle), 1419/1998

İBN MÂCE Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, Hz.: Ferîku Beyti'l-Efkâri'd-Devliyye, Riyad: Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, t.y.

İBN MÂLİK et-TÂÎ Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî, *Teshîlü'l-Fevâid ve Tekmilü'l-Makâsid*, thk.: Muhammed Kâmil Berekât, y.y.: Dârü'l-Mekât'i'l-'Arabî, 1387/1967

İBN MÂLİK et-TÂÎ Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî, *Şerhu't-Teshîl*, I-IV, thk.: Abdurrahmân es-Seyyid – Mu-hammed Bedevî el-Mahtûn, 1.bs., y.y.: Hicr Yay., 1410/1990

İBN MANZÛR Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânu'l-'Arab*, I-XV, Beyrut: Dâr-ı Sadr, t.y.

İBN MELEK Mevlâ Abdüllatîf, *Şerhu Menâri'l-Envâr fî Usûli'l-Fıkh*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, t.y.

İBN NÜCEYM Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî, *el-Bahrü'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, I-VIII, 2.bs. nşr.: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, t.y.

- İBN NÜCEYM Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir alâ Mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, thk.: Zekeriyyâ Umeyrât, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1999
- İBN NÜCEYM Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî, *Fethü'l-Gaffâr bi Şerhi'l-Menâr*, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1422/2001
- İBN NÜCEYM Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî, *en-Nehru'l-Fâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, I-III, thk.: Ahmed Uzv İnâye, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002
- İBN SÎDE Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam*, I-XI, thk.: Abdülhamîd Hindâvî, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000
- İBN TEYMİYYE Mecdüddîn Ebü'l-Berekât Abdüsselâm b. Abdillâh, *el-Müsevede fî Usûli'l-Fıkh*, thk.: Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1428/2007
- İBN USFÛR el-İŞBÎLÎ Ebü'l-Hasen Alî b. Mü'mîn b. Muhammed b. Alî el-Hadramî, *Şerhu Cümeli'z-Zeccâcî*, I-III, takdim: Fevâz eş-Şa'âr, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998
- İBN ÜMMÜ KÂSİM Ebû Muhammed Bedrüddîn Hasen b. Kâsım b. Abdillâh b. Alî el-Murâdî, *Tavdîhu'l-Makâsıd ve'l-Mesâlik bi Şerhi Elfiyet-i İbn Mâlik*, I-VI, Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 1422/2001
- İBN YAÎŞ Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed, *Şerhu'l-Mufassal*, I-X, y.y.: İdâretu't-Tıbâ'ati'l-Münîriyye, t.y.
- İBNÜ'L-ARABÎ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *el-Mahsûl fî Usûli'l-Fıkh*, thk.: Hüseyin Ali el-Yederî – Sa'îd Abdüllatif Fevde, 1.bs., Amman: Dârü'l-Bayârik, 1420/1999
- İBNÜ'L-CA'D Ebü'l-Hasen Alî b. el-Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî, *Müsnedü İbni'l-Ca'd*, I-II, thk.: Abdülmehdî b. Abdilkâdir b. Abdilhâdî, 1.bs., el-Küveyt: Mektebetü'l-Fellâh, 1405/1985
- İBNÜ'L-HÂCİB Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus, *Muh-tasaru Müntehâ's-Sûl fî 'İlmeyi'l-Usûl ve'l-Cedel*, I-II, thk.: Nezîr Hamâdû, 1.bs., Beyrut: Dâr-ı İbn Hazm, 1427/2006

- İBNÜ'İ-HÜMÂM Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd b. Mes'ûd es-Sîvâsî, *et-Tahrîr fî Usûli'l-Fıkh*, Mısır: Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, 1351
- İBNÜ'İ-İRÂKÎ Ebû Zûr'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm el-Hüseyn el-Kürdî el-Mihrânî, *el-Gaysü'l-Hâmi' Şerhu Şerhi Cem'i'l-cevâmi'*, thk.: Muhammed Tâmir Hicâzî, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004
- İBNÜ'İ-KASSÂR Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer, *Mukaddime fî Usûli'l-Fıkh*, thk.: Mustafâ Mahdûm, 1.bs., Riyad: Dârü'l-Ma'leme, 1420/1999
- İBNÜ'İ-LAHHÂM Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Ba'î, *el-Kavâ'idü ve'l-Fevâidü'l-Usûliyye ve ma Yete'allaku bihâ mine'l-Ahkâmi'l-Fer'iyye*, thk.: Abdülkerîm el-Fudaylî, 1.bs., Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1418/1998
- İBNÜ'n-NECCÂR Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz b. Alî el-Futûhî, *Şerhu'l-Kevkebi'l-Münîr el-Müsemmâ bi-Muhtasari't-Tahrîr ev el-Muhteberu'l-Mübtaker Şerhu'l-Muhtasar fî Usûli'l-Fıkh*, I-IV, thk.: Muhammed ez-Zuhaylî – Nezîh Hammâd, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1413/1993
- İBNÜ's-SERRÂC Ebû Bekr Muhammed b. Sehl el-Bağdâdî, *el-Usûl fi'n-Nahv*, I-IV, thk.: Abdülhüseyn el-Fetlî, 3.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996
- İBRÂHÎM Muhammed Tayyip, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîmi'l-Müyesser*, 4.bs., Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1430/2009
- ÎCÎ Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr, *Şerhu Muhtasari'l-Münteha'l-Usûli*, I-III, thk.: Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl, y.y.: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004
- İDÜ'L-MAHLÂVÎ Muhammed b. Abdirrahmân, *Teshîlü'l-Vusûl ilâ 'İlmi'l-Usûl*, I-II, thk.: Şâban Muhammed İsmâîl, 1.bs., el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1428/2007
- İMAMOĞLUGİL Halil, "Kilisli Abdullah Efendi'de Kıyasın İşlenişi", *ÇÜİFD*, C. 11, Sayı:2, ss., 111-148
- İSFAHÂNÎ Ebü's-Senâ Şemsüddîn Mahmûd b. Abdirrahmân b. Ahmed, *Beyânul-Muhtasar Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ li'bni'l-Hâcib fî Usûli'l-Fıkh*, I-III, thk.: Muhammed Mazhar Bekâ, 1.bs., Cidde: Dârü'l-Medenî, 1406/1986
- İSFAHÂNÎ Ebü's-Senâ Şemsüddîn Mahmûd b. Abdirrahmân b. Ahmed, *Şerhu'l-Minhâc li'l-Beydâvî fî 'İlmi'l-Usûl*, I-II, thk.: Abdülkerîm b. Alî b. Muhammed en-Nemle, 1.bs., Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999

- İSMAİL Ferruh Efendi, *Mantık Risâlesi, (Mantık Risaleleri içinde)*, ed.: İbrahim Çapak, 1.bs., İstanbul: TYEKB, 2015
- İSNEVÎ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdurrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî, *Nihâyetü's-Sûl fî Şerhi Minhâci'l-Usûl ve ma'ahu Süllemü'l-Vusûl li Şerhi Nihâyeti's-Sûl*, I-IV, y.y.: Âlemü'l-Kütüb, t.y
- İSNEVÎ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdurrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî, *et-Temhîd fî Tahrîci'l-Fürû' 'ale'l-Usûl*, thk.: Muhammed Hasan Heyto, 1.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981
- İSNEVÎ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdurrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî, *el-Kevkebü'd-Dürrî fimâ Yeteharracu 'ale'l-Usûli'n-Nahviyyeti mine'l-Fürû'î'l-Fıkhiyye*, thk.: Muhammed Hasen 'Avvâd, 1.bs. Amman: Dâru Ammâr, 1405/1985
- İSTANBÛLÎ Muhammed b. Râşid, *İsâgûcî Tercümesi (Mantık Risaleleri içinde)*, ed.: İbrahim Çapak, 1.bs., İstanbul: TYEKB, 2015
- İZMİRLİ İsmail Hakkı, *Mi'yâru'l-'Ulûm –İsagoji Şerhi*, y.y., İstanbul, 1315
- KÂDİHÂN Ebû'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî, *Fetâvâ Kâdihân fî Mezhebi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, I-III, thk.: Sâlim Mustafâ el-Bedrî, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009
- KÂKÎ Kıvâmüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Hucendî, *Câmi'u'l-Esrâr fî Şerhi'l-Menâr*, I-V, thk.: Fazlurrahmân Abdülgafûr el-Efgânî, 2.bs., Mekke: Mek-tebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1426/2005
- KALLEK Cengiz, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-yala-el-ferra#1> (19.01.2019).
- KARAAĞAÇ Hilmi, "Mâtürîdî Düşünce Sisteminde İman Anlayışı", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 15, S. 49 (Güz), 2009, ss., 65-80
- KARAHİSARÎ Ahterî Mustafa Muslihuddin, *Ahterî-yi Kebir*, Hz.: H. Ahmet Kırkkılıç – Yusuf Sancak, 2.bs., Ankara: TDK Yay., 2017
- KARÂFÎ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahmân el-Mısırî, *el-Furûk ve bi-Hâşiyetihî İdrârü's-Şurûk 'alâ Envâi'l-Furûk*, I-IV, thk.: Ömer Hasen el-Kıyyâm, 1.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2003

- KARÂFÎ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl fî İhtisârî'l-Mahsûl fi'l-Usûl*, thk.: Mektebetü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât fî Dârü'l-Fikr, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1424/2004
- KARÂFÎ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî, *Tenkîhu'l-Fusûl*, https://www.alukah.net/manu/files/manuscript_4148/makhtotat.pdf. (24.02.2019)
- KARÂFÎ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî, *el-İstiğnâ fi Ahkâmî'l-İstisnâ*, thk: Tâhâ Muhsin, Bağdad: Matba'atu'l-İrşâd, 1402/1982
- KARÂFÎ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî, *el-İkdü'l-Manzûm fi'l-Husûs ve'l-Umûm*, I-II, thk: Ahmed el-Hatem Abdullah, 1.bs., Dârü'l-Kutub – el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1420/1999
- KARÂFÎ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî, *Nefâisü'l-Usûl fî Şerhi'l-Mahsûl*, I-IX, thk.: Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Alî Muhammed Muavvaz, 1.bs., Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, y.y., 1416/1995
- KARÂFÎ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî, *Nefâisü'l-Usûl fî Şerhi'l-Mahsûl*, I-IV, thk.: Muhammed Abdülkâdir Atâ, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000
- KARÂFÎ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî, *ez-Zahîre*, I-XIV, thk.: Muhammed Haccî – Sa'îd A'râb - Muhammed Bû Hubze, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994
- KÂSÂNÎ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed, *Bedâiü's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'*, I-VII, 2.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986
- KAYA Eyyüp Said, "Mâzerî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mazeri> (19.01.2019).
- KELVEZÂNÎ Ebü'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen, *et-Temhîd fî Usûli'l-Fıkh*, I-IV, thk.: Müfîd Muhammed Amşe, 1.bs., Cidde: Dârü'l-Medenî, 1406/1985
- KOCA Ferhat, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis (Daraltıcı Yorum)*, İstanbul: İSAM Yay., 2011
- KOCA Ferhat, "İstisnâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.23, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001

- KOCA Ferhat, "İbn Kudâme, Muvaffakuddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-kudame-muvaffakuddin> (19.01.2019).
- KOCA Ferhat, "İkrar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ikrar-fikih> (17.02.2020).
- KOCA Ferhat, "Mantûk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mantuk> (04.04.2020).
- KOZALI Abdurrahim, (*Kıyas*) *İstihsan ve Doğal Hukuk İlişkisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa: UÜSBE, 2004
- KUDÛRÎ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed, *et-Tecrîd*, I-XII, thk.: Muhammed Ahmed Serrâc, 1.bs., Kahire, Dâru's-Selâm, 1424/2004
- KURT Hasan, "İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Beş Eserinde İmanla İlişkili Temel Kavramlar", *OMÜİFD*, Samsun, S: 30, 2011, ss., 89-118
- KURTUBÎ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, I-XXIV, thk.: Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî, 1.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/2006
- KUŞLU Harun, "İbn Sînâ ve Nasîruddin Tûsî Mantiğında Şartlı Önermeler", *S.Ü.İ.F.D.*, C.XVII, S. 30, 2014/2, ss., 1-17
- LEBDÎ Muhammed Semîr Necîb, *Mu'cemu'l-Mustalâhâtî'n-Nahviyye ve's-Sarfiyye*, 1.bs., Amman: Dârü'l-Furkân, t.y.
- LEKNEVÎ Muhammed Abdülhalîm b. Muhammed Emînillâh el-Ensârî, *Kamerü'l-Akmâr li Nûri'l-Envâr fî Şerhi'l-Menâr*, I-II, thk.: Muhammed Abdüsselâm Şâhîn, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995
- MÂLİK B. ENES, *Muvatta'*, I-II, Hz.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrut: Dârü İhyâ'it-türâsî'l-arabî, 1406/1985
- MA'LÛF Louis, *el-Müncid fi'l-Luga*, 19.bs., y.y.: el-Matba'atü'l-Katolikiyye, t.y.
- MÂVERDÎ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb, *en-Nüketü ve'l-'Uyûn Tefsîru'l-Mâverdü*, I-VI, thk.: es-Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdirrahîm, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye) – Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sakâfiyye, t.y.
- MÂZERÎ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkkîlî, *İzâhu'l-Mahsûl min Burhâni'l-Usûl*, thk.: Ammâr et-Tâlibî, Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, t.y.

- MERDÂVÎ Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed, *et-Tahbîr Şerhu't-Tahrîr fî Usûli'l-Fıkh*, I-VIII, thk.: Ahmed b. Muhammed es-Serâh, 1.bs., Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2000
- MERGİNÂNÎ Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî, *el-Hidâye fî Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedî*, I-IV, thk.: Talâl Yûsuf, Beyrut: Dârü İhyâit-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- MEVSİLÎ Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd, *el-İhtiyâr li-Ta'lîli'l-Muhtâr*, I-V, tlk.: Mahmûd Ebû Dakîka, Kahire: Matba'atü'l-Halebî, 1356/1937
- MEYDÂNÎ Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Guneymî, *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb*, I-III, thk.: Abdürrezzâk el-Mehdî, 3.bs., Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1418/1997
- MOLLA HÜSREV Muhammed b. Ferâmurz, *Mirâtü'l-Usûl Şerhu Mirkâti'l-Vusûl*, thk.: İlyas Kaplan, 1.bs., Beyrut: Dâru Sadr, 1432/2011
- MOLLA HÜSREV Muhammed b. Ferâmurz, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Gureri'l-Ahkâm*, I-II, Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, t.y.
- MÜBERRED Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr, *Kitâbu'l-Muktedab*, I-IV, thk.: Muhammed Abdülhâlik Uzayma, 2.bs., Kahire: Yay. yok, 1399/1979
- MÜSLİM Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Küşeyrî en-Nîsâbü'rî, *Sahihü Müslim*, I-II, Hz.: Ebû Kuteybe Nazr Muhammed el-Fâryâbî, 1.bs., Riyad: Dârü Tîbe, 1427/2006
- MÜTERCİM ÂSİM EFENDÎ, *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, I-VI, ed.: Mustafa Koç, 1.bs., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013
- NÂSİRÎ Sencer b. Abdillâh, *Müsnedü'l-İmâm Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî*, I-III, thk.: Rifat Fevzî Abdülmuttalib, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1426/2005
- NEMLE Abdülkerim b. Ali b. Muhammed, *eş-Şamil*, I-II, 1.bs., Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1430/2009
- NEMLE Abdülkerim b. Ali b. Muhammed, *el-Mühezzeb fî İlmi Usûli'l-Fıkhî'l-Mukârin*, I-V, 1.bs., Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999
- NESÂÎ Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb, *Sünenu'n-Nesâî*, ta'lîk: Muhammed Nâsirüddîn el-Albânî, 1.bs., y.y.: Mektebetü'l-Ma'ârif, t.y.

- NESEFÎ Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd, *Keşfü'l-Esrâr Şerhi'l-Musannef 'ale'l-Menâr ma'a Şerh-i Nûri'l-Envâr 'ale'l-Menâr*, I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.
- NEVEVÎ Muhyiddîn Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *el-Minhâc fî Şerh-i Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc –Şerhu'n-Nevevî 'alâ Müslim*, Riyad: Beytu'l-Efkari'd-Devliyye, t.y.
- NEVEVÎ Muhyiddîn Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *Ravzatu't-Tâlibîn ve 'Umde-tü'l-Müftîn*, I-XII, thk.: Züheyr eş-Şâviş, 3.bs., Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1412/1991
- OSMÂN Mahmûd Hâmid, *el-Kâmusu'l-Mübîn fî Istılâhâtı'l-Usûliyyîn*, 1.bs., Riyad: Dâru'z-Zâhim, 1423/2002
- ÖMER Ahmed Muhtâr, *Mu'cemu'l-Lugati'l-'Arabiyyeti'l-Mu'âsıra*, I-IV, 1.bs., Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1429/2008
- ÖNER Necati, *Klasik Mantık*, 6.bs., Ankara: AÜİF Yay., 1991
- ÖZ Mustafa, "Şerîf el-Murtazâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/serif-el-murtaza> (26.04.2020).
- ÖZEL Ahmet, "Bâcî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/baci> (19.01.2019).
- ÖZEL Ahmet, "Kelvezânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kelvezani> (19.01.2019).
- ÖZEN Şükrü, "Sadrüşşerîa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sadrusseria> (19.01.2019).
- PEKCAN Ali, "Şâşî, Ebû Ali", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sasi-ebu-ali> (19.01.2019).
- PEZDEVÎ Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm, *Usûlü'l-BPezdevî (Kenzü'l-Vusûl ilâ Ma'rifeti'l-Usûl)*, thk.: Said Bektaş, 1.bs., (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye) – (Medine: Dârüs-Sirâc), 1436/2014
- RADÎ el-ESTERÂBÂDÎ, Necmü'l-eimme Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Garavî es-Semnâkî, *Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye*, I-IV, thk.: Yûsuf Hasen Ömer, 2.bs., Bingâzî: Câmi'atu Kân-Yûnus, 1996

- RÂGIB el-İSFAHÂNÎ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. El-Mufaddal, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, thk.: Safvân Adnân Dâvûdî, 4.bs., Dârü'l-Kalem (Dimaşk) – Dâru's-Şâmiyye (Beyrut), 1430/2009
- RÂZÎ Zeynüddîn Muhammed Şemsüddîn Ebû Bekr b. Abdülkâdir, *Muhtârü's-Sıhah*, thk.: Eymen Abdürrezzâk eş-Şevvâ, 1.bs., Dimaşk: Dârü'l-Feyhâ, 1431/2010
- RUMMÂNÎ Ebü'l-Hasen Alî b. İsâ, *Kitâbu Ma'ânî'l-Hurûf*, thk.: Abdülfettâh İsmâîl Şelebî, 2.bs., Cidde: Dâru's-Şurûk, 1401/1981
- SÂHİB b. ABBÂD Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî, *el-Muhît fi'l-Luga*, I-XI, thk.: Muhammed Hasen Âl-i Yâsin, 1.bs., Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994
- SAÎD B. MANSÛR Ebû Osmân b. Şu'be, *Kitâbü's-Sünen*, I-II, thk.: Habîbürrahmân el-A'zâmî, 1.bs., Bombay: ed-Dâru's-Selefiyye, 1403/1982
- SÂMERRÂÎ Fâdıl Sâlih, *Ma'ânî'n-Nahv*, I-IV, 5.bs., Amman: Dârü'l-Fikr, 1432/2011
- SEDÂD Alî, *Mizânu'l-Ukûl – Mantık ve Metodoloji-*, Hz., İbrahim Çapak, Harun Kuşlı, Metin Aydın, 1.bs., İstanbul: TZEK, 2015
- SEM'ÂNÎ Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr, *Kavâtrü'l-Edille fi'l-Usûl*, I-II, thk.: Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl eş-Şâfiî, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997
- SEMERKANDÎ Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed, *Mizânü'l-Usûl fi Netâici'l-'Ukûl*, thk.: Muhammed Zekâ Abîdülberr, Katar: Matâbi'u'd-Doha el-Hadîse, 1404/1984
- SEMERKANDÎ Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed, *Tuhfetü'l-Fukahâ*, I-III, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1984
- SEMERKANDÎ Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, *'Uyûnü'l-Mesâ'il*, thk.: Salâhüddîn en-Nâhî, Bağdat: Matba'atü Es'ad, 1386
- SERAHSÎ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *Usûlü's-Serahsî*, I-II, thk.: Ebü'l-Vefâ el-Afgânî, 3.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1436/2015
- SERAHSÎ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *el-Mebsût*, I-XXXI, Beyrut: Dârü'l-Marife, 1409/1989
- SEVİNÇ R. Resul, *Arapçanın Temel Kuralları*, 1.bs., İstanbul: Ensar Yay., 2013

- SEYDÎŞEHRÎ Mahmûd Es'ad b. Emîn, *Telhîsu Usûl-ı Fıkh*, 2.bs., İzmir: Nikolaydî Matbaası, 1313
- SÎBEVEYHÎ Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber, *el-Kitâb*, I-V, thk.: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 2.bs., Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1408/1988
- SİĞNÂKÎ Hüsâmüddîn Hüseyin b. Alî b. Haccâc el-Buhârî, *el-Kâfî Şerhu'l-Pezdevî*, I-IV, thk.: Fahreddin Seyyid Muhammed Kânî, 1.bs. Mektebetü'r-Rüşd, 1422/2001
- SÎVÂSÎ Ahmed b. Muhammed b. Ârif ez-Zeylî, *Zübdetü'l-Esrâr fî Şerhi Muhtasari'l-Menâr*, thk.: Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Alî Muhammed Mu'avvaz, 1.bs., Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1419/1998
- SÖZER Ali Nazım, *Hukukta Yöntembilim*, 5.bs., İstanbul: Beta Basım A.Ş., 2015
- SUĞDÎ Ebü'l-Hasen (Hüseyin) Rükniüslâm Alî b. el-Hüseyin b. Muhammed, *en-Nütef fi'l-Fetâvâ*, I-II, thk.: Salâhüddîn en-Nâhî, 2.bs., (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle) – (Amman: Dârü'l-Furkân), 1404/1984
- SÜBKÎ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî, *Ref'u'l-Hâcib 'an Muhtasar İbni'l-Hâcib*, I-IV, thk.: Alî Muhammed Mu'avvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd, 1.bs., Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1419/1999
- SÜBKÎ Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfî b. Alî b. Temmâm, Tâcuddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Sübkî, *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc*, I-III, thk.: Şabân Muhammed İsmâil, Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâti'l-Ezheriyye, 1406/1981
- SÜLEMÎ 'iyâz b. Nâmi, *Usûlü'l-Fıkh ellezî lâ Yesa'u'l-Fakîh Cehlehu*, 1.bs., Riyad: Dâru't-Tedmûriyye, 1426/2005
- SÜNEYKÎ Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerıyyâ b. Muhammed b. Ahmed, *Gâyetü'l-Vusûl fî Şerhi Lübbi'l-Usûl*, 1.bs., Mısır: Dârü'l-Kütübî'l-Arabiyyeti'l-Kübrâ, t.y.
- SÜVEYD Muhammed Emîn, *Teshîlü'l-Husûl 'alâ Kavâ'idü'l-Usûl*, thk.: Mustafa Saîd el-Hin, 1.bs., Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1412/1991
- SÜYÛTÎ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Hem'u'l-Hevâmi' fî Şerh-i Cem'i'l-Cevâmi'*, I-VII, thk.: Abdülâl Sâlim Mekrem, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1992
- ŞÂŞÎ Nizâmüddîn Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. İshâk, *Usûlü'ş-Şâşi ve bi-Hâmişihî 'Umdetü'l-Havâşi*, tsh.: Abdullâh Muhammed el-Hâlîlî, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003

- ŞEVKÂNÎ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed, *İrşâdü'l-Fuhûl ilâ Tahkîki'l-Hakki min 'İlmi'l-Usûl*, thk.: Mustafa Saîd el-Hin – Muhyiddîn Dîb Mesto, 1.bs., Dîmaşk: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1430/2009
- ŞEYBÂNÎ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad, *el-Asl*, I-XIII, thk.: Muhammed Boynukalın, 1.bs., Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1433/2012
- ŞEYBÂNÎ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad, *Muvattaü'l-İmâm Mâlik ma'a't-Ta'liki'l-Münecced 'alâ Muvatta-i Muhammed*, I-III, thk.: Takiyyüddîn en-Nedvî, 1.bs., Dâru's-Sünne ve's-Siyer (Bombay) – Dârü'l-Kalem (Dîmaşk), 1412/1991
- ŞEYBÂNÎ Ebû Amr İshâk b. Mirâr, *Kitâbu'l-Cîm*, I-III+Fihrist, thk.: İbrâhîm el-Ebyârî, 1.bs., Kahire: el-Hey'etü'l-Âme li-Şuûni'l-Metâbi'i'l-Emîriyye, 1974-1975-1983
- ŞÎLHÂNÎ Ömer b. Abdilazîz, *Mebâhisü't-Tahsîs 'İnde'l-Usûliyyîn*, 1.bs., Amman: Dâru Üsâme, 2000
- ŞİRÂZÎ Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf, *et-Tebşıra fî Usûli'l-Fikh*, thk.: Muhammed Hasan Heyto, 1.bs., Dîmaşk: Dârü'l-Fikr, 1403/1983
- ŞİRÂZÎ Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf, *el-Lüma' fî Usûli'l-Fikh*, thk.: Abdülkâdir el-Hatîb el-Hasenî, 1.bs., Tanca: Dârü'l-Hadîsi'l-Kettâniyye, 1434/2013
- ŞİRBÎNÎ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb, *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Elfâzi'l-Minhâc*, I-VI, 1.bs., Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994
- ŞÛŞÂVÎ Ebû Alî Hüseyin b. Alî b. Talhâ er-Recrâcî, *Ref'ü'n-Nikâb 'an Tenkîhi's-Şihâb*, I-VI, thk.: Ahmed b. Muhammed es-Sarâh – Abdurrahmân b. Abdullâh el-Cibrîn, 1.bs., Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1425/2004
- ŞÛŞÂVÎ Ebû Alî Hüseyin b. Alî b. Talhâ er-Recrâcî, *Ref'ü'n-Nikâb 'an Tenkîhi's-Şihâb*, I-IV, thk.: Nâcî es-Süveyd, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1436/2015
- ŞÛSERÎ Sa'd b. Nâsır b. Abdilazîz, *Şerhu Kitâb-i Kavâ'idü'l-Usûl ve Ma'âkidü'l-Fusûl*, 1.bs., Riyad: Künûz İşbilyâ, 1427/2006
- TABERÂNÎ Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, I-XXV, thk.: Hamdî Abdülhamîd es-Selefî, 2.bs., Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1404

- TABERÂNÎ Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, I-X, thk.: Târik b. Ivazullâh b. Muhammed – Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî, Kahire: Dârü'l-Haremeyn, 1415/1995
- TABERÎ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd, *Tefsîrû't-Taberî Câmi'ü'l-Beyân 'an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân*, I-XXVI, thk.: Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî, 1.bs., Kahire: Dârü Hicr, 1422/2001
- TAHÂVÎ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdilmelik İbn Seleme el-Ezdî, *Şerhu Ma'ânî'l-Âsâr*, I-V, thk.: Muhammed Zehrâ en-Neccâr – Muhammed Seyyid Câdü'l-Hak, 1.bs., Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1414/1994
- TAHÂVÎ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdilmelik İbn Seleme el-Ezdî, *Muhtasarü İhtilâfî'l-Ulemâ*, I-V, thk.: Abdullâh Nezîr Ahmed, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1416/1995
- TAYÂLİSÎ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd, *Müsned*, I-IV, thk.: Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî, 1.bs., Gîze: Hicr, 1420/1999
- TEFTÂZÂNÎ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî, *Şerhu't-Telvîh 'ale't-Tavdîh ve bi-Sadrihi et-Tavdîh li-Metni't-Tenkîh fî Usûli'l-Fikh li'l-İmâm Sadrüşşerîa el-Mahbûbî el-Buhârî*, I-II, talik: Necîb el-Mâcidî – Hüseyin el-Mâcid, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1430/2009
- TEHÂNEVÎ Muhammed Ali, *Mevsû'atu Keşşâfi Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, I-II, takdim: Refîk el-'Acem, 1.bs., Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1996
- TEMÎMÎ Meryem binti Râşid Sâlih, *Edilletü Tahsîsi'l-Âmi'l-Muttasila 'inde'l-Usûliyyîn*, 1.bs., ed-Dammâm: Mektebetü'l-Mütenebbî, 1436/2015
- TİRMİZÎ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd), *Câmi'ü't-Tirmizî*, thk.: Muhammed b. Sâlih er-Râcî, Riyad: Beytül-Efkâri'd-Devliyye, t.y.
- TİRMİZÎ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *el-Câmi'ü'l-Muhtasar min Câmi'i't-Tirmizî*, Riyad: Beytül-Efkâri'd- Devliyye, t.y.
- TÛFÎ Ebû'r-Rebî Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Sa'îd, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, I-III, thk.: Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî, 2.bs., el-Memleketü'l-Arabiyyeti's-Su'ûdiyye: Vizâretü's-Şuûni'l-İslâmiyyeti ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 1419/1998
- TÛFÎ Ebû'r-Rebî Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Sa'îd, *el-Bülbül*, 2.bs., Riyad: Mektebetü'l-İmâm eş-Şâfiî, 1410

- TÜRÇAN Talip, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, 1.bs., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009
- URALGİRAY Yusuf, *Arabça İlk ve İleri Dilbilgisi*, I-II, İstanbul: Tebliğ Yay., t.y.
- URMEVÎ Sirâcüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr, *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl*, I-II, thk.: Abdülhamîd Alî Ebû Zenîd, 1.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988
- USEYMÎN Muhammed b. Sâlih, *Şerhu'l-Âcurrûmiyye*, 1.bs., Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005
- USEYMÎN Muhammed b. Sâlih, *Şerhu'l-Usûl min 'İlmi'l-Usûl*, 4.bs., Dammâm: Dâr-İbni'l-Cevzî, 1435
- UZEYKÂN Ekrem b. Muhammed b. Huseyn, *el-İstisnâ 'inde'l-Usûliyyîn*, 2.bs., Riyad: Dârü'l-Mi'râci'd-Devliyye, 1418/1998
- ÜSMENDÎ Ebü'l-Feth Alâüddîn Muhammed b. Abdilhamîd b. Hüseyin es-Semerkindî, *Bezlü'n-Nazar fî Usûli'l-Fikh*, thk.: Ahmed Ferîd el-Mezîdî, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1436/2015
- ÜZÜM İlyas, "İstisnâ", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.23, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001
- VEDÂN Velîd b. Fehd, "Kâ'idetü'l-istisnâ mi'yâru'l-'umûm te'sîlen ve tatbîken", *Mecelle-tü'l-'Ulûmi's-Şer'iyye: Câmî'atü'l-Kassîm*, C.11, S.1, ss: 409-486, 1439/2017
- VEZÎR Ahmed b. Muhammed b. Alî, *el-Musaffâ fî Usûli'l-Fikh*, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Mu'âsır, 1417/1996
- WENSİNCK Arent Jan, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebeviyyi (Concordance)*, I-VII, Leiden: Mektebetü Brill, 1936
- YAVUZ Yusuf Şevki, "Delil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/delil#1> (25.05.2020).
- YAVUZ Yusuf Şevki, "Fahreddin er-Râzî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fahreddin-er-razi> (19.01.2019).
- YAVUZ Yusuf Şevki, "Beyzâvî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/beyzavi> (19.01.2019).
- YAZICI Hüseyin, *Örnekleriyle Arapçada Bağlaçlar ve Yapılar*, İstanbul: Dağarcık Yay., 1998

- YAZIR Elmalılı Muhammed, *Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh İstılâhları Kâmusu*, I-V, Hz.: Ayhan Yalçın, İstanbul: Ensar Neş., 1996
- YESÛ'Î Rufâil Nahle, *Kâmûsu'l-Müterâdifât ve'l-Mütecânîsât*, Beyrut: Matba'atü'l-Katolikiyye, t.y.
- YÜKSEL Emrullah, "Âmidî, Seyfeddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/amidi-seyfeddin> (19.01.2019).
- ZEBÎDÎ Muhammed Murtazâ el-Hüseyinî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, I-XL, thk.: Mustafâ Hicâzî, 1.bs., Kuveyt: Matba'atu Hükûmeti'l-Kuveyt, 1385-1422/1965-2001
- ZEBYÂNÎ Abdullâh b. Selîm b. Hamîd, *el-İstisnâ 'Inde'l-Usûliyyîn ve Eseruhu'l-Fıkhıyyi fi Kitâbeyi't-Tahâreti ve's-Salât*, (88.99.240.100/aleman/library/messages/02373.pdf.) (13.05.2019)
- ZECCÂC Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, I-V, thk.: Abdülcelîl Abdüh Şelebî, 1.bs., Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988
- ZEMAŞERÎ Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Ahmed, *Esâsü'l-Belâğa*, I-II, thk.: Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd, 1.bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998
- ZENCÂNÎ Ebü'l-Menâkıb Şihâbüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mahmûd b. Bahtyâr el-Bağdâdî, *Tahrîcu'l-Fürû' 'ale'l-Usûl*, thk.: Muhammed Edîb Sâlih, 2.bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1398
- ZERKEŞÎ Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh, *el-Bahrü'l-Muhîr fi Usûli'l-Fıkh*, I-VI, 2.bs., el-Ğurdaga: Dâru's-Safvet, 1413/1992
- ZERKEŞÎ Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh, *el-Mensûr fi'l-Kavâ'id*, I-III, thk.: Teysîr Fâik Ahmed Mahmûd, 2.bs., Safâ: Dârü'l-Küveyt li's-Sahâfe, 1405/1985
- ZERKEŞÎ Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh, *Selâsilü'z-Zeheb*, thk.: Muhammed el-Muhtâr b. Muhammed el-Emîn eş-Şenkîti, 2.bs., y.y., 1423/2002
- ZEYLAÎ Ebû Muhammed Fahreddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârîf, *Tebyînü'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik ve Hâşiyetü's-Şilbî*, I-VI, 1.bs., Bulak: el-Matba'atü'l-Emiriyetü'l-Kübrâ, 1314